شىنجاڭ
تارىخ ماتېرىياللىرى

2

جۇڭگو خەلق سىياسى مەسلىھەت كېڭىشى
شى ئۇ ئا ر كومىتېتى تارىخ
ماتېرىياللار تەتقىقات ھەيئىتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

شىنجاڭ
تارىخ ماتېرىياللىرى

2

جۇڭگو خەلق سىياسى مەسلىھەت كېڭىشى
شى ئۇ ئا ر كومىتېتى تارىخ
ماتېرىياللار تەتقىقات ھەيئىتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى (2)

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى.
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى تارقىتىدۇ.
شىنجاڭ سانائەت شۆبىيۈەنى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى.
1981 - يىل 1 - ئاي 1 - نەشرى.
1981 - يىل 2 - ئاي 1 - بېسىلىشى.
كىتاب نومۇرى: M11098·78
باھاسى: 0·52 يۈەن
(ئىچكى جەھەتتە تارقىتىلىدۇ)

تەھرىردىن

① «جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ نىزامنامىسى» دا جۇڭگونىڭ ھازىرقى زامان تارىخى، ئىنقىلاۋى تارىخى قاتارلىق ماتېرىياللارنى توپلاش، رەتلەپ يېزىش توغرىسىدا كورسۇتۇلگەن ۋەزىپىمىزگە ئاساسەن بۇ توپلام نەشر قىلىنىشقا باشلىدى، توپلامنىڭ نەشر قىلىنىشى ھازىرقى زامان تارىخى، ئىنقىلاۋي تارىخ، بولۇپمۇ شىنجاڭنىڭ تارىخى ماتېرىياللىرىنى كەڭ دائىرىدە توپلاپ، تارىخى ماتېرىياللارنى توپلاش ۋە يېزىش خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇشنى مەخسەت قىلىدۇ، شۇنىڭدەك بۇ توپلام ئاپتورلارنىڭ ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن ۋە كۆرگەن — ئاڭلىغانلىرىنى ھەمدە تارىخ ۋە شەخسلەرنىڭ ئەھۋالىنى ھەققى ئىنكاس قىلىدىغان، مۇئەييەن ماتېرىيال قىممىتىگە ئىگە تارىخى ماتېرىياللارنى تەلەپ قىلىدۇ، بۇ توپلام ئىچكى قىسمىمىزدا قەرەلسىز نەشر قىلىنىپ تارىخ تەتقىقاتچىلارنىڭ پايدىلىنىشىغا تەقدىم قىلىنىدۇ.

② بۇ توپلامدىكى ماتېرىياللار، ئاساسەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى ۋاقتىلىرىدىن شىنجاڭ ئازات بولغانغا قەدەر ھەرقايسى مەزگىللەردىكى سىياسى — ئىقتىسادى — ھەربى — خارجى، مەدەنى — مائارىپ، پەن — تېخنىكا، سودا — سانائەت، مىللى، دىنى، تارىخى شەخسلەر ۋە ئىجتىمائى كەيپىيات — قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. تېما چەكلەنمەيدۇ. تولۇق، مۇكەممەل ۋە تۈگەل

بولۇشى تەلەپ قىلىنمايدۇ، پەقەتلا ھەقىقى ۋە كونكرېت بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. يېزىلغان تارىخى ماتېرىياللار ئۆزى بىلەن ئالاقىدار بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر يازغۇچى چوڭ يۈرەكلىك بىلەن توغرا يېزىشى كېرەك، بۇرمىلانماسلىقى لازىم. ھەرقايسى مۇھىم دەۋرلەردىكى ئەسلى ماتېرىياللار مەسىلەن: تېلېگرامما، قوليازما، نۇسخىلىرى، خاتىرە رەسىم قاتارلىقلارنى قارشى ئالىمىز.

③ ھەر كىشىنىڭ تارىخى كەچۈرمىشلىرى ياكى كۆرگەن — ئاڭلىغانلىرى ئەلۋەتتە چەكلىك بولىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن يېزىلغان ماتېرىياللار تەتقىقات ئىشلىرىدا پايدىلىنىشقىلا بولىدۇ.

④ ھەرخىل تارىخى ماتېرىياللارغا، ئومۇمەن توپلامغا كىرگۈزۈلگەنلەرگە قەلەم ھەققى بېرىلىدۇ. توپلامغا كىرگۈزۈلمىگەن بولسىمۇ ئەمما مەلۇم پايدىلىنىش قىممىتى بولغان ماتېرىياللارغىمۇ مۇۋاپىق ھەق تۆلىنىدۇ.

⑤ كەلگەن ماتېرىياللارنى ئومۇملاشتۇرۇش ياكى قىسقارتىش، تەھرىرلەش تۈزۈتۈشكە بولىدۇ.

⑥ ماقالا — ماتېرىياللارنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەش تارىخى ماتېرىياللار تەتقىقات ھەيئىتى ئىشخانىسىغا بىۋاستە ئەۋەتىلسە بولىدۇ.

مۇندەرىجە

ياڭ زېڭشىن شىنجاڭنى قانداق ئىدارە قىلغانلىقى توغرىسىدا ...... پەن زوخۇەن 1
ياڭ زېڭشىننىڭ ئۆلۈمى ...... گۇڭ بېچىڭ 48
پەن ياۋنەننىڭ ياڭ زېڭشىننى ئۆلتۈرۈشتىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى ئەھۋاللار ...... پەن زۇخۇەن 63
ياڭ زېڭشىن دەۋرىگە دائىر خاتىرىلەر ...... تۇڭباۋ ... 79
شىنجاڭ ئۆلكۈلۈك روسچە سىياسى - قانۇن مەكتىۋىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش ...... ليۇ دېيەن 108
ياڭ زېڭشىن ھۆكۈمىتىنىڭ قىسمەن ئىشلىرى توغرىسىدا ...... ليۇ دېخى 124
بەيتىڭ ۋەقەسىنىڭ ھەقىقى ئەھۋالى ۋە جەريانى ...... سۇڭ شىليەن 135
ئوسمان ۋە بەيتىڭ ۋەقەسى ...... لۈي چى 191
سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇرۇشلۇق بەش كونسۇلخانىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچتىكى ئەھۋاللىرى ...... ليۇ دېيەن 206
مېنىڭ ئوسمان توغرىسىدا بىلگەنلىرىم ...... لاتىپ مۇستاپا 248
ياڭ زېڭشىن مافۇشىڭ (ماتىتەي) نى قانداق يوقاتتى ...... جاڭ زىچىڭ 284
تەھرىردىن سۆز 292

ياڭ زېڭشىن شىنجاڭنى قانداق ئىدارە قىلغانلىقى توغرىسىدا

— پەن زۇخۇەن يېزىپ قالدۇرغان ماقالا

1 - شىنخەي ئىنقىلاۋىدىن ئىلگىرىكى ياڭ زېڭشىن

ياڭ زېڭشىن — ئىسمى دىڭچېن، يۈننەن مىڭزىلىق. چىڭ دەۋرىدە ئوردا ئىمتىھانىدىن ئۆتكەن زىيالى، دەسلەپكى مەزگىللەردە گەنسۇدا خىزمەت قىلىپ، خېجۇ ۋىلايىتىگە ۋالى بولدى. كېيىن گەنسۇ ئالى مەكتىۋىدە مۇپەتتىشلىك قىلدى. گۇاڭشۈينىڭ 34 - يىلى (1908) پايتەختكە بېرىپ خان بىلەن كۆرۈشكەندە خان شىنجاڭ ئاقسۇ ۋالىلىقىنى ئىلتىپات قىلدى. ئاندىن ئۈسسىبىرىيە ئارقىلىق ئاقسۇغا كېلىپ ۋەزىپىسىنى تاپشۇرۇۋالدى. شۈەنتۇڭنىڭ 2-3 — يىللىرى (1910 - 1911) ئۈرۈمچىگە ئۆلكە مۇپەتتىشى، قوشۇمچە ئۈرۈمچىگە ۋالى بولۇپ يۆتكەلدى. مىنگونىڭ بىرىنچى يىلى (1912) چىڭ ئوردىسىنىڭ بۇ مۇپەتتىشى، بىر سەكرەپلا مىنگو (جۇمھۇرىيەت) ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدىكى ھەربى ۋە مەمۇرى باشلىقى بولۇۋالدى. ئۇنىڭ مۇنداق بولۇشىغا شىنخەي ئىنقىلاۋىغا ئاۋاز قوشقان ئىلى ۋەقەسى سەۋەپ بولدى. ياڭ زېڭشىننىڭ شىنجاڭدا يۈرگۈزگەن 17 يىللىق ھۆكۈمرانلىقىنى بايان قىلىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئىلىنىڭ شۇ نۆۋەتتىكى ئىنقىلاۋى قوزغىلىشى توغرىسىدا توختاپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

ئىلى قوزغىلىڭىدىن ئىلگىرى ئاتام پەن جېن ئىلى - چۆچەكنىڭ ھەربىي ۋالىيسى ئىدى. ۋالىي مەھكىمىسى بىلەن ناھىيە مەھكىمىسى ئىلى شەھىرىدە تۇراتتى. شىنجاڭ ئۆلكە بولۇشتىن ئىلگىرى، ئىلىدا ئالتۇن قۇببىلىق بىر مەسچىت بار ئىدى. شۇنىڭغا قاراپ ئىلىنى ئالتۇنلۇق دەپمۇ ئاتايتتى.

شۈەنتۇڭنىڭ 3 - يىلى (1911) 8 - 9 - ئايلاردا مەن ئىلى ۋالىي مەھكىمىسىدە تۇراتتىم. شۇ چاغلاردىكى ئىلى قوماندانى (جاڭجۈنى) گۇاڭ فۇ كۈرەدە تۇراتتى. كۈرەگە 15 يول كېلىدىغان سۈيدۈڭدە ئىلى شەھەر مەھكىمىسى بىلەن سۈيدۈڭ ناھىيە مەھكىمىسى جايلاشقان ئىدى. ئىلى شەھەر مەھكىمىسىگە ئەنخۇيلىق جۇدېشىڭ، ئىلى مەھكىمىسىگە خۇنەنلىك خې جيارۇڭ باشلىق ئىدى. گۇاڭشۈينىڭ 33 - 34 - يىللىرى (1907 - 1908) چاڭ گېڭ، 3 - قېتىم ئىلىغا ھەربىي قوماندان (جاڭجۈن) بولغاندا، مەملىكەت ۋەزىيىتىگە ئەگىشىپ شىنجاڭ مەمۇرىيىتى ئىسلاھقىلىنغاندىن كېيىن، مەكتەپ، كارخانا ۋە يېڭى ئەسكەر تەربىيلەش ئىشلىرىنى يۈرگۈزدى. خۇبېيدىن بىر باتالىيون (يىڭ) قۇرۇقلۇق ئەسكەر يوتكەپ كېلىپ، ئىلىدىكى شىۋە، سولۇن (داغۇر) چاخار، ئۆلۈت مىللەتلىرىدىن تەركىپ تاپقان قېرىنداش ئەسكەرلەرگە قوشۇپ بىرلەشمە قوشۇن تەشكىللىدى. بۇ بىرلەشمە قوشۇنغا ياپونىيە ھەربىي مەكتىۋىدە ئوقۇغان ياڭ زەنشۈي باشلىق بولدى. قوماندانلىق شتاپنىڭ ئەتراپىدا قۇرۇقلۇق ئەسكەر تەربىيلەش كازارمىسى، دەرسخانا ۋە قۇرۇقلۇق ئەسكەرلەر مەكتىۋى قۇرۇلدى. بۇ كازارمىغا، ياپونىيىلىك يۈەن شياڭزى مۇپەتتىش ۋە قوشۇمچە باش تەربىيىچى (جياۋلەن) بولدى. يىڭ تيەمىن، لى پۇ خۇاڭ قاتارلىقلارمۇ مەزكۇر كازارمىدا خىزمەت قىلاتتى. يىڭ تيەمىن كۈرەدە «ئىلى

گېزىتى» دەپ كىچىك بىر گېزىت چىقاردى. بۇ گېزىت كۆرۈنۈشكە خەلقنى ئويغۇتۇش، ماھىيەتتە ئىنقىلاپ تەشۋىقات ئېلىپ بېرىشتىن ئىبارەت ئىدى.

شۈەنتۇڭنىڭ 1 - يىلى (1909) چاڭ گېڭ سەنشى گەنسۇ تەپتىشلىككە يوتكەلگەندە، ئۇنىڭ ئورنىغا گۇاڭ فۇ قوماندان بولدى، شۈەنتۇڭنىڭ 3 يىلى - (1911) چىڭ خوكۇمىتى سىچۈەنلىكلەردىن مەبلەغ توپلاپ قۇرماقچى بولغان چۈەن - خەن تۆمۈر يولىنىڭ ھوقۇقى دۆلىتىمىزگە قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن سىچۈەن خەلقىنىڭ يول تالىشىش دولقۇنى قوزغۇلۇپ، 10 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىكى ۋۇچاڭ قوزغۇلۇڭى (شىنخەي ئىنقىلاۋى) نىڭ كۆتۈرۈلىشىگە سەۋەپ بولدى. ئۇ چاغلاردا رۇسىيە جاھانگىرلىگىنىڭ ئەلچىخانىسى ئىلى شەھىرىدە بولۇپ پوچتىخانىسىمۇ بار ئىدى. پوچتا يولى ئىلى، سۈيدۈڭ، قورغاس ئارقىلىق ھېچقانداق توسالغۇسىز رۇسىيە چېگراسىغا باراتتى. رۇسىيە ئەلچىخانىسىنىڭ تېلېگىرام خەۋەرلىرى ۋە رۇسىيىدە چىقىۋاتقان گېزىتلەرنىڭ جۇڭگو توغرىسىدىكى ئاخباراتلىرى ئىنتايىن تېز يېتىپ كېلەتتى. بىزنىڭ پوچتا يوللىرىمىز يىللاپ رېمونت قىلىنمىغانلىقتىن ھەمىشەم ئوتتۇرىدا ئۈزۈلۈپ قالاتتى. ئىلىدىن ئۆلكىنىڭ باشقا جايلىرىغا ئېۋەتىلگەن تېلېگىراممىلار سۈيدۈڭ ئوچاستىكىسىدا رۇسىيە تېلېگىراپ لىنىيىسىدىن ئۆتۈپ، ئاندىن جۇڭگو لىنىيىسىگە ئۇلىنىدىغان بولغانلىقتىن ئىنتايىن كېچىكەتتى. شۇ سەۋەپتىن ئۇ چاغدىكى تېلېگىراممىنى «تۆگە مىنىپ ماڭىدىغان تېلېگىرام» دەپ مەسخىرە قىلاتتى. ئەمما ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ھەر قانداق خەۋەرلەر ئىلىغا چاپسان كېلەتتى. چۈنكى ۋۇچاڭ قوزغىلىڭى ۋە بۇ قوزغىلاڭغا ھەر قايسى ئۆلكىلەرنىڭ ئاۋاز قوشقانلىقى توغرىسىدا رۇسىيە ئەلچىخانىسى گېزىت ياكى تېلېگىرام خەۋەرلىرى

ئارقىلىق تارقىتىپ تۇراتتى. ئۇ چاغلاردا رۇسىيە ئەلچىخانىسىدا مەخسۇس خەنزۇچە ۋە مانجۇچە تىللىنى ئۆگىنىدىغان ئوقۇغۇچىلار بار ئىدى. دۇەن پامىيىلىك بىر مۇئەللىم خەنزۇچە دەرس ئۆتەتتى. بۇ ئادەم يۇقۇرىقىدەك خەۋەرلەرنى تەرجىمە قىلىپ يەتكۈزەتتى. پىڭ تيەمىن ھەر دائىم كۆرەدىن ئىلىغا كىلىپ خارجى ئىشلار جۇيجاڭى لى جۇڭلىنىدىن ئىچكى ئۆلكىلەردە بولۇۋاتقان ئىنقىلاپ خەۋەرلىرىنى تىڭ-تىڭلايتتى. مەنمۇ خارجى ئىشلار بولۇمىگە دائىم كىلىپ تۇرىدىغان بولغانلىقتىن پىڭ تيەمىن بىلەن شۇ يەردە تونۇشقان ئىدىم. مەن ئۇرۇمچى يۇقۇرى دەرىجىلىك مەكتەپتە ئوقۇۋاتاتتىم، مەنچىڭ ھوكۈمىتىنىڭ تۈزۈمىگە خىلاپلىق قىلغىنىم ئۈچۈن ئوقۇشتىن قالدۇردى. ھەر ھالدا مىنىڭ ئىدىيەۋى تونۇشۇم يىڭىچە ئىدى. پىڭ تيەمىننىڭ چۈشەنچىسىمۇ ئىلغار ئىدى. شۇ سەۋەپتىن ئىككىمىز ئوڭاي ئاغىنە بولۇپ قالدۇق. لىكىن كۆرەدە تەييارلىنىۋاتقان قوزغىلاڭ توغرىسىدا ماڭا ھىچنىمە سەزدۈرمىدى. بۇ چاغدا چىڭ ھوكۈمىتى خاڭجۇ ھەربى باشلىقى جىرۇي بىلەن ئىلى ھەربى باشلىقى گۇاڭفۇنىڭ ئورنىنى ئالماشتۇرغانلىقتىن، جىرۇي كىلىپ ئىلىدا خىزمەت تاپشۇرۇۋالدى. گۇاڭفۇ ئەسكەرلىكتىن ئۇسۇپ چىققان ھەم ئوقۇمىغان بولسىمۇ كوڭلى كەڭ بىر ئادەم ئىدى. جىرۇي بولسا گۇاڭشۈي خانغا تۇققان ھەم ئوقۇغان، قابىلىيەتلىك بولغاشقا ئۆزىگە تەمەننا قويۇپ، باشقىلارنى كوزىگە ئىلمايدىغان، توۋەنگە قاتتىق قوللۇق قىلىدىغان بولغاشقا گۇاڭفۇنى كوزىگە ئىلمىدى. ۋۇچاڭ قوزغىلىڭى مۇناسىۋتى بىلەن خۇبېيدىن كەلگەن يىڭى ئەسكەرلەرنى ئىنتايىن يامان كوردى. ئۇ خىزمەت تاپشۇرۇۋالغاندىن كىيىن ئەسكەرلەرنى قىسقارتتى. ياڭزەنشۈينى خىزمەتتىن بوشاتتى. ياڭزەنشۈي رۇسىيە ئارقىلىق قايتماقچى ئىدى بىراق ھوكۈمەتكە 3 مىڭ سەر كۆمۈشى قەرزدار بولغانلىقتىن قايتىپ كىتەلمىدى، يىڭى ئەسكەرلەر تەركىۋىدىكى باشقا ئادەملەرمۇ خاتىرجەم بولالمىدى. مۇنداق ئەھۋال ئاستىدا شۈەنتۇڭنىڭ 3 - يىلى دىخانلار كالىندارىنىڭ 19 - 20 كۈنلىرى كۆرەدە مەنچىڭ ھاكىمىيىتىگە قارشى قوزغىلاڭ كوتۈرۈلدى. بىر كىچىدە زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ، گۇاڭفۇنى يىڭىۋاشتىن ۋالى سايلىدى. ياڭزەنشۈينى باش قوماندان قىلدى. خېجيادۇڭنى مەمۇرى ئىشلار باشلىغى؛ پىڭ تيەمىننى خارجى ئىشلار باشلىغى، خۇاڭلىجۇڭنى مالىيە باشلىغى قىلىپ تەيىنلىدى. بۇلاردىن باشقا مەسىلەن: سۈي جيەنگو، لى پۇخۇاڭ، لى مىڭبيا ۋ پىڭداشۇ، خېكىچۈەن، مالىڭشىياۋلارنى ھەممە ئالدىن ئالاقە باغلاپ قوزغىلاڭغا ھەمكارلاشقان گىلاۋخۇي (ئىنقىلاۋى تەشكىلات) باشلىقلىرىدىن شۈي سەنتەي ۋە يوغان بۇرۇن - مادابىزا قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىگە ھەربى دەرىجە بەردى.

چىڭ دەۋرىدە باردىكولگە باشلىق بولغان لى رۇڭ (مىنگو دەۋرىدە ياڭزىڭشىن ئۇنى پارلامېنت ئەزاسى قىلىپ بېيجىڭگە ئەۋەتكەن، كىيىن ئۇ شايار ناھىيىسىگە ھاكىم، ئۈرۈمچىگە ۋالى بولدى. شىڭ شىسەي دەۋرىدە ئۇنى شىنجاڭ ئۆلكىسىگە رەئىس قىلدى) ئىلى ئىنقىلاۋىدىن بۇرۇن، ئىلى مەھكىمىسىدە تەلىم - تەربىيە باشلىغى، قوشۇمچە كۆرەدىكى شىنياۋتاڭ ھەربى مەكتەپكە باشلىق ئىدى. قوزغىلاڭ كىچىسى ئىتىلغان زەمبىرەك ئاۋازى، ئۇخلاۋاتقان لىرۇڭنى ئالاقزادە قىلىۋاتقانلىقتىن ئۇ ئالمان - تالمان شەھەر ئىچىدىن قېچىپ چىقىپ قاراڭغۇدا بىر مۇنچە يول ماڭغاندىن كىيىن تاڭ ئاتىدۇ، ئاندىن ئىلىغا يىتىپ كىلىۋالدۇ. ئۇ بىزگە زەمبىرەك ئاۋازىنى ئاڭلاپ چۆچۈپ ئويغانغاندىن كىيىن، نىمە ۋەقە بولغانلىقىنى بىلمەستىن چاپاننى يىپىنچاقلاپ، پايپاقنى كىيىپ، خەينى كەيمەيلا

مەكتەپنىڭ ژۇندا توكىدىغان سۇڭگۇچىدىن ئۇمۇلەپ خەندەك ئارقىلىق قېچىپ كەلدىم دەپ سوزلەپ بەردى. بىزنىڭ بىرىنچى قەدەمدە ئاڭلىغان خەۋىرىمىزمۇ شۇ بولغاچقا كۈرەدە قانداق ۋەقە بولغانلىقىنى چۈشەنمىگەن ئىدۇق. چۈشتىن كېيىن كۈرە ۋە سۈيدۈڭدىن كىلىشكەن ئادەملەردىن ياڭزەنشۇي يېڭى ئەسكەرلەرنى باشلاپ ئىنقىلاپ قىلىپ جۇرۇينى ئۆلتۈرگەن خەۋەرنى ئاڭلىدۇق. شۇ كۈنى كەچتە، ئىلى يېڭى ھوكۇمىتىنىڭ خەلقنىڭ ھاياتى ۋە مال - مۈلكىگە كاپالەتلىك قىلىدىغان ئېلان - ئۇختۇرۇشلىرى يېتىپ كەلدى. رۇسىيە چاھانگىرلىگىنىڭ ئىلىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىغا بارلىق ئىشلارنى باشتىكىدەك باشقۇرۇش توغرىسىدا مېمورانىدۇم تاپشۇردى. 3 - كۈنى پىكتىيەمىن ئىلگىرىكى قوماندانلىق شتاپىنىڭ قازاق ئىشلىرى باشقارمىسىنىڭ باشلىقى فۇشىيەن (شىۋە) نى ئېلىپ ئىلىغا كىلىپ ۋالى مەھكىمىسىنى ئۆتكۈزۈپ ئالدى. ئەتىسى مەن مەھكىمىدىكى ئويۇمنى كوچۇرۇپ سىرتقا چىقىپ كەتتىم. كۆچۈپ چىقىشتىن بىر كۈن بۇرۇن ئەتىگەن سائەت 11 ئەتراپىدا گۈلدۈرلىگەن بىر ئاۋاز كوتۈرۈلدى، يەر - جاھان زىلزىلىگە كىلىپ گويا يەر تەۋرىگەندەك بولدى، كېيىن ئاڭلىساق ئىلى قوزغىلاڭچىلىرى، ئىلى باشلىقى جۇدىپشىڭنى مەھكىمىنى بوشات دەپ قىستىغاندا، ئۇ دورا ئىسكىلاتىغا كىرىپ، باشقا ئادەملەرنى چىقىرىۋېتىپ، دورىغا ئاگزاچوغىنى قېقىپ پارتلىتىپ ئوزىنى ئۆلتۈرىۋالغان ئىكەن. بەزەن كىشىلەر ئايالى بىلەن ئىككىسى دورا ئىسكىلاتىدا پارتلاپ كەتتى دىگەن سوزنى قىلىشىدۇ. كېيىن بىز كۈرەدىن كەلگەن كىشىلەردىن ئۇرغۇن سوزلەرنى ئاڭلىدۇق. ئەينىشلارغا قارىغاندا، ئىنقىلاپنى كۈچەپ تەشەببۇس قىلغانلار پىكتىيەمىن بىلەن لى ياچۇەن قاتارلىقلار بولۇپ، ئۇلار ياڭزەنشۇينى قايىل قىلغاندىن كېيىن ئاندىن ياڭزەنشۇي بۇ ئىنقىلاپقا رەھبەرلىك قىلغان. گۇاڭفۇ ئىلىدا ھەربى ۋالى بولۇۋاتقان چاغدا خې جيادۇڭ پۇتۇن ئىچكى ۋە خارجى ئىشلارنى باشقۇرغان ھوقۇقلۇق ئادەم ئىدى. جۇرۇي ھەربى ۋالى (جاڭجۇن) بولۇپ كەلگەندىن كېيىن، ھەممە ئىشنى ئوزەم قىلىمەن دەپ خې جيادۇڭنى بىر چەتكە قايرىپ قويغانلىقتىن، خې جيادۇڭ جۇرۇيغا نارازى بولۇش تۈپەيلىدىن ئىنقىلاپ قىلىشقا قوشۇلدى. قوزغىلۇشتىن ئىلگىرى ياڭزەنشۇي بىلەن مەخپى توختاملار قىلىشتى. قوزغىلاڭ كوتۈرۈلگەن كېچىسى ياڭزەنشۇي ئادەم ئەۋەتىپ خې جيادۇڭنى كۈرەدىكى سودىگەرلەر ئويۇشمىسىدا ئېچىلغان مەجلىسكە قاتناشتۇردى. گۇاڭفۇ ھەم جۇرۇيگە نارازى ئىدى. يېڭى ئەسكەرلەر شىمالى ئىسكىلاتقا ھوجۇم قىلغاندا ياڭزەنشۇي يېڭى ئەسكەرلەرنىڭ ئادەم كۈچى، مانجۇ باتالىيونى ۋە باشقا ئەترەتلەردىكى ئادەم كۈچلىرىدىن ئاز ئىكەنلىكىنى چۈشۈنۈپ، گۇاڭفۇنىڭ ئالدىغا كىرىپ تىزلىنىپ كوز يېشى قىلىپ گۇاڭفۇنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىپ ئۇرۇشنى توختۇتۇشقا مۇرەسسە قىلىشنى ئىلتىماس قىلدى. ئۇ مۇئارىغا كىرىپ، ھەر ئىككى تەرەپ ئۇرۇشنى توختاتسۇن دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى. شۇنىڭ بىلەن ئىلىنى بىر مەيدان پاجىئەلىك قان توكۇلۇشتىن ساقلاپ قالدى. گۇاڭفۇ يېڭىۋاشتىن ۋالىلىقنى قوبۇل قىلىشتا، ئازدۇر - كوپتۇر خې جيادۇڭنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىدى، جۇرۇي ئوزىچە، مانجۇ - مۇڭغۇل ئەسكەرلىرىم بار، خىل قۇراللارنىڭ ھەممىسى شىمالى ئىسكىلاتتا، يېڭى ئەسكەرلەرنىڭ ئىختىيارىدا ئەمەس دەپ قاتتىق مۇداپىئە كورمەي خىرامان ياتاتتى. يېڭى ئەسكەرلەر ھەربى

شىتابقا ھۇجۇم قىلغاندا ژىرۇينىڭ مۇھاپىزەتچى قىسىملىرى ئازراق قارشىلىق كورسۇتۇپ قويۇپلا تەرەپ - تەرەپكە قېچىپ كەتتى. بۇ چاغدا ئۇ، يېنىدا يېقىن ئادەملىرى قالمىغانلىقىنى كورۇپ، شىتاپنىڭ ئاتخانىسى ئارقىلىق مىڭ شېلىڭنىڭ (شېلىڭ - ھەربى ئۇنۋان) شىتاۋىغا قېچىپ بېرىۋالدى. ئۇرۇش توختىغاندىن كېيىن ياڭزەنشۈي ژىرۇينى ئىزدەشكە بۇيرۇق چۈشۈردى. مىڭ شېلىڭنىڭ كىيىملى يېڭى ئەسكەرلەر ئىچىدە ئوپىتسىر ئىدى. شۇ ئارقىلىق سىر ئاشكارە بولۇپ پۈتۈن ئائىلە بالاغا قالمايلى دەپ ئويلىغان مىڭ شېلىڭ ژىرۇيغا ۋاقتىدا قېچىپ كېتىش توغرىسىدا مەسلىھەت بېردى. ژىرۇي ئۇنىڭ ئۆيىدىن چىقىپ ئانچە يىراق بارمايلا يېڭى ئەسكەرلەرگە تۇتۇلۇپ قالدى. پايلاقچىلار ئۇنى تۇتۇپ، سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى تەرەپكە ھايداپ كېلىۋېتىپ پولخانا بىناسى ئالدىغا كەلگەندە بىرسى ئۇنىڭغا بىر پاي ئوق ئېتىپ تاشلىدى. يەنە شۇ مەيداندا ژىرۇينىڭ يېقىن مەھرىمى (ئادىيوتانت - فۇگۇەن) لىبى فەمىلەيىلىك بىر كىشىنىمۇ ئېتىپ ئۆلتۈردى.

1912 - يىلى 2 - ئايدا شىنجاڭ ئۆلكە ئەمىرى (مۇپەتتىشى) يۈەن داخۇا مەنچىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ھالى كېتىپ قالغانلىقىنى چۈشەنمەي، ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك قۇرۇقلۇق ئەسكەرلەر قوماندانى ۋاڭپېيلەنگە شىخوغا ئەسكەر تارتىپ بېرىپ كۈرتۇدا ئورۇنلۇشۇپ ئىلى تەرەپ بىلەن سوقۇش قىلىشقا بۇيرۇق بەردى. ئىلى تەرەپنىڭ شەرققە (ئۈرۈمچىگە) يۈرۈش قىلغۇچى ھەربىي قوماندانى لى ياچۈەن جىددى خەۋەر يەتكۈزگەنلىكتىن، ياڭزەنشۈي ياردەمچى قوشۇنلارنى باشلاپ جىڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى خىشەنتۇ دىگەن يەردە ئۆلكە ئەسكەرلىرىنى توساپ زەربە بېرىپ، بىر ئۇرۇش بىلەن قومبۇلاقنى ئىشغال قىلدى. ئۆلكە ئەسكەرلىرى ئېغىر زىيانغا ئۇچرىدى. ئىككى تەرەپ ئۆز ئورنىنى ساقلىشىپ، قايتا ئۇرۇش قىلمىدى.

بۇ چاغدا ئۆلكە تەرەپ، جەنۇپ بىلەن شىمال يارىشىپ چىڭ خانلىقى ئورنىدىن چۈشكەنلىكى، يۈەنشىكەي بېيجىڭدا دازۇڭتۇڭ بولۇپ، يۈەنداخۇانى شىنجاڭغا ئۆلكە باشلىقى (دۇدۇ) قىلىپ تەيىنلىگەنلىكىدىن خەۋەر تاپتى. يۈەنداخۇا ئۆز ئورنىغا قەشقەر ۋالىسى يۈەنخۇڭيۇنى كورسەتتى. ئەمما ئۇ، قەشقەردىن يولغا چىقىش ئالدىدا قەشقەردىكى گېلاۋخۇي باشلىقلىرىدىن بىيەنيۇڭفۇ، ۋېيدېشى قاتارلىقلار ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. بۇ چاغدا چىڭ جىتاڭ قاتارلىق ئەمەلدارلار سىبىرىيە ئارقىلىق ئىچكىرىگە كەتكەن ئىدى. يۈەنداخۇا، شىنجاڭ مۇپەتتىشى قوشۇمچە مالىيە باشلىقى ياڭزېڭشىننى ئۆلكە باشلىقى (دۇدۇ) بولسۇن دەپ تەكلىپ سۇندى. ياڭزېڭشىن خۇيزۇ ئەسكەرلىرىنى توپلاپ ئۆزىنى قوغداپ ياتتى. يۈەنداخۇا، ۋاڭپېيلەن قارمىقىدىكى قۇرۇقلۇق ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئىچكىرىگە قايتىپ كەتتى.

ياڭزېڭشىن شىنجاڭغا دۇدۇ ھەم خەلق ئىشلىرى نازىرى بولدى. مالىيە نازىرلىقىنىمۇ قوشۇمچە ئۆز ئۈستىگە ئالدى. ئۇ دەسلەپكى قەدەمدە ئىلى تەرەپ بىلەن كېلىشىم تۈزمەكچى بولدى. ئىككى تەرەپ ۋەكىل تەيىنلەپ تارباغاتايدا سۆھبەت يۈرگۈزدى، توختام قىلىشقان ماددىلار: 1 - ئىلى تەرەپ قوزغولاڭ كوتەرگەندىن كېيىن جاھانگىر رۇسىيىسىنىڭ داۋشىڭ بانكىسىدىن قەرز ئالغان 500 مىڭ روبلىنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مەسئۇل بولۇپ تولەش؛ 2 - ئىلىنىڭ ئىلگىرىكى ۋالى مەھكىمىسى پۇلخانىسىدىن مىڭ يارماق ياكى بەشيۈز يارماققا خەشلىنىدۇ دەپ تارقىتىلغان قەغەز

ئاقچىنى، ئۇلكە غەزنىسى ھەر يىلى يارماقنى 6 مىسقال ئۇلكە ئاقچىسىغا سۇندۇرۇپ ھەممىنى يىغىۋېلىش؛ 3 - ئىلىدا قوزغىلاڭغا قاتناشقان بارلىق خادىملارنى ئۇلكە تەرەپ ئوبدان ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە باشقىلار. ئىلى تەرەپتىن، پىڭ تيەمىن، لى ياچۇەنلەرنىڭ بىتىم ماددىلىرىغا باشقىچە پىكىرلىرى بار بولسىمۇ، ئەمما بېيجىڭ ھۆكۈمىتى ياڭزېڭشىننى شىنجاڭ دۇدۇسى ۋە خەلق ئىشلىرى نازىرى قىلىپ رەسمى بەلگىلەپ قويدى. ئىلى تەرەپ بېيجىڭ بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەت باغلىيالماي، ھەربى ئېھتىياجىنىڭ كۆپلىگى، مالىيە قىيىنچىلىقى سەۋەبىدىن كېلىشىم قىلىشقا مەجبۇر بولدى. كېلىشىمدىن كېيىن ياڭزېڭشىن گۇاڭفۇنى ئىلى ۋالىيلىقىغا، ياڭ زەنشۇيىنى قەشقەر تىتەيلىكىگە كۆرسىتىپ بېيجىڭگە تەكلىپ بەردى. خې جيادۇڭ، شۇي جيەنگولار ئىلىدىن ئۈرۈمچىگە كېلىپ ئىچكىرىگە قايتىپ كەتتى. خۇاڭ لىجۇڭ مالىيە نازىرى بولدى. پىڭ تيەمىن بىلەن لى ياچۇەن ئىككىسىنى ئىلى ۋالى مەھكىمىسىدە ئىش باشقۇرۇشقا قالدۇردى. ئۇزۇن ئۆتمەي ياڭزېڭشىن، گۇاڭفۇغا ياردەملىشىدۇ دەپ كۇاڭ كېشىگنى ئىلىغا ئەۋەتتى. بۇ ئادەم ئاستىرتتىن يوغان بورۇن مادا بېيزىنى (بوتكوم ئىدى) كۈشكۈرتۈپ پىڭ، لى ئىككىسىگە قەست قىلىپ ئۆلتۈرگۈزدى. شۇنىڭ بىلەن ئىلى ئىنقىلاۋى كۈچلىرى ئاجىزلاپ كەتتى، ياڭزېڭشىن چوڭ ھوقۇقنى قولغا كىرگۈزىۋېلىپ، 17 - يىللىق ھۆكۈمرانلىغىنى باشلىدى. ئەگەر ئىلى ئىنقىلاۋى كۆتۈرۈلمىگەن، يۈەن خۇكەي ئۆلتۈرۈلمىگەن بولسا، شۇنىڭدەك جەنۇبى شىنجاڭدا زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان گېلاۋخۇي باشلىقلىرىنى تۇرمىدىن بۇلاپ كەتمىگەن ۋە قۇمۇل خەلقى قوزغىلاڭ كۆتەرمىگەن بولسا، شىنجاڭدا باشقىچە ۋەزىيەت پەيدا بولاتتى. ياڭزېڭشىنىمۇ بىر سەكرەپلا دۇدۇ بولالمايتتى. دېمەك ياڭزېڭشىننىڭ ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىشىغا ئىلى ئىنقىلاۋى سەۋەب بولدى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ.

ئىلىدا يېڭى دۇدۇ مەھكىمىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۈرۈمچى بىلەن ئايرىم تۇرغانلىقتىن، ئىلى تەۋەسىدە پوچتا ئىشلىرىدا ئىشلىتىلىدىغان ماركىنى پوچتا باشقارمىسى تەمىنلەپ بېرەلمىدى. شۇڭا كورە، ئىلى، سۈيدۈڭ، قورغاس، جىڭ ناھىيىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى خەت - ئالاقىلارنى ماڭدۇرۇشقا يېڭى ھەربى ھۆكۈمەت ئۆزئالدىغا ماركا چىقىرىپ ئىشلەتكەن ئىدى. ئىلى بىلەن شىنجاڭ بىرلىككە كەلگەندىن كېيىن، بۇ خىل ماركىغا چەتئەللىكلەر تولىمۇ ئىتىۋار بەردى. مەن ئۇ چاغدا غۇلجا شەھىرىنىڭ سىرتىدىكى چىركودا بېلگىيىلىك پوپ لياڭ مىڭدە دىن ئېنگىلىزچە ئوقۇۋاتاتتىم. بۇ كىشى ھەمىشەم ماڭا، شۇ خىلدىكى ماركىنى يىغىپ بەرگىن دەپ تاپشۇراتتى. ھەربى تەلىم - تەربىيە بەرگۈچى (جياۋلىيەن) ياپۇنىيىلىك يۈەن شياڭزى ئەشۇ چىركاۋغا كوچۇپ كەلگەن ئىكەن. مەن ئۇنىڭ بىلەن تونۇشۇپ قالدىم. ئۇ كىشىنىڭ كۆرە قوزغۇلىڭى توغرىسىدا سۆزلەپ بەرگەنلىرى يوقۇرىدا يازغانلىرىم بىلەن ئاساسى جەھەتتىن ئوخشاپ كېلىدۇ.

2 . غۇلجا قوزغىلىڭىدىن كېيىن

مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913) ئەتىيازدا، مەن ئاتا - ئانام بىلەن بىللە ئۈرۈمچىگە كەلدىم. ياڭزېڭشىن ئاتامنى ئىچكىرىگە كېتىشتىن توساپ، ئۆز مەھكىمىسىگە مەسلىھەتچى قىلىپ ئەپقالدى ۋە

دولەت باج ئىدارىسىغا باشلىق قىلىپ تەيىنلەپ بېيجىڭغا يوللىدى. 3 - يىلىدىن كېيىن باج ئىدارىسى ئەمەلدىن قالدى. ئاندىن ئاتام مالىيە نازىرى بولدى. شۇ سەۋەبتىن ئۈرۈمچىدە ئۇزۇنراق تۇرۇپ قالدىم. ياڭزېڭشىن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىنكى ئەھۋاللاردىن كورگەن بىلگەنلىرىم تولا، بۇ ئەھۋاللارنى ئايرىم ھالدا توۋەندە بايان قىلماقچىمەن:

1 - مىنگونىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا ئۈرۈمچى دۇدۇ مەھكىمىسى ۋە باشقا ئورگانلارنىڭ ئەھۋالى مۇنداق بولدى: دۇدۇ مەھكىمىسى بىلەن خەلق ئىشلىرى مەھكىمىسى، مەنچىڭ دەۋرىدىكى جاڭجۈن يامۇل - (ھازىرقى چۆيداڭۋېينىڭ ئورنى) غا ئورۇنلاشقان بولۇپ ياڭزېڭشىن ئۆزى باشلىق ئىدى. مەھكىمە تەشكىلىدە ھەربىي باشقارما بىلەن كاتىۋات باشقارمىسى ۋە ئۇ باشقارمىلارنىڭ قول ئاستىدا بۆلۈملەر بار بولۇپ ھەربىي ۋە مەمۇرىي ئىشلار ئايرىم ھالدا باشقۇرۇلاتتى. مائارىپ بۆلۈمىگە تىيەنجىڭلىك جىن يۈيسەي، كەسپىي ئىشلار بۆلۈمىگە ياپونىيىدە ئوقۇپ كەلگەن جىڭ لىيەنپىڭ مەسئۇل بولاتتى. مالىيە نازارىتىنىڭ ئىچىدىكى مالىيە مەھكىمىسىنى ياڭزېڭشىن ئۆزى قوشۇمچە باشقۇراتتى. كېيىن خۇاڭ لىجۇڭ مەسئۇل بولدى. مىنگونىڭ 3 - يىلى مالىيە نازارىتىگە ئاتام پەنجىڭ نازىر بولدى. مائارىپ نازارىتىگە ليۇ ۋېنلۇڭ نازىر بولدى. مىنگونىڭ 16 - يىلى تەمىرات نازارىتى قۇرۇلۇپ، جيۇچۇەنلىك يەن يۈيشەن نازىر بولدى. ساقچى نازارىتىگە جاڭ مىڭ يۈەن نازىر بولدى. مەنچىڭنىڭ ئاخىرقى يىللىرى شىنجاڭدىكى ھەر دەرىجىلىك ئەدلىيە ئورۇنلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرغانلىقتىن مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ئەدلىيە مەھكىمىسى قۇرۇشقا تەييارلىق كورۈش باشقارمىسى قۇرۇلۇپ، خۇنەنلىك جاڭجىڭدى باشلىق بولدى. خارجى ئىشلار مەھكىمىسىگە شىنجاڭ رۇس تىلى مەكتىۋىدە ئوقۇش تۈگەتكەن دۇڭبېيلىك جاڭشياۋ بۇ باشلىق ئىدى. ئۈرۈمچى ۋالى مەھكىمىسىگە فەن ياۋنەن ۋالى ئىدى. تېلېگىراف ئىدارىسىغا ۋۇ مىڭكۈي جۈيجاڭ ئىدى. ئۈرۈمچى ناھىيىسىگە دەسلەپتە كىمنىڭ شەنجاڭ بولغانلىقى ئېسىمدە قالماپتۇ.

ھەربىي جەھەتتە: ياڭزېڭشىن بىلەن گەنسۇدا بىرگە خىزمەت ئىشلىگەن ئەنخۇيلۇق جاڭسۇگلىن لۈيجاڭ (بىرىگادا باشلىقى) ئىدى. ئۇ ۋاقىتلاردىكى شىتەي يامۇلى كونا دۇگمىنىڭ ئىچىدە بولۇپ جاگخېيزالەقەملىك بىر ئادەم باشلىق ئىدى. يېڭى ئەسكەرلەر خۇيزۇلارنى ئاساس قىلاتتى. ھەربىي باشلىقلارنى تۇگلىك (خەلق ئارىسىدا تۇگنۇڭ دەپ ئاتەتلەنگەن - ت) يىڭجاڭ دەپ ئاتايتتى.

مەنچىڭ دەۋرىدىكى مەسلىھەت ئورگىنىنى، ئۆلكىلىك كېڭەش ئورگىنىغا ئۆزگەرتىپ، ئەن فەمىلىيىلىك يەرلىك كىشى باشلىق بولغان ئىدى.

ئۆلكە مەركىزىدىكى ھەر قايسى ئورگانلارنىڭ ئومۇمەن ئەھۋالى يۇقۇرقىلاردىن ئىبارەت ئىدى. شۇ ۋاقىتتىكى يېڭى تۈزۈم بويىچە مەركەزنىڭ سىرتىدىكى ھەر قايسى مەھكىمە، نازارەت، ئوبلاست، ناھىيىلەرنىڭ ھەممىسى ناھىيىگە ئۆزگەرتىلگەن. قەشقەر، ئاقسۇلار ھەربىي ۋالى تۈزۈمىدىن ۋىلايەت تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىلدى. تارباغاتايدىكى دىپلوتىك ماتەمەلدارىيا رەمچىلىگىنى، دەسلەپتە بېيجىڭدىن تەيىنلەپ ئەۋەتكەن بىگويفاڭ ئۈستىگە ئالغان ئىدى. ئىلى-چۆچەك ۋىلايىتىنى ئىلى ۋىلايىتىغا ئۆزگەرتىپ، شەنشىلىك شۈيگوجىڭنى ۋالىلىققا تەيىنلىدى. ھەربىي جەھەتتە قەشقەردە تىدو (تىتەي) ئۆز ئورنىدا قالدى. ئاقسۇ، ئىلى، باركولدىكى ھەربىي باش-

قارىملار ئېلىپ تاشلاندى. باشقا شەھەرلەر ئۆز پېتىچە قالدى.

يېڭى ئەسكەرلەر جەھەتتە، تۈەنجاڭ، گۈەندۇي، لىيەنجاڭ قاتارلىق ئىنىۋانلار ئۆز ھالىچە قالدى.

2 ‑ ياڭزېڭشىن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، ئۆز تۇققانلىرىنى قالدۇرۇپ، يات كىشىلەرنى چەتكە قېقىپ چوڭ ھوقۇقنى قولىغا كىرگۈزىۋالدى. مەسىلەن: يۈەن داخۇا شىنجاڭ ئولكە دۇدۇلىقىدىن ئىستىپا بېرىپ مىنگونىڭ 1 ‑ يىلى 6 ‑ ئاينىڭ 5 ‑ كۈنى كونا ئاي ھىساۋىدا 4 ‑ ئاينىڭ 20 ‑ كۈنى تاڭ سەھەردە ئۈرۈمچىدىن قوزغىلىپ ئىچكىرىگە قاراپ ماڭغانىنىڭ ئەتىسى، ياڭزېڭشىن شىنجاڭنىڭ ھوكۇمرانلىق تەختىگە چىقىشى بىلەنلا ئۇنىڭ بىلەن ئالاقىدار بولغان يۈننەنلىكلەر بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ سىبىرىيە ئارقىلىق شىنجاڭغا كېلىشكە باشلىدى. شۇنىڭدەك ئۇ گەنسۇدا خىزمەت قىلغان چاغلاردىكى تونۇش ‑ بىلىشلىرى بولۇپمۇ خېچۇ ئۇبلاستىدا ئىشلىگەن ۋاختىدىكى بىر مۇنچە تونۇش ئاغىنىلىرىمۇ ئۈزلۈكسىز شىنجاڭغا كېلىشكە باشلىدى. ئۇلار ئەمەلدار بولۇپ پۇل تېپىشنى ئويلاتتى. يۈننەنلىكلەردىن مەشھۇرراقلىرى: ياڭفىشيا، جاڭ مىڭيۈەن، ۋۇمىڭكۈي، شيادىڭ، لىيەن، نيۇشى قاتارلىقلار ئىدى. ياڭفېيشيا ياپونىيە ھەربىي مەكتىۋىدە ئوقۇغان، ھەمدە ياڭزېڭشىنغا تۇققانچىلىقى بار ئىدى. باشقىلارمۇ قورۇقلۇق ھەربىي مەكتەپلىرىدە ئوقۇغانلار ئىدى. ئىلى چېگرا مۇداپىئە ۋالىسى گۇاڭفۇ كېسەل بولۇپ ئۆلگەندىن كېيىن، ياڭزېڭشىن ئەڭ ئىشەنچىلىك يۇرتدىشى ياڭفېيشيانى ئۇنىڭ ئورنىغا ئەۋەتتى. نيۇشىنى سەنمۇ جاڭلىقىقا تەيىنلىدى. ئولكىنىڭ ھەر قايسى ئامانلىق قوغداش ۋە ئاخبارات ئورۇنلىرىغىمۇ ئۆزىنىڭ يۇرتداشلىرىنى تەيىنلەپ مەسئۇل قىلدى. مەسىلەن: جاڭمىڭيۈەننى ساقچى ئىشلار نازارىتىگە، ۋۇمىڭكۈينى تېلېگراف ئىدارىسىغا، شيادىڭ ۋە لىيەنلەرنى مۇھاپىزەتچى باتالىيونلەرنىڭ يىڭجاڭلىقىغا تەيىنلىدى. بۇ يېقىندىن كەلگەن يۇرتداشلارنىڭ ھەممىسى شۇ ۋاقىتتىكى يېڭى گۇرۇھ ئادەملىرى بولغاچقا، ياڭزېڭشىننىڭ كونىلىقتا، قاتتىق تۇرۇش، شۇنىڭدەك خۇيزۇ قوشۇنلىرىغا ئىشىنىش، بولۇپمۇ مىنگونىڭ 4 ‑ يىلى يۈەنشىكەينىڭ خانلىق تۈزۈمىگە قوشۇلۇپ ياردەم قىلىشتەك ئىشلىرىغا شيادىڭ بىلەن لىيەن يىڭجاڭلار نارازى بولۇپ، ياڭزېڭشىننى ئوتتۇردىن كۆتۈرىۋېتىش قەستىدە بولدى. بۇ مەخپىيەتلىكنى يۈننەنلىك جاڭچىڭلەن ياڭزېڭشىنغا مەلۇم قىلىپ قويغاندىن كېيىن، ياڭ ھېچقانداق جاۋاپ قايتۇرمىدى. ئەمما مىنگونىڭ 4 ‑ يىلى كۆنىچە 4 ‑ ئاينىڭ 15 ‑ كۈنى يۈەنشىياۋ بايرىمىدا ياڭزېڭشىن ھەر قايسى نازارەت باشقارمىلارنىڭ باشلىقلىرى ۋە يىڭجاڭلارنى زىياپەتكە قىچقاردى. ھەممە باشلىقلار ئولتۇرغان يەردە شيا يىڭجاڭ، لى يىڭجاڭلار ھېچنېمىدىن گۇمان قىلمىدى. زىياپەت داۋام قىلىپ ئانچە ئۇزۇن ئوتمەي ياڭزېڭشىن بىر باھانا بىلەن سىرتقا چىقىدۇ. بۇنىڭ ئارقىدىنلا ئىككى چېرىك كىرىپ زىياپەت ئۈستىدىلا شيا يىڭجاڭ، لى يىڭجاڭلارنى چېپىپ ئۆلتۈردى. قانلار چاچراپ، ھەممە ئادەمنى بىر مەزگىل ئۈركۈتىۋەتتى، ياڭزېڭشىن ئۆلۈكلەرنى سورەپ چىقىرىپ تاشلاپ، قان ئىزلىرىنى تازىلاشقا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، ئاندىن ئولگۈچىلەرنىڭ گۇناسىنى ئېلان قىلىپ، كوپچۈلۈكنى داۋاملىق مېھمان بولۇشقا تەكلىپ قىلدى. ھەمدە يىڭجاڭلار بىلەن بىللە كەلگەن ئادەملەرنى قورالسىزلاندۇرۇش ۋە ئىككى يىڭجاڭنىڭ گۇناسىنى ئېلان قىلىپ چاپلاشقا ئادەم بۇيرۇ-

دى. بۇ ئاخشىمى ئاتام كېچە سائەت 11 لەردە ئۆيگە قايتىپ كېلىپ، بولغان ئەھۋالنى بىزگە سۆزلەپ بەردى. بۇ ۋەقە ياڭزېڭشىننىڭ ھىلە - مىكىر ئىشلىتىشكە ماھىر ئىكەنلىگىنىڭ كونكرېت ئىپادىسى. چاڭچىڭلەننى مۇكاپاتلاپ، لوپ ناھىيىسىگە شەنجاڭ قىلدى. كېيىن ئۇ، خىزمىتىدىن بوشاپ ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەلدى ۋە نىرۋىسى بوزۇلۇپ چوڭ كوۋرۇكتىكى باغدا ئېسىلىپ ئۆلىۋالدى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن ياڭزېڭشىن يۇرتداشلىرىغا ئىشەنمەيدىغان بولدى. دەل شۇ پەيتتە كېيىن ئالغان خوتۇنى پىڭ خېنىمنىڭ ئىككى ئىنىسى شىنجاڭغا كېلىپ قالدى. ياڭ ئۇلارنىڭ بىرسىنى ساقچى نازارىتىگە بىرسىنى تېلېگىراف ئىدارىسىغا باشلىق قىلدى. ۋۇمىڭكۈينى كان ئىشلار ئىدارىسىغا باشلىق قىلىپ قارا شەھەر مىس كانىنى باشقۇرۇشقا ئەۋەتتى. ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۇنى يەنە بىر قانچە شاگىرتلارنى ئېلىپ نېفىت ئايرىش تېخنىكىسىنى ئۆگىنىش ئۈچۈن شەنشى نېفىت كانىغا يولغا سالدى. ۋۇمىڭكۈيگە يول خىراجىتى دەپ 4900 سەر كۈمۈش، شاگىرتلارنىڭ ھەر بىرسىگە 600 سەردىن كۈمۈش پۇل بەردى. بۇ قەدەر كوپ پۇل بەرگەنلىكى، ئۇلارنىڭ شىنجاڭغا قايتىپ كەلمەسلىكىگە بىشارەت ئىدى. شۇندىن ئېتىۋارەن يۇننەنلىكلەردىن پەۋقۇلئاددە مۇناسىۋەتلىكلىرىدىن باشقىلىرىنىڭ شىنجاڭغا كېلىشىگە رۇخسەت قىلىنمىدى. ئادەتتىكى يۇرتداشلارمۇ كېلىشكە جۈرئەت قىلالمىدى. ئىلى ۋالىسى ياڭفېيشيادىنمۇ گۇمان قىلدى. بۇنى سەزگەن ياڭفېيشيا مىنگونىڭ 11 - 12 - يىللىرى خىزمىتىدىن ئىستىپا سوردى. ئۇنىڭ ئورنىغا نيۇشى ۋالى بولدى. ياڭفېيشيا ئۈرۈمچىگە قايتىپ كېلىپ ئاتايىن راھىپ بولۇۋېلىپ بوغدا تېغىغا چىقىپ ئىبادەت قىلىمەن دەپ، ئوزىدە قىلچە يامان نىيەت يوقلىقىنى ئىپادىلەش بىلەن، ياڭزېڭشىننىڭ گۇمان قىلىپ قەست قىلىشىدىن ساقلاندى.

يۇننەنلىكلەر ئىشەنچىسىز بولغاندىن كېيىن شىنجاڭدا گەنسۇلۇقلار بولۇپمۇ خېجولۇقلار قېپقالدى. خېجولۇقلار ئالاھىدە ئىشەنچىگە ئىگە ئىدى. گۋاڭشۈي تۇنجى يىلى زوزۇڭتاڭ خۇنەن قوشۇنلىرىنى باشلاپ چىقىپ ياقۇپبەگ (بەدۆلەت) بەي يەنخۇ، تومىڭلەرنىڭ توپىلاڭلىرىنى بېسىقتۇرغاندىن كېيىن شىنجاڭدىكى ھەربى - مەمۇرى ئورۇنلاردىكى خادىملار ھەممىسى دىگۈدەك خۇنەنلىك بولۇپ كەتكەن ئىدى. شۇڭا شۇ ۋاقىتلاردا شىنجاڭنى 2 - خۇنەن دەپمۇ ئاتايتتى. ياڭزېڭشىن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، خۇنەنلىكلەر ئاستا - ئاستا چېكىنىپ، گەنسۇلۇقلار بولۇپمۇ خېجولۇقلار باش كۆتۈرۈشكە باشلىدى. مەمۇرى - ھەربى ئورۇنلاردىكى ئەمەلدارلارنىڭ تولىسى خېجولۇقلار بولۇشقا باشلىدى. مەسىلەن: ھەربى خىزمەتتە ئانچە ئۇزۇن ئىشلىمىگەن چاڭچيەن، تارباغاتاي ۋالىلىقىغا ئۆستى، ئۈيىڭ ھەربى ئەمەلدارلىقتىن ئاقسۇ ۋالىلىقىغا، ئۇ يەردىن قەشقەرگە شىجاڭلىققا كۆتۈرۈلدى؛ شۈي جەن ئامباللىقتىن ئىلى باج ئىدارىسىغا مۇپەتتىش ۋە مالىيە نازارىتىگە نازىر بولدى. جىڭشۇردىن قەشقەر، ئاقسۇ، ئۈرۈمچى، كۇچار ناھىيىلىرىدە ئامبال بولۇپ يۈرۈپ، ئولكولۇك مەمۇرى ئىشلار نازارىتىگە نازىر بولدى، ئەڭ ئاخىردا ياڭزېڭشىننىڭ ئورنىغا دۇبەن ھەم جۇشى بولدى؛ ليۇشى ھەربى خىزمەتتە ئىلگىرى - ئاخىر قارا شەھەر، چوچەك، ئىلى ناھىيىلىرىدە ئىشلىگەن بولسىمۇ، كېيىن ئۇنىڭ ئۈستىدىن كىشىلەر ئەرز قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئەڭ ئاخىردا ئۇنى قومۇلغا ۋالى قىلىپ تەيىنلىدى. يوقۇرقى مىساللار ياڭزېڭشىننىڭ خېجولۇقلارغا كۈچلۈك ئىشەنگەنلىگىنى كورسۈتۈپ بېرىدۇ.

يۇقۇردا بايان قىلىنغان - ئىلىغا بېرىپ يوغان بۇرۇن مادا بېيزىنى كۇشكۇرتۇپ، يىڭ تېيەمىن ۋە لى ياچۇەننى ئولتۇرگۇزگەن خۇبېيلىك كالڭكېشىلىك ئۇرۇمچىگە قايتقاندىن كېيىن، ياڭزېڭشىن ئۇنى مۇكاپاتلاش يۈزىسىدىن سانجىغا شەنجاڭ قىلدى. مىنگونىڭ 4 - يىلىنىڭ ئاخىرلىرى يۈەنشىكەي خان بولۇشقا ئۇرۇنغاندا ياڭزېڭشىن بۇنىڭغا ئالاھىدە ھېسداشلىق قىلىپ ئولكىدىكى ۋاڭ، گۇڭ ۋە باشقا موتىۋەرلەر بىلەن ئالاقىلىشىپ يۇخرالارغا چەك تاشلىتىپ، خانلىق تۈزۈمگە قۇشۇلۇدىغانلىقىغا پائال كىرىشتى. بۇ چاغدا كالڭكېشىلىك ياڭزېڭشىنغا تەكلىپنامە يازدى، مۇشۇ سەۋەپتىن ئۇ سانجىدىن ئۇرۇمچىگە كورۇشكىلى كەلگەن ۋاقتىدا ياڭ ئۇنى باشلاپ دۇبەن يامۇلىنىڭ ئارقا باغچىسىغا ئېلىپ باردى ئۇلار پاراڭلىشىپ كىتىۋاتقان چاغدا كەينى تەرەپتىن بىرسى كالڭكېشىڭنى ئېتىپ ئولتۇردى. بۇ ئىش ياڭزېڭشىڭنىڭ يات كىشىلەرنى تازىلىۋېتىشتىكى يەنە بىر خىل ئۇسۇلى ئىدى. شۇ ۋاقىتلاردا بېيجىڭ ھوكۇمىتى ئەۋەتكەن شەنجاڭ دەرىجىلىكلەر ۋە رۇس تىلى كۇرسلىرىدا ئوقۇش توگەتكەنلەرنىڭ شىنجاڭغا كېلىشىگە رۇخسەت قىلىندى، دەرىجىسى يۇقۇرى ۋە ئانچە تونۇشمايدىغان كىشىلەرنىڭ شىنجاڭغا كېلىشىگە پەقەت رۇخسەت قىلىنمىدى. مەسىلەن: مىنگونىڭ 2 - يىلى فۇجيەن دۇدۇسى سۇڭداۋرېننى بېيجىڭ ھوكۇمىتى شىنجاڭدا چېكىملىكلەرنى چەكلەش مەھكىمىسىنىڭ دۇبەنى قىلىپ ئەۋەتكەندە، ياڭزېڭشىن ھەر قايسى جايلاردىكى ۋاڭ - گۇڭ ھەم ئولكىلىك كېڭەش نامىدىن تېلېگىرام يوللاپ كەلتۇرگىلى قويمىدى.

ياڭزېڭشىن خېجۇ ۋە گەنسۇلۇق تونۇشلىرىنى ئىشقا سالغاندىن تاشقىرى ئولكىدە ئەسلىدىن ئىشلەپ كېلىۋاتقان گۇەنلىياۋلاردىنمۇ كوپ پايدىلاندى. شىنجاڭدىكى خەنزۇ، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ۋە خۇيزۇلارنىمۇ كوپلەپ ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇپ ئوزىگە تارتتى. مەسىلەن: مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرى بارىكولگە خىزمەتكە ئەۋەتكەن ليۇشىياۋلى، لى رۇڭلارنى دولەت پالاتاسىغا ئەزا قىلدى، ئەنپاملىلىك ياشانغان بىر ئادەمنى ئولكىلىك كېڭەشنىڭ باشلىقى قىلدى. بۇ كىشى ئولگەندىن كېيىن، ئۇيغۇرلاردىن سودىگەر روزى ھاجىنى كېڭەش باشلىقى قىلىپ تەيىنلىدى. كېڭەشمىدىكى ئۇيغۇر، خەنزۇ ئەزالارنى ئاتاقتا سايلاپ چىققاندەك قىلىسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇزى خالىغان كىشىلەرنى ئەزا قىلاتتى. كېڭەش ئەزالىرىدىن بىر قانچە كىشىلەرنى تاللاپ، ئالدى بىلەن ئولكىلىك ھوكۇمەتتە بولۇم ئەزاسى (كاتىپ) سۇپىتىدە خىزمەتكە سېلىپ ئاندىن ناھىيىلەرگە شەنجاڭ قىلاتتى. مەسىلەن: ئۇيغۇرلاردىن يۇيىگو، مانجۇلاردىن گۇاڭجۇن، غۇلجىلىق ۋاڭشۇەداۋلار ئولكىلىك ھوكۇمەت كاتىپلىقىدىن ئوتۇپ ناھىيىلەرگە شەنجاڭ بولغانلاردۇر. بۇ ئۇسۇلدا خىزمەتكە قويۇلغانلار ئۇنىڭ سىرىدىن چىقمايتتى - ئەلۋەتتە. مىنگونىڭ 5 - يىلىدىن كېيىن ياڭنىڭ ھاكىمىيىتى مۇستەھكەملەنگەندىن كېيىن، ئولكىلىك كېڭەشمۇ دېگىنى دەرۋازىغا ئېسىلغان قۇرۇق ۋىۋىسكىدىن ئىبارەت بولۇپ قالدى. ھەيران قالارلىقى شۇ بولدىكى، مەسىلەن: مىنگونىڭ 2 - يىلى ئولكىلىك كېڭەشمىنىڭ دەرۋازىسىغا، ئىلغار گومىنداڭ پىرقىسى، جۇمھۇرىيەت پىرقىسىنىڭ شىنجاڭ شۇبە پىرقىسى دېگەن ۋىۋىسكىلەر ئېسىلدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، يوقۇرقى ھەر قايسى پىرقىلەرنىڭ باش ئورگانلىرى ئەزا قوبۇل قىلىش ئۈچۈن، ياڭزېڭشىننى مەزكۇر پىرقىلەرنىڭ باشلىقى بولۇپ بىرىشكە تەكلىپ

قىلاتتى. ياڭ بۇ ۋەزىيەتلەرنىڭ ھەممىسىنى قوبۇل قىلىپ ئاندىن ۋۇدۇسكا ئېسىشقا رۇخسەت قىلغان ئىكەن. مانا بۇ ئۇنىڭ سىياسىي پىرقىلەرنى باشقۇرۇشتىكى ئاجايىپ ئۇسۇلى ئىدى. مىنگونىڭ 2 - 3 - يىللىرى خۇاڭكېچاڭ يۈەنشىكەيگە قارشى جازا يۈرۈشى قىلىپ يۈەنشىكەينى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن يۇقۇرقى پىرقىلەرنىڭ ۋۇدۇسكىلىرىمۇ ئېلىپ تاشلاندى.

ياڭزېڭشىن گەرچە كونا ئادەملەرنى خىزمەتكە سېلىپ ئىشلەتسىمۇ، ئەمما ئۇ گۇمانخور بولغاچقا تولۇق ئىشەنمەيتتى. ئۇزىنىڭ ئېيتىشىچە ھەتتا «ئۆز ئاتىسىغا ئىشەنمەيتتى». شۇ سەۋەپتىن باشقا ئىدارىلارنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغىمۇ ئۆزى ئارىلىشاتتى. مالىيە نازارىتى پۈتۈن ئۆلكىدىكى مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا تېگىشلىك بولسىمۇ، ھەر قايسى شەھەرلەرنىڭ باجخانا جۇيجاڭلىرىنى بەلگىلەشتە ئالدى بىلەن ياڭزېڭشىننىڭ رازىلىقىنى ئالماي بەلگىلىيەلمەيتتى. مالىيە نازارىتىنىڭ غەزىنىسىدە ئىلگىرىدىن ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئاز مىقداردىكى ئالتۇن - كۈمۈش نەق پۇللاردىن تاشقىرى، مىنگودىن كېيىنكى كىرىم قىلىنغان قەغەز ئاقچا، ئالتۇن - كۈمۈشلەرنىڭ ھەممىسى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئىچىدە قۇرۇلغان ئالاھىدە غەزىنىدە ساقلىناتتى. بۇ غەزىنىنىڭ ئاچقۇچى ياڭزېڭشىن تەيىنلىگەن مەخسۇس ئادەمنىڭ قولىدا تۇراتتى ۋە ئايرىم ھېساۋات دەپتىرى ئاچاتتى. مالىيە نازارىتى ھەر قېتىم پۇل ئالغاندا ياكى پۇل تاپشۇرغاندا، غەزىنىچى ئارقىلىق ئېلىپ ياكى پۇل تاپشۇرۇپ دەپتەرگە ئورناتقاندىن كېيىن غەزىنىنى ئېتىپ پېچەت چاپلايتتى. دىمەك مالىيە نازارىتى ئەمەلىيەتتە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە بوغالتىرلىق ۋەزىپىسىنىلا ئۆتەپ بېرەتتى.

مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ كونا قائىدىسى بويىچە، كونىچە ھەر

يىلى 1 - ئاينىڭ 15 - كۈنى، ھەممە ئىسكىلات - غەزىنىلەرنى بىر قېتىم كۆزدىن كۆچۈرەتتى. مىنگودىن كېيىن گەرچە ئۇ غەزىنىلەردە ساقلىنىۋاتقان ئالتۇن - كۈمۈش كۆپ بولسىمۇ، زور مىقداردىكى ئالتۇن - كۈمۈش ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت غەزىنىسىدە ساقلىنىدىغان ئەھۋال ئاستىدا، ياڭزېڭشىن يەنىلا كونا قائىدە بويىچە ھەر يىلى 1 - ئايدا مالىيە ئىدارىسىنىڭ غەزىنىسىنى بىر قېتىم كۆزدىن كۆچۈرەتتى. بۇنداق چاغلاردا نازارەت كاتتا زىياپەت ئۇيۇشتۇرۇپ ياڭ ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى مېھمان قىلاتتى. مىنگو يىللىرى ياڭزېڭشىن خىزمەتچىلەرنىڭ مۇئاشىنى تۆۋەندىكىچە بەلگىلىگەن ئىدى: ئۆلكە دەرىجىلىك بولۇم ئەزا باشلىقلىرى (كېجاڭ) غا 120 سەر؛ 1 - دەرىجىلىك بولۇم ئەزاسىغا 80 سەر؛ 2 - دەرىجىلىك بولۇم ئەزاسىغا 60 سەر؛ 3 - دەرىجىلىكلەرگە 40 سەر، ياللانمىلارغا 20 سەر 16 سەر مائاش بېرەتتى. مائاشى پەرقى بۇ قەدەر زور بولغانلىقتىن ھەممىسى يۇقۇرى ئۆرلەپ كۆپرەك مۇئاشقا ئىگە بولۇشى، بولۇم ئەزالىرى بولۇم باشلىقى بولۇشى، بولۇم باشلىقلىرى چەت جايلارغا ئەمەلدار بولۇشقا جان - تېنى بىلەن تىرىشاتتى. «كولگە يېقىن راۋاق ئالدى بىلەن ئاي كۆرۈپتۇ» دىگەندەك ياڭ زېڭشىننىڭ يېنىدا تۇرغان بۆلۈم باشلىقلىرى ۋە بولۇم ئالدى بىلەن ئەزالىرى ناھىيىلەرگە ئەمەلدار بولۇپ تەيىنلىنەتتى.

ياڭزېڭشىن يېڭىدىن كەپقالغان تۇققانلىرىنى ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇشتا ئۇلارنى قانۇنلاشتۇرۇپ، باشقىلارنىڭ تاپا - تەنىسىدىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن «تارىخ ئىپىنقىلاشى»، «قابىلىيەت يېتىشتۈرۈش» سۆزلىرىنى كوتۇرۇپ چىقىپ، مىنگونىڭ 5 - يىلى بېيجىڭ ھۆكۈمىتىگە تەستىقلىتىپ ئۆلكە مۇپەتتىش مەھكىمىسىدە سىياسىي تەتقىقات ئورنى تەسىس قىلىپ، ئاتالمىش ئەمەلدار بولۇشى لىياقىتى

گە ئىگە خادىملارنى يېتىشتۇرۇش ئىشلىرىنى يۈرگۈزدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە كوپۇنچە ئەمەلدار بولۇش ئىمتىھانىدىن ئوتۇپ شىنجاڭغا كەلگەن ياكى بېيجىڭ رۇسچە تىل كۇرسىدا ئوقۇش پۈتتۈرگەنلەردىن شىنجاڭغا ئەۋەتىلگەن چىڭ دىبلى، جاۋگۇليالىڭ، مۇۋۋنتوڭ قاتارلىقلار شىنجاڭغا كەلگەندىن كېيىن ئۇلارنى ئولكە مەھكىمىسىدە ئاز ۋاقىت قالدۇرۇپ ئىشلىتىپ، ئاردىن ئانچە ئۇزۇن ئوتمەيلا پىچان، چوچەك، غۇلجا قاتارلىق جايلارغا شەنجاڭ قىلىپ ئەۋەتكەنلەردۇر.

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرى مالىيە نازارىتى بېسىپ تارقاتقان ئاق رەڭلىك قەغەز ئاقچىنىڭ سۈپىتى ناچار بولغانلىقتىن بىر نەچچە يىل ئىچىدىلا كونىراپ كەتتى. بۇ پۇلنى يىغىۋالغاندىن كېيىن ياڭزېڭشىن ھەر ھەپتىدە سىياسى ئىشلار نازارىتىنىڭ نازىرى يى بوينى ئەۋەتىپ، يىغىۋېلىنغان پۇللارنى ساناپ ئوتكۈزۈپ كويدۈرۈشكە نازارەت قىلدۇراتتى بۇمۇ ئۇنىڭ گۇمانخورلۇق بىلەن ئىش يۈرگۈزگەنلىگىنىڭ بىر ئىپادىسى.

ھەر قايسى ناھىيىلەردىن كىلىدىغان ئەرز خەتلەر ئالدى بىلەن ئولكە مەھكىمىسىگە كېلەتتى. مەھكىمىدىكى قانۇن ئىشلار بولۇمى ياڭزېڭشىننىڭ ئىرادىسى بويىچە تەستىق سالاتتى. ئەدلىيە مەھكىمىسىگە تەييارلىق كورۇش باشقارمىسى بۇنداق ئىشلارنى ناھايىتى ئاز باشقۇراتتى. ھەر قايسى ناھىيىلەردە بىر تەرەپ قىلىنغان ئەنزىلەرنى ناھىيىلىك ھوكۇمەت، ئولكۇلۇك مەھكىمە ياكى قانۇن ئىشلار بولۇمىگە مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن ئولكۇلۇك مەھكىمە تەستىق سالىدۇ، ئاندىن قانۇن ئىشلار بولۇمى تەستىق سېلىپ يولغا سالاتتى. بۇ ئۇسۇلدا تەستىق سېلىش ئىككى بولۇپ قالمايتتى. ھەر قايسى ناھىيىلەردىكى گۇندىپايلار (قاماقخانىغا قارىغۇچىلار) نىڭ دەرىجىسى ئەڭ تۆۋەن بولسىمۇ، بۇنداق كىشىلەرنى بەلگىلەشتە، يەنىلا ياڭزېڭشىننىڭ رازىلىغى بىلەن قانۇن ئىشلار بولۇمىگە ئىلتىماس قىلىش ئارقىلىق بەلگىلىنەتتى.

شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ھەر تەبىقىدىكى كىشىلەر پەقەتلا شىنجاڭدا ياڭ جاڭجۇن دىگەن بىر كىشى ئوتكەنلىگىنى بىلەتتى، ئەمما ئۇنىڭ بىلەن ئالاقىدار بولغان شۇ ۋاقىتتىكى ئالاھىدە ئەھۋاللارنى بىلمەيتتى. يوقۇرىدا بايان قىلىنغان تۈرلۈك ئەھۋاللاردىن ياڭزېڭشىننىڭ شۇ دەۋردە شىنجاڭنىڭ ھەربى، مەمۇرى، مالىيە، قانۇن، ئەدلىيە ساھەلىرىدىكى چوڭ - كىچىك ھەممە ھوقۇقنى ئوز قولىدا تۇتقانلىقىنى چۈشەنگىلى بولىدۇ.

3 - قۇمۇل ۋەقەسىنى بىر تەرەپ قىلىش جەريانى

يۈەن داخۇا شىنجاڭغا دۇدۇ (ھەربى - مەمۇرى باشلىق - ت) بولغاندىن كېيىن، ئىلى تەرەپ تېخى بىرلىككە كەلمىگەن، جەنۇبى شىنجاڭدىكى گېلاۋخۇي تەشكىلاتلىرى ھەممىلا يەردە ئەمەلدارلارنى ئولتۇرۇۋاتقان، شۇنىڭدەك قەشقەر ۋالىسى ئەسكەرلەرنىڭ مائاشىنى قىسىۋالغان، ھەمدە ئاقسۇدا ھەربى خىراجەتنى تۇساپ قويغان شارائىت ئاستىدا ئىستىپا بەردى. يۈەن داخۇا يولغا چىقىشتىن ئىككى كۈن بۇرۇن ئۇرۇمچى كۇچىسىدا، ئىلىدا تەسلىم بولغان سايۇۋشەن قىسىملىرى بىر ئاز غەلىۋە قىلىپتىكەن، ياڭزېڭشىننىڭ خۇيزۇ قىسىملىرى باستۇرۇپ تاشلاپتۇ، دەيدىغان پاراڭلار تارقالدى. يۈەن داخۇا مىنگونىڭ 1 - يىلى 6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ۋاڭفېيلەن، چەن گۇاڭخەن، سايۇۋشەن

قاتارلىقلار بىلەن ئىچكىرىگە كەتتى. قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇتقا تەۋە تاغ خەلقى، ۋاڭنىڭ ئالۋاڭ-ياساقى بەك ئېغىر بولۇپ كەتتى، ۋاڭلارنى خان قويغان، ھازىر خان يىقىلدى، ۋاڭنىڭ نېمە لازىمى؟ دەپ تۆمۈر خەلپە باشچىلىقىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ۋاڭغا قارشى چىققان پەيتتە، يۈەن داخۇا قۇمۇلغا يېتىپ بارغان ۋاقىت ئىدى، بارىكۆلدە تۇرۇشلۇق ھەربىي باشلىق يى شىڭفۇ ئۆز ئەسكەرلىرىنى باشلاپ كېلىپ قوزغىلاڭنى باستۇرماقچى بولدى. تۆمۈر خەلپە جاڭزەيۋۇنىڭ تەشكىللىشى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋالغانلىقتىن جەنۇبىي تاغ ئېغىزىدا جاڭزەيۋۇڭ ئادەم قويۇپ، قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا ئۆچۈن كېلىۋاتقان يى شىڭفۇنى جايلىۋەتتى. يۈەن داخۇا بۇ چاغدا چەن گۇاڭخەنگە ئادەملىرى بىلەن تاققا چىقىپ قوزغىلاڭچىلارنى تازىلاشقا بۇيرۇق بەردى. چەن گۇاڭخەننىڭ ئادەملىرى تېخى تاققا يېتىپ چىقمايلا، يېرىم يولدا تۆمۈر خەلپە تەرىپىدىن زەربىگە ئۇچرىدى، چەن گۇاڭخەن قايتىپ كېلىپ تازىلىۋەتتىم دەپ يالغان دوكلات قىلغاندا، يۈەن داخۇا راس دەپ ئىشىنىپ 7- ئاينىڭ 23- كۈنى ئىچكىرىگە قاراپ كەتتى. ئەمەلىيەتتە قوزغىلاڭ بېسىلمىغان ئىدى. ياڭزېڭشىن ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ چەن گۇاڭخەنگە ئامال قىلىپ قوزغىلاڭچىلارنى تازىلىۋاتقىن دەپ بۇيرۇق بەرسە، ئۇ يەنە يالغان دوكلات قىلىپ: «قوزغىلاڭچىلار ئەل بولدى. 30 تال مىلتىق تاپشۇرۇۋالدىم شۇنداق بولسىمۇ مۇداپىئە ئىشلىرىنى چىڭ يۈرگۈزىۋاتىمەن ... ...» دەپ يۇقۇرىنى ئالدىدى. چەننىڭ ئادەملىرىنىڭ، تولىسى غۇلجىدىن كەلگەن شىۋە ئەسكەرلەر ئىدى. ئۇلاردىن بىر مۇنچىسى غۇلجىغا قايتىپ، چەن گۇاڭخەننىڭ مەغلۇبىيەتنى غالىبىيەت كۆرسىتىپ مەلـۇم قىلغان ئەپتى - بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلىدى. شۇڭا ئۇزۇن ئۆتمەي چەن گۇاڭخەن بىلەن سايۇشەنلەرمۇ ئىچكىرىگە كەتتى. قالغان بىر قىسىم ئاتلىق ئەسكەرلەرنى بارىكۆلدىكى ۋاڭ جاۋلىڭ قوماندانلىقىغا ئۆتكۈزىۋەتتى. شامەخسۇت پۈتۈن كۈچى بىلەن قوزغىلاڭ كۆتەرگەن ئۇيغۇر پۇخرالىرىنى جازالىماقتا ئىدى؛ ياڭزېڭشىن ئۆلكىنىڭ تەرتىۋى ئەسلىگە كەلمىدى دەپ تىت - تىت بولۇپ، ئىشى يوغۇناپ كەتسە يىغىشتۇرۇۋالغىلى بولمايدىغانلىقىدىن قورقۇپ، شۇ يىلى 7 - ئاينىڭ ئاخىرىدا ئۇيغۇرچە تىلنى بىلىدىغان جاڭ سەيتىڭنى قۇمۇلغا ئەۋەتتى. ئۇ يەنە قۇمۇلدىكى ئىسلام دىنى ئولىماسىنىڭ ئەۋلاتلىرىدىن بولغان گۈيباۋنى تۆمۈر خەلپىنى ئەل بولۇشقا ئۈندەش ئۈچۈن تاققا چىقىشنى بۇيرۇپ 2 - قېتىم تىلىگىرام ئەۋەتتى؛ شۇنىڭدەك شامەخسۇتقا، پۇخرالار ئۈستىدىكى ئالۋاڭنى يېنىكلىتىش ئۈچۈن تىلىگىرام ئەۋەتتى. شامەخسۇت ئەسلىدە دىخانلارنى ئېيىغا 5 كۈن ئالۋاڭغا ئىشلىتەتتى. ئۇنى 2 كۈنگە قىسقارتتى جاڭ سەيتىڭ قۇمۇلغا بېرىپ ئۆزى تاققا چىقماستىن، ئوتتۇرىدا ئادەم ماڭدۇرۇپ سۆزلەشتى. شۇ يىلى 8 - ئايدا جاڭ سەيتىڭ، ياڭزېڭشىنغا: تۆمۈر خەلپە ئەل بولماقچى، يى شىڭفۇنىڭ جەسىدىنى تاپشۇرماقچى بولدى دەپ دوكلات بەردى. بىراق مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913) 1 - ئايدا تۆمۈر خەلپە قۇمۇل شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇ يەردىكى ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىنى تەلپاتقا ئۇچراتتى. بۇ ئەھۋالغا قاراپ شامەخسۇت، قۇمۇلنىڭ مائاۋىن ھەربىي ۋالىسى جاڭ گۇشىڭ، شەنجاڭ بەي ۋېنجاۋ قاتارلىقلار قوزغىلاڭچىلارنى داۋاملىق جازالىماقچى بولدى. ئەمما ياڭزېڭشىن يەنىلا ئەل قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئۇنىڭ سەۋەبلىرى: 1 - تاشقى مۇڭغۇلىيىدە شۇ چاغلاردا مۇستەقىللىق ماجىرالىرى بولۇۋاتاتتى. ئۇ تەرەپ ئەسكەر ئەۋەتىپ قويدا ۋە ئالتاي تەرەپنى پاراكەندە قىلغانلىقتىن شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئە ئىش-

لىرىدا جىددىلىك تۇغۇلۇپ، دەل شۇ جايغا ئەسكەر ئەۋەتىپ مۇداپىئە يۇرگۇزمەكتە ئىدى: تاشقى دۇشمەن جىددى بولۇۋاتقان پەيتتە، ئىچكى ئۇرۇش ئېلىپ بېرىش مۇۋاپىق ئەمەس؛ 2 - قومۇلنىڭ توخۇلۇ (تومىلىق) دېگەن جايلىرى تاشقى موڭغۇلىيە بىلەن تۇتاش كىلىدۇ. ئەگەر بۇ ئىشقا جىددى تۇتۇش قىلىدىغان بولساق ئۇيغۇرلار موڭغۇللار بىلەن بىرلىشىپ كېتىپ، چاتاق چىقىشى مۇمكىن؛ 3 - بۇرۇن گەنسۇ خۇيزۇلىرىنىڭ چىقارغان ۋەقەسى ئەۋۋەل ئوز مىللىتى ئىچىدىكى تالاش - تارتىشلار ئىدى. كېيىنچە خۇيزۇلار بىلەن خەنزۇلارنىڭ ئوز- ئارا قىرغىنچىلىق يۇرگۇزۇشىگە ئايلىنىپ كەتكەن بىر تەجرىبىنى كوز ئالدىغا كەلتۇرۇپ، بىر تەرەپتىن قۇمۇلغا ئەسكەر ئەۋەتىپ ھەيۋە قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن لى شۇفو دېگەن خۇيزۇ يىڭجاڭنى تومۇر خەلپىگە نەسىھەت قىلىپ كوندۇرۇش ئۇچۇن تاققا ئەۋەتتى. بۇ ئادەمنىڭ سۇلھى قىلىشى نەتىجىسىدە تومۇر خەلپە بىر باتالىيون ئەسكەر ئالماقچى، ھوكۇمەت قورال بىلەن تەمىنلىمەكچى بولدى. تومۇر خەلپە بىر باتالىيون ئەسكەرنى باشلاپ ئۇرۇمچىدە تۇرماقچى بولدى. لى يىڭجاڭ قۇرئان تۇتۇپ قەسەم ئىچىپ، قىلچىمۇ ئالدامچىلىق يوقلىقىنى بىلدۇرگەندىن كېيىن تومۇر خەلپە ئىشەندى. ياڭزېڭشىن تومۇر خەلپىگە 3 - باتالىيون (يىڭ) نىڭ يىڭجاڭى دەرىجىسىنى بىرىپ ئۇنىڭغا تىيجىڭيوەن دەپ ئىسىم قويدى. بۇ ئىش مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 -) 3 - ئايلاردا بولغان ئىش، ئاردىن ئۇزۇن ئوتمەي تومۇر خەلپە ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئۇرۇمچىگە كەلدى. شۇنىڭ بىلەن قۇمۇل ۋەقەسى بىر پەللە بېسىلغان بولدى.

تومۇر خەلپە سۇلھىگە كىلىشتىن بۇرۇن تۇرپان ئاخۇنى مويدىن ئاخۇن تومۇر خەلپە بىلەن يوشۇرۇن ئالاقە باغلاپ تومۇر خەلپىنىڭ قوزغۇلىڭىغا ئاۋاز قوشۇپ، تۇرپان ئاستانىدا قوزغۇلاڭ كوتەردى. ياڭزېڭشىن بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ، قومۇلدىكى تومۇر خەلپە ئۇرۇمچىگە كەلگەندە، مويدىن ئاخۇنىمۇ ئادەملىرى بىلەن ئۇرۇمچىگە ئېلىپ كېلىپ رەسمىي ھەربى شىتات بەردى، شۇ يىلى 9 - ئاينىڭ 6 - كۇنى كېچىدە ياڭزېڭشىن خۇيزۇ ئەسكەر باشلىقى (تۇڭلىڭى) مافۇشىڭغا بۇيرۇق چۇشۇرۇپ تومۇر خەلپىنى قولغا ئالدى ۋە شۇ ئانىلا ئېتىپ تاشلىدى. ئەتىسى مويدىن ئاخۇنىڭ ئەسكەر سانىنى تەكشۇرۇپ، ئەسكەر سانىنى ئارتۇق مەلۇم قىلىپ، يوق ئادەمنىڭ مائاشىغا خىيانەت قىلغان دېگەن گۇنا قويۇپ دارغا ئېسىپ ئولتۇردى. بۇلارنى جايلىۋەتكەندىن كېيىن ئاندىن جىنايىتىنى ئېلان قىلدى. تومۇر خەلپىنىڭ جىنايىتى: 9 - ئاينىڭ 4 - كۇنى قۇمۇل تەپتىشى ۋە شامەخسۇت مەخپى تېلېگرام ئەۋەتىپ تومۇر خەلپە ئەسكەرلىرىنى باشلاپ شەرققە قاراپ مېڭىپ مىنتىزامسىزلىق قىلماقچى بولغانلىقىنى مەلۇم قىلدى. 9 - ئاينىڭ 6 - كۇنى 3 - باتالىيوندىكى پايلاقچىمىزنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا تومۇر خەلپە 1 -2 كۇن ئىچىدە ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قېچىشقا ھەركەت قىلغان. مافۇشىڭ تەرەپتىن ئېلىنغان مەلۇماتقا قارىغاندىمۇ 1 - 2 كۇن ئىچىدە ئىسيان كوتەرمەكچى بولغان. يۇقۇرقى گۇناسى ئۇچۇن ھەربى قانۇن بويىچە ئولۇم جازاسى بېرىلدى دېگەندىن ئىبارەت. تومۇر خەلپىنىڭ ئادەملىرىنى ئۇرۇمچىدە تۇرىمەن دېگەنلىرىنى قالدۇردى. كىتىمەن دېگەنلىرىنى يۇرتىغا قايتۇرۇپ دېخانچىلىققا سالدى. مويدىن ئاخۇنىڭ جىنايىتى: تومۇر خەلپە سۇلھ قىلىشتىن بۇرۇن ئۇنىڭ بىلەن يوشۇرۇن تىل بىرىكتۇرۇپ تۇرپاندا ئىسيان قىلغان، تومۇر خەلپە ئەل بولۇپ ئۇرۇمچىگە كەلگەندە مويدىن ئاخۇنىمۇ

ئۆرۈمچىگە ئالدۇرۇپ ئادەملىرىنى رەسمىي ئەسكەرلىككە ئورۇنلاشتۇرغان بولساقمۇ ئەمما، ئۇ پەيلىدىن يانماي تۆمۈر خەلپە بىلەن چوڭقۇر تىل بىرىكتۈرگەن. تۆمۈر خەلپىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلگەندىن كېيىنمۇ تۆمۈر خەلپىگە ئوخشاش جىنايەت قىلماقچى بولغانلىقتىن ھەربىي قانۇن بويىچە دارغا ئېسىپ ئۆلتۈرۈشكە ھۆكۈم قىلىندى. ئۇنىڭ مۇرتلىرى تارقىتىۋېتىلدى. جازا بېرىلىپ بولغاندىن كېيىن ياڭزېڭشىن قۇمۇل، تۇرپان دائىرىلىرىگە تۆمۈر خەلپە مەخپىي ئەۋەتكەن قۇراللارنى تەكشۈرۈش ۋە مويدىن ئاخۇننىڭ قاچقان ۋە يوشۇرۇنغان قالدۇق مۇرتلىرىنى تەكشۈرۈش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن. كېيىنكى گەپلەرگە قارىغاندا تەكشۈرۈش جەريانىدا نۇرغۇن كىشىلەرنى قولغا ئالغان ۋە ئېتىپ ئۆلتۈرگەن. يۇقۇرىدىكى ئەھۋاللار ياڭزېڭشىننىڭ قۇمۇل ۋەقەسىنى بىر تەرەپ قىلىشىنىڭ ئۆتۈشى بولۇپ، مىنگونىڭ 2 - يىلى مەن ئۈرۈمچىدە چاپلانغان ئېلانلاردىن ۋە باشقىلارنىڭ سۆزلىگەنلىرىدىن ئاڭلىغانلىرىمدۇر.

4 - جەنۇبىي شىنجاڭ توپىلىڭى

ئىلى ئىنقىلاۋىدىن كېيىن، مىنگونىڭ 2 - يىللىرىدا گېلاۋخۇي تەشكىلاتلىرىنىڭ ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرۈش ئەنزىلىرى پەيدا بولۇشقا باشلىدى.

گېلاۋخۇي تەشكىلاتى، چىڭ دەۋرى گۇاڭشۈينىڭ دەسلەپكى يىللىرى زوزۇڭتاڭ باشلاپ چىققان ئەسكەرلەر بىلەن شىنجاڭغا كەلگەن، بۇ قىسىملاردا خۇنەن، سىچۈەن، گەنسۇ قىسىملىرى بولۇپ، خۇنەن قىسمى ھەممىدىن كۆپ ئىدى. گېلاۋخۇيدا خۇنەنلىك بىلەن سىچۈەنلىكلەر ئەڭ كۆپ. كېيىنچە بۇ تەشكىلات بارغانسېرى راۋاجلىنىپ ھەر قايسى قىسىم ۋە ھەر قايسى ئۆلكۈلۈكلەرمۇ كۆپلەپ قاتنىشىشقا باشلىدى. دەسلەۋىدە تەشكىلات ئەزالىرى تۆۋەن دەرىجىلىك سەركەردىلەر ۋە ئاددىي ئەسكەرلەردىن ئىبارەت ئىدى. كېيىنچە بۇنىڭ ھەربىي كۈچى ئۆسكەنلىكتىن، يۇقۇرى دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەلدارلارمۇ قاتنىشىپ بۇ تەشكىلاتتىكى ئەربابلاردىن بولۇپ قالدى. كېيىنچە تۆۋەن دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەلدارلار ھەرساھە ئىشچى - خىزمەتچىلەر، مەيدە تىجارەتچى ئېلىپ - ساتارلار ۋە مەيدە قول ھۈنەرۋەنلەرنىڭمۇ تولىسى بۇ تەشكىلاتقا قاتناشتى. مەنچىڭ ھۆكۈمىتى ھەر خىل پىرقە تەشكىلاتلارنى قاتتىق چەكلىگەنلىكى ئۈچۈن گېلاۋخۇي تەشكىلاتى يوشۇرۇن پائالىيەت ئېلىپ باراتتى. شۇڭا تولا كىشىلەر بۇ تەشكىلاتنىڭ ئەھۋالىنى چۈشەنمەيتتى. ئىلى ئىنقىلاۋى ۋاقتىدا ئىلىدىكى گېلاۋخۇينىڭ باشلىقى شۈيسەنتەي قاتارلىقلار بىلەن ئالاقە باغلاپ ھەمكارلىشىپ قوزغىلاڭ كۆتەرگەندىن باشلاپ شىنجاڭدىكى گېلاۋخۇي تەشكىلاتى ئاشكارا ھەركەت قىلىشقا باشلىدى. ئۇلارنىڭ باشلىقىنى «تاغ غوجىسى» دەپ ئاتايتتى. ئۇنىڭ «ئورۇنباسار تاغ غوجىسى» بولاتتى. يەنە «ئەژدىھا بېشى» شۇنىڭغا ئوخشاش نۇرغۇن ئىسىملىك باشلىقلىرى بولاتتى. ئادەتتە ئەزالار «تاغ غوجىسى» غا مۇتلەق بويسۇناتتى. ئەزالاردىن بىرەرسى خىلاپ ئىش قىلسا، باشلىق ئۇنى ئۆزەڭنى ئۆلتۈرسەن دەپ بۇيرۇق بەرسە، گويا سادىق قىلغۇچى بۇيرۇقنى قەتئىي ئىجرا قىلاتتى. بويۇن تولغاشقا بولمايتتى. ئۇلار ۋىژدانغا ھۆرمەت قىلاتتى. ئۆز - ئارا ياردەملىشىش مەجبۇرىيىتى بار ئىدى.

بىر جايدىكى تەشكىلات ئەزاسى 2 - بىر جايغا بېرىپ شۇ يەردىكى تەشكىلات باشلىغىنىڭ ئېتى - يولىنى بىلىپ ھال سوراپ بارسا، ئەگەر پۇلى يوق بولسا پۇل بېرەتتى، يېمەك - ئىچمەك ياتاق ۋە خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇراتتى. يول خىراجىتى ئوكسۇپ قالسا، يول خىراجىتى بېرەتتى، شۇ سەۋەپتىن ئو يۇرتىدىن چىقىپ يىراق جايلارغا بېرىپ قالغانلار مەزكۇر تەشكىلاتقا قاتناشقان بولسىلا، ھەر قانداق جايدا قىيىنچىلىق تارتمايتتى. تەشكىلات ئەزالىرىنىڭ ئۇچراشقاندا قىلىدىغان ھۆرمەت - سالاملىرى، ئاشخانىلاردا چاي ئوتۇشى رەسمىيەتلىرىدە بەلگىلىك قائىدىسى بار ئىدى. شۇ قائىدىلەرگە قاراپ بىر تەشكىلاتتىكى ئادەملەر ئىكەنلىگىنى بىلىشەتتى. ئۇلارنىڭ يەنە ئۆزلىرى بىلىشىدىغان مەخپىي تىلى بار ئىدى. ئۆز ئارا سۆزلۈشۈشلەردە غەيرى ئادەم ئارىغا كىرىۋالالمايتتى. تەشكىلاتقا ئەزا بولۇش رەسمىيەتلىرىمۇ ئىنتايىن مەخپىي بولاتتى. غەيرى ئادەملەر ھەرگىز بىلەلمەيتتى.

گۇاڭشۈينىڭ 4 - يىلى (1978) شىنجاڭدىكى ئورۇشلار بېسىلدى. 1882 - يىلى مەنچىڭ ھۆكۈمىتى شىنجاڭنى رەسمى ئۆلكە قىلىپ بېكىتتى. تەشكىلاتلارغا قاتناشقان ئوپىتسەر ۋە ئەسكەرلەرنىڭ بىر قىسمى ئۆز يۇرتىغا كەتتى. بىر قىسمى شىنجاڭدا قالدى. ئۇلار ھەر قايسى ئىدارە مەھكىمىلەرگە ۋە باشقا جايلارغا تەخسىم قىلىندى. شۇنداق بولسىمۇ ھەربى خىزمەتتە قالغانلارنىڭ سانى كۆپ ئىدى. مەنچىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ھەربى قىسىملار ئىنتايىن چىرىكلەشكەن ئىدى، شىنجاڭدىكى ئەھۋال ئۇنىڭدىنمۇ بەتتەر ئىدى. ئەسكەرلەرنىڭ تولىسى تەشكىلات ئەزاسى بولغانلىقتىن ئۇلارنى نازارەت قىلالمايتتى. مەشىق قىلىش، ھەربى ئىنتىزام ئىشلىرى بوش ئىدى. ئۇلار ئەتىدىن كەچكىچە بىكار يۈرۈپ زىرىكىپ، ئاخىرى توپلىشىپ قىمار ئويناپ ئىچ-پۇشۇغىنى چىقىراتتى. ئىلىدىكى گېلاۋخۇي قوزغىلاڭغا قاتنىشىشتىن بۇرۇن، ئۈرۈمچىدە ليۇشەنجۇڭ شۇ يەردىكى گېلاۋخۇي بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ قوزغىلاڭ كۆتەرگەن بىر ۋەقە يۈز بەرگەن ئىدى. ليۇشەنجۇڭ خۇبېيلىك بولۇپ، ياپونىيە قۇرۇقلۇق ھەربى مەكتىۋىدە ئوقۇغان. شۈەنتۇڭ 3 - يىلى يۈەن داخۇا شىنجاڭ ئۆلكە ئەمىرى بولغان چاغلاردا، ئۇ، شىنجاڭغا كېلىپ ئىشلىگەن، شۇنىڭدەك يۈەن داخۇامۇ ئۇنىڭغا ئىشىنىپ خىزمەتكە قويغان ئىدى. ۋۇچاڭ قوزغىلىڭىنىڭ خەۋىرى شىنجاڭغا ئاڭلانغاندىن كېيىن، ليۇشەنجۇڭ ھەربىلەر بىلەن شەھەردىكى گېلاۋخۇي تەشكىلاتلىرىنى ھەركەتلەندۈرۈپ قوزغىلاڭ كۆتەردى. يېشى 80 دىن ئاشقان خېنەنلىك شى دۈەنشەننىڭ سۆزلەپ بېرىشىچە، ليۇشەنجۇڭ قوزغولاڭ قىلىشتا، ھېچنىمىدىن قورقماي نەنگۇەن تەرەپتىكى مەلۇم بىر تۈگمەنگە ئوچۇقتىن - ئوچۇق ئادەم توپلاپ، ھەر بىر ئادەمگە 8 سەردىن كۈمۈش پۇل تارقىتىپ كونا 10 - ئاينىڭ باشلىرىدا قوزغىلاڭ قىلماقچى بولۇشتى. يۈەن داخۇا بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ ئەسكەر ئەۋەتىپ ليۇشەنجۇڭلارنى قاماۋىلىپ تەخمىنەن يۈزگە يېقىن ئادەمنى ئېتىپ ئۆلتۈرگەن، باشقا ئەزالارنى قورالسىزلاندۇرۇپ، قارا شەھەر، كۇچار، ئاقسۇ قاتارلىق جايلارغا ئەۋەتىپ ئادەم سانى كام بولغان كازارمىلارغا تارقىتىپ جايلاشتۇرىۋەتتى. ئاقسۇ تەرەپلەردە ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرۈۋېتىش ۋەقەلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئەشۇ ئىشلار سەۋەپ بولغان. مىنگونىڭ 1 - يىلى 4 - ئايدا ئاقسۇدىكى تەشكىلات ئەزالىرى ئاقسۇ ۋالىسى بىلەن ئاقسۇنىڭ ئامبىلىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى.

ۋەقەدىن كېيىن ئاقسۇنىڭ باش مۇپەتتىشى ساجىلىك چۈەنخۇا

(لەنتىڭ، ئەنخۇيلۇق) تەنچاڭگونى ئاقسۇ شەھىرىنىڭ باشلىقى قىلىپ تەيىنلىدى. بۇ چاغدا يۈەن داخۇا ئىچكى ئۆلكىدىن كەتمىگەن ئىدى. ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي كۇچاردا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەر توپىلاڭ قوزغىدى دېگەن خەۋەر ئاڭلاندى. ئاقسۇنىڭ باش مۇپەتتىشى ساجىڭ، تەنچاڭگونى كۇچاردىكى ۋەقەنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشقا ئەۋەتتى. ئۇ كۇچارغا كەلگەندىن كېيىن كۇچاردىكى تەشكىلات ئەزالىرى كۇچارنىڭ ئامبىلى ماۋېيگۈينى ئۆلتۈرۈۋەتكەن ۋەقە يۈز بەردى. ماۋېيگۈي خۇنەنلىك بولۇپ، شۇ يىلى 5 - ئايدا كازارمىغا تەنفۇشىڭ بىلەن بىر ئىش توغرىسىدا مەسلىھەتلەشكىلى بارغاندا كازارمىدىكى تەشكىلات ئەزالىرى پىچاق سېلىپ ئۆلتۈرۈپ، تۈرمىنى ۋە ناھىيە غەزىنىسىنى بۇلاپ كەتتى. ساجىڭ بۇنى ئاڭلاپ تەنچاڭگونى كۇچارغا ھەربىي باشلىق قىلىپ تەيىنلىدى ئەسلىدە ئۇ گېلاۋخۇي تەشكىلاتىنىڭ باشلىقى ئىدى. شۇڭا ئۇ كۇچاردا دەۋرسۈرۈپ، ئۆي - ئىمارەتلەر سېلىپ، خەلقنىڭ مال - مۈلكىنى قاقتى - سوقتى قىلىپ باي بولدى. شۇنداق قىلىپ كۇچار ناھىيىسى گېلاۋخۇي تەشكىلاتىنىڭ مەركىزى بولۇپ قالدى. شۇ يىلى 3 - 4 - ئايلاردا قەشقەر ئۆلكە ئەسكەرلىرىنىڭ ھەربىي خىراجىتى 200 مىڭ سەر پۇلدىن 60 مىڭ سەرنى ساجىڭ تۇتۇۋېلىپ ئاقسۇدىكى تەشكىلات ئەزالىرىغا ئۈلەشتۈرۈپ بەردى. بۇنىڭغا قارىغاندا ساجىڭمۇ تەشكىلات ئىچىدىكى ئادەم ئىكەنلىكى مەلۇم ئىدى. شۇ چاغلاردا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەممىلا يېرىدە ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرۈۋېتىش ۋەقەلىرى پەيدا بولۇپ، يۇرت قالايمىقانلاشقانلىقتىن، ياڭزېڭشىن، ساجىڭ بىلەن تەن چاڭگونىڭ تىل بىرىكتۈرىۋالغانلىقىنى سېزىپ، مىنگونىڭ 2 - يىلى قىشتا ماشاۋۇنى كۇچارغا ئامبال قىلىپ ئەۋەتتى. ماشاۋۇ كۇچاردىكى مىس كانىنى ئېچىش نامى بىلەن بىر باتالىيون خۇيزۇ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ باردى. ماشاۋۇ بېرىپ ئىش تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن تەن چاڭگو ئۈرۈمچىگە قايتتى. مىنگونىڭ 3 - يىلى 5 - ئايدا تەن ئۆز يۇرتىغا قايتماقچى بولغاندا ياڭزېڭشىن ماسۇگۈي باشلىق بىر قىسىم مۇھاپىزەتچى قوشۇپ يولغا سالدى. ۋە ئارقىدىن تېلېگىراممىا ئەۋەتىپ بۇيرۇق بىلەن تەنچاڭگونى يول ئۈستىدە ئاتتۇرۇپ تاشلىدى. بۇ ئۇسۇل ياڭزېڭشىننىڭ ئەمەلى تەسىرى بار ئەمەلدارلارنى جازالاش ئۇسۇلى ئىدى. بۇخىل ئەھۋال ئاستىدا ئاقسۇدىكى ساجىڭ خىزمىتىدىن ئىستىپا بېرىپ رۇسىيە ئارقىلىق چاڭشاغا كەتتى. مىنگونىڭ 4 - يىلى (1915) ياڭزېڭشىن ساجىڭ ئاقسۇدىكى ۋاقتىدا ھەربىي خىراجەتتىن تۇتۇۋېلىپ تەشكىلات ئەزالىرىغا تارقىتىپ بەرگەن 60 مىڭ سەر پۇلنى دەۋا قىلىپ، ساجىڭنىڭ ئەسلى يۇرتىدىكى مال - مۈلكىنى ساتتۇرۇپ مەزكۇر پۇلنى تولۇتۇۋالدى.

مىنگونىڭ 1 - يىلى 5 - ئايدا بوگۇر ناھىيىسىدىكى تەشكىلات ئەزالىرى بوگۇرنىڭ ئامبىلى لىخۇاگاۋنى ئۆلتۈردى؛ بۇنىڭدىن سەل ئىلگىرى قارا شەھەر ئامبىلى جاڭشەنىمۇ تەشكىلات ئەزالىرى خودىيسەي قاتارلىقلار پىچاق سېلىپ ئۆلتۈردى.

قەشقەردىمۇ مۇنداق ۋەقەلەر يۈز بەردى. مىنگونىڭ 1 - يىلى 4 - ئايدا يۈەن داخۇا بېيجىڭ ھۆكۈمىتى قەشقەر ۋالىيسى يەن خۇگېيۇنى شىنجاڭنىڭ ھەربىي قوماندانلىقىغا تەيىنلىدى، دەپ تېلېگىراما ئەۋەتىدۇ. بۇيرۇقنى كورگەن يۈەن خۇگېيۇ دەرھال چاچ كېسىپ ئىنتائەت قىلىدىغانلار دەپ بۇيرۇق بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن تاشقىرىدا ھەر خىل گەپ - سۆزلەر پەيدا بولىدۇ. ئۇنىڭغا پايدىسىز

سوزلەرمۇ بار ئىدى. چار رۇسىيىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلى بۇ سوزلەرنى ئاڭلاپ، يۈەنخۇڭيۇنى ھوشيار بولۇڭ دەپ نەسىھەت قىلىدۇ ۋە كونسۇلخانا مۇھاپىزەتچىلىرىدىن ئەۋەتىپ ۋالى مەھكىمىسىنى مۇھاپىزەت قىلماقچى بولىدۇ. بۇنىڭغا يۈەن رەھمەت ئېيتىدۇ. يۈەنخۇڭيۇ ئەسلىدە ئەنخۇيلۇق بولۇپ، ھەربى ئىشلاردا تەجرىبىسى ۋە غەيرىتى بار ھىساپلىناتتى. شۇڭا قەشقەردە ئون يىلغا يېقىن ھەربى باشلىق بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە يۇرت ناھايىتى تىنچ تۇرغان، ھېچقانداق ۋەقە پەيدا بولمىغان ئىدى. شۇڭا ئۇ، خاتىرجەم بولۇپ ئەتە ماڭىمەن دېگەن كېچىسى يەنى مىنگونىڭ 1 - يىلى 5 - ئاينىڭ 7 - كۈنى يېرىم كېچىدە قەشقەردىكى گېلاۋخۇي تەشكىلاتى ئەزالىرىدىن بيەنيۇڭفۇ، ۋېيىدېشى قاتارلىقلار قەشقەر كونشەر ۋالى مەھكىمىسىگە بېسىپ كىرىپ يۈەنخۇڭيۇ ۋە ئۇنىڭ ئايالىنى قوشۇپ ئۆلتۈردى. ئۇلارغا قوشۇپ قور بېشى تالڭدىيەنخىڭ ۋە كونشەر ئامبىلى جاڭبىڭدۇنى يەنە بىر خىزمەتتىن بوشۇتۇلغان جاڭ پەمىلىك بىر ئەمەلدارنىمۇ ئۆلتۈرۈپ تاشلايدۇ. ۋەقەدىن كېيىن بېيجىڭ ھوكۇمىتىگە مەلۇم قىلىپ قاتىللارنى تاپماقچى بولغاندا قەشقەر يېڭشەردە تۇرۇشلۇق ھەربى باشلىق جاۋھەر تەرەپتىن چاپان چۈرۈپ، بۇ ۋەقەگە يۈەنخۇڭيۇنىڭ خەلقنى چاچ كېسىپ ئىتائەت قىلىڭلار دەپ مەجبۇرى بۇيرۇق بەرگەنلىگى سەۋەپ بولغان دەپ سۈرۈشتە قىلدۇرمىدى. شۇ ۋاقىتتا چار ھوكۇمىتى رۇسىيە سودىگەرلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىمىز دېگەن بانا بىلەن كازاك ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى كىرگۈزۈپ كونسۇلخانىسىغا ئورۇنلاشتۇردى. تەشكىلات ئەزالىرى چەت دولەت ئارىلاشقانلىقىغا قاراپ ۋەقە تۇغدۇرمىدى. ھەربى باشلىق جاۋ، قوزغۇلاي دەپ تۇرغان تەشكىلات ئەزالىرىنى توپلاپ ئىككى باتاليۇن (يىڭ) تەشكىللەپ بيەنيۇڭفۇ بىلەن ۋېيىدېشى ئىككىسىنى يېڭىچاڭلىققا تەيىنلىدى. بۇنىڭغا قارىغاندا جاۋمۇ تەشكىلات ئادىمى ئىدى. يۈەنداخۇا قايتىپ كېتىشكە ئالدىرايتتى. يالڭزېڭشىننى شىنجاڭنىڭ دۇدۇلىقىغا تەيىنلەپ بېرىلسە دەپ بېيجىڭغا ئالاقە يېزىپلا ئۆزى ئالدىراپ ئىچكىرىگە قايتىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن قەشقەر ۋەقەسىمۇ بېسىلىپ قالدى. قەشقەر ۋەقەسى ئىلى تەرەپتىكى تەشكىلاتلار تەرەپتىن پىلانلانغان دەيدىغان گەپ - سوزلەرمۇ تارقالغان ئىدى. مىنگونىڭ 2 - يىلى خوتەندىن بۇشۇنۇپ ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەلگەن تاۋرەن (باجخاناجۇيجاڭى) نىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا يۈەنخۇڭيۇ چاچ كېسىڭلار دەپ ئۆلۈمگە مەھكۇم بولدى، بۇنىڭغا قارىغاندا قەشقەردىكى گېلاۋخۇي ئەزالىرى مەنچىڭ خاندانلىقىنىڭ تۈزۈملىرىنى ياقتۇرۇدۇ. غۇلجىدىكى تەشكىلات ئەزالىرى بولسا، مەنچىڭ خاندانلىقىغا قارشى تۇردى، شۇڭا قەشقەر ۋەقەسىنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئىلى تەرەپنىڭ ھېچقانداق مۇناسىۋىتى يوق. ئەمەلىيەتتە ئۇلار ۋەقە تۇغدۇرۇپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشنى مەخسەت قىلغان. شۇ ۋاقىتتا قەشقەر ۋىلايىتى بويىچە يۈەنخۇڭيۇ قاتارلىق 5 كىشى، مارالۋېشىنىڭ گۇندىپايى جاڭ × × ئۆلتۈرۈلگەندىن باشقا قالغان ناھىيىلەردىكى ئەمەلدارلار ئۆزلىرىنىڭ مال - مۈلكىنى ساقلاپ قىلىش ئۈچۈن ھەر قايسى جايلاردىكى تەشكىلاتلارغا پۇل، مال، ئاشلىق يەتكۈزۈپ بېرىپ ئەپلىشىپ ئۆتتى. گېلاۋخۇي تەشكىلاتىدىكىلەر ئوچۇقتىن - ئوچۇق ئەزا توپلاپ ئەزالىق بېلىتى تارقىتىپ ۋەقە تۇغدۇردى. قاقتى - سوقتى قىلىپ پۇل تېپىپ، يەپ - ئىچىپ ئويناپ - كۈلۈپ خالىغان ئىشنىڭ ھەممىسىنى قىلدى. كېيىن قەشقەرگە ۋالىي بولغان ۋاڭبىڭ تارقىلىپ يۈرگەن مۇساپىرلارغا قەرز

بېرىش نامى بىلەن غەزىنىدىن 7 مىڭ سەر پۇل ئاجرىتىپ تەشكىلات ئەزالىرىغا تارقىتىپ ئۆز جېنىنى قوغداپ قالدى. خوتەن شەھىرىدە تەشكىلات ئەزالىرى شەھەرگە ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىشتەك ۋەقە يۈز بەردى. بۇ ۋەقەلەر شۇ ۋاقىتتىكى ئومۇمى ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ.

مىنگونىڭ 1 - يىلى باشقى كۈزدە تاشقى مۇڭغۇلىيە مۇستەقىل بولۇپ قوبدا، ئالتايلارغا تاجاۋۇز قىلدى. ياڭزېڭشىن چاغان تۇڭگىگە ياردەمگە ئەسكەر ئەۋەتمەكچى بولدى. مۇشۇنداق جىددى ۋاقىتتا بېيەنيۈگفۇ بىلەن ۋېيدىشى ئۆزلىگىدىن ئالدىنقى سەپكە بېرىپ گۇنايىمىزنى يۇيىمىز دەپ تەلەپ قىلدى. ئۇلارنىڭ تەكلىۋى ياڭزېڭشىنغا ماقۇل كېلىپ دەرھال تەستىقلىدى. ئۇلار ئۈرۈمچىگە كەلگەندە ۋېيدىشى باتالىيونىنى ئالدىنقى سەپكە ماڭدۇردى. بېيەنيۈگفۇ باتالىيونىنى ئۈرۈمچىدە قالدۇردى. بېيەنيۈگفۇنىڭ ئائىلىسى ئۈرۈمچىدە كونا دوگمىگىنىڭ (شەرقى دەرۋازا) سىرتىدا ئىدى. كىشىلەر ئۇنىڭ ئۆيىنى بېيەن تۇگنۇگىنىڭ مېھمانخانىسى دەپ ئاتايتتى. مىنگونىڭ 3 - يىلى (1914) 9 - ئايدا ياڭزېڭشىن ئۇنى ئاقسۇغا مائاۋىن سەركەردە قىلىپ تەيىنلىدى. ئۇ يولغا چىققاندىن كېيىن ياڭزېڭشىن كۇچاردىكى ماشىياۋۇغا، بېيەنيۈگفۇ كۇچارغا يەتكەندە ئالداپ ناھىيە مەھكىمىسىدە نەزەربەنت قىلىشقا تېلېگىرام ئەۋەتتى. ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئايرىپ، تۇتۇپ قالدى ۋە بىر قىسمىنى پۇل بېرىپ ئۆز جايلىرىغا قايتۇردى. ئاندىن كېيىن كۇچارغا بېيەنيۈگفۇغا ئىشكەل سېلىپ ياغاچ قەپەزگە سولاپ 20 نەپەر ئاتلىق ئەسكەر قوشۇپ ئەنىشگە ئاپىرىپ تاشلاشقا بۇيرۇق بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ياڭزېڭشىن گەنسۇ قۇماندانى جاڭگۇاڭجەنگە تېلېگىرامما يوللاپ بېيەنيۈگفۇنى ئۆز يۇرتىغا يەتكۈزۈپ يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ قاتتىق رىژىم قىلىشىغا تاپشۇرۇشنى ئۆتۈندى. يەنە قەشقەر ۋەقەسىنى تۇغدۇرغان تەشكىلات باشلىقى چىڭدىگۇڭ (شۇ چاغدا ئۆز يۇرتىغا بېرىۋالغان ئىدى)نى قولغا ئېلىپ ئۆلۈم جازاسى بېرىشنى ئۆتۈنۈپ تېلېگىرام بەردى. ۋېيدىشى شىنجاڭ - مۇڭغۇلىيە چېگراسىدا 2 يىل تۇردى. ھېچقانداق ۋەقە چىقارماي خىزمەت كورسەتكەنلىكى ئۈچۈن سۈرۈشتە قىلىنمىدى. مىنگونىڭ 1 - يىلى كۈزدە قەشقەردىكى جاۋ ئىستىپا بېرىپ ئىچكىرىگە كەتتى. ياڭزېڭشىن ئۇنىڭ ئورنىغا غۇلجىدىكى ئىنقىلاپ باشلىقى ياڭزەنشۇيىنى تەيىنلىدى. ئۇ قەشقەرگە بېرىپ خىزمەت تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن، گېلاۋخۇيىنىڭ قېپقالغان ئەزالىرى يەنىلا كۆپ ئىكەنلىكىنى بىلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆزى غۇلجىدا گېلاۋخۇي ئەزالىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ئالاقە باغلىغانلىقتىن، قەشقەرگە كېلىپ تەشكىلات ئەزالىرىنى جازالاشقا ئۇڭايسىزلاندى. قەشقەردىكى ھەربى خىراجەت غۇلجىدىكى ۋاقىتتىكىدەك ياخشى بولمىدى. شۇ سەۋەپتىن ئىستىپا بېرىپ رۇسىيە ئارقىلىق ئىچكىرىگە قايتىپ كەتتى.

بېيەنيۈگفۇ، ۋېيدىشىلەر قەشقەردىن كەتكەندە، گېلاۋخۇيىنىڭ كۆپۈنچە ئەزالىرى، خوتەن، كېرىيە، چاقىلىق تەرەپلىرىگە كەتكەن ئىدى، خوتەندە تەشكىلات ئەزالىرى ئاشلىق تەلەپ قىلىپ ۋەرەقە چاپلىدى ھەمدە يامۇلغا بېسىپ كىرىپ پۇل ئالدى، كېرىيەدە يامۇل ئادەمىدىن بىرىنى پىچاق تىقىپ ئۆلتۈردى. ھەمدە كازارمىنى ئورۇۋېلىپ زورلۇق بىلەن قورال - ياراق ئالدى. ئەڭ ئاخىرىدا چارقىلىق ئامبىلى تەشكىلات ئەزاسىدىن بىرنى

تۇتۇپ ئولۇمگە ھۆكۈم قىلدى. بۇ سەۋەپتىن تەشكىلات ئەزالىرى ئامبال بىلەن قېرىشىپ چەرچەندە تۇرۇشلۇق چېگرا مۇداپىئە ئەسكەرلىرىدىن قورال ئېلىپ مەزكۇر ئامبالنى ئۆلتۈردى ۋە ئۆزلىرىچە بىرىسى توڭنۇڭ، بىرسى ئامبال بولۇپ ئوز ئالدىغا شەھەر سوردى. بۇ چاغدا ياڭزېڭشىن بۇ ئىشنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن تۆڭمېڭسەينى ئەۋەتتى. تۆڭ خويزۇ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ بارغاندا تەشكىلات ئەزالىرى توپلىشىپ قارشى چىقتى. ئۇرۇشتا ئۇلاردىن ئون نەچچىسىنى ئېتىپ ئۆلتۈردى ۋە بىر مۇنچىسىنى ئەسىرگە ئالدى. ئۇلار سايلىۋالغان توڭنۇڭ، ئامباللارنىمۇ تۇتۇپ كاللىسىنى ئېلىپ قەپەزگە سېلىپ ئۈرۈمچىگە يولـلاپ بەردى. بۇ ئىككىسىنىڭ كاللىسىنى ئۈرۈمچى نەنمىڭ دەرۋازىسىغا ئېسىپ سازايى قىلدى. ئىش قىلىپ بۇۋەقەدە 40 -50 گە يېقىن گېلاۋخۇي ئەزالىرى ئۆلتۈرۈلدى، شۇنىڭ بىلەن چارقىلىق ۋەقەسى ئاخىرلاشتى.

مىنگونىڭ 1 - يىلى 4 - ئايدىن ئېتىۋارەن، قارا شەھەر ئاقسۇ، كۇچار، بۈگۈر، مارالۋېشى، باردىكول قاتارلىق جايلاردا ئىلگىرى - كېيىن 8 قېتىم ۋەقە چىقتى. ھەربى مەمۇرى ئەمەلدارلاردىن 15 كىشى ئۆلتۈرۈلدى. دەسلىۋىدە تەشكىلات ئەزالىرى كۇچلۇك، ياڭزېڭشىن تەرەپ ئاجىز ئىدى. ئەمما ياڭزېڭشىن ۋەقە تۇغدۇرغان ئاز ساندىكى ئادەملەرنى قولغا ئېلىپ ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىلغاندىن تاشقىرى، تەشكىلاتنىڭ باشلىقلىرىدىن تەنچاڭگۇ، بىيەن يۈڭفۇلارنى كۇچار ۋە قەشقەردىن ئاجىرىتىپ تەشكىلات ئەزاسى ساچۇنخۇا، جاۋداجۇيلارنى خىزمەتتىن بوشاتقاندىن كېيىن، ياڭزېڭشىن كوچۇيۇپ تەشكىلات ئەزالىرىنى راسا جايلىغىلى باشلىدى. يەركەن ۋە باشقا ناھىيىلەرگە تېلېگىرام ئەۋەتىپ، ئېقىپ يۈرگەن تەشكىلات ئەزالىرىنى تەكشۈرۈپ قولغا ئېلىش، ئاقسۇدا ۋەقە تۇغدۇرۇپ قېچىپ يۈرگەن باش جىنايەتچىلەرنى ۋە تەكشۈرۈپ قولغا ئالغاندىن كېيىن قانۇنى چارە كۆرۈلگەنلەرنى ئايرىم ھالدا ئۆلۈم جازاسى بېرىش، تەشكىلاتلارنى تارقىتىۋېتىشقا بۇيرۇق بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا شىنجاڭنىڭ ھەممە جايىغا، تەشكىلات قۇرۇش مەنئى قىلىنىدۇ، ئەزالىقتا قاتنىشىپ قالغانلار ئەزالىق بېلىتىنى ئۆزلىگىدىن كۆيدۈرۈپ توۋە قىلسۇن، تەشكىلاتنىڭ مۇھىم ئەھۋاللىرىنى پاش قىلغۇچىلار بولسا سۈرۈشتە قىلىنمايدۇ، بەلكى مۇكاپاتلىنىدۇ. ھەربى مەمۇرى ئەمەلدارلاردىن بۇ خىزمەتنى ياخشى ئىشلىگەنلەرگە مۇكاپات بېرىلىدۇ. ياخشى ئىشلىمىگەنلەر جازالىنىدۇ، دەپ ئېلان چىقاردى. مۇشۇنداق قاتتىق تەكشۈرۈش داۋامىدا مىنگونىڭ 3 - يىلى ئۈرۈمچىدىن ياڭسىڭخۇا ئىسىملىك بىر ئەزانى قولغا چۈشۈردى. بۇ كىشى تەشكىلات قۇرۇش ئۈچۈن شۇيجۇدىن مەخسۇس ئەۋەتىلگەن بولۇپ قالايمىقان ۋەقە تۇغدۇرۇش پىلانلىرىنى ئىشلىگەن بولغاچقا دەرھال ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى. شەرقى بولىدىكى ھەر قايسى جايلارغا ئۇختۇرۇش قىلىپ ياڭسىڭخۇاغا ئەزا بولغۇچىلارنى تەكشۈرۈپ تەقىپ قىلىشنى جاكالىدى. شۇنداق قىلىپ مىنگونىڭ 4 - يىلىغىچە تەشكىلات ئەزالىرىدىن 200 دىن ئارتۇق كىشىگە ئۆلۈم جازاسى بەردى. نەتىجىدە گېلاۋخۇينىڭ شىنجاڭدىكى تەسىرى ئاساسىي جەھەتتىن بىت - چىت بولدى. مىنگونىڭ 7 - يىلى (1918) بورتالا ناھىيىسىنىڭ سوۋېت يېرىگە يېقىن بىر جايدا چاڭجىنسەي قاتارلىقلارنىڭ تەش-

كىلات ئۇيۇشتۇرغان ۋەقەسى پەيدا بولدى. ئۇلار رۇسىيىدىكى مۇھاجىرلار (خۋاچياۋ - خۇڭخۇزا - «قىزىل ساقاللىقلار») بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ جېدەل چىقارغان ئىدى (خۇڭخۇزا دېگەنلەر بولاڭچىلىق قىلىپ كۈن كەچۈرىدىغان باندىتلار ئىدى) ياڭزېڭشىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن يەنە تۆلكمسەيىنى ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ باشلىقلىرىنى قولغا چۈشۈرۈپ بىرىنىمۇ قالدۇرماستىن ئېتىپ تاشلىدى. ئەگەشكۈچىلىرىنى تارقىتىۋەتتى. بۇ تازىلاش شىنجاڭدا گېلاۋخۇي تەشكىلاتىنى يوقۇتۇشتىكى ئەڭ ئاخىرقى ۋە ئەڭ چوڭ تازىلاش ھېسابلىنىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئىككى ۋەقەنىمۇ باستۇرۋەتتى:

1 - مىنگونىڭ 7 - يىلى يازدا كۇچاردىكى ئۇيغۇرلاردىن، مەمتىلىخان نىڭ توپۇلىڭى بولدى، مەمتىلىخان ئەسلىدە چۇڭگو پوخراسى بولسىمۇ، ئەمما ئۇ كۇچاردىكى ئېنگىلىز سودىگەرلىرىنىڭ سودا قىلىش گۇۋاناممىسىنى ئېلىۋېلىپ شۇ تەرەپلەردە تىجارەت قىلاتتى. شۇ يىلى 5 - ئايدا مەمتىلىخان بىر مۇنچە كىشىلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ شەھەر سىرتىدىكى خەلقلەرنىڭ ئۆيلىرىگە ئوت قويۇپ، تېلېگراف سىملىرىنى كېسىپ، شەھەرگە ھوجۇم قىلدى. كۇچار ئامبىلى چىڭزۈڭچى، شۇ چاغلاردا كۇچاردا تۇرۇۋاتقان قادىر جەڭگى (خاتۇگلىن) بىلەن بىرلىكتە قايتۇرما زەربە بەردى. مەمتىلىخان چېكىنىپ مىس كان تەرەپكە قاچتى. ئارقىدىن ھوكۇمەت ئەسكەرلىرى قوغلاپ بېرىپ ئېتىپ تاشلىدى. 2 - مىنگونىڭ 8 - يىلى ئالتايدا ھەربىلەر مائاشى مەسىلىسىدىن توپىلاڭ چىقاردى، ئۇ چاغلاردا ئالتايدىكى

ئىش باشقۇرۇشى ئورگىنى بىۋاستە بېيجىڭغا قارايتتى. شۇ چاغدا يېڭى تەيىنلىنىپ كەلگەن باشلىق جاڭچېڭتۇڭ ئەسكەرلەرنىڭ مائاشىنى ئۈچ ئايغىچە بەرمەيدۇ. يېڭجېرىن ئىسىملىك لىيەنجاڭ (روتا كاماندىر)ئەسكەرلەرنى قۇتۇرتۇپ مەھكىمىگە ھوجۇم قىلىپ، ئىسكىلاتتىن قورال ئېلىپ باشلىقلاردىن مائاشنى ئالماقچى بولدى. مالىيە ۋە خارجى بولۇم جۇيجاڭلىرىنى ئېتىپ تاشلىدى. جاڭچېڭتۇڭنى تۇتۇۋېلىپ، ئۇنىڭدىن تامغىنى تارتىۋېلىپ مەھكىمىدىكى ئومۇمى ئىشلار باشلىقى يىيەنيۇڭنى جاڭنىڭ ئورنىغا قويدى. يېڭجېرىن ئۆزىنى تۇگلىن (تۇڭنۇڭ) دەپ ئېلان قىلدى. دۇخەيشۇنى سىلىڭ (قوماندان) قىلدى. مۇتىگيەننى مۇشاۋىر تەيىنلىدى. ياڭزېڭشىن بۇ ئەھۋالنى بىلگەندىن كېيىن بېيجىڭغا مەلۇم قىلىپ جۇۋۇشۇينى ئالتايغا باشلىق قىلىپ تەيىنلىدى. ۋە ئاتلىق پىيادە، زەمبىرەك باتالىيونلىرىنى ئالتايغا ئەۋەتتى. بۇلار 5 - ئايدا يېتىپ بېرىپ ئىش تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن يىڭ، دۇ، مۇ، ئۈچ كىشىنى تۇيدۇرماستىن مەھكىمىگە چاقىرىپ كىلىپ قولغا ئېلىپ ئۆلۈمگە ھوكۇم قىلدى. ئۇلار بىلەن بىرلىكتە يەنە بىر مۇنچە كىشىلەرنىمۇ جازالىدى شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن ئالتاينى شىنجاڭ ئۆلكىسىگە قوشۇپ ۋالى مەھكىمىسى قۇردى. بۇرۇن ئالتايدا ئوز ئالدىغا تارقاتقان قەغەز پۇللارنى ئۆلكىلىك ھوكۇمەت يىغىۋالدى.

5 - جىيايۇيگۇەننى ئېتىپ ئۆزىنى قوغداش

مىنگونىڭ 1 - يىلى (1912) 6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى ياڭزېڭشىن ۋەزىيە تاپشۇرىۋالغاندا، ئىچكى ئۆلكىلەر پاراكەندە ئىدى. يۈەنشىكەي ھوكۇمىتى مالىيە ۋە ھەربى جەھەتلەردە چې-

گىرا رايونلارغا چولىسى تەگمەي شىنجاڭغا ئۆزەڭلەر ئامال قىلىڭلار دىگەندىن كېيىن ياڭزېڭشىن ئۆز ئالدىغا ئىش قىلىشقا باشلىدى. ئىلى - شىنجاڭ بىرلىككە كەلگەندىن كېيىن، ھەر خىل چارە قوللىنىپ ئىلى ئىنقىلاۋى كۈچلىرىنى تازىلىدى. قۇمۇل ئويغۇرلىرىنىڭ باشلىغىنى ۋە يۈننەنلىك يۇرتداشلىرىنى ئالداپ يوقاتتى. گېلاۋخۇيىنى ھەربى كۈچ ۋە ھىيلە - نەيرەڭلەر بىلەن تازىلىدى. شۇنىڭ بىلەن چېگرا رايوننىڭ ۋەزىيىتى بىر مەھەل تىنچلاندى. شۇڭا ئاتالمىش بېيجىڭ مەركىزى ھۆكۈمىتىنى جىيايۈيگۇەننىڭ سىرتىدىكى ئىشلارنى كونترول قىلالمايدۇ دەپ ھىساپلىدى. بۇ ئۇنىڭ جىيايۈيگۇەننى ئېتىپ ئۆزىنى قوغداش سىياسىتى ئىدى. بېيجىڭدىن ئەۋەتكەن كىشىلەر بىلەن ئۆزى بىلەن ئالاقىدار ياكى پەۋقۇلئاددە بولغانلىرىدىن باشقىسىنى قوبۇل قىلمىدى. مەسىلەن: مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا سۈلىڭداۋرېننى شىنجاڭدا ئەپيۈننى مەنئى قىلىش مەھكىمىسىنىڭ باشلىغى قىلىپ ئەۋەتسە ئۇنى رەت قىلدى؛ يەنە سەنشىدە توپلۇنۇپ قالغان شەندۇڭ، خېنەنلىك مۇساپىرلارنى شىنجاڭغا ئورۇنلاشتۇرۇش قارارىنى، يول خىراجىتى كۆپ كېتىدۇ، شىنجاڭدا يەر كۆپ بولغان بىلەن سۇ كامچىل، بوز يەر ئاچقان تەقدىردىمۇ پۇل كۆپ كېتىدۇ دىگەن باھانىلارنى كۆرسۈتۈپ رەت قىلدى. ئۇ يەنە يوقۇرىغا شىنجاڭدا ئەمەلدار كۆپ، ئورۇنلاشتۇرۇشقا چارە يوق، شۇڭا بۇ يەرگە ئەمەلدار تەخسىم قىلىنمىسۇن؛ شىنجاڭدا ئاران 40 نەچچە ناھىيە بار ئىلگىرى تەخسىم قىلىنغان ۋە ئەسلىدە بار بولغان ئەمەلدارلار ھازىر يۈزدىن ئارتۇق، شۇڭا بۇ خىلدىكى كىشىلەر شىنجاڭغا ئەۋەتىلمىسۇن دەپ مەلۇم قىلدى. ئىچكىرىدە ھەربى مەكتەپ تۈگەتكەن ئوقۇغۇچىلارنى ھەر قايسى ئۆلكىلەرگە تەخسىم قىلاتتى. ياڭزېڭشىن، ئۆلكىدە ھەربى خادىملارمۇ بەك تولا دەپ ئۇلارنىڭ كېلىشىنى توساتتى. ھەر تەبىقىدىكى خوسۇسى كىشىلەر شىنجاڭغا كەلمەكچى بولسا، شىڭشىڭشىيادا قاتتىق تەكشۈرۈپ تاكى ئۆزى تەستىقلىمىغىچە شىنجاڭغا كىرگۈزمەيتتى. ئىچكىرىگە قايتىپ كېتىدىغانلارغىمۇ ئۆلكە مەھكىمىسى يول خېتى بەرگەندىن كېيىن قايتىپ كېتەلەيتتى. مىنگونىڭ 4 - يىلىدىن كېيىن، ئۇ ئىچكى ئۆلكىدىكىلەر بىلەن شىنجاڭدىكىلەر خەت - ئالاقىلىشىپ ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەت ئەھۋاللىرىدىن خەۋەردار بولمىسۇن ياكى توپىلاڭ چىقىرىشقا تىل بىرىكتۈرمىسۇن دەپ قورقۇپ، تېپىپ تۇرغان شارايىتتىمۇ، پوچتىخانىغا ئادەم ئەۋەتىپ خەت - چەكلەرنى تەكشۈرەتتى. ئەگەر خەتچەكلەردە سىياسى، ھەربى ئەھۋاللار توغرىسىدا مۇجمەل جۈملىلەر بولسا، ئۇ خىل خەتلەرنى چاگجۇن يامۇلغا ئېلىپ كېتەتتى. ياڭزېڭشىن ئۆزى كۆرۈپ توغرى كەلمەيدىغانلىرىنى بېسىپ قوياتتى. ياكى جۈملىلەرنى ئۆچۈرۈپ تاشلايتتى. تەكشۈرۈپ بولغانلىرىغا، «سېنزوردىن ئۆتتى» دېگەن خەت چاپلاپ يەنە پوچتىخانىغا ئەۋەتەتتى» چەتئەل تىلىدا يېزىلغان خەتلەرنى، مەخسۇس ئادەم تەكشۈرەتتى. شۇ ۋاقىتتا ئېنگلىز، فرانسوزچە يېزىلغان خەتلەرنى فەنزۇخۇەن تەكشۈرەتتى. رۇسچە خەتلەرنى تەكشۈرىدىغان مەخسۇس ئادەم بار ئىدى. مىنگونىڭ 8 - 9 - يىللىرى (1919 - 1920) رۇسىيىدە ئىچكى ئۇرۇش بولۇۋاتقانلىقتىن، رۇسىيىدىن شىنجاڭغا قېچىپ ئۆتكەن كىشىلەر بەك تولا ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە پولىيەكلەر، فىنلاندىيىلىكلار، نېمىسلارمۇ بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئامىرىكىدا ئۇرۇق-تۇققانلىرى بارلىرى، ئۇلاردىن ياردەم سوراپ ياكى ئامېرىكىدا جان باقىشلى بولامدۇ دەپ سوراپ خەت يازاتتى. فەنزۇخۇەن يوقۇ-

ردىكى ئۈچ خىل تىلنى بىلمىگەنلىكتىن تەكشۈرۈشكە ئامالسىز ئىدى. شۇڭا بۇ خىل خەتلەرنى باستۇرۇپ قوياتتى. ئېسىمدە قېلىشىچە، بىر فىنلاندىيىلىك ئۆز تىلىدا خەت يېزىپ ئوچۇر ئالالمىغانلىقتىن، ئاخىرى فىرانسۇز تىلىدا خەت يازغان. بۇ خىل تەكشۈرۈش تۈزۈمى كېيىنچە ھەممە ساھەلەر بويىچە يۈرگۈزۈلدى. مىنگونىڭ 16 - يىلى (1927) شىۋېتسىيىلىك سىۋىن ھېدىن باشچىلىغىدا، بېيجىڭ داشۆي پروفېسسورى شۆي بىڭچاڭ ماڭاۋۇنلىغىدا كەلگەن جۇڭگو - سوۋېت غەربىي شىمال ئېكسپېدىتسىيە ئۆمىگى تەركىۋىدە بېيجىڭ داشۆي ئوقۇغۇچىلىرىمۇ بار ئىدى. بېيجىڭدىكى ئوقۇغۇچىلار ئۇلارغا يازغان خەتكە چاقچاق قىلىپ بىرسىنى «مۇشتۇمچى» دەپ يازغان ئىكەن، ياڭزېڭشىن بۇنى كۆرۈپ گۇمانلىنىپ، شۇئانلا ئاتلىق ئەسكەر ئەۋەتىپ گەنسۇ - شىنجاڭ ئارىلىغىدىكى ئوتلاقتا ئۇلارنى تەكشۈرۈپ، بۇ ئۆمەككە موڭغۇللارنى ۋە جۇڭگو تەۋەلىگىدىكى ئىشچىلارنى ياللىماسلىق شەرتى بىلەن شىنجاڭغا كىرگۈزگىلى رۇخسەت قىلغان. شۇنىڭدەك شىنجاڭدا تۇرۇۋاتقان زىيالىيلار ئىچكى ئۆلكىلەردە چىقىدىغان گېزىت - ژۇرناللارغا مۇشتەرى بولالمايتتى. ناۋادا مۇشتەرى بولۇپ، كەلگەن گېزىت-ژۇرناللار بولسا ئۇنى تۇتۇۋېلىپ يالغۇز ياڭزېڭشىن ئۆزىلا كۆرەتتى. كېيىن زىيالىيلارمۇ مۇشتەرى بولمايدىغان بولدى. شۇنداق قىلىپ ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ خەۋەرلىرى پۈتۈنلەي دېگىدەك ئاڭلانمايدىغان بولدى. شۇنداق قىلىپ شىنجاڭ ئۆلكىسى ياڭزېڭشىن ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرىغا «سەددىچىننىڭ سىرتىدىكى شاپتۇللۇق باغ»قا ئايلىنىپ قالدى.

ياڭزېڭشىن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، كۆرۈنۈشتە مەركەزگە ئىتائەت قىلغاندەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئىتائەت قىلمايتتى. مەركەزنىڭ ئەمىر- پەرمانلىرىغا كۆرۈنۈشتە ئەمەل قىلغاندەك بولۇپ ئاستىرتتىن خىلاپلىق قىلاتتى. مەسىلەن: مەنچىڭ دەۋرىدە قۇرۇلغان مەھكىمە، نازارەت، ئوبلاست، ناھىيىلەر بىر تۇتاش ناھىيە قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن بولسىمۇ، ناھىيە تەشكىلى، ئامبال ۋە ئىشچى- خىزمەتچىلەرنىڭ ماڭاشلىرىنى شىنجاڭ ئۆز ئالدىغا تۈزگەن بولغاچقا ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشىمايدۇ. ھەربىي تۈزۈم جەھەتتىمۇ، كونا - يېڭى تۈزۈمنى ئارىلاشتۇرۇپ قوللاندى. مىنگو (جۇمھورىيەت) قۇرۇلغاندىن كېيىن ھەرقايسى ئۆلكە باشلىقلىرىنىڭ ۋەزىپە نامىنى بىرقانچە قېتىم ئۆزگەرتتى. مەسىلەن: ياڭزېڭشىننىڭ مەنسىۋىنى دۇدۇ (تۇتۇق بېگى) قوشۇمچە مالىيە نازىرلىقتىن ئۆزگەرتىپ جاڭجۈن (قوماندان) قوشۇمچە باش ئەلچى، ھەربىي نازارەتچى ۋە ئۆلكە ئەمىرى ئەڭ ئاخىرىدا ئۆلكە رەئىسى ۋە چېگرا مۇداپىئە قوماندانى قىلىپ ئۆزگەرتتى. مەنسىۋى قانچە ئۆزگەرسىمۇ، ياڭ ئۆزى قىلچە ئۆزگەرمەستىن ئۆز ئالدىغا ئىستىبداتلىق يۈرگۈزۈۋەردى. ئۇ دائىم «مەن بۇتخانىنى بىلىمەن، شەيخنى تونۇمايمەن» دەيتتى. مەركىزىي ھۆكۈمەت تەشكىلى جەھەتتە قانداق ئۆزگەرتكەن بولسىمۇ، ھاكىمىيەت بېشىغا چىققانلار قايسى پىرقەدىن قانداق ئادەملەر بولسىمۇ، ئۇ ئېتىراپ قىلاتتى. لېكىن ئۆزىنىڭ بىر يۈرۈش كونا ئۇسۇلىنى ھەرگىز ئۆزگەرتمەيتتى. دېمەك، «جيايۈيگۈەننىڭ سىرتىدا، يالغۇز ئۆزى خوجا» دېگەندەك بىر نىمە بولۇۋالغان ئىدى.

6 . ھەربىيلەرنى ئىدارە قىلىش

شۋەنتۇڭنىڭ 3 - يىلى (1911) قىشتا ئىلىدا قوزغىلاڭ بولدى. يۈەنداخۋا مەركەزدە ئەسكەر ئاز دەپ، مۇپەتتىش ياڭزېڭ-

شىنغا 5 باتالىون (يىڭ) خۇيزۇ ئەسكىرى ئېلىپ تۇڭلىڭ (باش قوماندان مەنىسىدە - ت) بولۇشقا بۇيرىدى. يۋەن داخۋا ئىستىپا بىرىپ بىر قىسىم ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ ئىچكىرىگە قايتقاندا ياڭزېڭشىن تۇتۇقبېگى (دۇدۇ) بولدى. مەنچىڭ دەۋرىدە چېجياڭدا ھەربى خىزمەت ئۆتەپ گۇنا ئۆتكۈزۈپ قويغانلىقتىن شىنجاڭغا كىلىۋالغان يۈننەنلىك خۇيزۇ مافۇشىڭنى ياڭزېڭشىن ئىشەنچ قىلىپ 5 باتالىون خۇيزۇ ئەسكەرلىرىگە توڭلىڭ قىلدى. بۇ قوشۇننى يېڭى ئەسكەرلەر باتالىيونى دەپ ئاتىدى. ئۇ چاغدا كونا - يېڭى بولۇپ ئون نەچچە باتالىيون ئەسكەر بار ئىدى. مىنگونىڭ 1 - يىلى 8 - ئايدا تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ خارقا قىسىملىرى قوبدانى بېسىۋېلىپ ئالتايغا خەۋپ سالدى. ياڭزېڭشىن يەنە خۇيزۇلاردىن ئەسكەر ئېلىپ كونا- يېڭى باتالىيونلاردىن ئەۋەتىپ ئالتاينى مۇداپىئە قىلدى. ۋەقە بېسىلغاندىن كېيىن ئۇ ئەسكەرلەرنى رەتلىگەن بولسىمۇ كونا - يېڭى تۈزۈملەرنى ئارىلاشتۇرۇپ قوللاندى. قوشۇنلار بىرلىككە كەلمىدى. بەزەن باتالىيونلار بىۋاستە ياڭنىڭ قوماندانلىقىغا بويسۇناتتى. ئۇ چاغدىكى بىردىگادا (لۈي) پولك (تۈەن) باتالىيون (يىڭ) روتا (لىيەن) لەردە ئادەم سانى تولۇق ئەمەس ئىدى. ئەمەلدارلارنىڭ قۇرۇق نامغا پۇل ئېلىپ خەشلەۋاتقانلىقىغا كوز يۇماتتى. ئۇلار ئىشى قىلىپ ئوز ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ بەرسىلا بولدى دەيتتى. ئۇ ھەربىلەرنى تارقاق ۋە ئوز ئارا ئىتتىپاقسىز ئىدارە قىلاتتى. ئۇنىڭ سوزىچە: «بىر تىزىق داچەننى يەرگە چېچىۋەتساق ئۇنى تېردۇۋېلىشقا بىر مۇنچە ۋاقىت، بىر مۇنچە ئەمگەك كېتىدۇ» ھەربىلەرنىمۇ بىرلىككە كەلتۈرمەسلىك كېرەك. ئىناق بولسا بىرلىشىپ ئىسيان قىلىدۇ دەيتتى. بۇنداق ئاجايىپ ھەربى سىياسەت ئاستىدىكى ياڭنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ نەقەدەر قالايمىقان ۋە چىرىكلەشكەن ئەسكەر ئىكەنلىكىنى بىر كورۇپلا بىلىۋالغىلى بولۇدۇ. ئۇ چاغدا ئەسكەرنىڭ ئايلىقى 4سەر 2مىسقال ئىدى. سىرتتىكى مەدىكارلارنىڭ ئايلىقى ئەسكەرلەرنىڭكىدىن نەچچە ھەسسە ئۇستۇن بولاتتى. شۇڭا ئەسكەرلەرنىڭ تولىسى خاراكتىر جەھەتتە لايغەزەل ياكى كىسەلچان- ئاجىزكېلەتتى. بەزەنلىرى يازدا مەدىكارچىلىق قىلىپ كىشىلەرگە ئەپيون تېرىشى، ئوت ئورۇشى، ئوتۇن كەسلەشى قاتارلىق ئىشلارنى قىلاتتى. بەزەنلىرى سىۋەت-زەمبىل توقۇپ ساتاتتى. قىشلىقى قار تازىلاپ كىرىم قىلاتتى. دىمەك ئەسكەرلەر يازلىقى مەدىكار، قىشلىقى ئەسكەر بولاتتى. ئەسكەرلەرنىڭ كىيىملىرىمۇ ناچارھەم بوشاڭ رەختلەردىن تىكىلەتتى. بۇنىڭدىنمۇ زىغ - زىغ چىقىراتتى. شۇڭا ياڭزېڭشىن سىرتقا چىققاندا مۇھاپىزەتچى قوشۇنلىرى ئەبگا، چاپانلىرى يىرتۇق، مىلتىقلىرى دات باسقان ھالەتتە ھېچقانچە ھەيۋىسى يوق ئىدى. ھەربى ئەمەلدارلار يوق ئادەمنىڭ مائاشىنى يەپ تولىسى بېيىپ كېتەتتى. ئوي- جاي، يەر- زېمىن سېتىۋالاتتى. يەپ- ئىچىپ، قىمار ئوينايتتى. ياڭزېڭشىن شۇنداق قىلسام ھەربى ئەمەلدارلارنىڭ نىيىتى بۇزۇلمايدۇ دەپ كارى بولمايتتى.

يوقۇرىدىكى بايانلار ئوزەم كورگەن ۋە ئاڭلىغانلىرىمدىن ئىبارەت. ۋاقىت ئۇزارغاشقا تولا ئىشلار ئېسىمدىن كوتۇرۇلۇپتۇ. خاتا جايلىرى بولسا، كىتاپخانلارنىڭ تۈزۈتۈشىنى ئۈمىت قىلىمەن.

ياڭ زېڭشىننىڭ ئۆلۈمى

گوڭ بېيچىڭ

ياڭ زېڭشىن شىنجاڭدا 17 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، ئاخىرى بىر پاي ئوق بىلەن ئۆلدى.

ياڭ زېڭشىننىڭ شىنجاڭلىقلارنىڭ كۆڭلىدە ھەم يامان ھەم ياخشى دېگەن تەسىرى بار. گەرچە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ھۆكۈمرانلارغا سېلىشتۇرغاندا شىنجاڭ خەلقىنىڭ تارتقان ئازاۋى بىر قەدەر يېنىكرەك بىلىنسىمۇ، لېكىن ئۇ، باشتىن ئاخىرغىچە ئۆزىنىڭ «ھەربىيسىز باشقۇرۇش» دېگەن ھۆكۈمرانلىق پىكرىنى ۋە شىنجاڭ خەلقىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش ھەركىتىنى داۋاملاشتۇردى، كېيىنكى بىر نوختىسى ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى خەنزۇ ئەمەلدارلارنىڭ ساندۇقلىرىنى تولدۇرۇپ قايتىشىغا ۋاستىلىق سەۋەپ بولدى.

ياڭزېڭشىن ئۆزىنىڭ شىنجاڭدىن كېتالمايدىغانلىقىنى، ھەتتا شىنجاڭدا ئۆلۈپ كېتىدىغانلىقىنى بىلگەندەك، قىز ۋە كۈيئوغۇللىرىنى شىنجاڭدا تۇرغۇزماي ئىلگىرى ئاخىرى قىلىپ ئىچكىرىگە ماڭدۇرۇۋەتكەن ئىدى. 1924 - يىللىرى، مەن بېيجىڭ ئالىي مەكتىۋىدە ئوقۇۋاتاتتىم، بىر كۈنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ بېيجىڭدا تۇرۇشلۇق ۋەكىلى - لى چۇڭلىننىڭ ئۆيىدە ياڭزېڭشىندىن قىزىغا كەلگەن تېلېگراممىنى كۆرۈپ قالدىم. ئۇنىڭدا «مەن ياشاندىم، ھايات چېغىمدا يۇمۇڭگۇەندىن چىققان ئىدىم، لېكىن قايەردە ئۆلىدىغانلىقىمنى بىلەلمەيمەن. مەن شىنجاڭغا سادىق، شىنجاڭدا ئۆگۈشىمەن» دېيىلگەن. ئەڭ ئاخىرىدا ئۈچىنچى ئايىلىنى ئىچكىرىگە ماڭدۇرۇپ ئورۇنلاشتۇرۇپ قويدى. 1928 - يىلى ياڭزېڭشىن 63 ياشقا كىرگەن ئىدى. 7- ئاينىڭ 3 - كۈنى، ئولتۇرۇلىشىدىن بىر نەچچە كۈن ئىلگىرى ئۇ، ناھايىتى پەرىشان بولۇپ تۇنجى قىزىنى 40 كۈن ئىچىدە بېيجىڭدىن يەتكۈزۈپ كېلىشكە زەيسەندە تۇرۇشلۇق كونسۇلى گۋاڭلۇنى بويرىدى، لېكىن 7 - ئاينىڭ بەشىنچى كۈنى يەنە تېلېگرامما يوللاپ توختۇتۇپ قويدى. 7 - كۈنى ئۇ ئولتۇرۇلدى.

ياڭزېڭشىن شىنجاڭدا ئۆلۈپ كېتىدىغانلىقىنى بىلسىمۇ، لېكىن قول ئاستىدىكىلەرنىڭ قولىدا بىر پاي ئوقتا ئولتۇرۇلىدىغانلىقىنى ھەرگىز ئويلىمىغان ئىدى.

ياڭزېڭشىننىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقى

ياڭزېڭشىن يۈننەن مىڭزىلىق، گۋاڭشۈي يىللىرىدىكى ئىمتىھاندىن ئۆتكەن تەشرىپتار، گەنسۇ ئۆلكىسىدە ئامبال، خېجۇ ۋىلايىتىدە ۋالى بولغان، گۋاڭشۈينىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا شىنجاڭغا يۆتكۈلۈپ، ئاقسۇ ۋىلايىتىگە ۋالى بولدى. كېيىن ئۈرۈمچى ۋىلايىتىنىڭ ۋالىسى بولدى. ئىلى ئىنقىلابىدىن كېيىن ئىلى، ئۈرۈمچى ئىككى تەرەپ كېلىشىم ياساپ، يۈەن دا خۇانىڭ يۈەنشىكەيگە كورسۇتۇشى بىلەن يۈەن داخۇانىڭ ئورنىدا دۇدۇ بولۇپ قوشۇمچە خەلق ئىشلار نازىرى بولدى.

ياڭزېڭشىن شىنجاڭدا 17 يىل ھۆكۈم سۈردى. ئۇنىڭ بىر يۈرۈش ئۇسۇلى بولغانمىشى، ئۇنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ زالىغا ئېسىلغان لەۋھەگە يازغان شېئىرىگە قاراپلا، شىنجاڭدا قانداق ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقىنى چۈشەنگىلى بولىدۇ.

ياڭزېڭشىن ھەر كۈنى تاڭ سەھەردە ئورنىدىن تۇرۇپ ئىشقا چۈشۈشتىن بۇرۇن بىرەر سائەت لاۋزى نىڭ كىتاۋىنى ئوقۇيتتى، شوڭا ئۇنىڭ سىياسى غايىسى: «ئاھالىسى ئاز كىچىك دولەت بولۇش» «توخۇ بىلەن ئىت بىر ـ بىرسىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىشىپ تۇرسىمۇ، ئۆلگىچە بېرىش ـ كېلىش قىلماسلىق» دىگەن لاۋزىنىڭ سىياسى تەشەببۇسى ۋە كوڭزىچە ئۇسۇلدىن ئىبارەت ئىدى. دىمەك شىنجاڭ خەلقى ئۇنىڭ ئەشۇ غايىسى ئاستىدا 17 يىلنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى.

ئۇ ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، سىرتقا قارىتا، ئىچكى ئۆلكىلەردىن ئادەم كەلتۈرمەسلىك ۋە شىنجاڭلىقنى چەتكە چىقارماسلىق؛ ئىچكى جەھەتتە، باشقۇرۇش ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، مىللەتلەر ئارىسىدا «بىرىنى ـ بىرىگە باغلاپ كونترول قىلىش»، «قارىمۇ ـ قارشى قويۇش» ۋەزىيىتىنى بارلىققا كەلتۈردى. ئۇنىڭ سىياسى پوزىتسىيىسى «كىلەچەك ئۈچۈن سەمىمىيەت بولۇش»، «ئۆتكەننى ئەسلەپ خاتالىقلارنى تۈزۈتۈش» دەپ ھىچ ئىككىلەنمەستىن ئۆز غايىۋى مەقسىدىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئىدى؛ بوش ۋاقتىدا ئۇ تەدبىرلىرىنىڭ ئۆزگەرتىلىشى ۋە كۈچەيتۈرۈلىشى ئۈستىدە خىيال سۈرەتتى. بۇ ئەھۋاللارنى ئۇنىڭ يازغان «تۈزۈتۈلۈشتىن ئالغان ئىبرەتلەر» ۋە «تۈزۈتۈلۈشتىن ئالغان ئىبرەتلەر خاتىرىسى» دىن كورۇۋالغىلى بولىدۇ.

ئۇنىڭ ھوكۇمرانلىقىغا بويسۇنمايدىغان ياكى خىيانەت قىلغان ئەمەلدارلار ۋە خەلققە زۇلۇم قىلىپ ئاياللارنى ئاياق ـ ئاستى قىلغان چوڭ پومىشچىكلەر ۋە ئاخۇنلارنى «جايلاش ئۈچۈن ئالدى بىلەن گوللاش» ئۇسۇلىنى قوللاندى. يەنى ئەمەلىنى ئۆستۈرۈش»، «ئۆز مەيلىگە قويۇپ بېرىش» چىكىگە يەتكەندە ئۇنى جايلىۋېتىشتىن ئىبارەت بولدى.

مەسىلەن: قەشقەردىكى ماتىتەي (خۇيزۇ) خەلققە زۇلۇمسېلىپ ئاياللارنى ئاياق ئاستى قىلىشتەك ئەسكى ئىشلارنى قىلغاندا ياڭزېڭشىن ئۇنىڭ ئەمىلىنى ئۆستۈردى، ئاندىن تۇيدۇرماي جايلىۋەتتى. يەنە بىر مىسال: ياڭزېڭشىننىڭ ئىشلىرىنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن بېيجىڭدىن ئەۋەتىلگەن بىر نەچچە ئەمباللارنى شۇنىڭدەك ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى ئاديۇتانتلار باشلىقى شىيا دىڭ، توپچى باتالىيون باشلىقى لى يىڭلارنى زىياپەت ئۈستىدە جايلاپ تاشلىدى.

ياڭزېڭشىن شىنجاڭ خەلقىدىن يەر تېرىشنى، بىر ئاز ھۈنەر بىلىشنىلا تەلەپ قىلاتتى. بىلىملىك ۋە سىياسى ئىدىيىلىك بولۇشنى خالىمايتتى. 1919 ـ يىلى بىز ئىلىدىن بېيجىڭغا ئوقۇشقا ماڭغاندا، ئۈرۈمچىگە كىرمەي گوموتى بىلەن ماڭساق، بىر پەي ئەسكەر ئەۋەتىپ بىزنى ئۈرۈمچىگە ياندۇرۇپ 18 كۈن نەزەربەنت قىلغاندىن كېيىن بىز بىلەن كورۇشۇپ: «مەن سىلەرنى شېكەرچىلىكنى ئۆگىنىش ئۈچۈن خاربىنگە ئەۋەتەي، ئىلى بولسا ئىنقىلاۋى جاي، ئەگەر سىلەر ئىچكى ئولكىگە بېرىپ سىياسى قانۇن ياكى باشقا مەكتەپلەردە ئوقۇپ قايتقاندىن كېيىن بىرەر ئىنقىلاۋى ھەرىكەت بولۇپ قالىدىغان بولسا ئالدى بىلەن سىلەرنىڭ بويۇنۇڭلارغا قىلىچ تىگىدۇ» دىدى. مۇسۇلمان بالىلىرىنىڭ دىنى مەكتەپتە بىر ئاز ئوقۇشىغا رۇخسەت قىلاتتى.

ياڭزېڭشىن گويا پەنگە ئىشەنمەيدىغاندەك يۈرەتتى، ئۇ جۇڭگونىڭ ئوتمۇشتىكى كوڭزى يولى بوددا تەلىماتى ۋە تۆرلۈك مەزھەپ كىتاپلىرىنى مۇتالىئە قىلسىلا بولىدۇ، چەتئەلدىن ئۆگىنىپ ئىزدىنىشنىڭ ھاجىتى يوق، ھىچ بولمىغاندا ياراق ـ جابدۇق، ئاپتوموبىل ياكى باشقا ماشىنىلارنى ئىشلىتىشنى ئۆگەنسىلا بولار دەپ

تەشەببۇس قىلاتتى. جاھانگىرلىكنىڭ مەدەنىيەت تاجاۋۇزچىسى سۋېن ھېدىن شىنجاڭغا ئارخېئولوگلىك تەكشۈرۈش ئۈچۈن كەلگەندە ياڭزېڭشىن بىلەن كۆرۈشۈپ ئارخېئولوگىيىنىڭ مەخسۇس بىر پەن ئىكەنلىكىنى سۆزلىگەندە ياڭزېڭشىن كۈلۈمسىرەپ، ئىشخانىسىنىڭ ئۇزۇن ۋاقىت رېمونت قىلىنمىغان تۈرۈسىنى كۆرسىتىپ: «سىز سەھرالارنى كېزىپ يۈرمەي، ئالدى بىلەن مېنىڭ بۇ ئۆيۈمنى تەكشۈرۈپ كۆرسىڭىز قانداق» دېگەن ئىكەن.

ياڭزېڭشىن شىنجاڭ خەلقىدىن ئىچكى ئۆلكىلەردە مىلىتارىستلار ھاكىمىيەت تالىشىپ سوقۇشۇۋاتقان شارائىتتا باشقا ئىشلارغا ئارىلاشمايدىغان مومىن خەلق بولۇشنى، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا ئۆمۈرۋايەت غەپلەتكە چۆككەن ھالدا نادان ئۆتۈشنى تەلەپ قىلاتتى. ئەمما ئۇ دەۋر چاقىنىڭ ئالغا بېسۋاتقان ئىدىيەۋى ئېقىمىنى توساپ قالالمىدى، ئاخىر دەۋر چاقى ئاستىدا ھالاك بولدى.

دەۋر دولقۇنى ئاستىدىكى ياڭزېڭشىن

ياڭزېڭشىن دەۋر چاقىنىڭ ئىلگىرىلىشى ئاستىدا ئىچكىرىدىن كەلگەن خارجى ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى پەن ياۋەننى كۈتۈۋالدى. ئىلگىرىلەۋاتقان دولقۇننىڭ تەسىرىدە، ئوتتۇرا مەكتەپ تەسىس قىلدى. ئۇنىڭ ئارقىدىن روسچە سىياسى قانۇن كۇرسى ئاچتى. شۇنىڭدىن كېيىن ياڭزېڭشىن شىنجاڭ خەلقىنى ئىدارە قىلىش ئۈستىدە ئويلىنىپلا قالماستىن، بەلكى تۈرلۈك يېڭى ئىشلار بىلەن كۈرەش قىلىشقا باش قاتۇردى.

شىنجاڭدىكى «ئەمەلدارلار سەھنىسى»دە پەن ياۋەن «زىرەك، قاۋۇل» دەپ ئاتالدى. ئۇنىڭ خارجى ئىشلار جەھەتتە ئۆز ئالدىغا ئالاھىدە تەشەببۇسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى باشقا مەمۇرى جەھەتلەردىمۇ ياڭزېڭشىننىڭكىگە ئوخشىمايدىغان قاراشلىرى بار ئىدى. ئۇنىڭ شىنجاڭغا كېلىشى خۇددى جىم-جىت كۆلگە تاش ئېتىپ، چەمبىرەكسىمان دولقۇن پەيدا قىلغاندەك بولدى. شۇنىڭ بىلەن پەن ياۋەن ياڭزېڭشىن ئوتتۇرىسىدا كۈرەش باشلاندى.

شىنجاڭدىكى خۇنەن ۋە خۇبېيلىقلار پەيدىن-پەي پەن ياۋەن تەرەپكە ئۆتۈشتى. خوقوق تەسىرىگە قاراپ يان باسىدىغانلارمۇ ئاتالمىش «مەركەز»دىن ئەۋەتىلگەن كىشىگە يېقىنلىشىشنى خالايتتى. پەن ياۋەن ھەر يانغا يەنى مەمۇرىيەت، سودا تىجارەت، ھەربى، ئوقۇغۇچى ۋە ھەر مىللەت يۇقۇرى تەبىقىلىرى، دىنىي باشلىقلار ساھەلىرىگە قول ئۇزۇتاتتى.

ياڭزېڭشىن شىنجاڭ خەلقى ئالدىدا پەن ياۋەنگە بوش كەلمەيدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، خەلقىنىڭ كۈچى بىلەن ئىچكىرىدىن ئەۋەتىلگەن بۇ خارجى ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ باشلىقىغا زەربە بېرىشكە باشلىدى. ئۇ ئۆزىگە قاراشلىق كۈچلەر بىلەن ئۇنىڭ ئارزۇلىرىنى چەكلىدى، ياكى قارشىلىق قىلدى، ھەتتا شۇ چاغدىكى ئاتالمىش «مەركەز»گە ئۇنى يۆتكەپ كېتىشكە بىر قانچە قېتىملاپ پىكىر بەردى.

ياڭزېڭشىن ئۆزى ئوقۇتقۇچىلارنى يېتىشتۈرۈپ چىقىش ئۈچۈن بىر سىپەن (دارىلمۇئەللىمىن) مەكتىۋى قۇردى. چۈنكى، ئۇ شىنجاڭدا باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەرنىڭ قولىدىن ئىش كەلمەيدىغانلىقىنى بىلىپ، مائارىپ ۋازارىتىنىڭ ئورتا مەكتەپ قۇرۇش توغرىسىدىكى تەكلىۋىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇ يەنە ئىچكىرىدىن روسچە سىياسى قانۇن مەكتىۋىنى پۈتتۈرۈپ كەلگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئورتا، تۆۋەن دەرىجىلىك ئەمەلدار بولۇشقا ۋە سوۋېت چېگرىلىرىدىكى جۇڭگو كونسۇلخانىلىرىدا خارجى خادىملەر بولۇشقا

لاياقىتى بولسىمۇ لېكىن ئۇ، بۇلار بەرىبىر شىنجاڭدا تۇرمايدۇ، خاتىرجەم ئىشلىمەيدۇ، شۇڭا گەپ ئاڭلايدىغان، مەن ئۈچۈن بىجانىدىل ئىشلەيدىغان بىر تۈركۈم كىشىلەرنى تەربىيەلەپ چىقىشىم كېرەك، دەپ ئورتا مەكتەپنىڭ بىرىنچى سىنىپىدا ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنى ئاساس قىلىپ، روسچە سىياسىي قانۇن مەكتىۋىنى تەسىس قىلىپ، 4 — 5 يىل ئىچىدە «ئۈنۈم» كوردى. ئىككىنچى قارار ئوقۇش پۈتتۈرگەندە ئۆز شاگىرتلىرىنىڭ پۈتۈن شىنجاڭغا تارقالغانلىقى بىلەن غورورلاندى، ئۇ ئۆزىچە ئىلگىرىلەۋاتقان دەۋرنى زېرەكلىك بىلەن ئويلىنىپ، ئىلغار ئىدىيە ئېقىمىنى ئۆزىنىڭ غايىسىگە توغرى كەلمەيدىغان ئېرىقتا ئاقتۇزغاندەك ھېس قىلدى.

بېيجىڭ روسچە سىياسىي قانۇن مەكتىۋىنى پۈتتۈرگەن خۇنەنلىك جىياڭچۈكشى پەن ياۋنەننىڭ مۇناسىۋەت قىلىشى بىلەن يوشۇرۇن ھالدا ئىچكىرىدىن شىنجاڭغا كېلىپ شىنجاڭدىكى روسچە سىياسىي قانۇن مەكتىۋىگە ئىلمىي مۇدىر بولدى. بۇ پەن ياۋنەننىڭ پىلانىچە ياڭ زېڭشىن بىلەن بولغان كورەشتە ياخشى ماڭغان بىر پېچكىسى ئىدى. لېكىن ياڭ زېڭشىن يېڭى كەلگەن بۇ ياشنىڭ سىياسىي دۈشمەنلىرى تەرىپىدىن كومۇپ قويغان قەرەللىك پارتلايدىغان بىر بومبا ئىكەنلىكىنى ئويلاپ يەتمىگەن ئىدى.

ياڭ زېڭشىننىڭ 1919 — يىلىدىن كېيىن، نەچچە يىللىق ھوكۇمرانلىق قىلىشى جەريانىدا شىنجاڭ ھەر جەھەتتىن تىنىچ — خاتىرجەم بولدى. ھەر مىللەت خەلقى ئۆز — ئارا ئىناق ئوتۇشتى، ئالتايمۇ شىنجاڭغا قوشۇلدى. شىنجاڭغا چىقىنىپ كەلگەن ئاق ئورۇسلارمۇ خاتىرجەم ئۆز ئوۋقىتىگە كىرىشتى، قاپقىسى تاقالغان شىنجاڭدا ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن كىشىلەرنىڭ بېرىپ كېلىشى بىلەن چاتاق چىقمايدۇ، دەپ ئويلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ سىياسىي دۈشمىنى

پەن ياۋنەننىڭ باشقا بىر تەرەپتىن يوشۇرۇن ھازىرلىق كورۇۋاتقانلىقىغا دىققەت قىلمىغان ئىدى.

پەن ياۋنەن بىلەن جىياڭچۈكشىنىڭ ياڭ زېڭشىننى ئولتۇرۇش پىلانى بىر ئىككى كۈن ئىچىدە تەييار بولغان ئىش بولماستىن بەلكى خارجى ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ ئارقا باغچىسىدا ئۇزۇندىن بېرى يوشۇرۇن مەسلىھەتلىشىپ، ئەتراپلىق ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىش ئىدى. روسچە سىياسىي قانۇن مەكتىۋىدىكى بارلىق خىزمەتچىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ياڭ زېڭشىن تەيىنلەپ ئەۋەتكەن كىشىلەر بولغاچقا بۇ يەردە پۇرسەت ئاز ئىدى. ياڭ زېڭشىن بۇ مەكتەپكە تولا كەلمەيتتى، كەلگەن تەقدىردىمۇ، بۇ يەردە ئىش قىلىش تەس ئىدى. ياڭ زېڭشىن بۇ مەكتەپنى ئۆزىنىڭ كادىر يېتىشتۈرىدىغان ئورنى دەپ ھېساپلايتتى. ئادەتتە بۇ مەكتەپكە كوپ بارمىسىمۇ، لېكىن ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىملىرىدا بېرىپ ئۆزى يېتىشتۈرۈپ چىققان كىشىلەر بىلەن كورۇشۇپ بىرەر يول — يورۇق بېرىشكە توغرى كېلەتتى.

پەن ياۋنەن ياڭ زېڭشىننى ئولتۇرۇشتىن بۇرۇن كەلگۈسى ئولكىلىك ھوكۇمەتنىڭ ھەيئەت ئەزالىرى ۋە نازىرلىرىنىڭ ئىسىملىكىنى تەييارلاپ مەسلىھەتداشلىرى بىلەن پىكىر ئالماشتۇرغانىمىش. پەن ياۋنەن ياڭ زېڭشىننى ئولتۇرۇش ئىشى چوقۇم مۇۋەپپەقىيەتلىك بولىدۇ، دەپ ئويلىغان، لېكىن ئۆزىنىڭ ئۆلۈپ كېتىدىغانلىقىنى، باشقىلارنىڭ غالىبىيەت مېۋىسىگە ئىگە بولۇپ قالىدىغانلىقىنى ئويلىمىغان ئىدى.

پەن ياۋنەن شىنجاڭدا ئەمەلدار بولۇپ ئىشلەپ ئىچكىرىگە قايتقاندىن كېيىن بېيجىڭدا خىزمەت قىلغان. 1917 — يىلى شىنجاڭ ئاقسۇ ۋىلايىتىدە ۋالىيلىق ئورۇن بوش قالغاندا، ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى جىياڭگوگەننىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن ئۇنى شىنجاڭغا يەنە ئەۋەتمەكچى بولغان بول-

سىمۇ، مىنىستىر دىۋەن چىرۇيي قوشۇلمىغان، كېيىنچە مىنىستىرنىڭ رازىلىقى ئېلىنىپ شىنجاڭغا ئەۋەتىلگەندە ياڭزېڭشىن ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈشنى رەت قىلغان، پەن ياۋنەن شىنجاڭغا كېلىپ ھەر كۈنى دېگۈدەك كۆرۈشۈشنى ئارزۇ قىلغان. ئارىدىن بىر ئاي ئۆتكەندە ئاندىن خىزمەتكە تەيىنلەنگەن. ياڭزېڭشىن پەن ياۋنەننىڭ خېلى قابىلىيەتلىك ۋە بىلىملىك ئىكەنلىكىنى، ياپونىيەدە ئوقۇغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ ئۇنىڭغا ئۈرۈمچى ۋالىيسى، خارجى مەھكىمە باشلىقى ۋە ھەربى ئىشلار نازىرى دەپ ئۈچ ئەمەل بېرىپ ئىشقا تەيىنلەيدۇ. پەن ياۋنەنمۇ ئىشنىڭ ئېغىرلىقىدىن زارلانماي ھەممە ئىشنى جايىدا ئورۇنلايدۇ. ياڭزېڭشىن كۆرۈنۈشتە ئۇنى ياخشى كۆرسىمۇ، ئەمەلىيەتتە يوشۇرۇن نازارەت قىلىدۇ. پەن ياۋنەننىڭ ئۆتەۋاتقان ئىشى ئۆز دىتىغا ياقماي، ئىچكىرىدىكە قايتىشنى تەكرار تەلەپ قىلغاندا ياڭ زېڭشىن رۇخسەت قىلمايدۇ. مىڭگوۋنىڭ 17 - يىلى بايراق ئۆزگەرگەندە، ياڭزېڭشىننىڭ كۆرسەتكەن ھەيئەت ئەزالىرى ۋە نازىرلار ئىسمىلىكىدە پەن ياۋنەننىڭ ئىسمى بولمىغىنى ئۈچۈن ئۇ تېخىمۇ نارازى بولدى. ياڭزېڭشىن ھەيئەت تۈزۈمىنى يولغا قويسىمۇ، ئەمما ئۆزىنىڭ مۇستەبىتلىكىنى تاشلىغىنى شۇنىڭ بىلەن يوق، پەن ياۋنەن بۇ ئىشتىن ئۆزىگە خەۋپ بارلىقىنى سېزىپ، ئالدىن ۋەقە قوزغاش قارارىغا كەلدى. تۈرمىدىن چىقىرىلغان بىر مەھبۇسنى تېپىپ، ياڭ زېڭشىننى ئۆلتۈرۈش ۋەزىپىسىنى ئادا قىلىش - قىلالماسلىقىنى سورىغاندا، مەھبۇس ئادا قىلالايمەن دەپ قەتئى جاۋاب بەردى. ھەمدە بىر نەچچە شايكىلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ ياڭزېڭشىننى ئۆلتۈرۈش كويىغا چۈشتى.

ياڭزېڭشىننىڭ ئۆلتۈرۈلۈشى

1928 - يىلى 7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ياڭزېڭشىن، پەن ياۋنەنلەرگە ئۆلۈم، جىڭشۇرىنغا خوشاللىق كەلتۈرگەن بىر كۈن ھېساپلىنىدۇ.

بۇ كۈنى ئۈرۈمچىنىڭ شىمالىدىكى روسچە سىياسى قانۇن مەكتىۋىدە ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمى قىزىغان ئىدى. مۇراسىمغا ياڭزېڭشىن ۋە نازىرلارنىڭ ھەممىسى قاتنىشىپ، كاتتا داغدۇغىلىق زىياپەت بېرىلدى.

ئۈرۈمچى شەھىرىدە تۇرۇشلۇق ھەيئەت ئەزالار، نازىرلار، ھەربى - مەمۇرى ئەمەلدارلار ئۆز مۇھاپىزەتچىلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، ئارقىمۇ - ئارقا مەكتەپكە كېلىشتى، ياڭزېڭشىن ئىشتىراك قىلدى، سوۋېت كونسۇلىمۇ تەكلىپ بويىچە قاتناشتى، جىڭشۇرىن سىياسى ئىشلار نازارىتىنىڭ مۇھىم ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش بانىسى بىلەن زىياپەتتىن ئاۋالراق قايتىپ كەتتى.

مۇراسىم ئېچىلىشتىن ئىلگىرى مەكتەپنىڭ ئىلمى مۇدىرى جىياڭچۇڭشى ئەمەلدارلارنى ساھىپخان سۈپىتىدە ھۆرمەت بىلەن كۈتۈۋالدى، ياڭزېڭشىننى زىيادە ھۆرمەتلىدى. پەن ياۋنەن ئەسلىدە ياڭزېڭشىننى رەسىمگە چۈشكەندە ئۆلتۈرۈشنى پىلانلىغان ئىدى. دۇلۇيجاڭ (بىرىگادا باشلىقى) غەيرى كىشىلەرنىڭ كۆپلىگىنى كۆرۈپ، جىياڭچۇڭشىدىن بۇ نېمە ئادەملەر دەپ سورىغاندا، جىياڭ ئوقۇغۇچىلار دەپ جاۋاب بەرگەنمىش، شۇڭا قولايسىز بولۇپ مۇراسىمدىن كېيىن زىياپەتتە جايلىماقچى بولدى .

پەن ياۋنەن بىلەن جىياڭچۇڭشى ھەركەت باشلاشتىن ئىلگىرى ياڭزېڭشىننىڭ مۇھاپىزەتچىلىرىنى ناھايىتى ھۆرمەتلەپ ئايرىم بىر ئۆيدە كۈتۈۋالدى، پەن ياۋنەن ئۇلارغا ھاۋا ئىسسىق قۇراللارنى بىر تەرەپكە ئېلىپ قويۇپ ئازادە ئولتۇرۇپ تاماق يەڭلار دەپ تەكلىپ بەردى، قوغداش ۋەزىپىسىدىكى بۇ خادىملار خوشاللىنىپ ھەممىسى ئۇنۇتقان ھالدا ھاراق - شاراپقا كىرىشىپ كەتتى. ئۇلار تاماققا كىرىشكەن چاغدا ئۆز خوجايىنىنىڭ ئوقتا ئۆلۈشنى ئويلىمىغان ئىدى.

مۇراسىمدىن كېيىن، ياڭزېڭشىن زىياپەتكە تەكلىپ قىلىنىدى، ياڭزېڭشىن ئوقۇشنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارنى كوزدىن كەچۈرگەندىن كېيىن ناھايىتى خوشال - خورام ھالدا كېلىپ زىياپەتكە ئولتۇردى. 1932 - يىلى مەنشىنجاڭغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن شۇ زىياپەتكە قاتناشقان ئەمرات نازىرى يەن يۈشەن ماڭا مۇنداق سوزلەپ بەرگەن ئىدى: ئۇ كۈنى دەرسخانىغا 3 جوزا ھازىرلانغان، خەنزۇ تىلى مۇئەللىملىرى ياڭزېڭشىن، دولۇيجاڭ قاتارلىقلار بىلەن بىر جوزىدا ئولتۇردى، يەنە بىر جوزىدا سوۋېت كونسۇلى ۋە ئۇنىڭ رەپىقىسى ئولتۇردى. بۇ جوزىدا يەنە پەن ياۋنەن بىلەن جىياڭچۈگشىمۇ بار ئىدى. ئىككى تۈرلۈك سەي تارتىلغاندىن كېيىن، ياڭزېڭشىن ھەربىي مەكتەپكە بارىدىغان ئىشىم بار دەپ سەينى چاپسان كەلتۈرۈشكە ئالدىراتتى، ئەمما سەيلەر ئاستا كېلەتتى، ياڭزېڭشىن بىرىسى بىلەن «گاۋشىڭ①» ئويناپ ھاراق ئىچىۋاتقاندا، جىياڭچۈگشى بىردىنلا ئورنىدىن تۇرۇپ بىر پوتولكا ھاراقنى جوزىغا قاتتىق قويدى، كوپچۈلۈك چوچۇپ ھەيران بولۇپ، بۇ ھەجەپ ياڭزېڭشىننىڭ ئالدىدا ئەدەپسىزلىك قىلدىغۇ دەپ ئويلاشتى. كېيىن پەن ياۋنەن جىياڭچۈگشىدىن ھەممە ئىش تەييار بولدىمۇ دەپ سورىدى. جىياڭ تەييار بولدى، دەپ جاۋاپ بەردى. پەن ياۋنەن كونسۇل بىلەن رومكا ئۇرۇشتۇرۇش بىلەنلا سەي توشۇغۇچى ناگاننى چىقىرىپ ياڭزېڭشىننى ئاتتى. بىر پاي ئوق تىگىشى بىلەن ياڭزېڭشىن ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ كوزىنى چەكچەيتىپ، نىمە گەپ بۇ؟ دەپ ۋاقىرىدى، جاۋابەن ئارقىمۇ-ئارقا 7 پاي ئوق ئېتىلدى، ياڭزېڭشىن ئولدى. زىياپەتتىكى كىشىلەر قورقۇپ قېچىشتى. كونسۇل رەپىقىسى بىلەن ھاجاتخانىغا كىرىپ موكۇۋالدى دولۇيجاڭنىمۇ ئېتىپ تاشلىدى، نازىر يەن يۈشەن بىر پاي ئوقتا يىقىلدى، ئەمما ئۇ يالغاندىن ئولگەن بولۇۋېلىپ ياڭزېڭشىننىڭ يېنىدا جىم ياتتى. پەن ياۋنەن زالدىن چىقىش ئالدىدا ياڭزېڭشىننىڭ مەيدىسىگە يەنە ئىككى پاي ئوق ئاتتى. بۇ چاغدا يەن يۈشەننىڭ پۇتىغا يەنە بىر پاي ئوق تەگدى. كېيىن بىرىسى ياڭزېڭشىننىڭ يېنىدىن ئاچقۇچلارنى ئاختۇرۇپ ئالدى. يەن يۈشەن زالدا ئادەم قالمىغاندىن كېيىن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ياتىقىغا كىرىپ موكۇۋالدى. مەكتەپ ئىچىدە مىلتىق ئاۋازى چىقىپ تۇردى، بىردەمدىلا ئەسكەرلەر يېتىپ كېلىپ، ئوقۇغۇچىلار ئىنقىلاپ قىلدى، دەپ مەكتەپنى ئوققا تۇتماقچى بولدى. يەن يۈشەن قايتا - قايتا چۈشەندۈرگەندىن كېيىن مەكتەپنى ئوققا تۇتمىدى. مەكتەپ قالايمىقان - پاتىپاراق بولۇپ كەتتى، ئۈرۈمچىنىڭ 4 دەرۋازىسى ئېتىلدى. خەلق ئۈركۈشتى، شۇنداق قىلىپ شىنجاڭ خەلقىگە 17 يىل ھوكۈمرانلىق قىلغان «پادىشا» ئاخىرى ھالاك بولدى.

پەن ياۋنەن، جىياڭچۈگشىلار 10 نەچچە ئادەملىرىنى باشلاپ «جاڭجۈن يامۇل»غا كېلىپ جىڭشۇرېننى چاقىردى. زىياپەتنىڭ ئالدىدا قايتىپ كەلگەن جىڭشۇرېن يورتىدىشى جىياڭپېيۋەننىڭ قىسمىلىرىنى باشلاپ «جاڭجۈن يامۇل»نى قورشاپ ئالدى. پەن ياۋنەن ئوز ئادەملىرىنىڭ ئازلىقىنى ھېس قىلسىمۇ ئوق چىقىرىپ قارشى تۇردى. ئوقى تۈگىگەندىن كېيىن جىڭشۇرېننىڭ قولىغا چۈشتى. پەن ياۋنەن ۋەقە قوزغاپ قولغا چۈشكەنگە قەدەر جەمى 4 سائەتچە ۋاقىت ئوتتى. جاڭپېيۋەننىڭ ئادەملىرى پەن ياۋنەننى سوراق قىلدى. ئۇ ھېچ نىمىگە ئىقرار قىلمىدى، جىڭشۇرېننى تىللىدى. سوراقچىلار ئۇنىڭ تىلىنى كەستى، چىچىنى يۇلدى، كوزىنى ئويۇپ تاشلىدى. ئاخىرى ئاتقا سورىتىپ ئولتۇردى. جىياڭچۈگشىنى قىلىچ بىلەن چېپىپ ئولتۇردى. بەزىلەر ياڭزېڭشىن ئادەملەرنى زىياپەت-

---

① خەنزۇ ئۇرۇپ ئادىتىدە ھاراق ئىچكەندە گاۋشىڭ دەپ تۇۋلاپ ئوينايدىغان قول ئويۇنى

تە ئولتۇرۇپ ئاھەڭلەنگەن ئىدى، ئەمدى ئۇزىمۇ زىياپەتتە ئولدى
پەن ياۋنەن ئاندا قازانغا مۇنداق چۇمۇچ قىلدى، دېيىشتى.

ياڭزېڭشىننىڭ ئولتۇرۇلۇشى شىنجاڭدا ئامبال بولۇشقا تەيىر
تاپقانلارنى ئۈمىتسىزلەندۈردى. روسچە سىياسى قانۇن مەكتىۋىنى
ئوقۇغۇچىلىرىمۇ زەربىگە ئۇچرىدى. ئۇلارنىڭ ئىستىقبالى ياڭزې
شىن ۋاقتىدىكىدەك كۆڭۈللۈك بولمايدىغانلىقى ئېنىق ئىدى. شۇنىڭدە
ياڭ زېڭشىننىڭ تۇققانلىرى، يۇرتداشلىرى يولەنچىسىدىن ئايرىلى
هازىرغا چۈشكەن ئىدى.

ياڭزېڭشىن ئۆلگەندىن كېيىنمۇ، مەنچىڭ دەۋرىنىڭ ئاخرقى دەۋرا
دىكى «تارخان مەمۇرى» قالدۇرۇپ كەتكەن قويۇق فىئوداللىق ئىدى
يە ئەمەلدارلار ئىچىدە ئاۋۋالقىدەك مۇھىم رول ئوينىدى
1932 - يىلى مەن شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەندە شۇ ۋاقىتتىكى ئولك
لىك هوكۇمەت هەيئەت ئەزالىرى، نازىرلار، ئامباللار ۋە بولۇ
باشلىقلىرى خېچىر قوشقان مەپىگە ئولتۇرۇپ، مۇھاپىزەتچىلىرىنى
ئەگەشتۇرۇپ كېلىپ مەن بىلەن كورۇشتى، مەنمۇ ئۇلارنىڭ ئالقىلىك
شىغا ئىگە بولدۇم. چۈشتىن كېيىن سائەت 6 غا دەپ مېھمان چاق
رىلغان بولسىمۇ، كىشىلەر سائەت 9 - 10 لەردە كېلىپ بولۇشتى
بۇرۇن كېلىپ قالغانلار ئەپيۇن چېكىپ ياتاتتى؛ ئەپيۇن خۇمارى
يوقلار چاي ئىچەتتى. ئورۇنغا تەكلىپ قىلىنغاندا، هاراققا تەكلىپ
قىلىنغاندا، سەي قويغاندا مەرھەمەت دەيدىغان تەكەللۇپلەرمۇ كوپنى
ئىدى. شىنجاڭدىكى ئەمەلدارلار ئىچىدە «لاۋيې»، « دارىن » دېگەن
سوزلەرمۇ كوپ ئېيتىلاتتى. بىر كۇنى ماگاپوچىتخانا باشلىقى (دانىيەلىك
كىشى) كۇلۇمسىرەپ تۇرۇپ : «شىنجاڭ خەلقى كوڭزى بىلەن تە
لىشىپ قاپتۇ، ئەگەر ياڭزېڭشىن يانا نەچچە يىل هايات بولغان بولسا،
شىنجاڭ خەلقى جۇڭگونىڭ قەدىمقى كىشىلىرىدەك ئوزگۇرۇپ كېتە

ئىككەن » دېگەن ئىدى. ياڭزېڭشىننىڭ ئولتۇرۇلگەن خەۋىرى گومىنداڭ
نەنجىڭ ردىماكسىئۇن هوكۇمىتىگە ئاڭلانغاندىن كېيىن تۇرلۇك غولغۇلا پەيدا بولدى، بەزىلەر مافۇشاڭنى شىنجاڭغا ئەۋەتىش كېرەك،
چۈنكى ئۇ گەنسۇلۇق خۇيزۇ، شىنجاڭنىڭ ئەھۋالىنى بىلىدۇ، دېيىشتى
بەزىلەر بەي چۇڭشىنى ئەۋەتكەن ياخشى، چۈنكى ئۇ، مۇسۇلمان
ئۇنىڭ ئۇستىگە ھەربى ئادەم، چېگرا رايونغا مۇۋاپىق كېلىدۇ
دېيىشتى. بەزىلەرنىڭ يۇيشاڭنى ئەۋەتىش كېرەك، ئۇ غەربى شىمالدا
كوپ تۇرغان، ئەھۋال بىلەن تونۇشىدۇ، دېيىشتى. شۇ ۋاقىتتا
غەربى شىمالغا كوڭۇل بولىدىغان بەزى كىشىلەر ئوزلىرىنىڭ پىكىرىنى
بايان قىلىشقان بولسا بەزىلىرى مۇشۇ باھانىدا شىنجاڭغا كېلىپ بىرەر مەنسەپ بىلەن پۇل تېپىپ قايتىش كويىدا بولدى. مەن ئوز يۇرتىم
بولغىنى ئۇچۇن بېيجىڭ «سەھەر گېزىتى» ۋە «داگۇڭباۋ» گېزىتىدە
ماقالە ئېلان قىلىپ، ئوز پىكىرىمنى بايان قىلىپ يۇرتۇمنىڭ «قاپقىسى
رىنى تاقالماي» كۇندىن - كۇنگە ياخشىلىنىپ كېتىشىنى ئۈمىت قىلدىم.
لېكىن، شىنجاڭ خەلقى يانا ياڭزېڭشىندىنمۇ ئېشىپ چۈشىدىغان
قابىلىيەتسىز مۇستەبىت جىڭشۇرېنغا يولۇقتى.

خاتىمە

ياڭزېڭشىن ئولگەندىن كېيىن شىنجاڭ خەلقىگە زادى نىمىلەرنى قالدۇردى؟ ئەتىيازلىقى ئورۇمچىنىڭ غەربى كوچىسىدىكى پاتقاقتا توگە چوكۇپ ئولەتتى. سېپىلنىڭ تورت دەرۋازىسىنى ساقلاپ
ياتقان ئەسكەرلەر ئەپيۇن خۇماردىن چىقىپ ئاپتاپتا پىت بېقىپ
تەڭتۇلتۇراتتى......

ياڭزېڭشىن ئولگەندىن كېيىن شىنجاڭ خەلقىگە زادى نىمە
قالدۇردى؟ شىنجاڭدىكى هەر مىللەت خەلقى ئۇنى كونكىرىت ئېيت

تىپ بېرالمىسىمۇ ئەمما ئۇنىڭ ئامباللىرى يۆتكەلگەندە ھارۋا - ھارۋىدا مال - مۈلۈك، دۇنيا - دەپىنە توشۇپ كېتىدىغانلىقىنى مىڭ بېشى، يۈزبېشىلار ئاۋۋالقىدەكلا قامچا ئوينىتىپ قالغانلىقىنى قۇمۇل ۋاڭلىرى كىشىلەرنى ھاشارغا مەجبۇر ھەيدىگەنلىكىنى خەنزۇلار جازانىخورلۇق قىلىپ، ئاخۇنلار نەزىر - چىراقلاردا ھە يەپ ھەم ئېلىپ ھەتتا بەزى رىياكەش ئاخۇنلار كىشىلەرنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنى ئاياق - ئاستى قىلىدىغان ياۋۇزلۇقلىرىنى ئۇنتۇ قالغىنى يوق.

30 نەچچە يىل ئۆتۈپ كەتتى، پاكىتلار ياڭزېڭشىننىڭ دەۋ چاقىنى توسىيالمىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. ئىلغار - ئىددىيە ئېقىمىنى ئۆز كۈچلىدىكى ئېقىندا ئاقتۇرالمىدى. ئەكسىنچە، ئازاتلىقتىن كېيىن شىنجاڭدا مىلليون - مىلليون مو يەر ئېچىلىپ، بوغداي، شال، پاختا تېرىلماقتا؛ مىڭلىغان - تۈمەن مىڭلىغان چارۋىلار يايلاقتا يايلىماقتا مىڭلىغان - تۈمەنلىگەن زاۋۇت تۇرخۇنلىرىدىن يۇقىرىغا ئىس چىقماقتا؛ ئاپتوموبىللار شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىدە چۈمۈلىدەك قاتناپ يۈر مەكتە؛ مىليونلىغان ئىشچىلار يېڭى بىنا ۋە بالىخانىلاردا ئولتۇرماقتا ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار تۈركۈم - تۈركۈملەپ ئېھتىياجلىق ئورۇنغا تەقسىم قىلىنماقتا...... شىنجاڭدىكى دەل - دەرەخلەر يېڭى ۋاشنىن كۆكەرمەكتە، ئەتىر گۈللەر ھەممە يەردە ئېچىلماقتا؛ جىڭگى چېچەكلىرىنىڭ خۇش پۇراقلىرى چېكىرا جايلارغا چېچىلماقتا خەلقنىڭ خۇشال - خۇرام ئاۋازى پەلەككە كۆتۈرۈلمەكتە......

پەن ياۋنەننىڭ ياڭزېڭشىننى ئۆلتۈرۈشتىن ئىلگىركى ۋە كېيىنكى ئەھۋاللار

پەن زۇخۋەن

I

گۇاڭشۈينىڭ 33 ۋە 34- يىللىرى (1907 - 1908يىل)شىنجاڭدا ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئەرگىشىپ تۈرلۈك يېڭى سىياسەتلەر يۈرگۈزۈلدى. سىياسى قانۇن جەھەتتە «ئىمتىھان ئېلىش ئارقىلىق ئەمەلدار قوبۇل قىلىش ئورنى» قۇرۇلۇپ 5- دەرىجىدىن تۆۋەن كاندىدات ئەمەلدارلاردىن تەخمىنەن 50 نەپەر ئادەم قوبۇل قىلىنىپ، ئۇلارغا ئاۋرۇپا - ئامېرىكا سىياسى قانۇنى، ئىلمىزنىڭ ئەدەبىياتى، ۋە تارىخىدىن دەرس ئۆتۈلدى. كېيىن شىنجاڭ قانۇن باشلىغى رۇڭ پېيى (مانجۇ)ئەمەلدار قوبۇل قىلىش ئورنىنى سىياسى قانۇن مەكتىۋىگە ئۆزگەرتىپ، باشلىق، مۇئاۋىن باشلىق ۋە كاندىدات خادىملاردىن 40 نەپەر، ئىچكى ئۆلكىلەردىن كېلىپ شىنجاڭدا ئۇزۇن تۇرغان زىيالىلاردىن 40 نەپەر، يەرلىك ۋە باشقا يۇرتلۇق زىيالىلار ۋە ئورتا مەلۇماتلىقلاردىن 20 نەپەر، جەمئىي 100 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىپ تەربىيىلىدى. ئۆتۈلگەن دەرسلەر: ھەر قايسى ئەللەرنىڭ سىياسىتى، ئاساسى قانۇنى، خەلقئارا قانۇن، ئايرىم قانۇن،

جىنايى ئىشلار قانۇن، خەلق ئىشلىرى قانۇنى، دۆلىتىمىزنىڭ ئانا تىلى، ۋە تارىخى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىدى. ياپونىيىلىك ئىككى كىشى (ئىسمىنى ئۇنۇتتۇم) ۋە ياپونىيە ئىنستىتۇتى قانۇن پاكۇلتېتىنى پۈتتۈرگەن پەن ياۋنەن، جاجىڭ، جياڭ پىڭكەي قاتارلىقلار ئوقۇتقۇچىلىققا تەيىنلىنىپ، دەرس ئوتۇشنى ئۈستىگە ئېلىشتى. 3 يىل ئوقۇپ ئوقۇش پۈتتۈرگەنلەردىن شىنجاڭ تەپتىش ئىدارىسى ئىمتىھان ئېلىپ جەمئىي 18 نەپەر قانۇنچى 24 نەپەر كاتىپ تاللاپ ئالدى. شۈەنتۇڭ 3- يىلى (1911) باھاردا ئالدى بىلەن ئۈرۈمچىدە شىنجاڭ ئالىي سوت ۋە تەپتىش نازارىتى ئۈرۈمچى يەرلىك سوت ئىدارىسى (ھازىرقى يوقۇرى سودنىڭ ئورنى) ۋە ئۈرۈمچى باشلانغۇچ سوت ئىدارىسى قۇرۇلدى. يەنە جىنايەتچىلەرگە ھونەر ئۆگىتىدىغان تۈرمە قۇرۇپ جىنايەتچىلەرگە ھەر خىل قول ھونەرلىرى ئۆگەتتى. بۇ ئورۇننى كەلگۈسىدە نەمۇنىچى تۈرمە قىلماقچى بولدى. ئۆلكە مەركىزدە ھەر دەرىجىلىك سوت ئىدارىلىرى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۈرۈمچى ناھىيىسىگە دەۋا قوبۇل قىلدۇردى. بۇندىن باشقا، قەشقەر، ئاقسۇ، ۋە ئىلى قاتارلىق ۋىلايەتلەردە يەرلىك سوت ئىدارىسىنى قۇردى. ئۆلكە مەركىزىدىكى ھەر دەرىجىلىك سوت ۋە تەپتىش نازارەتلىرىنىڭ مەسئۇللىرى: گۈپىڭ (ۋالى كاندىداتى) شىنجاڭ ئالىي سودىنىڭ نازىرلىقىغا تەيىنلەندى. جياڭ پىڭكەي ئالىي تەپتىش نازىرلىقىغا تەيىنلەندى. جاجىڭ ۋە پەن ياۋنەن ئۈرۈمچى يەرلىك سوت ۋە تەپتىش باشلىقى بولدى. بۇ، پەن ياۋنەننىڭ بىرىنچى قېتىم شىنجاڭغا كەلگەن ۋاقتىدىكى ئىش.

شۈەنتۇڭنىڭ 2- يىلى (1910- يىل) مەن شىنجاڭ ئالىي مەكتىۋىنى پۈتتۈردۈم. بىر نەۋرە ئاكام پەن زۈيۈ سىياسى قانۇن مەكتىۋىنى پۈتتۈردى. شۇ يىلى يازدا بىر كېچىسى ئۈرۈمچىدە ۋالىگاۋشىنىڭ شەھەر ئىچىدىكى شەرقى كوچا (ھازىرقى خەلق مەيدانىنىڭ غەربى تەرىپى) ۋە جەنۇبى كوچا (ھازىرقى ئازات يولىنىڭ جەنۇبى تەرىپى) دىكى تەن جىنلىكلەرنىڭ دۇكانلىرىغا ئوت قويۇش ۋەقەسى يۈز بەردى، «يۈەنتەيچاڭ» دىگەن دارە دۇكىنىنىڭ بىر شىرىگى شۇ كېچىسى ۋالىگاۋشىنى ئېيتىپتا شىلىدى. ئىككىنچى كۈنى، ھوكۇمەت ئوت قويغانلاردىن 8 نى قولغا ئېلىپ جازا مەيدانىغا ئېلىپ چىقىپ ئاتماقچى بولدى. مەن بىر نەچچە ساۋاقداشلىرىم بىلەن كۆرگىلى كىتىۋېتىپ يولدا ئاكامنى ئۇچراتتىم، ئاكام پەن ياۋنەن بىلەن جازا مەيدانىنى تاماشا قىلغىلى كىتىۋاتقان ئىكەن. ئاكامنىڭ تونۇشتۇرۇشى ئارقىلىق مەن پەن ياۋنەن بىلەن تونۇشتۇم. پەن ياۋنەن ھېلىقى باغلىنىپ جازا مەيدانىغا ئېلىپ كىتىلىۋاتقانلارنىڭ كوكرەكلىرىنى كېرىپ راۋۇرۇس قەدەم تاشلاپ، قىلچىمۇ قورۇقماستىن كىتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، «ئوغۇل «باللار ئىكەن دىدى» مەن پەن ياۋنەن ياپونىيىدە كۆپ ئوقۇغان، ئۇنىڭ سۆزىدە ئىنقىلاۋى ئىدىيە بار ئىكەنلىكى بىلىنىپ تۇرۇدۇ، دەپ ئويلاندىم. كېيىن مەن بىر قانچە ساۋاقداشلىرىم بىلەن باتانىكا ئوقۇتقۇچىمىزنى كەتكۈزمەيمىز دەپ موپەتتىش ليۇجاۋلىنى مەجبۇرلىغان ۋەقەنى قوزغاپ قويۇپ ئوقۇشتىن ھايدالدىم. شۇ يىلى يازدا توققان يوقلاپ ئىلىغا كەتتىم. يۈەن داخۋانىڭ شىنجاڭ ئۆلكە ئەمرى بولغانلىغىنى ئاڭلىدىم. خەلقلەر يېڭى قانۇننىڭ دەۋالىشىش تەرتىۋىنى بىلمىگىنى ئۈچۈن ئۆلكىلىك ھوكۇمەتكە بىۋاستە ئەرز يازغان ئىكەن، يۈەن داخۋا شىنجاڭ خەلقى نادان، مىللىتى مۇرەككەپ، تىل- يېزىق ۋە دىنى ئۆرپ - ئادەتلىرى ئوخشاش ئەمەس، مۇرەككەپ بولغان دەۋالىشىش تەرتىۋى بويىچە دەۋالىشىش ئىنتايىن تەس، دەپ ئۈرۈمچى ناھىيىلىك ھوكۇمەتكە ئاۋۋالقىدەك خەلق ئارىسىدىكى دە-

ۋالارنى قوبۇل قىلىشقا بۇيرىدى. ھەر دەرىجىلىك سود ۋە تەپتىش ئىدارىلىرى ئىشتىن توختاپ قالدى. ھەر دەرىجىلىك ھوكۇمەت ئىدارىلىرىغا نازارەت، ئوبلاس ۋە ناھىيىلىك ھوكۇمەتلەرنىڭ يېڭى بەلگۈلەنگەن جازالاش قانۇنى بويىچە ھوكوم قىلىغان ئەنزىلىرىنى قانۇن باشلىغىنىڭ تەستىقلىشىغا يوللاپ بېرىش لازىم، دەپ ئومۇمى بۇيرۇق چۈشۈردى. شۇنىڭ ئۈچۈن پەن ياۋنەن ۋە جاجىڭلەر خىزمىتىدىن ئاجرىلىپ ئىچكىرىگە كەتتى، جياڭ پىڭكەي شىنجاڭدىكى كاندىدات خادىمگە ئايلىنىپ قالدى، ئىچكى ئۆلكىگە كەتكەن كەتمىگەنلىگى ئىسىمدە يوق

مىڭگونىڭ 5 - يىلى (1916 - يىل) مەن بېيجىڭدا ئوقۇۋاتقاندا، يۈەن شىكەي خان بولماقچى بولدى. ئۆلكىلەر تەرەپ - تەرەپتىن قارشى چىقتى، خانلىق تۈزۈمى مەغلۇپ بولغاچقا يۈەن شىكەي ئاچچىغىدا چىدىماي ئۆلۈۋالدى، مۇئاۋىن زۇڭتۇڭ لى يۈەنخۇڭ زۇڭتۇڭ بولدى. پەن ياۋنەن زۇڭتۇڭ مەھكىمىسىدە خىزمەت قىلدى. مىڭگونىڭ 6- يىلــى (1917 - يىل) گوۋۇيۈەن پەن ياۋنەننى ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلىگەنلىكتىن، ئۇ ئىككىنچى قېتىم شىنجاڭغا كەلدى.

پەن ياۋنەن ئۈرۈمچىگە كەلگەندىن كېيىن ياڭ زېڭشىن كورۇنۇشتە ئۇنى بەك ھۆرمەتلىگەن بولۇپ ئاقسۇغا ماڭدۇرماي، ئۆلكىلىك ھوكومەتتە ھەر كۈنى يېڭى قانۇن توغرىسىدا دەرس ئۆتۈشكە ئورۇنلاشتۇردى. پەن ياۋنەن بۇ ئىش بىلەن نەچچە ئاي ئاۋارە بولدى. ئىلاجى قىلالماي ئاخىرى بىللە ئېلىپ كەلگەن ئادەملىرىنى ئىچكى ئۆلكىگە ياندۇرىۋەتتى. ئەڭ ئاخىرىدا، ياڭ زېڭشىن نازارەت قىلىشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن پەن ياۋنەننى ئۆز يېنىدا تۇرغۇزۇپ ئۈرۈمچى ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلەپ، بېيجىڭغا مەلۇم قىلدى. مىڭگونىڭ

7 - يىلى (1918 - يىلى) مەن بېيجىڭدىن شىنجاڭغا قايتىپ كەلسەم پەن ياۋنەن ياڭ زېڭشىننىڭ گۇمانخورلىقىنى تونۇپ، ئىچىدە نارازى بولسىمۇ ئامالسىز مادارا قىلىشىپ ئۆتۈپ تۇرغان ئىكەن.. مىڭگونىڭ 10 - يىلى (1921 - يىل) شىنجاڭ خارجى ئىشلەر مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى جياڭ شاۋبەي شىنجاڭدا 20 يىلدىن ئارتۇق خىزمەت قىلىپ يۇرتى شىڭياڭغا بىر قېتىممۇ بارمىغانلىقتىن، بىر يىللىق رۇخسەت سوراپ يۇرتىغا بارماقچى بولدى. ياڭ زېڭشىن شۇ مەزگىلدىكى ۋەزىپىسىنى پەن ياۋنەننىڭ قوشۇمچە بېجىرىپ تۇرۇشىغا بۇيرۇق قىلدى. مىڭگونىڭ 11 - يىلى جياڭ شاۋبەي رۇخسەت ۋاقتى توشۇپ شىنجاڭغا قايتىش يولىدا بېيجىڭغا بېرىپ زۇڭتۇڭ شۈيشىچىيا بىلەن كۆرۈشتى. خارجى ئىشلەر ۋازارىتى ئۇنى شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق خارجى ئىشلار ئەلچىسى قىلىپ تەيىنلىدى. بۇ ھال ياڭ زېڭشىننىڭ كوڭلىگە گومان چۈشۈردى. جياڭ شاۋبەينىڭ بېيجىڭدە ھوكۇمەتنىڭ كاتتىلىرى بىلەن بىۋاستە ئالاقە باغلىغانلىقىغا نارازى بولدى. شۇڭا ئۇ شىنجاڭغا قايتىپ كەلگەندە ئەسلىدىكى خىزمىتىگە قويۇلمىدى. پەن ياۋنەن خارجى ئىشلەر مەھكىمىسىنىڭ خىزمىتىنى داۋاملاشتۇرىۋەدى. جياڭ شاۋبەي بىر يىلدىن ئارتۇق بىكار ياتتى. مىڭگونىڭ 13 - يىلى ياڭ زېڭشىن ئۇنى ئۆلكىلىك ھوكۇمەتنىڭ خارجى ئىشلەر بولۇمچىسىگە باشلىق قىلىپ تەيىنلىدى. ئەسلىدىكى مەھكىمە باشلىقى ئەمدى بولۇم باشلىقى بولۇپ قالغان بولسىمۇ بويسۇنۇشقا مەجبور ئىدى. ئىككىنچى يىلى ئۇنى شىنجاڭنىڭ شەمەيدە تۇرۇشلۇق كونسولى قىلىپ تەيىنلىدى. لى يوڭنى ئۈرۈمچى ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيلىقىغا، پەن ياۋنەننى خارجى ئىشلەر مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى قوشۇمچە ھەربى نازارەتنىڭ نازىرلىقى ھەم سىياسى قانۇن مەكتىۋىنىڭ مۇپەتتىشى قىلىپ تەيىنلىدى. پەن ياۋنەن نورغۇن ۋەزىپىنى ئۆتەپ ياڭ زېڭشىنغا قەدىرلىك بولغان

بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئىدىيىسى يېڭىچە، ياڭنىڭ ئىدىيىسى كونىچە بولۇپ، ئىككىسىنىڭ كوز قارىشى ئوخشىمايتتى. ياڭ زېڭشىننىڭ تەدبىرلىرى پەن ياۋەنىنىڭ دىتىغا ياقمايتتى. كورۇنۇشتە ئېناق، ئەمىلىيەتتە زىت ئىدى. مىڭگونىڭ 13 - يىلى پەن ياۋەنىنىڭ تۇل ئانىسى خوبېيدە ئولدى، پەن ياۋەن خوبېيگە بېرىپ قارىلىق تۇتۇش ئۈچۈن رۇخسەت سوراپ تۇرۇۋالدى. ياڭ زېڭشىن ئۇنىڭ ئويىگە مالىيە نازارىتىدىن 10 مىڭ يۈەن پۇل ئاچىرتىپ ئەۋەتىپ بېرىپ ئوزىنىڭ خوبېيگە بېرىشىغا رۇخسەت قىلمىدى. ياڭ زېڭشىننىڭ بۇنداق قىلىشى، ئۇنى كەتكۈزۈپ قويۇشقا كوزى قىيمىغانلىق ئەمەس بەلكى ئۇنىڭ شىنجاڭنىڭ ئەھۋالىنى ئىچكى ئولكىلەرگە يەتكۈزۈپ قويۇشىدىن ئەندىشە قىلىش ئىدى. شۇنداق قىلىپ ئۇ ياڭ زېڭشىننىڭ تەسىر دائىرىسىدىن چىقالمىغاچقا ياڭ زېڭشىنغا بولغان نارازىلىقى تېخىمۇ كۈچەيدى.

II

دۇنياغا مەشھۇر شۋېت «ساياھەتچىسى» سۋېن ھېدىن گۋاڭشۈينىڭ 21 - يىلى (1895 - يىلى) شىنجاڭدا جۇغراپىيەلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن قەشقەرگە كېلىپ، 8 توگە سېتىۋالدى، ئۇيغۇردىن بىر توگىچى، ئىككى ئىشچى، بىر يول باشلىغۇچى ياللاپ، ئوزى ۋە رۇسىيەدىن ياللاپ كەلگەن خىزمەتچىسى ئىسلام باي بىلەن جەمئىي 6 كىشى، توگىگە ئوزۇق - تولۇك، سۇ، تەكشۈرۈش سايمانلىرى ۋە پۇل، مال، يۈك - تاق، يەم - خەشەك ئارتىپ، شۇ يىلى 4 - ئاينىڭ 10 - كۈنى مارال بېشىنىڭ غەربىي جەنۇبى تەرىپىدىكى بىر يېزىدىن شەرقىي جەنۇپقا قاراپ قوزغۇلۇپ، تەكلىماكاننى توغرى كېسىپ ئادەمىزات ئاياق باسمىغان جايلارنىڭ ئەھۋالىنى تەكشۈرمەكچى بولدى

ئېيتىشلارغا قارىغاندا دەسلەپكى بىر نەچچە كۈنلۈك يول ئاسان بولغانمىش، كېيىنچە قوم بارخانلىرى بارغانچە كوپىيىپ ھەم ئېگىزلەپ ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ مېڭىشى قىيىنلاشقانمىش، شۇنداق بولسىمۇ ئۇلار 10 نەچچە كۈن يول ماڭغاندىن كېيىن ئىچىدىغان سۈيى تۈگەپتۇ، توگىلەر ئۇسساپ ئولۇشكە باشلىغاندا، ئېغىر يۈكلىرىنى تاشلاپ ماڭغان، تازا ئۇسساپ كەتكەندە ئېلىپ يۈرگەن قويلىرىنى بوغۇزلاپ قېنىنى ئىچكەن، ئاخىرى بولار بىر نەچچە قەدەم مېڭىپ بىر ئىككى سائەت يېتىپ ئارام ئېلىش ھالىتىگە چۈشۈپ قالغان. يولباشلىغۇچى بىلەن بىر ئۇيغۇر ئىشچى بىر قەدەممۇ ماڭالماس بولۇپ قالغاندا سۋېن ھېدىن توگىلەرنى تاشلاپ بىر ئۇيغۇر ئىشچىسى بىلەن ئومىلەپ يەنە ئالدىغا ماڭغان. 5 - ئاينىڭ 4- كۈنى ئىككىسى ھېرىپ چارچاپ، ئومۇلەشكىمۇ ھالى قالماي، كېچىسى قۇمغا كومۇلۇپ سالقىنلىغان. 5- كۈنى سۋېن ھېدىن يىراق بىر يەردە دەرەخلىكلەرنىڭ تۇرغانلىقىنى كورۇپ سۇ بار بىر يەرگە كېلىپ قالغانلىقىنى ھىس قىلىپ، جېنىنىڭ بېرىچە ئومۇلەپ بېرىپ ئاخىرى خوتەن دەرياسىغا يېقىن بىر كىچىك كول بويىغا چىققان. دۇم يېتىپ قانغىچە سۇ ئىچىپ ماغدۇرلانغاندىن كېيىن، قايتىپ بېرىپ توگىگە سۇ ئارتىپ كېلىپ، يېتىپ قالغان كىشىلەرگە يەتكۈزۈپ بېرىپ ئۇلارنىڭ ھاياتىنى قۇتۇلدۇرۇپ ئالغان بولسىمۇ ئوزى ئاغرىپ قالغان. بەختىگە يارىشا يېقىن ئارىدىكى بىر قويچى ئۇنى كەپىسىدە ياتقۇزۇپ ساقايتقان، شۇنىڭ بىلەن سۋېن ھېدىننىڭ تەكلىماكاننى تەكشۈرۈش پىلانى تامامەن مەغلۇپ بولغان.

مىڭگونىڭ 16- يىلى (1927 - يىلى) سۋېن ھېدىن ئوزىنىڭ مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي، چوڭ كولەملىك تەكشۈرۈش ئومىگى تەشكىل قىلىپ، تەكلىماكاننى ئايروپىلاندا كېسىپ ئوتۇپ، ئۇنىڭ

ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئەھۋالنى تەكشۈرۈشنى پىلانلىدى. شۇ چاغدىكى گېرمانىيە يۇڭكېر ئايروپىلان زاۋۇدىنىڭ خوجايىنى سۋېن ھېدىنغا ئايروپىلان، لېيوتچىك ۋە تەكشۈرۈش خىراجەتلىرى بېرىپ، شىنجاڭنىڭ ھاۋارايى ۋە ئاۋىئاتسىيە شارايىتىنى تەكشۈرۈپ، گېرمانىيەدىن سوۋېت ئىتتىپاقى ۋە شىنجاڭ ئارقىلىق جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىگە بارىدىغان ياۋرۇ - ئازىيە ھاۋا يولىنى ئاچماقچى بولدى سۋېن ھېدىن قېرىپ قالغان شۋېتسىيىلىك دوختۇر ھېمپېرىنى بىللە ئېلىپ مېڭىپ، ئوسۇملىك تورى ۋە ئېرقى تەكشۈرۈش يۈرگۈزمەكچى بولدى ۋە شۇ يىلى كوزدە باۋتۇدىن چىقىپ، موڭغۇلىيە يايلىقى ئارقىلىق يولبويى تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى. 1928 - يىلى 3- 4 - ئايلاردا ئۈرۈمچىگە يېتىپ كەلدى. ياڭ زېڭشىن ئۇلارنىڭ يەر ئۈستىدە تورلۇك ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىشىغا رۇخسەت قىلسىمۇ، ھاۋا بوشلۇقىنى تەكشۈرۈشىگە قەتئىي رۇخسەت قىلمىدى سۋېن ھېدىن ئىلاجى قىلالماي شۇ يازلىقى قايتىپ كەتتى. ئۇ داۋالىنىش ۋە خىراجەت تەييارلاش ئۈچۈن كەتكەن بولۇپ تەكشۈرۈش ئومەك ئەزالىرى ۋە دوختۇر ھېمپېر بۇ يەردە قالغان ئىدى. بۇ چاغدا ياڭ زېڭشىنىڭ باجىسى لىيو رېنشەن، ياركەن ناھىيىسىدە 9 يىل ئامبال بولۇپ، ئۈرۈمچىگە قايتىپ كەلگەندە ئاغرىپ قېلىپ ئاقسۇ ۋالىيلىقىغا بارالماي قالغان ئىدى. ئۇ كىشى ھېمپېرنى تەكلىپ قىلىپ ئۆزىنى داۋالاتتى. مەن ئىنگلىزچە تەرجىمانلىق قىلىپ بەردىم. لىيونىڭ قارنىدىن سۇ ئېلىپ، دورا بېرىپ داۋالىدى. لىيو ئاستا - ئاستا ساقايدى. ياڭ زېڭشىن ئۆلتۈرۈلۈشتىن ئون كۈن بۇرۇن ھېمپېر بىلەن مەن لىيۇنىڭ ئۆيىدە غىزالاندۇق. ياڭ زېڭشىنمۇ لىيۇنى يوقلاپ كېلىپ بىز بىلەن بىللە تاماق يېدى. ھېمپېر ياڭ زېڭشىنىڭ خىزمىتى ئېغىر، بوغداغا چىقىپ دەم ئېلىشى كېرەك، دەپ تەكلىپ بەردى. ياڭ زېڭشىن ئېنىق جاۋاپ بەرمىدى. ھېمپېر ئۆزى بوغداغا ساياھەت قىلىش توغرىسىدا رۇخسەت سورىدى، ياڭ بۇنى ماقۇل كوردى. ھېمپېر لىيۇرېنشەننى داۋالاپ ساقايتىپ داڭقى چىقىپ قالغانلىقتىن، ئۇزۇن ئاغرىپ ياتقانلار ئۇنى تەكلىپ قىلىشقا باشلىدى. ئۇمۇ ئىزدەپ كەلگەنلەرنى رەت قىلمىدى. بۇ چاغدا پەن ياۋنەنمۇ جىم يورمىدى. مەن ھەر كۈنى ھېمپېرگە تەرجىمان بولۇپ خارجى مەھكىمىسىگە كىرىپ تورغاشقا پەن ياۋنەننى دائىم كورۈپ تۇراتتىم.

III

1928 - يىلى 7- ئاينىڭ بېشىدا مەن دوختۇر ھېمپېر بىلەن بىللە ئاتلىق بوغداغا چىقتىم. پۇكاڭ ناھىيىسىدىن ئوتكەندە ئامبال لىيۇرېنشەن بىلەن كورۇشتۇق، بىزنى بىر كېچە مېھمان قىلدى. بىز تاققا چىقىپ 3- كۈنى، ئۈرۈمچىدىن ياڭ زېڭشىن ئولتۈرۈلگەن 7 - ئىيول ۋەقەسى يۈز بەرگەنلىكى ئۈچۈن، «خەلق پەرىشان بولماقتا، تېز قايتىڭلار» دېگەن خەۋەر كەلدى. بىز دەرھال قايتىپ ئەتىسى چۈش ۋاختىدا ئۈرۈمچىگە يېتىپ كەلسەك، دۇڭمىنىڭ دەرۋازىسى بىر ئاز ئوچۇق ئىكەن، دوختۇر ھېمپېر سىپىلنىڭ سىرتى بىلەن نەنلىياڭ تەرەپكە كەتتى. مەن دەرۋازىدىن كىرسەم، ئۇ يەردە بىر پەي ئەسكەر پوستا تۇرۇپتۇ، مېنى كىرگۈزمىدى، ئۆزەمنى تونۇشتۇرۇپ يۈرۈپ، مىڭ تەستە كىرۋالدىم. ئۆيدە بىر ئاز ئارام ئالغاندىن كېيىن. ئولكىلىك ھوكۈمەتكە بېرىپ، جىڭشۇرىنغا كورۇنۇش قىلدىم. جىڭشۇرىن ئولكىلىك ھوكۈمەت رەئىسى بولغان ئىكەن، يېنىدا جياڭ پېيۋەنلەر ئولتۇرۇپتۇ. ئۇ ماڭا پەن ياۋنەننىڭ سوئىقەستى توغرىسىدا قىسقىچە

سوزلەپ بەردى ۋە پوچتىخانىدىكى سىنزۇرچىلەر يەتكۈزگەن ئەنگىلىزچە — فىرانسۇزچە خەت - چەكلەرنى ئوبدان تەكشۈرۈشنى ماڭا تاپشۇردى.

ياڭ زېڭشىن ئۆلتۈرۈلگەندە، سانائەت نازىرى يەن يۈشەنگىمۇ ئوق تەككەن ئىكەن. ھېبىبۇدوختۇرنى تەكلىپ قىلىپ ئۇنىڭ جاراھىتىنى داۋالاتقۇزدۇم. ئۇ ماڭا تۆۋەندىكىچە سوزلەپ بەردى: 7 - ئىيول يەكشەنبە كۈنى روسچە سىياسىقانۇن مەكتىۋىدە بىرىنچى قارار ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمى ئوتكۈزۈلدى. يەن ياۋنەن مەكتەپنىڭ مۇپەتتىشى سۈپىتىدە ئالاھىدە زىياپەت تەييارلاپ، ئولكە باشلىقى، نازىرلار ۋە بىرىگادا باشلىقى دۇفايۈڭلارنى مۇراسىمغا تەكلىپ قىلدى. ئۈرۈمچىدىكى سوۋېت كونسۇلى ۋە ئۇنىڭ رەپىقىسىمۇ قاتناشتى. مۇراسىم تاماملانغاندىن كېيىن ئىچكى ئىشلەر نازىرى جىڭ شۇرېن، ئالدىراش ئىشىم بار دەپ زىياپەتكە توختىماي بالدۇر كېتىپ قالدى، قالغانلار زىياپەتكە قاتنىشىپ بىر قاتار سەي يەپ بولۇشقاندىن كېيىن، يەن ياۋنەن بىر قېتىم سىرتقا چىقىپ ھاراق قۇيغۇچىلارنى چاقىرىپ قايتا ئورنىغا كەلدىدە قەدەھنى كوتۈرۈپ ئىشارەت قىلدى. پاكار بويلۇق بىر ئادەم ھاراق قۇيغان بولۇپ، تاپانچىسىنى چىقىرىپ ياڭ زېڭشىننى ئاتتى. ياڭ زېڭشىن يەرگە يىقىلدى، دۇلويجاڭمۇ ئوق تېگىپ ئولدى. شۇ چاغدا ياڭ زېڭشىننىڭ ئادىيۇتانتى گاۋلىيەندۇۋە باشقا ئادىيۇتانتلار باشقا بىر ئويدە زىياپەت قىلىنىۋاتاتتى. مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلەرمۇ مەكتەپنىڭ ئارقا ھويلىسىدا پولويەۋاتاتتى، قوراللار ھويلىدا تىزىقلىق تۇرغاندا، باشقىلار ئېلىپ كەتكەن ئىكەن. گاۋيىڭجاڭ مىلتىق ئاۋازىنى ئاڭلاپ دەرھال زالغا يۈگۈرۈپ كىرىپ ياڭ زېڭشىننىڭ يەردە ياتقانلىقىنى كورۇپلا ياڭ زېڭشىننىڭ ئۈستىگە ئوزىنى تاشلاپ يېتىۋېلىپ قوغدىماقچى بولدى. ئارقىمۇ - ئارقا ئېتىلغان ئوقتا ئۇمۇ ئولۈپ توگەشتى. مىلتىق ئاۋازى چىقىش بىلەن، زىياپەتكىلەر ئۈركۈپ پىتراپ كەتتى. ياردار بولغان يەن يۈشەن كونسۇلۋە كونسۇلنىڭ خوتۇنى بىلەن ھاجەتخانىغا مۈكۈنىۋالدى. بۇچاغدا ئوقۇغۇچىلار، ياڭ زېڭشىننىڭ خادەملىرى ۋە مۇھاپىزەتچىلىرىمۇ تەپ - تەرەپكە قېچىپ كېتىشتى. بىر پەللە جىمىققاندىن كېيىن يەن يۈشەن ھاجەتخانىدىن چىقىپ ئويىگە قاراپ كېتىۋاتقاندا يولدا دۇلويجاڭنىڭ ئوغلى دۇگوجى ئۇچرىدى. ئوقۇغۇچىلار ئىسيان قىلىپ ياڭ زېڭشىننى ۋە ئاتام دولويجاڭنى ئولتۈرۈپتۇ، دىگەن گەپنى ئاڭلاپ ئوز ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئوقۇغۇچىلارنى قىرغىن قىلغىلى كەلگەن ئىكەن. يەن يۈشەن ئۇنىڭغا بولغان ئەھۋالنى تونۇشتۇرغاندىن كېيىن ئۇ ئادەملىرىنى باشلاپ ئولكە مەھكىمىسىگە قاراپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئوقۇغۇچىلار بولغۇسى قىرغىنچىلىقتىن قۇتۇلۇپ قالدى. ياڭ زېڭشىن ئادەتتە بەك ئېھتىيات قىلاتتى. ئۇ جاڭجۈن يامۇلىنىڭ 3 - قەۋىتىدىكى (داتاڭ) ئىشخانىدا ئىش باشقۇراتتى 3 - قەۋەتنىڭ دەرۋازىسى ئالدىدا ئۈچ گەز ئېگىزلىكتە رېشاتكا ئورنىتىلغان، كوندۈزى دەرۋازا قۇلۇپلانغلىق بولۇپ 6 - 7 موھاپىزەتچى قوراللىق ساقلايتتى. كورۇشكىلى كەلگەنلەرنى ئالدىن خەۋەر قىلىپ، رۇخسەت قىلىنغاندىن كېيىن كىرگۈزەتتى. 7 - ئىيۇل كۈنىدىكى زىياپەتتە ياڭ زېڭشىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، يەن ياۋنەن ئىككى - ئۈچ ئادىمىنى باشلاپ، ئولكىلىك ھوكۈمەتكە يۈگۈرۈشۈپ كېلىپ 3 - قەۋەتكە كىردى. ئۇ قوشۇمچە ھەربىي ئىشلەر نازىرى بولغىنى ئۈچۈن موھاپىزەتچىلەر رېشاتكا ئىشىكىنى ئېچىپ بەرگەن ئىدى. يەن ياۋنەن توردىكى ئويگە كىرىپ، ئالدى بىلەن شۇ كۈنكى نۆۋەتچى ياڭ چىڭنەندىن تامغىنى تاپشۇرۇپ ئالدى. ئاندىن جىڭ شورېننى سوھبەتكە چاقىردى. ئۇ كونى يەكشەنبە

جىڭ شۇرېن زىياپەتكە قاتناشماي قايتىپ كېلىپ يالغۇز ئۆزى خەت چەك ئالاقىلارنى كۆرۈپ ئولتۇراتتى. ئۇ يەن ياۋنەننىڭ قولىدا تاپانچا تۇتقان ھالدا بىر نەچچە ئادەم بىلەن چاپسان كىرگەنلىكىنى، ياڭ زېڭشىننىڭ قايتىپ كەلمىگەنلىكىنى كۆرۈپ كۆڭلىدە گۇمان پەيدا بولدى. شۇڭا چاقىرغان سوھبەتكە چىقمىدى. دەل شۇ چاغدا دۇگۇجىمۇ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت مەھكىمىسىگە يېتىپ كەلدى. مەكتەپتىن قېچىپ كەلگەنلەرمۇ ياڭ زېڭشىننىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى جىن شۇرېنغا يەتكۈزدى. جىن شۇرېن ھەربىي بۆلۈم باشلىقى جىياڭ پېيۋەن ۋە مەھكىمىدىكى موھاپىزەتچىلەرنى باشلاپ، ئۈچىنچى قەسىرگە بېسىپ كىرىپ تۆردىكى ئۆيگە ئوق ئاتتى، يەن ياۋنەنلەرمۇ قارشىلىق كۆرسۈتۈپ ئوق ئاتتى، لېكىن ئادەمى ئاز بولغانلىقتىن ئۇنىڭ موھاپىزەتچىلىرىدىكە ئوق تېگىپ ئۆلدى، شۇنداق قىلىپ يەن ياۋنەن بىلەن ياڭ چىڭنەن قولغا چۈشتى. دۇگۇجى باشلاپ كەلگەن بىر قىسىم ئەسكەرلىرى بىلەن مەھكىمىنى قوغدىدى. باش دەرۋازىنى چىڭ ئېتىپ ھېچكىمنى كىرگۈزمىدى. يەن ياۋنەن قولغا ئېلىنىپ سوراق قىلىنماستىنلا ئېتىلدى. ئۇلارنىڭ ئۆلۈكلىرىنى تامدىن ئارتىلدۇرۇپ تاشلىدى. ياڭ چىڭنەنمۇ يەن ياۋنەنگە سېتىلغان دېگەن گۇمان بىلەن ئېتىلدى. ئۇلارنىڭ ئۆلۈكلىرىنى تامدىن ئاتىلدۇرۇپ تاشلىدى. ئىككىنچى كۈنى يەننىڭ ئۆيىدىكى خىزمەتچى ئايال (يەن خوتۇنى ئۆلگەندىن كېيىن 7، 8 ياشلىق قىزىنى بېقىشقا بىر ئايال خىزمەتچى ئالغان ئىدى) ئۇنى يەرلىكتە قويدى. يەن ياۋنەننىڭ ئورنىغا چىڭ چىشەننى تەيىنلىدى. رادىئو ئىدارىسىنىڭ باشلىقى لىيو باۋرۇ ۋە سىياسى قانۇن مەكتىۋىنىڭ ئىلمى مۇدىرى جىياڭ چۈڭشىلارنى يەن ياۋنەن بىلەن مۇناسىۋىتى بار دەپ قولغا ئېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى. سىياسى قانۇن مەكتىۋىنىڭ قانۇن ئوقۇتقۇچىسى جىياڭ شەنجى جىمىنەي ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى ئىدى. 7 - ئىيول ۋەقەسى يۈز بەرگەندە سوۋېت يېرى ئارقىلىق ئىچكى ئۆلكىگە قېچىپ كەتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئۇ، يەن ياۋنەننىڭ شايكىسىدا بار ئىكەنمىش.

ياڭ زېڭشىن ئۆلتۈرۈلگەن كۈنى چۈشتىن كېيىن، ئۈرۈمچى ۋالىسى لى يوڭ، باشلىق بولمىسا ئىش ئاقمايدۇ دەپ، غۇلجىنىڭ سابىق ھەربىي باشلىقى ياڭفىشانى ئۆلكە رەئىسى قىلىشقا مەسلىھەتلەشمەكچى بولغان ئىدى. لېكىن جىڭ شۇرېن ھېچكىم بىلەن كورۇشمەيمەن، دەپ ئۇقتۇرۇش چىقارغانلىقى ئۈچۈن بۇ مەسلىھەت بولۇنمىدى. ئارىدىن 3 كۈن ئۆتكەندە جىڭ شۇرېن ھەرقايسى نازارەت ۋە ئىدارە باشلىقلىرىنى مەھكىمىگە چاقىرىپ مەجلىس ئۆتكۈزۈپ خىزمەت ئۈستىدە كېڭەش قىلدى. ئىلگىرى جىڭ شورىن ۋە جىياڭ پېيۋەنلەر يوشۇرۇن كېڭەش قىلىپ، جىڭ شورىننى رەئىس تىكلەشكە بىرلىككە كېلىشۋالغانلىقتىن، لى يوڭنىڭ ياڭفىشەيانى رەئىسلىككە تىكلەش دېگەن پىكرى جىياڭ پېيۋەننىڭ قاتتىق رەددىيىسىگە ئۇچرىدى. جىڭ شۇرېن يەن ياۋنەننى يوقۇتۇپ ۋەزىيەتنى مۇقىملاشتۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتتى. ئۆلكە باشلىقى ۋە ئىدارە تامغىسىنى قولغا چۈشۈرۈپ ئالدى، رەئىسلىك ئەلۋەتتە جىڭ شۇرېنغا مەنسۇپ دېگەن پىكىرلەر چوشتى. شۇ چاغدا ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ كوپ قىسمى خېجولۇقلار بولۇپ، ھەممىسى دېگىدەك جىڭ شۇرېننى ھىمايە قىلاتتى. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا مەجلىسكە قاتناشقۇچىلار قوشۇلۇشقا مەجبۇر ئىدى. شۇنداق قىلىپ غۇلجا ئىنقىلاۋىنىڭ غالىبىيەت مېۋىسىنى تارتىۋالغان ياڭ زېڭشىننىڭ 17 يى-

ملىق هوكۇمرانلىقى چىڭ شۇرېننىڭ قولىغا ئاسانلا ئوتۇپ كەتتى.

شۇ چاغدا، بىر تۇركۇم كىشىلەر 7 - ئىيول يەكشەنبە كۈنى، چىڭ شۇرېن ئىش كوپ دىگەن بانا بىلەن زىياپەتكە قاتناشماي كېتىپ قالدى. ئۇ ئەسلىدە پەن ياۋنەن بىلەن بىر مەسلىھەتتە ئىدى. ئەمما چىددى پەيتتە يۈز ئورىگەن، دەپ گۇمان قىلىشتى. مېنىڭچە پەن ياۋنەننىڭ چىڭ شۇرېن بىلەن تىل بىرىكتۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس، ئۇنىڭ سەۋەبلىرى مۇنداق: بىرىنچىدىن مائارىپ نازىرى لىۋ ۋېنلوڭ سىرتقا كەتكەنلىكتىن سىياسى ئىشلار نازىرى چىڭ شۇرېن مائارىپ نازىرلىقىنى قوشۇمچە ئېلىپ بارغاچقا ھەقىقەتەن ئىشى كوپ ئىدى. شۇڭا، يەكشەنبە كۈنى بېسىلىپ قالغان خەت - چەكلەرنى كوزدىن كەچۈرىمەن دەپ زىياپەتكە قاتناشماي بالدۇر قايتىپ كەتكەن، بۇنىڭغا قارىغاندا چىڭ شۇرېننى پەن ياۋنەن بىلەن تىل بىرىكتۈرگەن دەپ گۇمان قىلىش توغرى ئەمەس. ئىككىنچىدىن چىڭ شۇرېننى ياڭزېڭشىن ئوز قولى بىلەن يېتىشتۇرۇپ چىققان كىشى، ئون نەچە يىل ئىچىدە توت قېتىم ئامبال بولۇپ، ساندۇقلىرى توشۇپ كەتكەن، ئاخىرى نازىر بولغان. پۇلىمۇ، نامىمۇ شوھرەت قازانغان بولۇپ، ياڭ زېڭشىندىن تولىمۇ مىننەتدار ئىدى. شۇڭا سۇيىقەستكە قاتنىشىشى مۇمكىن ئەمەس؛ ئۈچىنچىدىن ھەربى باشلىقلىرىدا فېئودالىزم ئىدىيىسى ئىنتايىن كۈچلۈك بولغاچقا، يېڭىلىقچى تەرەپدارى پەن ياۋنەن بىلەن كىلىشەلمەيتتى. شۇڭا ئۇلارنىڭ بېرىش - كېلىشلىرىمۇ ئاز ئىدى. شۇ چاغلاردا ئەمەلدارلار ئارىسىدا چاي زىياپەتلەر بولۇپ تۇراتتى، زىياپەتلەردە توپلىشىپ ئولتۇرۇپ نىسپىگىچە ماجاڭ ياكى قەغەز قىمىرى ئويناپ تارقىشاتتى، بۇنى

داق ئولتۇرۇشلاردا مەنمۇ كوپ بولاتتىم. پەنياۋنەن قىمار ئوي-
ئىمايتتى، زىياپەتتە بىر ئاز ئولتۇرۇپلا چىقىپ كېتەتتى ئۇنىڭ
چىڭشۇرىدىن بىلەن گەپلەشكەن ئەھۋاللىرىنى ئانچە كوپ ئۇچرى-
قالمىدىم.

مەن پەنياۋنەن بىلەن بۇرۇنلا تونۇشاتتىم ئۇ ياڭزېڭشىننى ئولتۇ-
رۇشتىن بۇرۇن ئۇنىڭ بىلەن كوپ بېرىش - كېلىش قىلدىم. بۇ
جەريانىدا ئۇنىڭ چىڭشۇرېن بىلەن بېرىش كېلىش قىلغانلىقىنى كور
مىدىم؛ توتىنچىدىن: جياڭشەنجى مەكتەپتە مۇئەللىملىك قىلغان چاغدا
پەنياۋنەن بىلەن بولۇپمۇ جياڭجوڭشى ۋە لېيى باۋرۇ بىلەن زىچ مۇ-
ناسىۋەتلىشىپ تۇراتتى. مەنمۇ ئۇلار بىلەن دائىم بىرگە بولۇپ قالاتتىم،
ئەگەر جياڭ جوڭشى بىلەن لېيى باۋرۇلار ياڭزېڭشىننى ئولتۇرۇش
سۇيىقەستتە بار دەپ ھىساپلىنىدىغان بولسا جياڭشەنجىمۇ بۇ
شايكىدا بولۇشى تەبىئى، شۇڭا پەنياۋنەننىڭ ئىشى مەغلۇپ
بولغاندىن كېيىن، ئۇ خىزمىتىنى تاشلاپ قېچىپ كەتتى. ئەگەر
چىڭشۇرىدىن تەشكىلاتنىڭ قاتناشقۇچىسى بولسا ئىچكى ئولكىگە
قايتقاندىن كېيىن نىمە ئۈچۈن پاش قىلمايدۇ؛ بەشىنچىدىن:
ياڭزېڭشىننىڭ ئىستىبدات ھاكىمىيىتى شارائىتىدا ھاكىمىيەتنى سۇ-
يىقەست قىلىپ تارتىۋېلىش ئىنتايىن خەۋپلىك بولغان بىر ئىنقى-
نارارەتلاۋى ئىش. بۇنىڭ بىر - ئىككى كىشىنىڭ ھەرىكىتى بىلەن ۋۇجۇتقا
چىقىشى مۇمكىن ئەمەس. ئەگەر چىڭ شۇرىدىن پەنياۋنەن بىلەن تىل
رىكتۈرگەن بولسا شىنجاڭدىكى ھەربىلەرنىڭ تولىسى خېچجولۇق
لىكىن ئۇلاردىن بىرىنچىمۇ چىڭشۇرېن بىلەن ئالاقە باغلىغان-
تۇرۇلغى مەلۇم بولمىدى. يوقۇرىدىكى ئەھۋاللارغا قارىغاندا چىڭ-
شۇرېن پەنياۋنەن بىلەن تىل بىرىكتۈرمىگەن. ۋەقەدىن كېيىن

يەنە مۇنداق بىر سۆزمۇ تارقالدى: پەن ياۋنەن سۇيىقەستتىن بۇرا زەمبىرەكچى باتالىيون باشلىقى بىلەن يوشۇرۇن مەسلىھەتلەشكەن، سۇ قەست باشلانغاندا مەزكۇر يېڭىجاڭ ئۆز ئادەملىرىنى باشلاپ شەھ ئىچىگە كىرمەكچى بولغان، لېكىن ياڭزېڭشىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيى دوگۇجۇ بۇيرۇق چۈشۈرۈپ دەرۋازىلارنى چىڭ ئېتىۋالغانلىقتىن زەمبىرەكچى قىسىم ھەرىكەت قىلالمىغان. يەنە بەزەنلەر پەن ياۋنا شۇ چاغدا گەنسۇدا تۇرۇشلۇق پىڭيۇيشاڭنىڭ قىسىملىرى بىلە تىل بىرىكتۈرۈۋالغان، تېلېگراممىلارنى تېلېگرام ئىدارىسىنىڭ باشلى لىيۇباۋرۇ يەتكۈزۈپ تۇراتتى، دېگەن سۆزلەر تارقالدى.

سۆزلەرنىڭ ئاساسى يوق. قىسقىسى، پەن ياۋنەن كۆپ يىللاردا بويان ياڭزېڭشىننىڭ چەمبىرىكىدە ھېچياققا قىمىرلىيالماي، ئوچ -لىك ساقلاپ يۈرەتتى، نەنجىڭ گومىنداڭ رىداكسىيۇن ھۆكۈم قۇرۇلغاندا، پەن ياۋنەن «ياڭزېڭشىن مۇتەئەسسىپ، نەنجىڭ ھۆ مىتى بىلەن بىرلەشمەيدۇ» دەپ قارىغان ئىدى. لېكىن كۈتۈلمىگەن ياڭزېڭشىن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت رەئىسلىكىگە ۋە دۇبەنلىكك تەيىنلىنىپ قالدى. پەن ياۋنەن يەنە ئاۋۋالقىدەكلا قىستىلىپ قال شۇڭا ئۆلتۈرۈش قەستىگە چۈشكەن ئۇنىڭ ئارقا كورۇنۇشى تو سىدا ھەر خىل گەپلەر بار، لېكىن ئاساسى يوق. پەقەت گوم قىلىشقىلا توغرى كېلىدۇ.

ياڭزېڭشىن دەۋرىگە دائىر خاتىرىلەر

— تۇڭباۋ يېزىپ قالدۇرغان ماقالا —

سۆز بېشى

شىنخەي ئىنقىلاۋىدىن كېيىن، ھاكىمىيەتنى يۈەنشىكەي قولىغا كىرگۈزىۋالغاندىن تارتىپ جاڭزولىن بېيجىڭدىن چېكىنىپ چىققانغا قەدەر، يەنى 1912-يىلدىن 1928-يىللارغىچە بولغان ۋاقىتلاردا، ئېلىمىزنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا شىمالى مىلىتارىستلار ھۆكۈمىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ياڭزېڭشىن چىڭ خاندانلىقىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىكى شىنجاڭنىڭ مۇپەتتىشلىكىدىن 1912-يىلى بىر سەكرەپلا ھوقۇقنى ئىگەللەپ شىنجاڭ دۇدۇسى بولىۋالدى. 1927 - يىلى نەنجىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ قول ئاستىدىكى شىنجاڭ ئۆلكە رەئىسى بولدى. 1928-يىلىغا كەلگەندە پەن ياۋنەن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ 17 يىللىق ھۆكۈمرانلىق ھاياتى شىمالى مىلىتارىستلار ھۆكۈمىتى بىلەن بىرلا ۋاقىتتا ئاخىرلاشتى. بۇ گەرچە تەسادىپى ماس كېلىپ قالغان ئىش بولسىمۇ ئەمما تارىخنىڭ ئۆز ئارا مۇناسىۋەتلىرىنى بايان قىلىشىمىز ئۈچۈن بىر ئوخشاشلىق ئىش ھېسابلىنىدۇ.

ياڭزېڭشىن ئىچكى ئۆلكىلەردىكى ھەرقايسى گورۇھلار بى-

لمەن ئەينى زاماندا ئازدۇر - كۆپتۇر باردى كەلدى قىلىشىپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن شىنجاڭنىڭ مۇستەقىللىق خاراكتېرى خېلىلا چوڭ ئىدى، شۇڭا مەن ئاساسەن شۇ دەۋردىكى شىنجاڭ ئەھۋالىنى ئەسلەپ ئۆتىمەن. شۇ ۋاقىتلاردا شىنجاڭ كورۇنۇشتە مالى مىللىتارىستلار ھوكۇمىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە بولسىمۇ، ماھىيەتتە، ياڭ زېڭشىن ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن ئىش قىلىپ، شىنجاڭ 17 يىل يەرلىك پادىشا بولدى.

شىنجاڭنىڭ ئايرىمچە تۇرالىشىغا ئاساسەن تۆۋەندىكى خىل ئامىل سەۋەپ بولسا كېرەك:

1 - جۇغراپىيەلىك ئامىل: شىنجاڭ بىپايان يىراق چېگرا چايلاشقان بولۇپ، ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان قاتناشى ئە لىرى بەكمۇ ئەپسىز ئىدى. تاشقى موڭغۇلىيە يايلاقلىرى ئارقىلى شىنجاڭغا كېلىدىغان كارۋان يولىنى گەرچە ئاسان دىگەن تەق ىردىمۇ، يىلىغا ئارانلا بىر قېتىم بېرىپ كېلىشكە بولاتتى. يا زېڭشىن تاكى ئۆلۈشكە ئاز قالغان ۋاقىتلاردا «داۋدىشىڭ بانكىسى نىڭ جىڭلىسى بىر دانە كىچىك ماشىنا سوغا قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۈرۈمچىدە ئارانلا بىر كىچىك ماشىنا پەيدا بولدى. قاتناشنىڭ قۇلايسىز بولۇشى ياڭ زېڭشىن ئۈچۈن شىنجاڭنى ئىچكى ئۆلكىلەردىن ئايرىپ تۇرۇشقا ئىمكانىيەت تۇغدۇرۇپ بەردى. شى جاڭدىكى كىشىلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، بولۇپمۇ ھوكۇمەت خادىملىرى ئىچكى ئۆلكىلەرگە بارماقچى بولسا، ياكى ئىچكى ئۆلكىلەردە شىنجاڭغا كەلمەكچى بولسا، ئۇلارنى خۇددى دولەت چېگرىسىدىن ئۆتمەكچى بولغانلارغا ئوخشاش قەستەن كاشىلا قىلاتتى. ياڭ زېڭشىن ئۆز يامۇلىنىڭ چوڭ زالىغا مۇنداق بىر نەزم يازغان « جۇمھۇرىيەت قۇتۇلماقتا ناداۋلىقتىن ئەمدىلا، دورمايمەن مۇ

تۇمزورلۇقنى ئەسلا. ئارىلاشمايمەن جۇڭيۈەندىكى ماجىراغا، چېگرا ئۆلكەم خۇددى ئوخشار جەننەتۇل مەئۋاغا، باشلىغايمەن جەنۇپ مۇسۇلمانلىرى بىلەن شىمال مىللەتلىرىنى، كوندۇرىمەن ئۇلارنى يۇۋاش مۇمىن بولۇشقا.» بۇ نەزم ياڭ زېڭشىننىڭ ئىدىيىۋى ئەھۋالىنى ناھايىتى ئوبدان چۈشەندۇرۇپ بېرىدۇ.

2 - شىنجاڭ ئۆلكە بولغاندىن بۇيان، ھوكۇمەت خىراجىتىنى مەركەز ھەر يىلى ئىچكى ئۆلكىلەردىن زور مىقداردا پۇل ئاجرىتىپ بېرىپ تۇراتتى. بۇ پۇلنى ھەمكارلىشىپ بەرگەن ئايلىق پۇل دەپ ئاتايتتى. شىڭخەي ئىنقىلاۋىدىن كېيىن بۇ پۇل توختاپ قالدى. ياڭزېڭشىن مالىيە جەھەتتە ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ ياردىمىگە تايىنىشنى ئويلىماي قالمايتتى لېكىن باج سېلىقتىن كىرىم قىلىنغان 370 مىڭ يۈەن كىرىم، ھەمكارلىق پۇل 600 مىڭ يۈەننى تولۇشقا يەتمىگەنلىكى ئۈچۈن مەزكۇر ھەمكارلىق پۇلنى توختۇتۇپ قويغانغا مەجبۇرى ماقۇل بولدى؛

3 - ئىچكى ئۆلكىلەردىكى قارانىيەتلەر شىنجاڭغا بولغان ياۋۇز نىيىتىنى ھامان ئەسلىرىدىن چىقارمىغان بولسىمۇ، لېكىن 17 يىل ئىچىدە ئىچكى ئۆلكىلەردە مىللىتارىستلار ئۆز - ئارا قالايمىقان ئۇرۇشى قىلىدۇرۇپ غەرپكە قاراپ يۈرۈش قىلىشقا ھېچقايسىنىڭ چولىسى تەگمىدى. پىڭ يۈيشياڭنىڭ كۈچلۈك غەربىي - شىمال ئارمىيىسى ياڭ زېڭشىننى يوقۇتۇش ئىختىدارىغا ئىگە بولسىمۇ ئىچكى ئۇرۇش تۈپەيلىدىن قولىنى بوشىتالمىدى.

4 - ياڭ زېڭشىن فېئودال ھوكۇمرانلىقىنى يولغا قويۇشتا تەرىقەت تەلىماتلىرى قوللانغانلىقى ئۈچۈن، مىللىي، سىنىپى زىددىيەتلەر ئانچىلا كەسكىنلىشىپ كەتمىدى. شۇڭلاشقىمۇ شىنجاڭ خەلقى ياڭ زېڭشىن ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇش يولىدا كەڭ كولەملىك

ئىنقىلاۋى ۋەقە چىقارمىدى. بۇ نۇقتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا
بەزى ئەكسىيەتچىل مەيداندا تۇرغان كىشىلەر، ياڭ زېڭشىننىڭ
« ئىدارە قىلىش نەتىجىسى »نى سېغىنىپ ئۇنى شۇ زاماندىكى شە
مالى مىللىتارىستلاردىن ئېشىپ چۈشىدۇ، دەپ ماختىشىدۇ.

ئىلىدا شىڭخەي ئىنقىلاۋى بولغان يىللاردا مەن 12 ياش
ئىدىم. شۇڭا ياڭ زېڭشىن دەۋرىدىكى 17 يىللىق ئۆز بېشىمدىن
ئۆتكۈزگەنلىرىم ئۈچۈن بۇ ئىشلار ھازىرقىدەك ئېسىمدە بار. يا
زېڭشىن ھايات ۋاختىدا « توۋە - ئىستىغپار خاتىرىسى »، « توۋە
ئىستىغپار خەتچەكلىرى » دىگەن ئەسەرلەرنى يازدى. ئۇ ئۆلگە
دىن كېيىن ۋاڭ شۇدەن ۋە جىڭ شۇرېنلار ياڭ زېڭشىنغا مەدھى
ئوقۇيدىغان تەزكىرىلەرنى يازغان ئىدى. بۇ ماقالىلار ئاساسە
ئۇنىڭ « يۇرۇقلۇق تەربىيە »گە بېغىشلانغان بولسىمۇ، تەھلىل قىلىش
ئىقتىدارىغا ئىگە كىتاپخانلار بۇنىڭدىن ئۇلارنىڭ ماھىيەت جەھە
تىتىكى قالاقلىقى ۋە چىرىكلىكىنى كورۇۋالايدۇ. بۇ ماقالىدا با
يان قىلىنغان تارىخى پاكىتلارنى پەقەت تارىخ پەن تەتقىقاتچى
لىرىنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈنلا تەقدىم قىلىمەن.

1 . ياڭ زېڭشىن تەختكە چىققاندىن كېيىن

يۈەن شىكەي قەشقەرنىڭ دوتەيى يۈەن خۇڭيۇنى شىنجاڭنى
تۇنجى قېتىملىق دۇدۇلىغا تەيىنلىدى. ئۇ ئۈرۈمچىگە كىلى
خىزمىتىنى ئوتكۈزۈۋېلىش ئۈچۈن تەييارلىنىۋاتقاندا قەشقەردىك
گېلاۋخۇي ئۇيۇشمىسىنىڭ ئادەملىرى ئۇنى ئولتۇرۇۋەتتى. يۈە
شىكەي ئۇنىڭ ئورنىغا شىنجاڭنىڭ مۇپەتتىشى ياڭ زېڭشىننى دۇ
دۇلىققا تەيىنلىدى. ياڭ زېڭشىن بېيجىڭ ھوكۇمىتىنىڭ باشى ھوكۇ

مرانى (دازۇڭتۇڭى)نىڭ ئۆز ئەمرى بىلەن تەيىنلەنگەنلىگى ئۈچۈن ئۇنىڭ سوزى ئىناۋەتلىك بولدى. شۇڭا تارباغاتاي ۋە غۇلجا تەرەپنىڭ ۋەكىللىرى بىلەن ئېپچىلىق سوھبىتى ئوتكۈزۈپ مۇۋەپپىقىيەت قازاندى.

ياڭ زېڭشىن شۇ ۋاختىتا مافۇشىڭ باشچىلىغىدىكى خۇيزۇ ئىسكەرلىرى بىلەن جاڭ سۇگىلىن باشچىلىغىدىكى يېشىل ئەسكەرلەردىن پايدىلاندى. مافۇشىڭ يۈننەنلىك بولۇپ ياڭ زېڭشىن بىلەن بىر يۇرتلۇق ھەمدە مۇسۇلمانلار بىلەن ۋە ئۈرۈمچىدىكى خۇيزۇلار بىلەن مۇناسىۋەتتە يېقىن ھەربى ئادەم ئىدى. جېجىياڭدا گۇنا قىلىپ قويغانلىغى ئۈچۈن ئەسكەرلىككە ئېلىنىپ شىنجاڭغا كەلگەن ۋە سەنداۋبا (مىچۇەن)دە دىخانچىلىق قىلغان ئىدى. بۇلار ئوز ئارا مەنپەئەت يەتكۈزىشەتتى. ياڭ زېڭشىن ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ئوزىنىڭ ھوكۇمرانلىغىنى مۇستەھكەملىدى. جىياڭ سوگىلىن ياڭ زېڭشىننىڭ يېقىن سىردىشى ئىدى. ياڭ زېڭشىن لەنجۇدا مۇئاۋىن دوتەي بولۇپ تۇرغاندا، جىياڭسۇگىلىن گەنسۇدا ھەربى ئەمەلدار ئىدى. شۇ يەردە ئۇلار پىششىق تونۇشۇپ قالغان. ياڭ زېڭشىن ھاكىمىيەتنى قولغا كىرگۈزىۋالغاندىن كېيىن، بىرىنچى قەدەمدە نوپۇزىنى تىكلەش يەنى « ماڭا ئەگەشكەنلەر ئامان قالسۇن، قارشى چىققانلار ھالاك بولسۇن »نى يولغا قويدى. ياڭ زېڭشىن ماۋە جىياڭلاردىن پايدىلىنىپ ئىنقىلاۋى پىرقە ۋە گې لاۋخۇي ھەركىتىنى باستۇردى. ئۇزۇن ئۆتمەي ياڭ زېڭشىن ئۆزىگە يېقىن دەپ ھىساپلىغان خۇيزۇ ئوفىتسېرلىرىنىڭ بولۇپمۇ يۈننەندىن كەلگەنلەرنىڭ ھاكاۋۇرلىشىپ كەتكەنلىگىنى سېزىپ، بىر قېتىم چاللاتلىق قىلىش رەزىل ئويۇنىنى ئويناپ چىقتى.

ياڭ زېڭشىن ئادەم ئولتۇرۇش يولى بىلەن ئوز ھەيۋىسىنى

تىكلەشتە تۆۋەندىكى 3 خىل ئۇسۇلنى قوللاندى. ئۇ ئۆزىگە قارشى تۇرغان ۋە ئۆزىدىن كۈچلۈك بولغان كىشىلەرگە قارىتا پارچىلاش، ئالداپ تەسلىم قىلىش، ئاخىرىدا ئۆلتۈرۈش. ئۇ ئۆزىنىڭ يېقىنلىرىدىن بولۇپ ئۆزىگە بوي سۇنمىغانلارنى ھەتتا قارانىيەتتە بولغانلارنى باشقىلارنىڭ قولى بىلەن ئۆلتۈرۈش چارىسىنى قوللىنىپ يوقاتتى. كۆپچى ئانچە چوڭ بولمىسىمۇ ئامان قالدۇرۇلسا زىيانلىق دەپ ھېسابلىغانلارنى مەخپىي تۈردە قەستلەپ ئۆلتۈرۈش ياكى ئۇشتۇمتۇت زەربە بېرىش چارىسىنى قوللاندى. تۆۋەندە بىر نەچچە كونكرېت مىسال كۆرسۈتۈمەن.

ئىلى شىنخەي ئىنقىلاۋىدىن كېيىن، قۇمۇل ئۇيغۇر دېھقانلىرى قوزغىلىپ ئاۋاز قوشقان ئىدى. شۇ جاينىڭ قوراي تېغىدىكى ئۇيغۇر تۆمۈر خەلپە كوپچۈلۈككە باشلامچىلىق قىلىپ قۇمۇل ۋاڭى شاھمەخسۇتقا قارشى چىقتى. ياڭ زېڭشىن ئىلى ئىنقىلاۋى ئارمىيىسىدىن ئەل بولۇپ كەلگەن چەن گۇاڭخەننى ئاتلىق ئەسكەرلەرنى باشلاپ بېرىپ قوراي تېغىغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇر ئاخۇنلىرىنى قۇمۇلغا ئەۋەتىپ ياڭ زېڭشىننىڭ سىياسىتىنى تەشۋىق قىلدۇرۇپ، تۆمۈر خەلپەتنى ۋەز - نەسىھەتكە كوندۇرۇپ ئالداپ ئۈرۈمچىگە ئېلىپ كېلىپ، ئۈرۈمچىدە كاللىسىنى كېسىپ ئاممىغا سازايى قىلدى، شۇنداقلا تۇرپانلىق بىر ئاخۇننىمۇ ئۆلتۈردى.

تارباغاتايدا كېلىشىم قىلىنغاندىن كېيىن، ياڭ زېڭشىن ئىنقىلاپچىلار پارتىيىسىنىڭ كاتىۋاشلىرىنى ئالدى بىلەن ئورۇنلاشتۇردى. تارباغاتاي يىغىنىدا ئۇ، «پىڭ تېمىن بىلەن لى ياچۇەنلەرنىڭ ئىنقىلاۋى ئىرادىسى كۈچلۈك، تاقابىل تۇرۇش قىيىن» دەپ ھېس قىلىپ، كۇاڭكېشىڭنى ئىلىغا بېرىپ ھەركەت قىلىشقا ئەۋەتتى. كۇاڭكېشىڭ شۇ جايدىكى گېلاۋخۇي باشلىقى يوغان بۇرۇن مادابىيزانى قولغا كەلتۈرۈپ، شۇنىڭ قولى بىلەن 1912 - يىلى قىشنىڭ بىر كۈنى يېرىم كېچىدە قوراللىق قوشۇنلىرى بىلەن بېرىپ پىڭ تېمىن بىلەن لى ياچۇەن ياتقان ئۆينى قورشىۋېلىپ، تاڭ ئاتارغا يېقىن ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ، بېشىنى كېسىپ، رەستىدىكى چوڭ دەرەخقە ئېسىپ قويدى. ئۇزۇن ئۆتمەي غۇلجىدىكى چېگىرا مۇداپىئە ئەلچىسى گۇاڭخۇ ئاغرىپ ئۆلدى. ياڭ زېڭشىن دەرھاللا ئۆزىنىڭ يۈننەنلىك يۇرتدىشى ياڭفېيشيانى غۇلجىغا چېگىرا مۇداپىئە ئەلچىسى قىلىش توغرىسىدا بېيجىڭ ھۆكۈمىتىگە تەكلىپ سۇندى ھەمدە نيۇشىنى سەنمۇ جاڭلىققا كۆرسەتتى. ياڭ زېڭشىن يەنە ياڭفېيشاغا مادابىيزىنى يوقۇتۇۋېتىش توغرىسىدا مەخپىي بۇيرۇق بەردى.

گۈچۈڭ جەنۇبىلىك بىر مۇھىم جاي. ياڭ زېڭشىن ئىلىدىن بىر باتالىيون قۇرۇقلۇق ئەسكەر يۆتكەپ كېلىپ گۈچۈڭ يۇەنخۇ ئەتراپىنى قوغداشقا قويدى. بۇ باتالىيون خۇبەي ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبى مىلىتارىستلار ئارمىيىسىدىن يۆتكەپ كېلىنگەن بولۇپ، ئۇلار ئىنقىلاۋى ئارمىيىنىڭ قوزغۇلىڭىغا قاتنىشىپ ئۇرۇشمۇ قىلغان ئىدى. بۇ باتالىيوننىڭ كوماندىرى خۇبەيلىك سوڭ جىڭشەن ياڭ زېڭشىننىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى تۇرۇپ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش قارارىغا كەلگەن ئىدى. ۋاھالەنكى ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى سومۇتۇك، تۇرچىن، سوچۇنبۇ قاتارلىق ئۈچ لىيەنجاڭ ئۇنىڭغا قوشۇلمىدى. ياڭ زېڭشىن غۇلجىنىڭ دوتېيى شۈي گوچىن بىلەن شياۋچاڭ قاتارلىقلارنى گۈچۈڭغا ئەۋەتىپ بىر تەرەپتىن مانجۇ مىللىتىدىن بولغان بۇ ئۈچ نەپەر لىيەنجاڭنى مۇكاپاتلىسا، يەنە بىر تەرەپتىن سوڭ جىڭشەننى ئالداپ، قورال تاپشۇرسا

ئۇنى خۇبەيدىكى ئۆز يۇرتىغا قايتۇرىدىغانلىقىنى، ھاياتىغا كېپىللىك قىلىدىغانلىقىنى ئېيتقاندا، سوڭجىڭشەن قورال تاپشۇردى. لېكىن شۇ ئانىلا ئۇنى قولغا ئېلىپ ئېتىۋەتتى. ئۇ 3 نەپەر لىيەنجاڭدىن ئىككىسىنى ئامبال قىلىپ، بىرىنى باج ئىدارىسىنىڭ باشلىقى قىلىپ مۇكاپاتلىدى.

ياڭزېڭشىن مافۇشىڭنى خۇيزۇلارنىڭ كونا - يېڭى دىنى مەزھەپلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەردىن پايدىلىنىپ، ماشاۋۋۇنىڭ قولى بىلەن ئۆلتۈردى.

ياڭزېڭشىن ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىۋالغاندىن كېيىن، بۇ خىل قەبىھ ۋاستىلار بىلەن ئادەم ئۆلتۈرمەيدىغان بولدى. ئۇ بىر تەرەپتىن نادانلاشتۇرۇش سىياسىتىنى قوللۇنۇپ، شىنجاڭغا ھوكۇمرانلىق قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن مالىيە جەھەتتە مەركەزدىن بېرىلىدىغان ھەمكارلىق پۇل توختاپ قالغاندىن كېيىن، ھەقىقەتەن قىيىنچىلىققا دۇچ كېلىپ، ئەسكەرلىرىنى تۈزەشتۇرۇشكە قورالىنى ئىشقا سېلىشقا ئاجىزلىق قىلدى، شۇڭا ئۇ دەۋىردىكى ئەسكەرلەر ئىنتايىن چىرىكلىشىپ كەتكەن ئىدى. ئۇ چاغدا ئۇنىڭ شىنجاڭدا قۇرۇقلۇق ئەسكەرلىرىلا بار ئىدى. ئۇ قوماندانلىقىدا نامدا 3 دىۋىزىيە ئەسكەر بار دەپ ھىساپلىناتتى، ئۈرۈمچى نەنلياڭدا چاڭ سۇگلىنىڭ دىۋىزىيە شىتاۋى بولۇپ دەرۋازىسىغا «شىنجاڭ قۇرۇقلۇق ئارمىيە 1 - دىۋىزىيىسى» دەپ يېزىلغان ئۇزۇن بىر ۋىۋىسكا ئېسىلغان ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا ئىككى دىۋىزىيىنىڭ قەيەردىلىگىنى ۋە ئەسكىرىنىڭ قەيەردىلىگىنى كورگەن — بىلگەن ھېچكىم يوق.

رىۋايەتلەرگە قارىغاندا قالغان ئىككى دىۋىز يېگە ياڭزېڭشىن ئۆزى شىجاڭ بولغانمىش. ھەر قايسى يىللاردا بىر ئەچچە ئوندىنلا ئەسكەر بار ئىدى. گازارمىنىڭ ئىچىدىكى ئۆيلەردە يىڭجاڭنىڭ خوتۇن، بالا - چاقىلىرى ئولتۇراقلاشقان بولۇپ كىشىلەر بۇنداق لاگېرنى يىڭجاڭنىڭ يامۇلى دەپ ئاتىشاتتى. بۇنىڭ ئىچىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ بەزەنلىرى يىڭجاڭنىڭ خانىملىرىغا خىزمەت قىلاتتى. شويې - خېنىملارنى كوتۇرۇپ باقاتتى. يىڭجاڭ سىرتقا چىقسا، بۇ ئەسكەرلەر ئۇزۇن مىلتىقلىرىنى ئېسىشىپ يىڭجاڭنىڭ ئارقىسىدىن ماڭاتتى. يىڭجاڭنىڭ ئېتىنى يېتەكلەپ ئۇنىڭ ھەيۋىتىنى ئاشۇراتتى - خالاس!

سوغاق چۈشەي دىگەندە ھەر قايسى گازارمىلارنىڭ ئىشىكلىرىگە 3 بۇرجەكلىك سېرىق بايراقلارنى ئېسىپ، ئۇ بايراقلارغا يېڭى ئەسكەر قوبۇل قىلىمىز دىگەن خەتنى يېزىپ قوياتتى. بۇلارنىڭ ئالغان ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسى قىشتىن چىقىشقا كوزى يەتمىگەن قېرى ئاجىز ئادەملەر ئىدى، تېنى ساغلاملىرى مەدىكارچىلىق قىلاتتى. ئۇلارنىڭ كىرىمى ئەسكەرلىكتىن ئالىدىغان مائاشتىن كوپرەك بولغاچقا ئۇلار ئەلۋەتتە بېرىپ ئەسكەر بولۇشنى خالىمايتتى. يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىغا كىرگەندىن كېيىن، ئالدى بىلەن كۆلرەڭ ماتادىن تىكىلگەن ئىشتان- چاپان ۋە داتلىشىپ كەتكەن بىردىن مىلتىق بېرەتتى. ئۇلار مەشىق قىلمايتتى. سوۋەت — زەمبىل تۇتۇپ، سۇپۇرگە ياسايتتى. ھەممىلا يەرگە بېرىپ چىغ ئورۇپ، چىۋىق كېسىپ، قوشۇمچە ئىشلەپچىقىرىش قىلىپ، يېتىشمىگەن ئاشلىقىنىڭ ئورنىنى تولدۇراتتى. ياڭزېڭشىن تۇرغان يامۇلنىڭ چوڭ دەرۋازىسى ئالدىدا بىر قېرى لاۋخەن تۈكى چۈشۈپ كەتكەن بىر ئىشتىنى بېقىپ، كېچىسى شۇ ئىشت بىلەن بىرگە ياتاتتى. ئەسكەرلەر

روي‌خېتىدە بۇ قېبرىنىڭمۇ ئىسمى بار ئىدى. ياڭزېڭشىن ھامان بۇ قېبرى ئەسكەرنى كۆرۈپ تۇراتتى. ئۇلار بىر مەھەل چىداپ تۇرسىمۇ ئاخىرى قېچىپ كېتىپ ئەپيۇن تېرىشقا كېتەتتى. ئۇ فىتنسبۇلەرگە كەلسەك، ھەربى ئىشلاردىن خەۋىرى بولمىغان دىنى ساھەدىكى گېگەن، ئاخۇنلار بولۇپ ھارام يەپ ياتاتتى، ياڭزېڭشىننىڭ مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلىرىنىڭ كىيىم - كېچەكلىرى جۇل - جۇل ئىدى، سەپتىمۇ تۇرالمايتتى. ئەتىيازدا قار ئېرىپ يەر پاتقاق بولغاندا، ئەسكەرلەرنىڭ ئاياقلىرى پاتقاققا پېتىپ قېلىپ، ئايىغىنى چىقىرىۋالالماي يالىڭاياق قايتقان چاغلىرى دائىم كۆرۈلۈپ تۇراتتى. ياڭزېڭشىن مانا شۇنداق سانى ھەم ئاز ھەم كېرەكسىز ئەسكەرلەرنىڭ ئۆزى ئۈستىدە ئىنقىلاب قىلالمايدىغانلىقىدىن مەمنۇن بولۇپ ئولتۇراتتى.

ياڭزېڭشىننىڭ ئەسكەر ساقچىلىرى ئەنە شۇنداق ئاۋارە بولۇپ تۇرۇقلۇق، ھاكىمىيىتى قانداق قىلىپ 17 يىل ھۆكۈم سۈرەلىدى؟

بۇنىڭدا ئىككى سەۋەپ بار:

ياڭزېڭشىن شىنجاڭغا كېلىپ ئۇزۇنغا قالماي سوۋېت ئوكتەبىر ئىنقىلابى غەلىبە قىلدى. روسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ خىلمۇ - خىل تاجاۋۇزچىلىقلىرى توختىدى. باشقا جاھانگىر دۆلەتلەرمۇ دۇنيا ئۇرۇشىنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ ئۆز ھالى بىلەن قالغاشقا، شىنجاڭ بىر مەھەل ئارام تېپىپ قالدى. ئىككىنچىدىن ياڭزېڭشىن چىڭ خاندانلىقىدىن قالغان فېئودال كۈچلىرىنى قوغداش، يېنىغا تارتىش بىلەن پارچىلاپ زەربە بېرىشنى ئۆز ئارا بىرلەشتۈرۈش چارىسىنى قوللاندى. شۇڭا ھەر قايسى مىللەتلەر ئىچىدىكى ۋاڭ - گۇڭلار كونا ئەمەلدارلار،

لاما، ئاخۇن، شاگيو، بايلار ھەتتا زومىگەر لۈكچەكلەرمۇ ئۇنىڭ قولتۇقىغا كىرىۋالدى. ئاجىز پۇقرالارغا قارىتا باستۇرۇش بىلەن ئۆز مەيلىچە قويۇۋېتىشتەك چارىلارنى قوللاندى. ئۇ ھەر قايسى مىللەتلەرگە قارىتا كاشىلا چىقارمىسىلا، ئۆز ئەركىگە قويۇۋېتىش يەنە بىر تەرەپتىن توپىلاڭدىن مۇداپىئە كۆرۈش، توپىلاڭنى باستۇرۇش ئۇسۇللىرىنى قوللاندى.

ياڭزېڭشىن شىنجاڭ خەلقىنى «كوندۇرىمەن ئۇلارنى يۇۋاش- مۆمىن بولۇشقا» دىگەن نىيەتكە كېلىپ، قولىدىن كېلىدىغان ھەممە ئەسكىلىكلەرنى ئىشقا سېلىپ، كونىلىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، دەۋر چاقىنى ھەيدەپ ئارقىغا بۇراپ، بارلىق سىياسى ئىقتىسادى، مەدەنىيەت، مائارىپ قاتارلىق ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى كىشى تاقەت قىلىپ بولالمايدىغان دەرىجىدە ئارقىغا چېكىندۈرۋەتتى. تۆۋەندە بەزى كونكرېت ئىشلار ئۈستىدە توختىلىمەن.

2 - ياڭزېڭشىن دەۋرىدىكى سىياسى ۋە مەمۇرى ئىشلار

ياڭزېڭشىن بېيجىڭدىكى مەركىزى ھۆكۈمەت ئېلان قىلغان قانۇن، نىزام، قائىدە، پىرىنسىپلارغا نىسبەتەن ئالدىدا ئەمەل قىلغان بولۇپ، ئارقىدا خىلاپلىق قىلىپ، شىنجاڭدا ئۆزى بىلگەن كونا سەنەمگە ئۇسۇل ئويناپ، ھەممە ئورگانلارنى ئۆزى ئۈچۈنلا خىزمەت قىلدۇرۇپ كەلدى. مەسىلەن: ئۇ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئىچىدە باشقا بىر غەزىنە قۇرۇپ پۇل كىرىم - چىقىم ئىشلىرىدا مالىيە نازارىتىنىڭ غەزىنە باشلىقىنى ئېلىم - بېرىم قىلىدىغان خىزمەتچى سۈپىتىدە كۆرۈپ، مالىيە نازارىتىنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھېساۋاتىنى تۇتىدىغان بۇغالتىرى

قىلىنۋالدى. يەنە بىر مىسال: ئۇ، روس تىلــى سىياسى - قانۇن مەكتىۋىنى قۇرماقچى بولدى. بېيجىڭ ھوكۇمىتى ئوقۇتقۇچـــى يېتىشمەيدىكەن دەپ بۇ مەكتەپنى قۇرۇشنى تەستىقلىمىدى. بۇ ئوزى «ئولكۇلۇك» دىگەن خەتنى قوشۇپلا قۇرۇۋالدى. شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى نازىر، ۋالىيلىرىنى قائىدە بويىچە مەركەزدىن تەيىنلىشى لازىم ئىدى. ئەمىلىيەتتە ئۇ، ئوزىنىڭ شەخسى ئادەملىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇۋالدى. ھەتتا مەركەزدىن بەزى كىشىلەرنى پالانى خىزمەتكە قويۇلسۇن دەپ تەيىنلىسە ياڭزېڭشىن ئۇنى شۇ خىزمەتكە قويمىدى، دىمەك شۇ چاغدىكى چوڭ - كىچىك ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسىنى ئوزى تەيىنلەپ، ئوزى قالدۇرۇپ كەلدى، ۋاھالەنكى ئوتكەندە شىنجاڭدا تالانتلىق ئادەملەر ناھايىتى كەم بولۇپ ئۇلار پانۇستەك ئۇياق - بۇياقتا يوتكۇلۇپ يۇرگەن بولسىمۇ بەرىبىر يەنە شۇ ئازغىنە ئادەملەرلا ئىدى. بىزمىڭگونىڭ دەسلەپقى يىللىرىدىكى شىنجاڭ بويىچە بارلىق خادىملارنى ۋە كېيىنكـــى قوشۇلغان كىشىلەرنى ھىساپلىساق بۇلارنى سېلىشتۇرۇپ كورگەندە، يېڭىسى بىلەن كونىسى، ئوز ئارا ئالماشقاندىن تاشقىرى كورۇنەرلىك ئوزگۇرۇش كورۇلمەيتتى.

ياڭزېڭشىن دەۋرىدىكى ئۇرۇمچى ئەمەلدارلىرى ئىنتايىن نامرات ئىدى. نازىر دەرىجىلىكلەرنىڭ ئالىدىغان مۇئاشىمۇ ئاز ئىدى. ياڭزېڭشىن چەت ناھىيىلەردىن خىزمەت ئىشلەشنى كۇتۇپ تۇرغان خادىملارنىڭ بىر قىسمىنى ئالدى بىلەن ئولكۇلۇك ھوكۇمەتتە تۇرغۇزۇپ، بولۇملەرنىڭ خەت- ئالاقىلىرىنى كورۇشكە بۇيرۇيتتى. يەنە بىر قىسمىلىرىنى ئوز ئىشخانىسىدا ئىشلىتىپ سىناپ كورەتتى. ئوزىگە ياراپ قالسا، ئوزىگە سادىق ئىگەلىگەنگە كوزى يەتسىلا پالانى ناھىيىگە ئامبال قىلىپ تەيىنلەيتتى. ئايلىغى ئاز بولغان ئامبالنىڭ تۇرمۇشى ئۇرۇمچىدىكى چوڭ ئەمەلدارلاردىن ياخشىراق بولاتتى. ئايلىغى كوپرەك بولغانلار ئۇستىدە گەپ قىلىشنىڭ تېخىمۇ ھاجىتى يوق. بۇ خىل ئەھۋاللار چىڭ خاندانلىغىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى بېيجىڭ ئەھۋالى بىلەن ئوخشاپ كېتەتتى. ئېنىغىراق قىلىپ ئېيتقاندا يالىڭاچراق ئېدى خالاس. ئۇرۇمچىدىكى ئىش كۇتۇپ ياتقان ئەمەلدارلارنىڭ تولىسى سودىگەرلەر بىلەن ئالاقە قىلاتتى. ھەمىشە ئۇلاردىن قەرز ئېلىپ تۇرمۇشىنى قامدايتتى. سودىگەرلەرمۇ ئەمەلدارلارنىڭ سايىسىدا پۇل تېپىپ باي بولالايتتى. شۇ چاغلاردا دې شىڭخې ناملىق چوڭ بىر سودىگەر بولۇپ، چوڭ ئەمەلدارلارغا خوشامەت قىلىشقا بەك ئۇستا ئىدى. قانداقلىكى بىر ئەمەلدار ئۇرۇمچىدە تۇرۇپ قالسا ئۇنىڭ پۇلى يوق بولغاچقا بۇسودىگەر زورمىقتاردا قەرز بېرىپ تۇراتتى. بۇ ئەمەلدارغا ئەمەل تېگىپ ماڭماقچى بولغاندا، بۇ سودىگەر ئوزىنىڭ راسا پىششىق بىر ئادىمىنى تەيىنلەپ ئەمەلدارنىڭ لازىمەتلىك ھەممە نەرسىلىرىنى جابدۇپ يولغا سالاتتى. دې شىڭخې يەنە ئۇ ئەمەلدارغا مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇشى ئۇچۇن ئوزىنىڭ راسا پۇختا بىر كىشىسىنى تونۇشتۇراتتى. ئەمەل قولغا چىققاندا مالىيە نازارىتىدىن ئالىدىغان ۋە تاپشۇرىدىغان بارلىق مالىيە ئىشلىرىنى سودىگەر ئوزى بېجىرەتتى. سودىگەرلەر مالىيە نازارىتىنىڭ غەزىنىچىسىگە «بەك ھورمەت قىلاتتى» ئۇلار ھەمىشە كاتتا زىياپەت ئوتكۇزۇپ، ئەفيۇن سوغا قىلىپ، ماجاڭ ئوينۇتۇپ، خىزمەت كۇتۇپ ياتقان ئەمەلدارلار بىلەن بىللە مېھمان قىلاتتى. تاماشا قىلدۇراتتى. بۇ ئەمەلدارلار ئەمىلىدىن چۇشۇپ ئۇرۇمچىگە قايتقاندا سودىگەرلەر يەنە داۋانچىڭغىچە ئادەم ئەۋەتىپ كۇتۇۋېلىپ، مېھمانخانىغىچە ئەپ-

كىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇپ قۇياتتى. ئۇلارنىڭ خەلقتىن شۇلۇپ ئا غان پۇل - ماللىرىنى ئۆزىگە ئامانەت قۇيدۇرۇپ، ئۇلار ئۇچۇ ئاز - ماز «نەپ» (ئۆسۈم) بېرەتتى. دې شىڭخې بۇ خىل ئۆسۈ تاتلىق بىلەن ناھايىتى بېيىپ كەتكەن ئىدى. يېقىندىن ئەمەلدا بولغانلار خىيانەت قىلىش ئۇسۇلىنى ئانچىلا ياخشى ئەپلەشتۈ رەلمەيتتى. دې شىڭخې پىركازچىكلىرى ئارقىلىق ئۇلارغا خىيانەت قىلىش ئۇسۇللىرىنى ئۆگىتەتتى.

ياڭ زېڭشىن بۇ ئەھۋالنى بىلەتتىمۇ؟ ئەلۋەتتە بىلەتتى ئۇ ئۆزىنىڭ يېقىنلىرىنى سىرتقا ئامبال قىلىپ ئەۋەتكەنلىگ بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ كەتمىنىنى چاپقانلىقىغا ھەق بەرگەنلىگ بولسا، ئەڭ مۇھىمى ئۇنىڭ خەلقنى شۇلۇپ، باج - خىراج يىغ ۋېلىشىغا، پوخالارنى باستۇرۇپ ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەم لەشگە ياردەملەشتۈرۈشتىن ئىبارەت ئىدى. شۇڭا دې شىڭخېنىڭ مېھماندارچىلىق بىلەن ئۇلارنىڭ گېلىنى ياغلاپ ھەممىنى كوتۇر ئېلىۋالغانلىقى ياڭ زېڭشىن ئۈچۈنمۇ پايدىلىق ئىدى. (شىڭ شىيە ئۈرۈمچىگە يېڭى كەلگەندە مەسلىھەتچىلەر باشقارمىسىنىڭ كېچاك سۈپىتى بىلەن ھەمىشە دې شىڭخېنىڭ بېرىپ ماجاڭ ئوينايتتى) ياڭ زېڭشىن دەۋرىدە چەت ناھىيىلەرگە ئامبال بولغانلارنىڭ كۆپ قىسمى سىياسىنى بىلمەيدىغان ھەربى ئەمەلدارلار ئىدى.

ياڭ زېڭشىن سىياسى جەھەتتە چېكىدىن ئاشقان تەكەب بۇر ئىدى. «ئاسمان - زېمىننى ئالقىنىمدا كۆتۈرەلەيمەن» دە ھىلە - مىكىر ئىشلىتىشكە ئامراق ئىدى. ئەڭ ئاخىرى ئۆزى ش ھىلە - مىكىر ئاستىدا ئۆلدى. يەن ياۋنەن خۇبېيلىك بولۇپ، يا يۈننىيدە زاۋداۋتىيەن (چىلگە شال) ئونبۇيرىستىتىدا قانۇن ئو قۇغان، چىڭ خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى شىنجاڭغا كەلگەن

لى يۈەنخۇڭ زوڭتۇڭ بولغان مەزگىللەردە ئاقسۇنىڭ ۋالىسى دىگەن نام بىلەن 2 - قېتىم شىنجاڭغا كەلگەن. ياڭ زېڭشىن يەن ياۋنەندىن ئېھتىيات قىلاتتى. شۇڭا ئۇنى ۋەزىپىسىنى تاپشۇرۇۋېلىشقا يول قويمىدى. شۇنىڭدەك يۇرتىغا قايتىشقىمۇ يول بەرمىدى. ئۆزىگە بېقىندا قىلىۋېلىش مىكىرىنى قوللىنىپ، ئۇنى ئۆز يېنىدا ئېلىپ قالدى. كورۇنۇشتە يېقىنچىلىق قىلغاندەك بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنى نازارەت قىلاتتى. يەن ياۋنەننىڭ ۋاقىت ئۆزارغانسېرى تاقىتى تاق بولدى. ئاخىر ئۇ روس تىلى سىياسى - قانۇن مەكتىۋىدىكى بەزى كىشىلەر بىلەن ئاستىرىتىن ئالاقە باغلاپ 1928 - يىلى 7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى مەزكۇر مەكتەپنىڭ 1 - قارارلىق ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمىدا ئوتكۈزۈلگەن زىياپەتتە ياڭ زېڭشىننى ئېتىپ ئۆلتۈردى.

3 - ياڭ زېڭشىن دەۋرىدىكى مالىيە - پۇل مۇئامىلىسى ۋە پۇل تۈزۈمى

ياڭ زېڭشىن دەۋرىدە شىنجاڭنىڭ مالىيىسى ناھايىتى قىيىن ئىدى. مەركەز ھەمكارلىق ياردىمى ھېساۋىدا بېرىدىغان ئايلىقنى توختۇتۇپ قويغان، پۇل پاخاللىقى تۈپەيلىدىن باج كىرىمى ئۆزلىگىدىن كېمىيىپ كەتكەن ئىدى. ئەسلىدىكى ئادەتتىكى شارايىتتا قاراپ ئىش كورۇپ خېلى قىسىپ باققان بولسىمۇ، يەنىلا يېتىشمىدى. ئاخىرقى ھېساپتا ياڭ زېڭشىن باشقا مىلىتارىستلار ئىشلەتىپ ئادەتلىنىپ قالغان چارە بويىچە ئەپيۇن ئېمبارگوسىنى قويۇۋېتىپ شەخسلەرنىڭ ئەپيۇن تېرىشىغا يول قويدى.

كىشىنىڭ كۆلكىسىنى كەلتۈرىدىغىنى شۇكى؛ ھەر يىلى ئەت-

يازدا شىنجاڭنىڭ ھەممىلا يېرىدە «ئەپيۇن تېرىش مەنئى قىلىن
دۇ. خىلاپلىق قىلغۇچىلار ئېتىلىدۇ» دېگەن ئېلان چىقىرىلاتتى
ئەمەلىيەتتە بۇ ئېلان «پەيت يېتىپ كەلدى. كوكنارنى تېزرەك
تېرىۋېلىڭلار» دېگەندىن دېرەك بېرەتتى. بەزەن ئاچكوزلەر ئاشلى
لىرىنى ھازىرلاپ قاچاق ئەسكەرلەر بىلەن بىرلىشىپ ئەپيۇ
تېرىشنىڭ تەييارلىقىنى كورۇپ قوياتتى، ئەپيۇن شىنجاڭنى
مالىيەسى ۋە پۇل - مۇئامىلە ئىشلىرىدا ئوز رولىنى خېلى كور
سەتكەن ئىدى. چاروسىيە ئىمپېرىيەسىنىڭ تەسىر كۇچلىرى گومى
بولغاندىن كېيىن شىنجاڭ پۇلىنىڭ قىممىتى گەنسۇنىڭكىدىن ئورلە
كەتكەن بولسىمۇ شىنجاڭدا ئەپيۇن باھاسى گەنسۇنىڭكىدىن ئە
زان ئىدى. ئىچكى ئولكىلەردىن شىنجاڭغا مال يوتكەيدىغان سو
دىگەرلەر ئەپيۇننى پۇل ئېرۋوتى ئورنىدا ئىشلىتەتتى يەنى نە
پۇل كوتۇرۇپ مېڭىش ئەپيۇن كوتۇرۇپ قايتقانغا نىسبەتەن كو
زىيانلىق ئىدى. ئېسىمدە قېلىشىچە: ئورۇمچى ئەتراپىدا لى با
سەن ئاتلىق چوڭ پومېشچىك بولۇپ ئەپيۇن سودىگەرچىلىگ
بىلەن تاغ باغرىلىرىدىكى يەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئوزىنىڭ شە
سى مۇلكى قىلىۋالغان ئىدى. بۇ جايغا ئىككى فېرما ئورۇنلاش
تۇرغاندىمۇ يەر يەنە ئېشىپ قالاتتى. لى ئائىلىسىنىڭ زېمىنلىر
ۋە قورا - جايلىرى، دۇكانلىرى ناھايىتى كەڭ كوركەملى
ئىدى. ھەتتا ئوت - چوپ دۇگىلايدىغان لاپاس ۋە سامانلىقلىر
مۇ تاش بىلەن قوپۇرۇلغان ئىدى.

باجنى ھوددىگە بېرىش ياڭزېڭشىننىڭ مالىيە كىرىمىنى
ئىككىنچى مەنبەئى ئىدى. بەزەن باج يىغىشنى سودىگەرلەرگ
ياكى بايلارغا ھۆددە قىلىپ بېرەتتى. ھۆددە قىلغۇچىلار ھە
قايسى بولۇڭ - پۇچقاقلارنى پوختا بىلەتتى. ئۇلار كوپرە

نەپ ئېگىدىغان باجلارنى ئوزىگە قالدۇرۇپ ئوزلىرى يېجىرەتتى. ناچارراقلىرىنى يەنە باشقىلارغا كوتۇرە بېرەتتى. بۇ خىلدىكى كوتۇرە بېرىش ئۇسۇلىدا ئېكسپلاتاتسىيە قاتلاممۇ-قاتلام يورگۇزۇلۇپ بىر ياماقمۇ چۇشۇپ قالمايتتى. بۇ — كىشىلەرگە بەكمۇ ئېغىر كېلەتتى. ئۇلاردا يەنە باج تاپشۇرمىدى دېگەن باھانە بىلەن جىرىمانە قويۇش ھوقۇقى بولاتتى. جىرىمانە باجدىن نەچچە ھەسسە كوپ بولاتتى. يېزا دىخانلىرى قوشۇمچە ئىشلەپچىقارغان نەرسىلەرگە مەسىلەن: تاغار، ئاغامچا قاتارلىق نەرسىلەرنى بازارغا ئېلىپ بېرىپ ساتسا، ئالدى بىلەن باج تولەيتتى نەرسە كېرەكلىرىنى سېتىپ بولۇپ شۇ پۇلغا تۇرمۇشقا لازىمەتلىك نەرسىلەرنى سېتىۋالغاندىن كېيىن يەنە بىر قېتىم باج تاپشۇراتتى. ئائىلىسىگە قايتىش يولىدا باج تولىگەن - تولىمىگەنلىگىنى تەكشۇرىدىغان ئون نەچچە چازا بار ئىدى، مۇبادا بىرسى يىپتىن تاغار توقۇغان بولسا ئۇنى شەرققە ماڭدۇراتتى. بىرى ئىشتانبېغى توقۇغان بولسا غەرپكە ماڭدۇراتتى. ئىككى ئادەم بىۋاستە ئالماشتۇرۇشقان بولسا 4 قېتىم باج تولەشكە توغرا كېلەتتى. بۇ نېمە دېگەن زۇلۇم؟ شۇڭا تۇرمۇش بويۇملىرى ئاخىرقى ھىساپتا باينىڭ قولىغا ئوتۇپ كېتەتتى. جەنۇبى شىنجاڭنىڭ بازارلىرىدىكى سودا ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىنى بايلار ئىگىلىۋالغان ئىدى. بايلارنىڭ چوڭلىرىدا باجنى كوتۇرە ئېلىش ھوقۇقى بولاتتى. مەسىلەن: قەشقەردىكى ئومەر باي، ئىبراھىمبايلار مۇشۇنداق يول بىلەن مال - مۇلكىنى كوپەيتىۋالغان. بايلار بازارلاردا دىخانلارنىڭ ئاشلىقلىرىنى ياكى قولسانائەت بويۇملىرىنى ئالدىن سېتىۋالاتتى. شۇنىڭ بىلەن باھانى كونترول قىلىۋالاتتى. نەرسە - كېرەكلەر ئۇلار-

نىڭ ئېلىكىگە ئۆتۈپ بولغاندىن كېيىن، ئۆزلىرى باج كۆتۈرە قىلغۇچىلار بولغاچقا باج تۆلىمەيتتى. ئەكسىنچە ئۇششاق سودىگەرلەرگە يۇقۇرى باھا بىلەن توپلاپ ساتاتتى. ئۇششاق سودىگەرلەر يەنە ئۈستىگە پايدا قوشۇپ تەنزىكەشلەرگە ساتاتتى. تەنزىكەشلەر كىرا، تاپان ھەققىنى قوشۇپ ئىستېمالچىلارغا ساتاتتى. شۇنداق قىلىپ ئېكىسپىلاتاتسىيە قاتمۇ- قات بولاتتى. بۇ خىل باجنى كۆتۈرە بېرىش تۈزۈمى ھەقىقەتە كىشىلەرنى قان چىقارماي ئۆلتۈردىغان بالايى ئاپەت ئىدى.

ياڭزىڭشىن بىر قولى بىلەن ئېغىر ئالۋاڭ - ياساقنى ئېشقا سېلىپ، كەمبەغەللەرنى سېتىۋېلىش ئىقتىدارىدىن مەھرۇ قىلاتتى. نۇرغۇن كىشىلەر ئاچ - يالىڭاچلىقتا ئۆتەتتى. يەنە بىر قولىدا خەيرى - ساخاۋەت، سەدىقە قىلىپ «خەيرى - ئېھسان» ئىشلىرىنىمۇ قىلاتتى.

قەغەز پۇلنى كۆپلەپ تارقىتىش ياڭزىڭشىننىڭ ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلىشتىكى 3 - ئۇسۇلى ئىدى. ئەمدى مە مىنگونىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىكى شىنجاڭ قەغەز پۇلىنىڭ ئەھۋالى ئۈستىدە توختۇلىمەن.

چىڭ خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ۋاڭشۇدەن بېيجىڭد ئىككى ئەژدىھا بېشىنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن قەغەز پۇلد بىر مىليون سەر باستۇردى. پۇلنىڭ يۈزىدە بىر سەر كۈمۈشكە ئوتىد دېيىلگەن خەت بار ئىدى. يەنە بىر چىن فامىلىلىك كىشى بېيجىڭد ئىككى يۈزمىڭ سەر قەغەز پۇل باستۇردى. بۇ خىلدىكى قەغ پۇللارنى كىشىلەر ئەژدىھا پۇلى ياكى خاپياۋ (قەشقەر پۇلى پۇ دەپ ئاتىشاتتى. چىڭ خاندانلىقىنىڭ ئالدىنقى يىللىرى غۇلجا جاڭجۈن مەھكىمىسىنىڭ پۇلخانىسى غۇلجا پۇلى باستۇرۇ

تارقاتتى. كىشىلەر بۇنى «بىتيە» دەپ ئاتايتتى. پۇل ئۈستىگە مىڭ يارماق دەپ يېزىلغان (ئىچكى ئۆلكىدە باستۇرۇلغان) بۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر خىل ياغ تىزا بار ئىدى. پۇل يۈزىگە 500 يارماق دەپ بېسىلغان (بۇ خىل پۇلنىڭ خەزىنىسى دائىرىسى كەڭ، قەغىزى ئاسانلا يىرتىلىپ كېتەتتى. شۇڭا ياغ قاچىلانغان لاتىغا پۇل بېسىپ ئىشلەتتى) يەنە بىر خىل قەغەز پۇل خاراكتىرىدىكى مىس تىيىن (تۈگپۇر) بار ئىدى. دانىسى 100 يارماققا ئۆتەتتى غۇلجىنىڭ كورە بازىرىدىكى قىمارخانىلاردا خەزىنىدىن تارىشا پۇل بولۇپ، دانىسى 100 يارماق ئىدى. چارۇسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ داۋدىنىڭ بانكىسى غۇلجا، چۆچەك قەشقەردە شۇبە بانكا تەسىس قىلدى. بۇ بانكىنىڭ شىنجاڭدا يۈرگۈزگەن قەغەز پۇلى سومما دەپ ئاتىلاتتى. بۇ پۇل روبلىنى بىرلىك قىلاتتى (داۋدىنىڭ بانكىسى پىۋوت ئىشلىرىنى بېجىرەتتى. شىنجاڭنىڭ پۇلىنى مونۇپۇل قىلاتتى) يوقۇرقىلار شىنخەي ئىنقىلاۋىدىن بۇرۇنقى شىنجاڭدا خەشلەنگەن قەغەز پۇللارنىڭ ئەھۋالى.

ياڭزىڭشىن تەختكە چىققاندىن كېيىن مالىيە نازارىتى چارۇسىيەدىن ئىمپورت قىلغان ئادەتتىكى ئاق قەغەزدىن پايدىلىنىپ ئەژدىھا پۇلنىڭ نۇسخىسىغا ئوخشۇتۇپ، تاش باسمىدا پۇل بېسىپ، بىر سەر قەغەز پۇلنى 400 داچەنگە تېگىشكىلى بولىدىغان ئۆلكە پۇلى چىقىرىشقا پەرمان چىقاردى. كېيىنكى چاغلاردا ئۆلكە پۇلىنىڭ تار قىلىشى بەك كۆپ بولۇپ كېتىپ، پۇلنىڭ كورسى بارغانسېرى تۆۋەنلەپ 100 داچەنگە چۈشۈپ قالدى. چىڭ خاندانلىقىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا تارقىتىلغان خاپياۋ (قەشقەر تېزىسى) نىڭ تارقىتىلىش مىقدارى بىر مىليون

200 مىڭ سەر بولۇپ ئىناۋىتى ياخشى ئىدى. ھەر بىر خاپياۋنىڭ بىر سەرىگە 9 مىسقال ئەتراپىدا كۈمۈش پۇل تىگىشكىلى بولاتتى. (قەشقەر، خوتەنلەردىن يىللىق ئېلىنىدىغان باج تەخمىنەن 800 مىڭ سەر بولۇپ، تارقىتىلغان قەغەز پۇلنىڭ سانى بىلەن تەڭلىشىپ قالاتتى) ئولكە پۇلىنىڭ كۇرسى تۆۋەنلەپ خاپياۋ بىلەن پەرق پەيدا بولدى. ياڭزېڭشىن مەمۇرى بۇيرۇق بىلەن دەسلەۋىدە ئولكە پۇلىنىڭ 2 سېرى خاپياۋنىڭ بىر سېرىگە «سۇندۇرۇلىدۇ» دەپ بەلگۇلىدى. شىمالى شىنجاڭنىڭ ئەھۋالى مۇرەككەپرەك ئىدى. غۇلجا تارقاتقان مىڭ يارماققا ئوتىدىغان يىتيە پۇلنى ئولكە پۇلىغا 6 مىسقالغا سۇندۇرۇپ ئولكە غەزنىسى يىغىۋالدى. ئالتاي بىلەن چۆچەكتىمۇ قەغەز پۇل تارقاتقان ئىدى. ئالتاي، چۆچەك شىنجاڭنىڭ باشقۇرۇشىغا ئوتكەندىن كېيىن، ياڭزېڭشىن ئولكۇلۇك غەزنىگە 7 قاتلاش يولى بىلەن ئولكە پۇلى ئارقىلىق يىغىۋېلىشنى بۇيرۇق قىلدى. ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىن روسىيە ئىمپېرىيىسى ئاغدۇرۇلدى. رۇبلى پۇلى ئولدى. شىنجاڭلىقلارنىڭ قولىدىكى رۇبلىنىڭ ھەممىسى قۇرۇق قەغەزگە ئايلىنىپ قالدى. ياڭزېڭشىن بۇنى بىلىسىمۇ قەستەن بىلمەسكە سېلىپ، كارى بولمىدى. ئولكىنىڭ قەغەز پۇلى تارقىتىلغاندىن كېيىن داچەن پۇلغا تىگىشىشكە باشلىدى. 400 سەرنى بىر سەر كۈمۈشكە ئالماشتۇردى. كېيىنچە كۇرسى تۆۋەنلەپ كېتىپ، بېجىڭ تەڭگىسىنىڭ 3 چياۋسىغا تەڭ بولۇپ قالدى. ئۇ خەلقنىڭ قولىدىن قانچىلىك تارتىۋالدىكىن؟

ياڭزېڭشىن شۇلۇپ ئالغان نەق پۇللارنى ماڭارىپنازىرى ليۇۋنلوك، تيەنجىن، داليەن بېجىڭلەرگە يوتكەپ بەردى ليۇۋنلوك شىنجاڭنىڭ تىپىك تورىلىرىدىن ئىدى. ئۇنىڭ قەلىمى ياخشى بولغاچقا ياڭزېڭشىننىڭ مۇھىم ئالاقە ھۆججەتلىرى ليۇنىڭ قولىدىن ئوتەتتى. يەنە بىر تەرەپتىن ئۇ يىڭفىڭيو سودا سارىيىنى قۇرۇپ ئۇنىڭغا خوجايىن بولۇپ چاي سودىگەرچىلىگى قىلدى. ليۇۋنلوكدا ھوقۇق، كۈچ، بايلىق، نام بولسىمۇ يۈزى يوق شەرمەندە ئىدى.

4 - ياڭزېڭشىن دەۋرىدىكى سودا - سانائەت

ياڭزېڭشىن دەۋرىدە سانائەتتىن ئېغىز ئاچقىلى بولمايتتى. تەمىرات نازىرى يەن شۈشەن ئۈرۈمچىدە بىر سانائەت ئىدارىسى قۇردى. رۇسىيىلىك ۋاسىلوپ دىگەن بىر ئىنژېنىرنى تەكلىپ قىلىپ شۈيشىگودا زاۋۇت قۇرۇپ تۆمۈر ئېرىتكەن، ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئوتتۇرا چىدامىلىق ماتىرىياللار كەمچىل بولغانلىقتىن سۈپىتى تۆۋەنرەك تۆمۈر ئېرىتكەن بولسىمۇ، كېيىن بۇ زاۋۇت توختاپ قالدى. پەنزۇخۇەن، ۋاڭشياۋسەن دىگەننى جەڭلىلىقتا تەكلىپ قىلىپ شىيسەنىنىڭ ۋاڭجياگۇ دىگەن يېرىدە بىر نېفىت شىركىتى قۇردى. بۇرغۇلاش ئۈسكۈنىلىرى بولمىغاچقا ھارۋۇ بىلەن نېفىت لايلىرىنى توشۇپ كېلىپ، كېرىسىن ئىشلىگەن بولسىمۇ بازىرى بولمىغاچقا توختاپ قالدى. پەنزۇخۇەن يەنە رۇسىيىلىك دوبۇرنېۋىسكى دىگەن بىلەن بىرلىشىپ سىبىردىقماي ئىشلەشنى سىناپ كوردى. مەھسۇلاتى خېلى ياخشى بولسىمۇ بازىرى بولمىغاچقا توختۇتۇپ قويدى. ئۈرۈمچى ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى جياڭجىڭسەن شيداچاۋ (چوڭ كوۋرۈك) تە روسىيىنىڭ كونا تۈگمەنلىرى شەكلىدە بىر تۈگمەن قۇردى. بۇ تۈگمەن

سۇ بىلەن ھەركەتلىنىپ ئۇن تارتتى. شۇڭا بۇ تۈگمەننى ئەجنەبىيلەر تۈگمىنى دەپ ئاتاشتى. ئۇنىڭ يېنىدا 30 ئورچۇقلۇق بىر يىپ ئىگىرىش فابرىكىسى قۇردى. بۇ فابرىكىدىن چىققان مەھسۇلاتلارنى بازاردا كورمىدۇق. (مەن تەمىرات نازارىتىدىكى ماۋسىچۇەن دىگەن كىجاڭ ئارقىلىق بىر تاي يىپ ئېلىپ، غۇلجىغا ئېلىپ بېرىپ، قىزنەۋرىلىرىم بىلەن ئويۇشتۇرغان ئائىلەۋى پايپاق توقۇش كارخانىسىدا پايپاق توقۇتقان ئىدىم. (جىلىڭ شۇرىن ۋاقتىدا زاۋۇتنىڭ بىر قىسمى بۇزۇلۇپ كەتتى، شىڭشىسەي دەۋرىگە كەلگەندە باسمازاۋۇتىغا ئۆزگەرتىلدى) ئۇنىڭدىن باشقا يەنە چوڭ كوۋرۇك، شۈيمۇگۇلاردا كاپىتالىستلار بىر مۇنچە تۈگمەن قۇردى. پۈتۈن شەھەرنىڭ ئاقئۇن، سۇمبىيى مۇشۇ يەرلەردە ئىشلەنگەن ئىدى.

ياڭزىڭشىن دەۋرىدە چوڭراق بىنالار يوق ئىدى. ياڭزىڭشىن بىلەن ئېغىز - بۇرۇن يالىشىدىغان ئەمەلدارلار ئوز - ئارا نەقۇل ئىئانە قىلىشىپ، ياڭزىڭشىن ئۈچۈن بىر قەۋرىستانلىق بىنا قىلدۇردى. يەنە بىردانە مىس ھەيكەل ئورناتتى. مىس ھەيكەل شىڭشىسەي دەۋرىدە چېقىپ تاشلاندى.

ياڭزىڭشىن دەۋرىدىكى ئۈرۈمچىگە قارىغىلى بولمايتتى. بۈگۈنكى بابىي دالونىڭ ئورنى ئەينى زاماندىكى سېسىق بىر كولچىگى ئىدى. بۇنى ماختىنىپ نىلۇپەركولچىگى دېيىشەتتى. بۈگۈنكى خەلق تىياتىرىنىڭ ئورنى ھەممە ئادەم ئەخلەت توكىدىغان ئەخلەتخانە ئىدى. ئەتىيازدا قار- مۇز ئېرىگەندە سېسىقچىلىقتىن نەپەس ئالغىلى بولمايتتى. ئولۇپ قالغان باللارنىمۇ تاشلىۋاتاتتى. نەنىمىڭ كوچىلىرىدىكى پاتقاق ئادەمنىڭ تىزىدىن ئاشاتتى. خادىك ھارۋۇلار بولمىسا ئوتۇۋۇلىشمۇ قىيىن ئىدى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئەرتىيازلىقى قار - مۇز ئېرىگەندە پاتقاقتا تۈگە چوكۇپ ئۆلۈپتۇ.. دىگەن گەپلەرمۇ بار ئىدى. پاتقاق ھەققەتەن شۇ قەدەر قېلىن ئىدى.

ياڭزىڭشىن دەۋرىدىكى سودا ئىشلىرى تەرەققى تاپماي ئىزىدا توختاپ قالغان ئىدى. سانائەتنىڭ قالاق بولۇشى تۈپەيلىدىن شىنجاڭغا ئېھتىياجلىق بولغان يىنىك سانائەت بۇيۇملىرىنىڭ مۇتلەق كوپ قىسمى چەتئەلدىن كەلتۈرۈلەتتى. رۇسىيە ئىمپىرىيىسىنىڭ سودا دۇكانلىرى ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىن بارا - بارا چۈشكۈنلۈككە قاراپ ماڭدى، ئىچكىرىدىن كېلىدىغان تۈگە كارۋانلىرىنىڭ يوللىرىمۇ تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ مۇستەقىل بولۇشى بىلەن توسۇلۇپ قالدى. تېخىمۇ مۇھىمى ياڭزىڭشىننىڭ نادانلاشتۇرۇش سىياسىتى ۋە خىلمۇ - خىل ئېكسپىلاتاتسىيىسى تۈپەيلىدىن، پۇخرالارنىڭ سېتىۋېلىش كۈچى بەك تۆۋەن ئىدى. مەسىلەن جەنۇبى شىنجاڭدىكى بەزى چېگرا ناھىيىلەردە ئامبال ئۈچۈن لازىم بولغان ئاچچىقسۇ جاكيۇلارنى باشقا ناھىيىلەردىن ئېلىپ باراتتى. ياڭزىڭشىن ئۈچۈن سودىگەرلەردىن ئالغان خۇتەن دوپپىسىمۇ ئالاھىدە ئېتىۋارلىق ئىدى.

5 - ياڭزىڭشىن دەۋرىدىكى مائارىپ

ياڭزىڭشىن نادانلاشتۇرۇش سىياسىتىنى قوللۇنۇپ، كىشىلەرنىڭ بىلىم ئېلىشىنى خالىمايتتى. ئۇنىڭ مەكتەپ قۇرۇشتىكى مەخسىدى ئۆزىنىڭ ھوكۇمرانلىق قىلىشىغا ئېھتىياجلىق بولغان ئادەملىرىنى يېتىشتۈرۈش ئىدى. رۇسىيە بىلەن دىپلوماتىيە مۇناسىۋىتىدە قول ئاستىدا ئىقتىدارلىق ئادەم بولمىغانلىقتىن ئامالسىز رۇسچە سىياسى

قانۇن مەكتىۋىنى قۇرغان ئىدى. ھەر قايسى ناھىيىلەردە بىر - ئىككىدىن ھەم كىچىك ھەم ئاددى باشلانغۇچ مەكتەپ بار ئىدى. دىنى مۇناسىۋەتلەر تۈپەيلىدىن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى ناھىيىلىرىدە مۇنداق مەكتەپلەردە ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچى تاپقىلىمۇ بولمايتتى. ئائىلە باشلىقلىرى بالىلىرىنى مەكتەپكە ئەۋەتمەيتتى؛ ياڭزىڭشىن ھەر قايسى يېزىلارغا ئوقۇغۇچى بىرىشكە ئالۋاڭ سالاتتى. بايلار ئىلاجىسىزلىقتىن كەمبەغەللەرنىڭ بالىلىرىنى ياكى يېتىم بالىلارنى ياللاپ ئېلىپ ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ ئورنىغا تۇتۇپ بېرەتتى. بۇنداق غەلىتە ئىشلار قېدىمدىن جۇڭگودا ياكى چەت ئەللەردە كۆرۈلمىگەن بولۇشى مۇمكىن.

ياڭزىڭشىن دەۋرىدە شىنجاڭ ئۆلكىسى بويىچە ئالى بىلىم يۇرتى ھېساپلىنىدىغىنى رۇسچە سىياسى - قانۇن تېخنىكۇمى ئىدى. بۇ مەكتەپنى ئۇ خېلى ئۇزۇن تەييارلىق قىلىپ، نۇرغۇن پۇل خەشلەپ، نۇرغۇن ئوڭۇشسىزلىقلاردىن كېيىن ئوقۇتقۇچى تەكلىپ قىلىپ ئاندىن ئاچقان ئىدى. ئەپسۇسكى ئارانلا سانى 40 كە يەتمىگەن بىر سىنىپ ئادەم ئوقۇش پۈتتۈردى. بىرىنچى قارار ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمى بولغان كۈنىنىڭ ئاخشىمى ئۆزى قەستلەپ ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ مەكتەپمۇ توختاپ قالدى.

ياڭزىڭشىن يەنە ئۈرۈمچىدە موڭغۇل - قازاق مەكتىۋى قۇردى، بۇ موڭغۇل، قازاق پەرزەنتلىرىنى ئوقۇتىدىغان مەكتەپ ئىدى. سەۋىيىسى ئوخشاش بولمىغاچقا، مەزمۇنى ھەم قالايماقان رەتسىز ئىدى. ئوقۇتۇشتىن مەخسەت موڭغۇل قازاقلاردىن ئادەم يېتىشتۈرۈپ ئۆز ھاكىمىيىتىنى قوغداش، مىللىي ھىسسىياتنى ئالماشتۇرۇش جەھەتتە كۆۋرۈكلۈك رول ئوينۇتۇش ئىدى. شەرىپقان، ئاباۋ قاتارلىقلار مۇشۇ مەكتەپنى پۈتتۈرگەن (شەرىپقان شېڭشىسەي دەۋرىدە ئالتايغا ۋالى، گارنىزون سىلىڭى بولغان، ئاباۋ گوڭئەن گوۋەنلىچۇنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان. ياڭزىڭشىن يېتىشتۈرگەن بۇنداق ئادەملەرنىڭ كۆپ قىسمى شېڭشىسەي دەۋرىدە تۈرمىدە ئۆلتۈرۈلدى).

ياڭزىڭشىن يەنە ئۈرۈمچىدە ئوتتۇرا مەكتەپ قۇردى. بۇنىڭ بىرى رۇسچە سىياسى - قانۇن تېخنىكومىنىڭ تەييارلىق بۆلۈمى خاراكتېرىدىكى ئوتتۇرا مەكتەپ ئىدى. دەرسلىكلىرى ئادەتتىكى ئوتتۇرا مەكتەپلەر بىلەن ئوخشايتتى، رۇس تىلى دەرسلىكىگە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرەتتى. يەنە بىرى دارىلمۇئەللىمىن بولۇپ باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنى يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن قۇرغان ئىدى.

ياڭزىڭشىن دەۋرىدىكى مائارىپ ئاساسەن باشلانغۇچ مەكتەپ ئىدى. ھەر قايسى ناھىيىلەردە بىر ئىككىدىن باشلانغۇچ مەكتەپ بولغاندىن تاشقىرى ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەكتەپلەر يوق ئىدى. شۇڭا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بەزى ناھىيىلەرنىڭ ئامباللىرى مۇشۇ باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەردىن ئىدى. ھەر قايسى ناھىيە - رايونلاردىكى تەرجىمانلارنىڭ كۆپ قىسمىمۇ باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر بولغانلىقتىن ئۇلارنىڭ سەۋىيىسى بەك تۆۋەن بولغاچقا ئامبال سوراقخانىدا ئەنزە سوراق قىلغاندا ئىككى تەرەپنىڭ سۆزى ئەسلى سۆز بولماي تەرجىماننىڭ خىيالى بويىچە ئېيتىلغان سۆز بولۇپ قالاتتى. ناھىيە - رايونلاردىكى

تەرجىمان - تۆگىچىلارنىڭ شۇ چاغدىكى ئايلىقى ئارانلا ۋ
مىسقال كۈمۈش ئىدى. بۇنى رۇسچە سىياسى - قانۇن كورس
نىڭ رۇس ئوقۇتقۇچىسى مېدۋېدېۋ بىلەن سېلىشتۇرغاندا نەچ
چە يۈز ھەسسە پەرق قىلاتتى. تۆگىچىلارنىڭ تاپاۋەت قىلىدىغان
باشقا يوللىرىمۇ بار ئىدى. ئۇلار داۋاگەردىن ھەق ئالاتتى،
خەلقنى بىۋاستە ئېكسپلاتاتسىيە قىلاتتى.

ياڭزېڭشىننىڭ باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپى
دەل بىر توركۇم غالچىلارنى يېتىشتۈرۈشتىن ئىبارەت ئىدى.

6. ياڭزېڭشىننىڭ مافۇشىڭنى ئۆلتۈرۈشى

ياڭ زېڭشىن دەۋرىدە قاتىللىق ئەنئەنىسى بەك كۈ
بولاتتى. بۇنىڭ ئىچىدە كىشىنىڭ دىققىتىنى قوزغايدىغىنى مافۇشىڭ
ئەنئەنىسى ئىدى. بۇ ھوكۇمرانلار سىنىپىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئى
تالاشقاندەك رەزىل ئويۇن ئىدى. قاتىل ياڭزېڭشىن قارا نىيەتلىك
ئادەم. ئۆلتۈرۈلگۈچى مافۇشىڭ ئەيش - ئىشرەت، كەيپى — سا
بىلەن ئۆتۈدىغان زالىم ئىدى، ئۆلتۈرۈش ئۇسۇلىدا نۇرغۇن ئەسكە
يوتكەپ، دىنى زىددىيەتلەردىن پايدىلاندى. ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن
ھەدەپ تەشۋىق قىلدى، شۇڭا بۇنى ئەسلەپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدۇ.

ياڭزېڭشىن بىلەن مافۇشىڭ يۇرتداش ئىدى. يەنە كېلىپ ب
خىزمەتتە ئىشلىگەچكە ياخشى تونۇش ئىدى. ئىلى شىنخەي ئىنقىلاۋى
يۈەن داخۇانىڭ ئەسكىرى يېتىشمىگەندە، ياڭزېڭشىننىڭ كورسۇتۇش
بويىچە مافۇشىڭ خۇيزۇلاردىن ئەسكەر ئېلىپ كۈچ تەشكىل قىلدى.

ياڭزېڭشىن بۇ كۈچتىن چىق پايدىلاندى. مافۇشىڭنى با
لىق قىلىپ ئۇنىڭ ھەربى كۈچىنى كېڭەيتتى. چوچەكتە كېلىش
تۈزۈلگەندىن كېيىن، ياڭزېڭشىن ھاكىمىيىتى مۇستەھكەملەندى

كۆرسەتكەن خىزمىتىگە ھەق بېرىش يۈزىسىدىن مافۇشىڭنى قەشقەرگە تىيتەي قىلدى. ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ كۆڭلىگە پۈكۈپ قويغان باشقىچە مۇددىئاسى بار ئىدى. مافۇشىڭنىڭ قوبۇل قىلغان ئەسكەرلىرىنىڭ تولىسى ئۈرۈمچى ئەتراپىدىكى خۇيزۇلار ئىدى. ئەگەر ئۇ ئوز كۈچلىرىنى كېڭەيتىپ نىيىتىنى بۇزۇدىغان بولسا، ئۇچاغدا ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇش قىيىن بولاتتى، جازالاشقىمۇ ئامال بولمايتتى. قەشقەر بىلەن ئۈرۈمچىنىڭ ئارىسى يىراق، ئەگەر ماتىيتەي قەشقەردە توپۇلاڭ چىقارسىمۇ، ياڭزېڭشىن بۇ يەردە ئوزىنى ئوڭشاپ ئالالايتتى بولاتتى. ئىككىنچىدىن ياڭزېڭشىن جىياڭسوڭلىننىڭ بىر دۆۋزىيەسىگە ئىشىنەتتى ما بىلەن جىياڭ ئىككىسى ھەمىشە سوزتالىشىپ سۈركۈلۈش پەيدا قىلىپ تۇراتتى. شۇڭا بۇنىڭ بىرىنى سىرتقا يۆتكىگەندە ھەممىسى ئامان تاپاتتى. شۇ سەۋەپتىن ئۇنى قەشقەرگە تىيتەي قىلىپ يولغا سالدى.

مافۇشىڭ قەشقەرگە بېرىپ ھاكاۋۇرلىشىپ كەتتى. بۇ ئادەم ئەسلىدە ئوكتەم، زومىگەر بولۇپ قولىدىن ھەرقانداق يامانلىق كېلىدىغان ئادەم ئىدى. قەشقەر پۇخرالىرىغا ئالۋاڭ سېلىپ، ساۋغۇغا ئالاھىدە خان ئوردىسىغا ئوخشاش ھەشەمەتلىك داچا سالدۇردى. مافۇشىڭ يەنە ھاراقكەش، شەھۋەتپەرەست ئىدى. ئۇنىڭ يۈننەنلىك خوتۇنىنى كىشىلەر يۈننەن خېنىم دەيتتى. جېجىياڭلىق خوتۇنىنى جېجىياڭ خېنىم دەپ ئاتايتتى. ئۇيغۇرلاردىن 14 خوتۇن ئالدى. جەمى 17 خوتۇنى بار ئىدى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى ئېپپەت-نامۇسىغا تەگكەن خوتۇن - قىزلارنىڭ ھىساۋى يوق ئىدى. ئۇ پۇخرالارغا ئادەتتىن تاشقىرى ۋەھشىلىك قىلىپ، كىشىلەرنىڭ قولىنى كەسكەن، پېيىنى قىرقىغان، زەھەرلىك ۋاستىلار بىلەن قىيىنىغان بولغاچقا خەلقنىڭ ئۇنىڭغا بولغان غەزىۋى بەك كۈچلۈك

ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىدىن خەلقنىڭ يازغان ئەرز خەتلىرى بەك كۆپ بولسىمۇ ياڭزېڭشىن ئېتىۋار بەرمىدى. كېيىنكى چاغلاردا ماتىتەيىنىڭ يۈرىگى تېخىمۇ يوغىناپ، ھەتتا ياڭزېڭشىننىڭ ئورنىغا دەسسەش خىيالىدىمۇ بولدى. جېجياڭلىق خوتۇنى بېيجىڭغا بېرىپ ساۋكۇننىڭ يېنىدا ھەرىكەت ئېلىپ باردى. بۇ ئىشنى بېيجىڭدە تۇرۇشلۇق شىنجاڭ كېڭەش ئەزالىرى بىلىپ ياڭزېڭشىنغا يوشۇرۇن خەۋەر قىلدى. ياڭزېڭشىن شۇ سەۋەپتىن ئۇنى جايلىۋىتىش قارارىغا كەلدى.

ياڭزېڭشىن بۇ مەخسەتكە يېتىش ئۈچۈن ئۇچتۇرپان ئامبىلى ماشىياۋۇۋنى تېلېگرام بېرىپ ئۈرۈمچىگە چاقىردى. ئۆلكا مەھكىمىسىدە مەخپىي ئىش تاپشۇرۇپ، ماشىياۋۇۋنى باشقوماندانلىققا تەيىنلىدى، شۇنىڭ بىلەن ماشىياۋۇۋ ئاتلىق ئەسكەرلەرنى ئېلىپ قەشقەرگە ماڭدى. كېيىن يەنە غۇلجا، سۈيدۇڭدىكى جاڭدىشىڭ يېڭجاڭغا مەخپىي تېلېگرام يوللاپ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ماشىياۋۇۋنىڭ قوماندانلىقىدا قەشقەرگە بېرىشقا بۇيرۇق بەردى شۇنىڭدەك تورپاندىكى مافۇمىن (كىشىلەر ئۇنى ماداگازا دەيتتى) نىڭ پۈتۈن لۈيىنى، قاراشەھەر، ئاقسۇ، كۇچار قاتارلىق جايلاردىكى ھەربىلەرنىمۇ قەشقەر تەرەپكە ماڭدۇردى. ھەرقايسى يوللاردىن كېلىۋاتقان ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى ماشىياۋۇۋنىڭ قوماندانلىقىغا بويسۇناتتى. ماشىياۋۇۋ بۇيرۇق بويىچە ئۇچتۇرپانغا بېرىپ ئەسكەرلىرىنى قاقشال يولى بىلەن باشلاپ مېڭىپ كۈتمىگەن يەردىن تۇيدۇرماي قەشقەرگە بېرىپ يېڭىشەھەرنى بېسىۋالدى. ماتىتەيىنى تۇتۇپ ئېتىپ ئۆلۈكىنى سازايى قىلدى.

ماشىياۋۇۋمۇ خۇيزۇ تۆرىلىرىدىن نىمانچە پايپېتەك بولۇپ كەتتى

ئەسلىدە مافۇشىڭ ئىسلام دىنىنىڭ كونا مەزھىبىدە، ماشىياۋۇۋ بولسا يېڭى مەزھەپنىڭ خەلىپىسى ئىدى. بۇ ئىككى مەزھەپنىڭ زىددىيەتلىرى خېلى ئۇزۇندىن بار ئىدى. ياڭزېڭشىن بۇ زىددىيەتتىن پايدىلاندى. ئۆزىنىڭ قولى بىلەن ئۆزىنى ئۆلتۈرگۈزۈپ پايدا تاپتى. ماشىياۋۇۋ يۈننەنلىك بولۇپ مەدەنىيەت سەۋىيىسى مافۇشىڭدىن يۇقىرى بولغاچقا، ياڭزېڭشىن ئۇنى «كىچىك ئالىم» دەيتتى. 1937 - يىلى ماشىياۋۇۋ شىڭشىسەي تەرىپىدىن تۈرمىغا ئېلىنىدى، ئاخىرى ئۆلتۈرۈۋېتىلدى. 1958 - يىلى گەنسۇدىن باستۇرۇلغان ئەكسىلئىنقىلابچى ئونسۇر ماجىڭۇ دەل مۇشۇنىڭ ئىنىسى ئىدى.

يۇقىرىقىلار 1924 - يىلدىكى ۋەقەلەردىن ئىبارەت، ياڭزېڭشىن ماشىياۋۇۋنى ئۆستۈرۈپ خوتەن ۋالىيسى كېيىنرەك قەشقەر ۋالىيلىقىغا تەيىنلىدى، ماشىياۋۇۋ يېڭى مەزھەپنىڭ باشلىقى سۈپىتىدە ئۆز مۇرىتلىرىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولدى. ئۇنىڭ ئۆز مۇرىتلىرىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ تاپقان مال - مۈلۈكلىرىمۇ ئاز ئەمەس

ئاخىرقى سۆز

ياڭزېڭشىن ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 17 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. بۇ ھەقتىكى تارىخى ماتېرىياللار بەك كۆپ، بىراق ئېسىمدە قالغانلىرىنى ئەسلەپ بۇ خاتىرىنى يېزىپ چىقتىم. چۈشۈپ قالغان ياكى خاتا جايلىرى بولۇشى مۇمكىن، كىتابخانلىرىمىزنىڭ تۈزۈتۇشىنى ئۈمىت قىلىمەن.

شىنجاڭ ئۆلكىلىك روسچە سىياسىي - قانۇ مەكتىۋىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇش

— لىيۇدىيىن قالدۇرۇپ كەتكەن ماقالا —

مەن گۆچۈڭلۈق مانجۇ، مىنگونىڭ 9 - يىلى (1920 - يىلى
6 - ئايدا شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ 1 - سىنىپىغا
قۇشقا كىردىم. 1924 - يىلى ئوقۇش پۈتتۈرۈپ شىنجاڭ ئۆلكىل
رۇسچە سىياسىي - قانۇن كورسىغا ئەۋەتىلدىم. 1928 - يىلى ئوقۇ
پۈتتۈرگەندە جىڭ شۇرېن تەختكە چىققان ئىدى. مەن شىنجا
ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت خارجى ئىشلار بولۇمچىسىگە ئاسپىرانت
لۇم ئەزاسى بولۇپ تەيىنلەندىم يەنە ۋاقىتلىق مائارىپ نازىر
ليۇۋېنلۇڭنى رۇسىيە ئارقىلىق شىنجاڭغا باشلاپ كېلىش خىزم
گە بەلگىلەندىم. يولبويى تەرجىمانلىق قىلدىم. كېيىن مېنى جى
شۇرېن تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەمەي
تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىنىڭ مۇئاۋىن كونسۇللىقىغا كورسەت
مەن شەمەي، تاشكەنتلەردە مۇئاۋىن كونسۇل بولۇپ تۇردۇ
شىڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندا جۇڭگونىڭ سوۋې
ئىتتىپاقىدىكى ئەنجان كونسۇلخانىسى ۋە شەمەي كونسۇلخانىس
خىزمەتكە باردىم. 8 يىللىق دىپلوماتىيە خىزمىتى جەريانىدا يا
زېڭشىن، جىڭ شۇرېن دەۋرىدىكى دىپلوماتىيە خادىملىرى بىلە

بىرگە ئىشلىدىم، بولۇپمۇ ليۇۋېنلۇڭ بىلەن بولغان سۆھبەتلىرىمىز ئارقىلىق ياڭ زېڭشىننىڭ شىنجاڭدا رۇسچە سىياسىي - قانۇن تېخنىكۇمىنى قۇرۇشتىكى مۇددىئاسى ۋە مەقسىتىنى ئازدۇر - كۆپتۇر ئىگىلىگەن ئىدىم. ھازىر ئۆز بىلگەنلىرىم بويىچە قىسقىچە تونۇشتۇرماقچىمەن.

ياڭ زېڭشىن ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزۈش جەھەتتە ئەڭ مۇشكۇل ھېس قىلغىنى دىپلوماتىيە ئەمەلدارلىرىنىڭ كەمچىل بولۇشى بولۇپ، ئۇ بۇنىڭدىن قىينالغان ئىدى. ئۇ چاغدا شىنجاڭدا رۇسىيە (كېيىنكى سوۋېت ئىتتىپاقى) ئەنگلىيىلەر بىلەن چېتىشلىق ئەنزىلەر بەك كۆپ ئىدى. دىپلوماتىيە خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلارنىڭ كۆپ قىسمى چىڭ خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا رۇسچە مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەن؛ كېيىنكى چاغلاردا بېيجىڭدىكى رۇسچە مەخسۇس كورس ۋە رۇسچە سىياسىي - قانۇن تېخنىكۇملىرىنى پۈتتۈرگەنلەر ئىدى. بۇ كىشىلەر خەنزۇچە سەۋىيىگە ئىگە بولسىمۇ، لېكىن رۇسچە سۆز قابىلىيىتى ئاجىز ئىدى. دىپلوماتىيە سورۇنلىرىدا سۆز تەرجىمە قىلىش جەھەتتە ئانچە ئەپلەشتۇرۇپ كېتەلمەيتتى. بالىلىق چېغىدىنلا رۇسچە ئۆگەنگەن شۇۋەلەر، مەسىلەن: يىن دېشەن، چۈنباۋ قاتارلىقلارنىڭ سۆزى راۋان بولسىمۇ، لېكىن خەنزۇچە سەۋىيىسى تۆۋەن ئىدى. دىپلوماتىيە خادىملىرىنى يېتىشتۈرۈش توغرىسىدا مائارىپ نازىرى ليۇۋېنلۇڭ مۇنداق دېگەن ئىدى: ياڭ زېڭشىن رۇسچە سىياسىي - قانۇن تېخنىكومىنى ئېچىش قارارىغا كېلىپ پىلان تۈزەپ مائارىپ مىنىستىرلىكىگە ئەنگە ئالدۇرۇش ئۈچۈن يوللىغان ئىدى. مائارىپ مىنىستىرلىكى «شىنجاڭدا ئوقۇتقۇچى كەمچىل، ئوقۇغۇچىلار يېتىشمەيدۇ.» دەپ تەستىقلىمىدى. ياڭ زېڭشىن «مەن تەستىقلى-

ھەمساڭ مەيلى، مەن ئۆزەم دېگەننى قىلىۋېرىمەن» دەپ، مەكتەپ شىگچۇ، ۋاڭ يۈتەنلەر چىڭ خاندانلىقىنىڭ ئاتاغلىق كىشىلىرىدىن
نامىغا «شىنجاڭ ئۆلكىلىك» دېگەن تاجىنى كەيدۈرۈپلا مەكتەپ ئىدى. 4 - يىلى قانۇن - تۈزۈم، ئىقتىسات دەرسلىكلىرى قوشۇلۇپ،
ئېچىۋەدى، ئەمەلىيەتتە بۇ مەكتەپ ياڭزېڭشىننىڭ ئۆز ئالدىغا ئاچقا كىيىنكى سىياسىي - قانۇن مەكتىۋىدە قانۇن ئۆگۈنۈشكە ئاساس
سېلىندى
خۇسۇسىي مەكتىۋى ئىدى .

1920 - يىلى ياڭ زېڭشىن ئۈرۈمچىدە 1 - قارار ئۆلكىلىك 1924 - يىلى 1 - قارار ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ئو-
ئوتتۇرا مەكتەپ قۇردى. بۇ ئوتتۇرا مەكتەپ رۇسچە سىياسىي قۇش پۈتتۈردى. ياڭ زېڭشىن ئۆزى كىلىپ پۈتۈن ئوقۇغۇچىلار
قانۇن تېخنىكومىغا تەييارلىق كورۇش مەخسىتىدە ئېچىلغان ئىدى بىلەن بىللە سۈرەتكە چۈشتى. ھەمدە ئالدىنقى 10 نەپەر ئوقۇ-
ئوقۇغۇچىلىرى ھەر قايسى ناھىيىلەردىن تاللاپ كەلتۈرۈلدى غۇچىغا «شىنجاڭ ساياھەت خاتىرىسى» توپلىمى دېگەن رەسىم-
ياڭ زېڭشىن، ئائىلىسى كەمبەغەل بولسىمۇ تەربىيىلىسە بولىلىك توپلامدىن بىر نۇسخە، لاۋزىنىڭ «ئەخلاق دەستۇرى» دىن
دەپ قارىغان ئوقۇغۇچىلارغا ئېتىۋار بەردى. ئۇلارنىڭ ئورۇ بىر نۇسخىدىن تەقدىم قىلدى. بۇنىڭدىن مەخسەت ئوقۇغۇچىلار-
چىگە كىلىش راسخودىنى ھوكۇمەت بەردى. ئىمتىھان بېرىدىغا شىنجاڭنىڭ ئوتمۇشى ۋە ھازىرقى ئەھۋاللىرىنى تونۇشتۇروپ،
باڭ چىققانىغا قەدەر تاماق - ياتاق چىقىملىرىنى مەكتەپ كوتە ئۆزىنىڭ «ئىدارە قىلالمايدىغىنى يوق» لىغىدىن ئىبارەت ھوكۇم-
دى. بۇ قېتىمقىـــى ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشتا 49 نەپەر رەسىرانلىق نەزىرىيىسىنى چۈشەندۇرۇش ئىدى. ئوقۇش پۈتتۈرۈشتىن
ئوقۇغۇچى 20 نەچچە زاپاس ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. كېيى ئىلگىرى، ياڭ زېڭشىن رۇسچە سىياسىي قانۇن مەكتىۋىگە تەييار-
تولۇقلاپ ئىمتىھان ئېلىش ئارقىلىق يەنە 8 ئوقۇغۇچى قوبۇللىق كورۇپ، مائارىپ نازارىتىنىڭ كېجاگى جاڭ جىنيۈگىنى تەيـ
قىلدى. ئوقۇش باشلانغاندا ياڭ زېڭشىن ئۆزى كىلىپ ئىمتىھانيارلىق خىزمىتىگە مەسئۇل قىلدى. بۇ ئادەم 40 دىن ئارتۇق
قەغەزلىرىنى تارقىتىپ يوقلىما قىلدى، بەلگۈلىمە بويىچە ئوقۇغۇچىلار ئۈستىدىن قاتتىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ ئۇنىڭدىن 33 نە-
پاس ئوقۇغۇچىلار تاماق راسخودىنى ئۆزى تولىشى كېرەك ئىدى بۇ پەرنى قوبۇل قىلدى.

ئائىلىمىزدە قىيىنچىلىق بار دەپ كوللىكتىپ ئىلتىماس قىلىشۋىدى ياڭ زېڭشىن بۇ قارارىدىكى ئوقۇغۇچىلارغا خېلى ئېتىۋار
ياڭ زېڭشىن ئۇلارنىڭ خىراجىتىنىمۇ تەستىقلىدى. بەردى. پۈتۈن راسخوتلارنى ھوكۇمەت كوتەرگەندىن تاشقىرى

1 - قارار ئوتتۇرا مەكتەپتە ئادەتتىكى دەرسلىكلەردىن ھەر ئايدا يەنە 12 سەر ياردەم پۇلى بېرىپ تۇردى. (شۇ چاغ-
تاشقىرى، رۇس تىلى دەرسى كىرگۈزۈلۈپ، رۇسىيەنىڭ ئورۇدىكى بازار باھاسى بويىچە 200 جىڭ ئاقئۇن سېتىۋېلىشقا بو-
چىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىنىڭ مۇئاۋىن كونسۇلى مى جىلاتتى) مەكتەپ راسخودىغا سەنداۋبادىكى خانلىق يەرلەرنىڭ ئىـ
دىنى ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلدى. ھەر كۈنى ئىككى سائەجارىسى سەرپ قىلىناتتى. ئوقۇلىدىغان دەرسلىكلەر: رۇسىيە جۇغ-
رۇس تىلى دەرسى ئوتۇلدى. خەنزۇ ئوقۇتقۇچىلاردىن سوۋراپيىسى، كونا تارىخى كىلاسسىك ئەدەبىيات، جوڭگو - ياپۇن فۇشۇن

كومۇكاندىكى دىپلوماتىيە تەنپەن خاتىرىسى (رۇسچە) رۇس
كېزىتلەر تاللانمىلىرىدىن ئىبارەت ئىدى.

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھازىرقى زامان ئەدەبىياتى، ئى
ئەدىبىلىك دېسىرتاتسىيەلەر قاتتىق چەكلىنەتتى. قانۇن دەرسلىك
بېيجىڭ چاۋياڭ ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ كونسېپكتلىرى ۋوللۇنۇلات
شۇ چاغلاردا ئۇرۇمچىدىكى ئاتاغلىق ئەرباپلار بىلەن ئىچك
ئۆلكىلەردىن تەكلىپ قىلىنغان مەخسۇس كەسپى خادىملار دە
ئۆتەتتى. پىسخولوگىيە، قانۇن ئىلمى ئومۇمى نەزەرىيىسى، ئاسا
قانۇن، ھەق تەلەپ قانۇنى، ھەق تەلەپ داۋا قانۇن
جىنايى ئىشلار قانۇنى، جىنايى ئىشلار داۋا قانۇنى، خەلقئا
قانۇن، خەلقئارا شەخسى قانۇن، دولەت تىلى قاتارلىق دەرس
ئۆتۈلەتتى. دولەت تىلىدا كىلاسسىك ئەدەبىيات تاللانغان ئىد
دولەت تىلى ئىمتىھانىغا ئادەتتە كونا دىنى كىتاپلاردىن سوئ
چىقىرىلاتتى. ھازىرھىس قىلىشىمىزچە دولەت تىلى ئوقۇتۇشتىكى مەخس
ماقالە يېزىشنى ئۆگۈتۈش بولماستىن، بەلكى ئاساسلىغى ف
داللىق ئىدىيىنى سىڭدۈرۈش ئىكەن.

مەكتەپ تەشكىلى ناھايىتى ئاددى بولۇپ، بىر نەپەر ئ
ەى مۇدىرى ئوقۇتۇشقا نازارەت قىلاتتى. بىر نەپەر ئومۇمى ئ
لار مۇدىرى ئوقۇغۇچىلارنى باشقۇراتتى. خوجىلىق مۇدىرى ب
كىشى بولۇپ، مەكتەپنىڭ بوغالتىرلىق - كاسسىرلىق ۋە باشقا پ
چە - پۇرات ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. مەكتەپ مۇدىرى يوق ئىد
بەزەنلەر «مۇدىرلىقنى ياڭ زېڭشىن قوشۇمچە ئۆتەيدىكەن» د
بەزىلىرى «لىۋۇنىلوڭ ئىدى» دەيدۇ. ئومۇمەن مەخسۇس مە
تەپ مۇدىرى يوق ئىدى

بۇ مەكتەپنى قۇرۇشتا جاڭ جىنيۇڭ بىر ئاز جاپا تارتتى، رۇسچە مەخسۇس كورسلاردا ئوقۇغان ياكى بېيجىڭدە رۇس تىلى تېخنىكومىنى پۈتتۈرگەنلەردىن شىنجاڭغا كېلىپ خىزمەت قىلىۋاتقانلارنىڭ ھەممىسى بۇ مەكتەپكە قارىتا ئىچى تارلىق قىلاتتى. چۈنكى ئۇلار ياڭ زېڭشىننىڭ رۇسچە سىياسى - قانۇن مەكتىۋىنى ئاچقانلىغىنىڭ بىرگەپايدىسى يوق دەپ قاراپ، ياردەملىشىشنى خالىمايتتى.

ئوقۇش باشلاش مۇراسىمىدا مائارىپ نازىرى لىيۇۋىنلۇڭ، ياڭ زېڭشىننىڭ مۇددىئاسى بويىچە ئوقۇغۇچىلارغا «ھەممەڭلار مۇشۇ يەرلىك، كەلگۈسىدە ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئامبال بولۇش سالاھىيىتىگە ئىگە بولىسىلەر. ياخشىراق ئوقۇڭلار» دەگەن سوزلەرنى قىلغان ئىدى. بەزى ئوقۇغۇچىلار بۇ سوزلەرنى ئاڭلاپ، مەيلى قانداقلا بولمىسۇن كەلگۈسىدە ئەمەلدار بولىدىكەنمىزغۇ،دەپ مەغرۇرلىنىپ دەرس ئوقۇماي، ئۆزىنى ياساپ، ھەق تەلەپ قىلىش بىلەنلا بولۇپ كىتىپ، ياخشى ئوقۇمىدى.

ياڭ زېڭشىن ئادەتتە مەكتەپكە كەلمەيتتى. مەسئۇلىيەتنى لىيۇۋىنلوڭغا تاپشۇرۇپ قوياتتى. لىيۇۋىنلوڭ چىڭ سۇلالىسى دەۋردە مۇئاۋىن ۋالى بولغان، ھازىر مائارىپ نازىرلىقىنى ئۈستىگە ئالغان بولسىمۇ، مائارىپ ساھەسىدىن خەۋىرى يوق ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ پۈتۈن زېھنى كۈچىنى شىنجاڭ بىلەن ئىچكى ئۆلكىلەر ئوتتۇرىسىدىكى پۇل پىرىۋوت ئىشلىرىغا يەنى تىجارەتكە سەرپ قىلاتتى. مەكتەپنىڭ بارلىق خىزمەتلىرىنى ئىلمى مۇدىر جاڭ جىنيۇڭگە تاپشۇرغان ئىدى.

مەكتەپ مەشغۇلاتلىرى ئىنتايىن ئاددى بولۇپ دەرسلىك كىتاپلاردىن تاشقىرى پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى ۋە قىرائەتخانە

يوق ئىدى. ئوقۇغۇچىلارغا جانلىق تىلنى مەشىق قىلدۇرىدىغا ھېچقانداق تەدبىرمۇ يوق ئىدى. شۇڭا ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدا رۇسچە تىلنى رەتلىك سۆزلىيەلەيدىغانلاردىن ئاران بىر ئىككى كىشىلا يېتىشىپ چىقتى. لېۋۋېنلوگىنىڭ ماڭا ئېيتقىنىغا قارىغاند ياڭ زېڭشىننىڭ قارىشىچە بۇ سىنىپتىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇيدىغا دەرسلىرى ئاساسەن رۇسچە تىل - ئەدەبىيات ۋە قانۇندىنلا ئىبارە بولۇشى كېرەك. ياڭ زېڭشىن ئوقۇغۇچىلارنىڭ رۇسچە جانلىق تى سەۋىيىسىدە يەن دېشەندەك راۋان سۆزلىيەلەيدىغان بولسا، قانۇ بىلىمى جەھەتتە نىيى ۋېنتوڭغا ئوخشاش ئەتراپلىق بولۇشى (ب ئىككى كىشى ياڭ زېڭشىن دەۋرىدە «دىپلوماتىيە نوپوزلۇقلىرى بولۇپ بىرى ئالمۇتىدا ئوقۇغان، بىرى رۇسچە مەخسۇس ئوقۇ نۇشى كۇرسىنىڭ ئەلا ئوقۇغۇچىسى ئىدى) نىلا تەلەپ قىلاتتى رۇس تىلى ئوقۇتقۇچىسى مىن جىيەدې خەنزۇچە ئوقۇغان رۇس ئىدى، ئۇ ھەتتا خەنزۇچە كونا ئۇسلۇبتىكى شېئىرلارنى يازالايتتى. ئادەمنىڭ بېيجىڭدىن تەكلىپ قىلىنغان رۇس تىلى ئوقۇتقۇچىلىر قارىغاندا سەۋىيىسى كۆپ يۇقىرى ئىدى. بىزنىڭ ئوقۇش مۇد دىتىمىز بېيجىڭ رۇسچە سىياسى - قانۇن مەكتىۋىنىڭكىدىن 3 يى ئارتۇق بولغاچقا ئوقۇغۇچىلارنىڭ رۇسچە سەۋىيىسى ۋە قانۇ سەۋىيىسى توغرىسىدا ياڭ زېڭشىن خاتىرجەم ئىدى. ئوقۇغۇچىلا نى سىناپ كۆرمەيتتى، دۆلەت تىلىدىنلا سىناپ كۆرەتتى. ئ بىر قانچە قېتىم دۆلەت تىلى ئىمتىھان قەغەزلىرىنى كۆرگەن.

ئەڭ ئاخىرقى يىلى ياڭ زېڭشىن تۇساتتىن ئوقۇغۇچىلا بىلەن كۆرۈشكۈسى كېلىپ قالدى. دوبەن مەھكىمىسىنى 2 - ئىشخانىسىدا بىر - بىرلەپ قوبۇل قىلدى. جوزا ئۈستىگە قەغەز، سىيا، قەلەم قويۇلغان ئىدى. ئالدى بىلەن ئوقۇغۇچىنى

چاقىرىپ جەدۋەلدىكى ئىسمى، يېشى، يۇرتى دېگەن كاتەكچىلەرنى تولدۇرغۇزۇپ ئاندىن سوئال سورىدى. بۇ قېتىم نېمە ئۈچۈن بۇنداق ئالاھىدە كۆرۈشىدىغاندۇ؟ ھەممەيلەن ھەيران قېلىشتۇق. بۇ تېپىشماقنى تاكى مەن ياڭ زېڭشىننىڭ ئادەۋېتانتى (فۇگۇەن) ۋاڭ خۇي قاتارلىقلار بىلەن ئىلپەت بولغاندىن كېيىنلا ئاندىن بىر ئاز بىلۋالدىم. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ياڭ زېڭشىن ئادەم ئىشلىتىشتە تالانتىغا قارىغاندىن تاشقىرى، چىرايىغىمۇ قارايدىكەن. ئۇ پوختا «سىنچى» ئىدى. كىشىلەرنىڭ چىرايىغا، رەڭگى - رويىغا قاراپ بۇ ئادەمنىڭ زېرەك، بەختلىك ياكى بەختسىزلىكىنى ھۆكۈم قىلالايتتى. ئۇ ھەمىشە: «قابىلىيەت ھەقىقەتەنمۇ ئىش قىلىشنىڭ زورۇر شەرتى، لېكىن چوڭ بەختىسى بار بۇزۇق ئادەم تېخىمۇ چوڭ ئەسكىلىكلەرنى قىلالايدۇ،» دەيتتى. مەن بۇ گەپنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئاندىن ياڭ زېڭشىننىڭ نېمە ئۈچۈن ئوقۇغۇچىلارغا قاتتىق تىكىلىپ قارىغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندىم.

بۇ سىنىپتا خەنزۇ، خۇيزۇ، مانجۇ، شىۋە، ئۇيغۇر قاتارلىق 5 مىللەت ئوقۇغۇچىلىرى بار ئىدى. ئىمتىھاندىن ئۆتكەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئالدىنقى ئىككىسى خۇيزۇ ئىدى. ئالدىنقى 10 كىشىنىڭ ئىچىدە ئىككى نەپەر مانجۇ، ئىككى نەپەر شىۋە، ئىككى نەپەر ئۇيغۇر بار ئىدى. ئۇيغۇرلاردىن بىرسىنىڭ ئىسمى يۇۋېنبىڭ (يۇنۇسبەك) يەنە بىرسىنىڭ ئىسمى لايۇسى (ناسىر) بولۇپ نەتىجىسى يامان ئەمەس ئىدى. 8 يىللىق ئۆگىنىش داۋامىدا بۇ ئىككى نەپەر ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىمۇ تەدرىجى ئۆزگۆرۈپ خەنزۇچە كىيىنىدىغان بولۇپ كەتتى، يۇۋېنبىڭنىڭ خەنزۇچە سەۋىيىسى بەك ياخشى ئىدى، سىياسى - قانۇن ئوقۇتقۇچىسى 4 يىلغىچە يۇنۇسبەكنىڭ ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى پەرق ئەتەلمىگەن ئىكەن. 8 يىل

داۋامىدا مىللىي ھېسسىياتقا ئازار يېتىدىغان ئىشلارمۇ كۆرۈلمىگەن
ئىدى. ئوقۇش پۈتتۈرۈش مۇراسىمىغا ياڭ زېڭشىن بىۋاستە قات
ناشتى. يەنە ئىچكى ئۆلكىدىن كەلگەن چىيەن ئىسىملىك ۋەكىل
مۇ بار ئىدى. يىغىندا ياڭ زېڭشىن سىياسىي سۆزلەرنى قىلماس
لىقنى تەشەببۇس قىلدى. ئۆلكىلىك كېڭەش باشلىقى لى رۇڭ
سۆزلەۋېتىپ شىنجاڭدا 5 رەڭلىك بايراقنى نېمە ئۈچۈن ئېسىل
ۋېتىپ، كۆك ئاسمان ئاق كۈن بايرىقىنى ئاسقانلىقىنىڭ سەۋەب
نى سۆزلىگەندە، ياڭ زېڭشىن دەرھال ئۇنىڭغا «سىياسىي گەپنى
قىلمايلى» دەپ خەت يېزىپ تۇتقۇزۇپ قويدى، لى رۇڭ شۇ مە
داندىلا تۇتۇتىلىپ سۆزلەشتىن توختاپ قالدى. ئاخىردا ياڭ
زېڭشىن «ھەممەڭلار شىنجاڭلىق، ئەتىلا جەمئىيەتكە چىقىسىلەر، ب
يەرنىڭ ئىشىنى يەنىلا يەرلىكلەر بېجىرىشى كېرەك. سىلە
كۆپ ئەمەس، بەلكى ئازلىق قىلىۋاتىسىلەر، تەخسىم قىلىپ كەل
سەم يېتىشمەيۋاتىسىلەر، مېنىڭ سىلەرگە دەيدىغان باشقا كۆپ
سۆزۈم يوق، يىغىپ ئېيتقاندا شۇ بىر جۈملە سۆز: بۇ جايىنىڭ
ئىشىنى ھەرگىزمۇ بۇزۇپ قويماڭلار» دېدى. مېنىڭچە بۇ سۆ
مەخسەتلىك ئېيتىلغان، چۈنكى ياڭ زېڭشىن ئۇزۇندىن بىرى شى
جاڭدىن كېتىش قارارىغا كېلىپ يۈرگەچكە بىر ئاز ئورۇنلاشتۇرۇماقچى
بولغان ئىدى. ئۇ ئىنقىلاپنى يامان ئىش دەپ كورسۇتەتتى. ئوقۇ
غۇچىلارغا يەنىلا كونا تەرتىپلەرنى ساقلىشى، بىروكىرات فېئو
دال ھۆكۈمرانلىقنى قوغدىشى كېرەكلىكىنى تەۋسىيە قىلاتتى
يىغىپ ئېيتقاندا بۇ سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرىنى ئۆزىگە تارتىپ ئال
داپ، ئۇلارنى ئوستۇرۇپ، ئەمەل بېرىش ئىشلىرىنى ئېلىپ بار
دى. ئوقۇش پۈتتۈرۈشتىن سەل ئىلگىرى، 10 نەپەر ئوقۇغۇچىغا «تو
ئىستىقبال خاتىرىلىرى» تەقدىم قىلىش يولى بىلەن ياشلارنى ئ

دېيە جەھەتتىن چىرىتىپ، ئۇلارنى ئومۇرۋايەت قوغدۇتۇشقا ئۇرۇنغان ئىدى. شۇنداق قىلىپ جەمئىي 30 نەپەر ئوقۇغۇچى ئوقۇش پۈتتۈردى. (دەسلەپكى 33 كىشىدىن 2 كىشى ئاغرىپ ئۆلدى. بىرسى مەكتەپتىن ھەيدالغان ئىدى)

ياڭ زېڭشىن بۇ مەكتەپتە ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلارنى باشقىلارنىڭ «ئىنقىلاۋى پارتىيە» دەپ قىلىشىدىن بەك قورقاتتى. ئۇنىڭ مىنگونىڭ 17 - يىلى (1928 - يىلى) 7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى رۇسچە سىياسىي - قانۇن تېخنىكومى 1 - قارار ئوقۇش پۈتتۈرۈش زىياپىتىدە يەنىياۋ نەن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدىغانلىقىنى كىم بىلسۇن؟

7 - ئىيول ياڭ زېڭشىننى ئۆلتۈرۈش ۋەقەسى يۈز بەرگەندىن كېيىن، شۇ قاراردىكى ئوقۇغۇچىلارغا چوڭ گۇمان پەيدا بولدى. جىڭ شۇرېن ئىشلىتىشكە جۈرئەت قىلمىدى. شۇ سەۋەپتىن ئوقۇغۇچىلار ئۆيلىرىگە قايتىپ باشقىچە كۈن كۆچۈرۈش يولى تاپماقچى بولۇشتى. جىڭ شۇرېن بۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىغا زىيان يەتكۈزۈپ قويۇشىدىن قورقۇپ، ئۆچمەنلىك قىلغان ئىدى. بۇنىڭ ئىچىدە يەنە بىر سەۋەپمۇ بار: سىياسىي - قانۇن كۇرس ئوقۇغۇچىلىرى ئوقۇش پۈتتۈرۈش ھارپىسىدا يەكشەنبە كۈنى شىگۇگيۇەندە بىرلەشمە كوڭۇل ئېچىشنى ئوتكۇزۇش، ئۈچۈن باغچا مۇدىرى جۇ بىلەن كېلىشىپ قويغان ئىدى. دەل شۇ كۈنى جىڭ شۇرېن (ئۇ چاغدا مەمۇرى ئىشلار نازىرى ئىدى) باغچىغا مېھمان چاقىرغان ئىكەن. شۇڭا باغچا مۇدىرى جۇ ئوقۇغۇچىلارغا «ئورۇن بوشۇتۇپ بىرىڭلار!» دەپ كەلدى، ئوقۇغۇچىلار ئۇنىمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىككى تەرەپ جېدەللىشىپ قالدى. ئوقۇغۇچىلارنى ياڭ زېڭشىننىڭ يېقىنلىرىدىن يۇن-

نەلىك جاڭ شۇكۇڭ قوللايتى. جىڭ شۇرىن گەرچە قاتتىق - يۇمشاق ئۇسۇللارنى قوللىنىپ كۆرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئورۇن بوشاتتۇرالمىدى. شۇڭا كۆڭلىدە ئوقۇغۇچىلارغا ئۆچمەنلىكى بار ئىدى. ئەمدى ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان جىڭ شۇرىننىڭ بۇ ئوقۇغۇچىلارنى يامان كۆرىدىغانلىقىنى بىلگەن ئوقۇغۇچىلار: «بىزگە ئىش بېرىڭ» دەپ ئىلتىماس قىلىشىدى. بەزىلەر جىڭ شۇرىنغا «بۇ ئوقۇغۇچىلارنى ھۆكۈمەت جىق پۇل خەجلەپ 8 يىل ئوقۇتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى يەرلىك، تولىسى كەمبەغەللەرنىڭ باللىرى، ئەگەر ھۆكۈمەت ئىشلەتمەسلىك قارارىغا كەلگەن بولسا، مائارىپ نازارىتى مۇندىن كېيىن يەنە مەكتەپ ئاچالامدۇ، ئاچالامدۇ؟» دەپ سورىغاندا جىڭ شۇرىن ئوچۇق جاۋاپ بېرەلمەي كۆرۈنۈشتە ئىشلىتىدىغان، ئاستىرتتىن سىقىپ چىقىرىدىغا بىر چارىنى ئويلاپ تاپتى: «ئۇلارنىڭ ئىمتىھان قەغىزىنى ئاساس قىلغىلى بولمايدۇ، ئۆلكە باشلىقى قايتا ئىمتىھان ئالغاندىن كېيىن قابىلىيىتىگە قاراپ ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇدۇ.» دېدى. قايتا ئىمتىھان ئېلىش ئۈچۈن دولەت تىلى ۋە رۇسچىدىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىش سوئالى چىقىرىلدى. ئىمتىھان ئالغۇچى نىيەۋىتۇك ئىدى. ئىمتىھانغا ئۈرۈمچىدە ئائىلىسى بارلار ۋە ئائىلىسى چەت ناھىيەلەردە بولسىمۇ قىيىنچىلىقى بار ئوقۇغۇچىلار قاتناشتى، بىر قىسمىلىرى قاتناشمىدى. باك چىقىرىلغاندىن كېيىن پەقەت ئىككى ئادەمنىلا قوبۇل قىلدى. ئۇنىڭ بىرى ماۋىنلۇ يەنە بىرى قايتا ئىمتىھاندا بىرىنچىلىكنى ئالغان لىيۇدېيىن ئىدى. كېيىن يەنە بىر نەچچە كىشىنى ئورۇنلاشتۇردى. مەسىلەن: يىڭ زۇۋۇن لى رۇتوك قاتارلىقلار.

بۇ ئوقۇغۇچىلار گەرچە جىڭ شۇرىننىڭ كەمسىتىشىگە ئۇچرىدىغان، ئالغان بىلىمى كۆزلىگەن يېرىدىن چىقمىغان بولسىمۇ، ئۇلار قانداقلا بولمىسۇن، رۇسچىنى 8 يىل ئوقۇغان مەلۇم قانۇن بىلىمىگە، مەلۇم خىزمەت ئىقتىدارىغا ئىگە ئىدى. مەسىلەن: ئۆلكىلىك مەمۇرى ئىشلار نازارىتى خارجى ئىشلار بۆلۈمىدە ئىشلەۋاتقان بىر نەچچە ئوقۇغۇچى بىر يىل ئۆتمەيلا مۇھىم دىپلوماتىيە ئالاقىلىرىنى بېجىرالايدىغان بولدى. سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقىلىق كىلىپ - كىتىپ يۈرگەنلەرگە تەرجىمانلىق قىلدى. ۋەزىپىلەرنىمۇ ئوڭۇشلۇق ئادا قىلدى. بۇ ئىشلار جىڭ شۇرىن ۋە ئۇنىڭ يېنىدىكى ئەربابلارنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى.

جىڭ شۇرىن ھاكىمىيەت سەھنىسىگە چىققاندىن كېيىن نەنجىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە يالاقچىلىق قىلىپ ياخشىچاق بولۇش ئۈچۈن، ئۈرۈمچىدە گومىنداڭنىڭ ئۆلكىلىك داڭبۇسىنى قۇرۇپ (ئۇ چاغدا ئۈرۈمچىدە ئارانلا بىر نەپەر گومىنداڭ ئەزاسى بار ئىدى.) بۇ ئەزانى نەنجىڭ مەركىزى پىرقىغە يوللاپ ئەنگە ئالدۇردى. سىياسى قانۇن مەكتىۋىنى پۈتتۈرۈپ چىقىپ ئىشقا ئورۇنلاشمىغان ئوقۇغۇچىلارنى قىسقا مۇددەتلىك پىرقە كۇرسىغا توپلاپ، سەنمىنجۇيىنى ئۈگۈتۈپ، ئوقۇش تۈگىگەندىن كېيىن، ھەرقايسى ناھىيەلەرنىڭ پىرقە ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىش ھەيئىتى ياكى قابىلىيىتىگە قاراپ ئىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن ھەرقايسى ۋىلايەتلەرگە ئەۋەتتى.

قوشۇمچە خاتىرە:

ياڭ زېڭشىن شىنجاڭدا 17 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇ، كونىلىققا چوكىنىۋالغان فېئودال شەخس ئىدى. ئۇ، شەخسىي ئىنقىلا-

ۋىدىن كېيىنكى سىياسىي داۋالغۇشلارنى، مىللىتارىستلارنىڭ ئۇز
ئارا قالايمىقان ئۇرۇشلىرىنى، ھەتتا ھەممىلا جايدا كۆتۈرۈلۈۋا
قان ئىنقىلاپ دولقۇنلىرىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ تۇرسىمۇ
ئۆز ئالدىغا سىياسىي تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۇنى شىنجاڭد
يۈرگۈزمەكچى بولدى. ياڭ زېڭشىن لاۋجۇاڭ پەلسەپىسىدە تەشەببۇس
قىلىنغان «دۆلەت كىچىك بولسا، پۇقرا ئاز بولسا ئىدار
قىلىنىشمۇ ئاسان بولىدۇ» نەزەرىيىسى بويىچە ئىش قىلدى. ئۇز
نىڭ «توۋە - ئىستىغپار خاتىرىلىرى» دېگەن كىتاۋىنىڭ 6 - تو
پىلىمىدا «ئەۋلىيا - پەيغەمبەرلەر بىلەن كارى بولماسلىق، ئېقىل
ئىدرەك دېگەنلەردىن ۋاز كېچىش، ۋاپادارلىقنى تاشلاپ، ئىنسا
دېگەندىن ۋاز كېچىش كېرەك، يۇۋاش - مۇلايىم ئادەملەرگە ھور
مەت بىلدۈرۈش كېرەك» دەپ يازغان. بۇ دېگىنى قېدىمقى
ياۋشۇن، يۈي زامانلىرىغا قايتۇرۇش كېرەك دېگەنلىكتىن ئىبارە
بولۇپ بۇ ئەكسىيەتچىل پەلسەپە بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. شۇنداق
تارىخ قانونىيىتىگە قارشى ئىش قىلغانلىق بولىدۇ.

ياڭ زېڭشىن چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى مىنگونىڭ
دەسلەپكى يىللىرىدىن ئىبارەت تارىخىي دەۋرىدە ياشىغان شەخس
بولغىنى ئۈچۈن، سىياسىي جەھەتتىكى چىرىكلىكنى، جۇنفالارنى
ھوقۇق تالىشىپ قىلىۋاتقان ئۇرۇشلىرىنى، شۇ سەۋەپتىن خەلق
ھايات كەچۈرەلمەيدىغان قىيىن ھالغا چۈشۈپ، قىلىپ نامراتلىقتى
قۇتۇلۇش ئۈچۈن شىنخەي ئىنقىلاۋىنى قوزغىغانلىقىنى ئ
كۆزى بىلەن كۆردى. شۇڭا ياڭ زېڭشىن «ئۆز مەيلىگە قويۇۋېت
ئىدارە قىلىش»، «قانداقلىكى ئىش قىلماق بولغانلار، پۇقرالىر
رايىغا بېقىشى، ئۆز مەيلىگە قويۇۋېتىشى كېرەك.»، «پۇقرالىر

مەيلىگە قويۇۋېتىش - ئىسلاھ قانۇنىغا بويسۇنغانلىق بولىدۇ.» دېيىلگەن تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان 17 يىل ئىچىدە، ئىشنى ئۆزىنىڭ ئېقىشىغا قويۇپ بېرىپ پۇقرالارغا ئاراملىق بەردى. يەرلەرنى ئۆلچەش، سۇ قۇرۇلۇشى قاتارلىق تەدبىرلەرنىمۇ قوللاندى. شۇڭا جەمئىيەت تەرتىۋى بىر قەدەر مۇقىم بولدى. ئۇنىڭ مەخسىدى خەلقنى باي قىلىش بولماستىن، بەلكى ئۆزىنىڭ فېئوداللىق ھۆكۈمرانلىقىنى مۇقىملاشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى - خالاس. ياڭ زېڭشىن ئەسكەر ئىشلىتىشنى تەشەببۇس قىلمايتتى. ھەربىي ئەمەلدارلارنى ئىشلەتمەيتتى. ئۇ مۇنداق دېگەن ئىدى: «ھەربىيلەرگە قەلەم ئىگىلىرى قوماندانلىق قىلسا ئىدارە قىلىش ئاسان بولىدۇ. ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ھەربىي ئەمەلدارلار ئارىلىشىۋالسا جاھان چوقۇم قالايمىقانلىشىدۇ.» ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۇسۇلى جەھەتتە «ئەخلاق»نى تەشەببۇس قىلاتتى. «ئەخلاقلىق بولۇش كامالەت تاپسا، جاھاننى ئىدارە قىلغىلى بولىدۇ. قورال كۈچىگە تايىنىش جاھاننى چوقۇم قالايمىقانلاشتۇرىدۇ.» دېگەن ئىدى. ئۇ تەشەببۇس قىلغان «ئەخلاق» فېئودالىزم ئەخلاقى بولۇپ، كىشىلەرنى ئىتائەت قىلىش، ھېچقانداق قارشىلىق كۆرسەتمەسلىكنى تەلەپ قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. ماھىيەتتە «پۇقرالار ئۆزىنى بىلىپ يولغا راۋان بولسۇن، ھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلاشمىسۇن» دەيدىغان خەلقنى نادانلىقتا قالدۇرۇش سىياسىتى ئىدى. ياڭ زېڭشىن لاۋزىنىڭ بىر سەپسەتىسىنى نەقىل كەلتۈرۈپ: «لاۋزى مۇنداق دەيدۇلەركى: قېدىمدىن تارتىپ جاھاننى ئىدارە قىلىپ كەلگەنلەر خەلققە بىر نەرسە بىلدۈرمەي، نادانلىقتا تۇتۇپ كەلگەنلەردۇر. نادانلار چوقۇن كىلىدۇ. ئۇلارنى كۆنگە ئوخشاتساق ئەمدىلا تاڭ

يورىغان ۋاختىدىكىگە ئوخشايدۇ. ئۇلارنى پەسىلگە ئوخشاتساق ئەمدىلا باھار بولغان ۋاختىدىكىگە ئوخشايدۇ. ئۇلارنى ئادەمگ ئوخشاتساق خۇددى گۈدەك چاغلىرىدىكىگە ئوخشايدۇ. ئۇلارن زىرائەتكە ئوخشاتساق خۇددى ئەمدىلا مايسا تارتقان ۋاختىدىك گە ئوخشايدۇ. ئۇقۇمۇشلۇقلار ھورۇن كىلىدۇ. ئۇلارنى كۈنگە ئو خشاتساق، خۇددى چۈش ۋاختىغا ئوخشا دۇ. ئۇلارنى پەسىلگە ئوخشاتساق خۇددى ياز ۋاختىغ ئوخشاپ كىتىدۇ. ئۇلارنى ئادەمگە ئوخشاتساق خۇددى ياشانغا (پىشقان) ۋاقىتتا ئوخشاپ كىتىدۇ. ئۇلارنى زىرائەتكە ئوخشا تساق خۇددى زىرائەت پىشىپ يىتىلگەن ۋاختىدا ئوخ شايدۇ. »

لاۋزى جۇسۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا دۇنياغا كەلگە بولۇپ، مەدەنىيەت، ئىلىم - مەرىپەتنىڭ گۈللەنگەن چاغلىرى ئۆز كوزى بىلەن كورگەندە بۇنى بىر ئىللەت دەپ بىلىپ، كىش لەرنى ئەينى زاماندىكى نادانلىق، ساددىلىق ھالىتىگە (دەۋرىگە قايتۇرۇپ ئىدارە قىلىش تۈزۈك دەپ قارايتتى: « ئائىلىنى تىرىشچا لىق - ئىقتىساتچانلىق بىلەن باشقۇرغانلارنىڭ ئائىلىسى باياشا بولىدۇ. دولەتنى سادىقلىق بىلەن ئىدارە قىلغۇچىلارنىڭ ھوكۇ رانلىق قىلىش ۋاختى ئۇزۇنغا داۋام قىلىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغا دا ئۇقۇمۇشلۇق، مەدەنىيەتلىك بولۇش قىممەتلىك بولماي بەلكى كىشىلەرنى نادانلىقتا تۇتۇش قىممەتلىك بولىدۇ. ھەر ھالدا ئا دەملەر بەك ئارتۇقچە ئەقىللىق بولۇپ كەتسە، ئۆزىنىڭ ئەقىللى لىغىدىن چوقۇم ياخشى ئاقىۋەتكە ئىرىشەلمەيدۇ. » دەيتتى.

بۇنىڭدىن شۇنى كورىۋالغىلى بولىدۇكى ياڭ زىڭنىڭ فېئو

دالىزىمغا، كونىلىققا يىپىشىۋالغان بىر شەخس بولسىمۇ، گالۋاڭ، دوت ئەمەس ئىدى. ئۇ ئاماللىقتىن ئورلەپ تاكى شىنجاڭنىڭ ھەربى ئىشلىرىغا نازارەتچىلىك قىلىدىغان ئەرباپ بولغانغا قەدەر بەزى ھەقىقى ئەھۋاللارنى كورگەن. شۇڭا ئۇ مەسىلىلەرنى ھوشيارلىق بىلەن كۆزۈتۈپ، راسا ئويلۇنۇپ، بىر ياقلىق قىلالايدىغان بولغان. ئۇ ئوزىنىڭ « توۋە - ئىستىغپار خاتىرىلىرى » دىمۇ بەزىبىر پادىشا، ئاقسۆڭەك، تورىلەرنىڭ ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلاتلىرىنىڭ ئەيشى - ئىشرەت كەيپى - ساپانىلا بىلىپ كىرەكسىز ئادەم بولۇپ قالغانلىغىنى، ئەكسىنچە بەزى نامرات، كەمبەغەللەرنىڭ ئىچىدە ھەرقانداق ئىش قولىدىن كىلىدىغان يارامىلىق كىشىلەرنىڭ بارلىغىنى يازغان ئىدى.

ياڭزىيشىن ھوكۇمىتىنىڭ قىسمەن ئىشلىرى توغرىسىدا

لىيۇدىيخى

1 - ھەربى ۋە ساقچىلار ئەھۋالى.

ياڭزىيشىن ئەسكەر تەربىيلەشنى خالىمايتتى، «ئەسكا كوپ بولسا، ئىشى كوپ بولىدۇ. خەلقنى قوغدىغىلى بولمايد بەلكى خەلقلەرگە خاپىلىق تۇغدۇرىدۇ» دەپ قارايتتى. شۇ ئۇ ئۇرۇمچى شاۋشىزى ئەتراپىدا ساقچىلار بىلەن باشلىقلىرى ئارا نلا بىر قانچە ئون كىشىدىن ئىبارەت بىر ساقچى ئىدارىسى قۇرد باشقا ناھىيەلەردە ساقچى ئىدارىسى يوق ئىدى. (ناھىيىلى ھوكۇمەتتە ئاران بىر نەچچە مەمۇرى ساقچىلارلا بولاتتى.) ئ چاغدىكى ئەسكىرى جەھەتتە، دۇفارۇڭ لويىگە (بىردىگادىسىغا تەۋە 3 باتالىيون ئەسكەر بولۇپ جوگۇاگمىن، جاڭفاڭزىلار يا جاڭ (باتالىيون كوماندىرى) ئىدى. يەنە بىر باتالىيوننىڭ با لىيون كوماندىرلىقىنى دۇ ئوزى قوشۇمچە ئوتەيتتى. ئوفىتسې چەگچىلەر بولۇپ 500 دىن كوپرەك ئادىمى بار ئىدى دۇلۇ جاڭنىڭ ئوغلى دۇشادىياچاق مۇستەقىل باتالىيوننىڭ كوماندىر بولۇپ 200 دەك ئەسكەر تۇتاتتى. يەنە ۋاڭداچىڭ باتالىيو دۇمۇخې باتالىيونلىرى بار ئىدى. نەنلىياڭدا بىر دۇۋدىزىيە شىتا بولۇپ يىمشى 70 تىن ئاشقان جاڭ سۇگلىن شىجاڭ ئىدى. دۇۋ

دىيە قارمىغىدا ئادىمى 200گە يەتمەيدىغان 2 لىيەن(روتا) ئەسكەر بار ئىدى.

ئولكىلىك ھوكۇمەت ئىدارىسىدا 200 كىشىگە يەتمەيدىغان مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلەر بار ئىدى. ئادىيوتانت گاۋلىيەندۇ بۇ ئىككى لىيەن ئەسكەرگە يېتەكچىلىك قىلاتتى. مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلەر ھوكۇمەت ئىدارىسىنى ساقلىغاندىن تاشقىرى، ياڭزىيشىن سىرتقا چىققاندا مۇھاپىزەت قىلىپ 40-50 ئەسكەر بىللە باراتتى. ئۇ چاغلاردا ئەسكەرلەر ھەربى مەشىق قىلمايتتى، ئوفىتسېرلەر ئۇرۇق سانغا ئالغان مۇئاشنى چوڭ ئىشتىھا بىلەن يەيتتى. ئەسكەرلەرنىڭ مۇتلەق كوپ ساندىكىلىرى قېرى، ئاجىزلار بولۇپ، قىشى كۇنلىرى سودىگەرلەرنىڭ ياكى بايلارنىڭ قارلىرىنى تازىلاپ، ئەتىيازلىقى بازار كوچىلىرىدا پاتقاق لايلارنى تازىلاپ يۇرەتتى. ياكى زەمبىل توشۇش، سۇپۇرگە باغلاش قاتارلىق شەخسى ئوقەت بىلەن شۇغۇللىناتتى. نوچىراقلىرى 4 تىن-5 تىن بىر بولۇپ قىمارخانىلارغا بىرىپ پارچە- پۇرات چوتا، ھاۋزا ئېلىپ خىراجىتىنى ھەل قىلاتتى. ھەر يىلى كونا يىلنىڭ 10-ئايلىرىدا، ياڭزىيشىن بىر قېتىم كورەك قىلاتتى. ھەممە ئادەم ئەۋەتىپ يوقلىما قىلاتتى. لېكىن ياڭزىيشىن ئوزى كورۇنمەستىن ئادەم ئەۋەتىپ قويۇپلا تۇگۇتەتتى. شۇ چاغلاردا ھەر قايسى قىسىملاردىكى كام سان بەك كوپ ئىدى. شۇڭا يوقلىما قىلغاندا كوچىلاردا تىنەپ يۇرگەنلەرنى ياللىۋېلىپ ھىساپقا كىرگۈزۈپ، ساناقتىن ئوتكۈزىۋالاتتى.

ياڭزىيشىن بەك گۇمانخور ئىدى. ئەگەر قايسى قىسىمنىڭ مەسئوللىرى ئەتىگەن ئاخشاملىرى ئەسكەرلەرنى ھەربى مەشىق قىلدۇرسا، كورۇنۇشتە ئۇلارنى تەقدىرلەپ ئەمەلدە

يەتتە ئۇزۇنغا قالماي بانا تېپىپ خىزمىتىدىن ئېلىۋېتەتتى ھەتتا بەزىلىرىنى سولاپ قوياتتى. چۈنكى ياڭ ئونداقلارنى «نىيىتى ساغلام ئەمەس، باشقا غەرەزى بار» دەپ قارايتتى، ئەگەر قايسى قوشۇندىكى ئەسكەرلەر ھەربىي مەشىق قىلمىسا، بىكا يېتىپ يىسە، ئەسكەرلەرنى ئوقەت قىلىشقا قويىۋەتسە، يا زېڭشىن بۇنداق قوشۇننىڭ مەسئۇللىرىنى كورگەندە ئۇلارغا كايىپ قويسىمۇ لېكىن جازاغا تارتمايتتى. چۈنكى مۇنداق قىلغا لاردا ئۇنىڭچە باشقىچە غەرەز بولماسمىش. مەسىلەن: مۇھاپىزەتچ قىسىملار بىلەن باشقا قىسىملاردىكى مىلتىقلارنىڭ چاقماقلىرىغا پ تۈنلەي قىزىل لاتا ئوراپ قوياتتى. بۇ لاتىنى ئىختىيارى يېشىۋ مەسلىك، كىمكى ئىختىيارى يېشىپ قويسا تۈزۈمگە خىلاپلىق قىلد دەپ ئولۇمگە ھوكۇم قىلىدىغانلىقىنى تۈزۈم قىلىپ بېكىتكەن ئىدى. مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلەر بىكارچىلىقتا قىزىل لاتىنى يېشىپ دا لىشىپ كەتكەن چاقماقلارنى سۈرتۈپ تازىلىغىنىنى باش قىلار كورۇپ پاش قىلسا، يەڭگىل دىگەنلىرىنى باشقا قىسىملار ئەۋەتەتتى. ئېغىر چارە كورسە سولاپ قوياتتى. ھەتتا ئالاھىد تۈرمىگە تاشلايتتى. ئۇ چاغدىكى ئالاھىدە تۈرمىلەرنى كىشىلە قاراڭغۇ زىندان دىيىشەتتى. بۇ زىندان يامۇلنىڭ ئىچىگە قۇرۇلغا بولۇپ، مەخپىي ئورۇن ھىساپلىناتتى. يۇقۇرى دەرىجىلىك مە سەپدارلارمۇ سۈرۈشتە قىلالمايتتى. ياڭزېڭشىن سۈيقەستكە ئۇ راپ قېلىشتىن قورقۇپ، سىرتقا چىققاندا، مىلتىقلىق ئەسكەرلەرگ ئوزىنى مۇھاپىزەت قىلدۇرۇپ ماڭغانلىقى ئاساسەن باشقىلار قورقۇتۇش ئىدى.

2. مەدىنىي- مائارىپ

ياڭزېڭشىن «ئىشكىنى تاقىۋېلىپ ئوزىنى قوغداش، خەلقنى نادانلاشتۇرۇش» سىياسىتى بىلەن خەلقنى باشقۇرغان ئىدى. شۇڭا مائارىپ ئىشلىرى بىلەن ئانچە كارى بولمايتتى. ئۇ چاغدىكى مائارىپ نازىرى ليۇۋېنلۇڭ ئىدى. ئۇنىڭ ئورۇمچىدە «يىڭفىڭيۇ سودا سارىيى» تيەنجىن، بېيجىڭلەردە شۇبە سودا دۇكانلىرى بولۇپ دەسمايىسى كوپ ئىدى. مائارىپ نازارىتىنىڭ خىزمىتىنى بولۇم باشلىقلىرىغا تاپشۇرۇپ، ئوزى تاپاۋەت بىلەن شۇغۇللىناتتى. شۇڭا كىشىلەر ئۇنى «باققال نازىر» دەپ ئاتىشاتتى. ئۇ چاغدا شىنجاڭ بويىچە ئورۇمچىدە پەقەت رۇسچە سىياسىيقانۇنمەكتىۋى ۋە ئۇنىڭغا تەييارلىق سىنىپىدىن بىرسىلا بار ئىدى

1920- يىلى ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن ئورۇمچىدە ئاران ئىككى سىنىپ سىياسىي-قانۇن، 3 سىنىپ ئوتتۇرا مەكتەپ، 2 سىنىپدارىلمۇئەللىمىن ۋە ئازىراق باشلانغۇچ مەكتەپلەر پەيدابولدى. باشقا ناھىيەلەردە ئوتتۇرا مەكتەپلەر يوق ئىدى. تولۇقسىز ئوتتۇرىدىن يۇقۇرى مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ راسخودىنى ھوكۇمەت كوتۇرەتتى. تاماق تەمىناتىدىن باشقا يەنە قوشۇمچە ياردەم پۇل بېرەتتى. بۇنى بايلارنىڭ باللىرى پىسەن قىلمايتتى. نامراتلارنىڭ باللىرى بەك مۇھتاج ئىدى. سىياسىي- قانۇن سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرىغا ھەر بىر كىشىگە ھەر ئايدا 12 سەردىن كومۇش تەنگە ياردەم پۇل بېرەتتى. ئوتتۇرا مەكتەپ دارىلمۇئەللىمىن ئوقۇغۇچىلىرىغا ھەر ئايدا بىر كىشىگە ئىككى سەر ئەتراپىدا كۇمۇش تەنگە بېرەتتى. ئۇنىڭدىن باشقا چىراق، ماي، قەلەم،

سىميا راسخودى ئۈچۈن ھەر ئايدا بىر سەر ئىككى مىسقالدىن پۇل بېرەتتى. قىشتا ھەر ئايدا (11- ئايدىن تارتىپ ئىككىنچى يىلىنىڭ 3- ئېيىغىچە) كونا چىڭدا 300 چىڭدىن كومۇر تارقىتىپ بېرەتتى. كىيىم - كېچەكلىرى بىر خىل بولسۇن ئۈچۈن مەكتەپ ئۆزى كىيىم تىكتۈرەتتى. كىيىم- كېچەكلەرنىڭ چىقىمىنى ئايمۇ - ئاي ئوقۇغۇچىلارنىڭ قوشۇمچە ياردەم پۇلىدىن تۇتۇپ قالاتتى. ھەر يىلى 2- ۋە 8- ئايلاردىكى ئايەم كۈنلىرىدە ئەلەمدارلار گۇۋەنمياۋ ئىبادەتخانىسىدا، قەلەمدارلار كۇڭزى ئىبادەت خانىسىدا ئىبادەت قىلىشقا ماڭغاندا ئوقۇغۇچىلا رەتلىك كىيىنىپ سەپكە تىزىلىپ بېرىپ ئىبادەت قىلاتتى.

ئوقۇغۇچىلار ئىچىدە چەت ناھىيىلەردىن كېلىپ ئىمتىھان بەرگۈچىلەرنىڭ يول راسخوتلىرىنى ھۆكۈمەت تۆلەتتى. باشلانغۇچ مەكتەپلەردىمۇ قوشۇمچە ياردەم پۇلى ئالىدىغانلار بار ئىدى. مەسىلەن: گۇچۇڭ ناھىيىسىدىكى ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدا، ئەگەر مانجۇ بالىلىرى بولسا، ھەر ئايدا بىر بالىغا 30 چىڭدىن ئاق ئۈن بېرەتتى. تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ياكى دارىلمۇئەللىمىن ئوقۇغۇچىلىرى ئوقۇشنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى قىزىل قەغەزگە غەلىبە خەۋىرى يېزىپ پوچتا ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئائىلىلىرىگە ئەۋەتىپ بېرەتتى. ھەمدە ئۇنىڭ ئالدىغا چاپلاتتۇرۇپ قوياتتى. ئۇرۇق- تۇققان، ئەل ئاغىنىلىرى بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ئالاھىدە كېلىپ تەبرىكلەيتتى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇشنى پۈتتۈرگەنلىك باگلىرى مەكتەپتە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، نۇرغۇن ئادەملەر كېلىپ كورەتتى. بەزىلىرى قىزلىرىغا ياخشىراق كىيوغۇل تېپىش ئۈچۈن ئالدىنقى 3 ئوقۇغۇچىنىڭ ئائىلە ئەھۋالىنى سۈرۈشتۈرەتتى. سىياسى- قانۇن

تېخنىكوم ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئوقۇشنى پۈتتۈرۈشى، شىنجاڭدا تۇنجى قېتىملىق تەنتەنىلىك ئىش بولۇپ، خەلق ئىچىدە بۇنىڭدىن چىققانلار ئامبال بولىدىكەن دېگەن خەۋەر تارقالغانلىقتىن ھەرساھەدىكى زاتلارنىڭ دىققەت ئېتىۋارىنى تېخىمۇ قوزغىغان ئىدى. شۇ چاغدىكى جەمئىيەت ئەھۋالىدىن قارىغاندا، مەسىلەن: ئۇيغۇر، خۇيزۇلارنىڭ ئۆز مەسچىتلىرى بار ئىدى. يەنە كونا مەزھەپ، يېڭى مەزھەپ، يېڭى دىنچىلار دەپ بولۇنەتتى. ئۇيغۇر خۇيزۇلار بالىلىرىنى يېڭى مەكتەپكە بېرىشنى خالىمايتتى. مەدرىسىگە ئەۋەتىپ ئاخۇن قىلىشنى خالايتتى. شۇڭا جەنۇبى شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى ناھىيىلىرىدە مەكتەپ بەك ئاز ئىدى. ئامباللار بەگلەرگە مۇسۇلمانلارنىڭ پەرزەنتلىرىنى مەكتەپكە ئوقۇشقا ئەۋەتىپ بېرىش توغرۇلۇق بۇيرۇق چۈشۈرسە بەگلەر بۇ سېلىقنى ئادا قىلىش ئۈچۈن نامراتلارنىڭ بالىلىرىنى سېتىۋېلىپ ئەۋەتىپ بېرەتتى. شۇ چاغدا بۇمۇ بىر «سەيىسە» ئىدى. خەنزۇلارغا كەلسەك ئۇلارمۇ بالىلىرىنى مەكتەپكە بېرىشنى خالىماتتى. ئەمەلدارلار مەكتىۋىدە ئەجنەبى كىتابلىرىنى ئوقۇيدۇ. يەنى «ئادەم، قىلىچ، مىتىر» دېگەننىلا ئوقۇيدۇ، «ئىستىقبالى يوق» دەپ قاراپ، بالىلىرىنى خوسۇسلار ئاچقان 3 خەتلىك دەستۇر، پەمىلىيە شەرھىسى 5 خەتلىك دەستۇر، 4 كىتاپ دېگەنگە ئوخشاشلارنى ئوقۇتىدىغان مەكتەپلەرگە ئەۋەتىشنى خالايتتى. خۇسۇسلار ئاچقان مەكتەپنىڭ چىقىملىرىنى تامامەن ئوقۇغۇچىلار ئۆزلىرى تۆلەيتتى. ھېيت بايراملاردا يەنە سوغا - سالام ئېلىپ باراتتى. شۇڭا كەمبەغەللەر ئادەتتە بالىلىرىنى ھۆكۈمەت مەكتىۋىگە بېرەتتى. يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلىرىمىز ياڭ زېڭشىن

شىنجاڭغا ھوكۇمرانلىق قىلغان دەۋرلەردىكى مائارىپ ئەھۋالى. مەدەنىيەت ئىشلىرىغا كەلسەك بۇنىڭدىن ئېغىز ئاچقىلى بولمايتتى.

3 . ئەمەلدارلار ئارىسىدىكى رەڭگا - رەڭ ئىشلار

ياڭزېڭشىن دەۋرىدىكى مەمۇرى ۋە مائارىپ خادىملىرى ئارىسىدا مەشغۇلات تۈزۈمى دېگەن نەرسە بولمىغاچقا، خالىسا كېلىپ، خالىمىسا كېتەتتى. مەسىلەن: بەلگۈلىمىدە ھەر كۈنى سائەت 9 دا ئىشقا كېلىش، كەچ سائەت 3 دە ئىشتىن چۈشۈش بەلگىلەنگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئادەتتىكى خادىملار سائەت 10 لاردا بېرىپ چۈشتىن كېيىن سائەت 2 لەردە قايتىپ كېتەتتى. ھېيت بايرام ياكى ئالاھىدە زىياپەتلەر بولۇپ قالسا، باشلىشىپ قۇيۇپلا قويرىغىنى تىكنۇۋېتەتتى. ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئەمەلدارلارغا كەلسەك مەسىلەن: بولۇم باشلىقى، كاتىپلارنىڭ كۆپ قىسمى بىر مەزگىل ئامبال بولۇپ قايتىپ كەلگەنلەر بولغاشقا تۇلىسى مەپىگە چۈشۈپ، سائەت 11 لەردە ئىشقا كېلىپ چۈشتىن كېيىن سائەت بىرلەردە قايتىپ كېتەتتى. يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ئىشى بولسا كېلىپ بولمىسا ئۆيىدە ياتاتتى. ياكى سىرىتلارغا چىقىپ ئوينايتتى. بىر كىچىككىنە ھوكۇمەت خادىمىدىمۇ مەلۇم «ئادىمىگەرچىلىك» بولغاندىلا ئاندىن ئىشقا قويۇلاتتى. ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ ئۆزىگە خاس تۇتقان يوللىرى بولاتتى. تېخىمۇ كۈلكىلىك بولغىنى شۇكى، ئامبال دېگەن«ۋۇشكا» ئېسىلغاندىن كېيىن ئالدى بىلەن بۇتخانىغا بېرىپ شاڭ يېقىپ قەسەم بېرەتتى. بۇ ئىشقا رىياسەتچىلىك قىلىش ئۈچۈن ياڭزېڭشىن ئۆزى نازارەتچى ئەۋەتەتتى.

بۇ چاغدا 8چوڭ سودىگەر مەلۇم مۇناسىۋەتلىرى ئارقىلىق ئالاقە باغلاپ، پۇل چىقىرىپ «ۋۇشكا» ئېسىلغان ئامبال ئۈچۈن مەپە ۋە سەپەر تەييارلىقلىرىنى قىلىشىپ بېرەتتى. سودىگەرلەر ئۆزلىگىدىن ئامباللارنىڭ ئىش بېجىرگۈچىلىرى بولىۋالاتتى. سودىگەرلەر ئۆزلىرىنىڭ ھەركىتى ئۈچۈن ۋاكالىتەن راسخوت ئالاتتى. ئامباللارغا ئېھتىياجلىق بولغان نەرسىلەرنى ئۇلار ۋاكالىتەن بېجىرىپ بېرەتتى ياكى ئامبال بىلەن بىرلىشىپ تىجارەت قىلاتتى.

ئامباللىق «ۋۇشكىسى» ئېسىلغاندىن كېيىن بۇتخانىدا قەسەم بېرىپ بولۇپ، مەپىگە ئولتۇرۇپ، خىزمەت ئورنىغا قاراپ يول ئالاتتى. ئەمەلدىن چۈشۈپ قايتقاندا، ئالدى بىلەن ياڭزېڭشىننىڭ ھۇزۇرىغا كېلىپ تەشەككۇر بىلدۈرەتتى. ياڭزېڭشىن ئۇنىڭغا «بۇ قېتىم ئىش جايىدا بولغاندۇر؟» دەيتتى. بۇ ئامبال ئەگەر «ئۇستازىمىزنىڭ غەمخورلىقى بىلەن سەپىرىمىز ياخشى بولدى. كېيىنكى ئۆمرىمىزگىچە يېتىدۇ» دېسە ياڭزېڭشىن ئۇنى ئەيىپكە بويرۇمايلا قالماستىن بەلكى مەمنۇن بولۇپ، «كەلگۈسىدە پۇرسەت بولسا، قايتىدىن ئىشقا ئورۇنلاشتۇرىمەن.» دەيتتى. ئەگەر يۈز كۆرۈشكەندىلا نامراتچىلىقتىن قاخشاپ كەتسە ياڭزېڭشىن بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن كۆرۈنۈشتە ھەدەپ قويغان بىلەن كۆڭلىدە نارازى بولاتتى. ئۇنى يۇۋاشلىق قىلمىدى دەپ قارايتتى. ھەتتا ئۇمۇرۋايەت ئىش بەرمەسلىك خەۋپىمو بار ئىدى. ئۇ چاغلاردا ناھىيىنىڭ چوڭ- كىچىكلىگى، باي-نامراتلىقى ئوخشىمايتتى. لېكىن ياڭزېڭشىننىڭ ئۆز ھىساۋى بولاتتى. ئامبال بولۇشى بىلەنلا ئاز بولغاندىمۇ قانچىلىك نەپ ئالالايدىغانلىقىنى بىلەتتى. شۇڭا ئۇ چاغلاردا ھەربى باشلىقلار، يوق ئادەمنىڭ مائاشلىرىنى يېسە مەمۇرى ئەمەلدارلار خىيانەتچىلىك پارىخورلۇق

قىلاتتى. مۇنداق ئىشلار ئاشكارا بولاتتى. ياڭزېڭشىن بۇ ئىشلارغا سۈكۈت قىلاتتى. ھەتتا ئامباللىق مەنسۆپى كىمگە بېرىلسە شۇ كىشىگە بېرىلگەن ھەق ھېساپلىناتتى. بىرسى بىرەر نەتىجە قازانغان بولسا، ئۇ ئامبال بولاتتى. قازانغان نەتىجىسى چوڭ بولسا چوڭ ناھىيىگە، ئازىراق بولسا كىچىك ناھىيىگە ئامبال بولاتتى. بۇ ئامباللار قايتقاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ باشلىقلىرىغا ئەھۋالغا قاراپ، ئۆز باشلىغىنىڭ تۇغۇلغان كۈنىنى خاتىرىلەشنى ياكى باللىرىنىڭ بۆشۈك تويى قاتارلىق تەبرىكلەش پائالىيەتلىرىدىكى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، كاتتا سوغىلار تەقدىم قىلاتتى. ئۇ چاغدا خۇنەنلىكلەر كۆپ ئىدى. شۇڭا «خۇنەن پادىشاسى» بۇتخانىسىغا كىرگەندە بەزىلەر خۇنەن غەزەللىرىنى ئېيتىپ، زەپەر بىلەن قايتىپ كەلگەنلىگى ئۈچۈن ئىلاھىغا مىننەتدارلىق بىلدۈرەتتى. يەنە بەزىلىرى ئامباللىق ئورنىغا يېتىپ بېرىشتىن بۇرۇن ئالدى بىلەن خۇنەن غەزەللىرىنى ئېيتىپ بولۇپ ئاندىن خىزمەت ئورنىغا باراتتى.

ھەر يىلى ئەتىيازنىڭ ئاخىرلىرى ھەربى مەمۇرى خادىملارنىڭ ھەممىسى جىن يۈيسەن تېغىغا بېرىپ شۈيساۋ بۇتخانىسىدا سەيلە قىلىشاتتى. ھەر يىلىنىڭ 13-ماي كۈنى گۋەن دىمياۋدا بۇتخانا سەيلىسى قىلاتتى. ئىلاھىغا مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ ئويۇنلار قوياتتى. كاتتا زىياپەتلەر قىلاتتى. بۇنىڭ ھەممە چىقىملىرىنى ھۆكۈمەت كۆتۈرەتتى.

4-ئەپيۇن، قىمار ۋە بۇتخانا سەيلىسى

ياڭزېڭشىن شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىغاندىن كېيىن، ھەر يىلى ئەپيۇننى چەكلەيتتى. ھەر يىلى باھارنىڭ باشلىرىدا پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەممە ناھىيىلىرىدە: «ئەپيۇن تېرىشنى مەنئى قىلىنىدۇ، خىلاپلىق قىلغۇچىلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ» دېگەن 8 خەتلىك چوڭ ئېلان چاپلىناتتى. ھەر قايسى ناھىيىلەردە ئەپيۇننى مەنئى قىلىش ئەزالىرى ئامباللىغا ياردەملىشىپ، ئەپيۇننى مەنئى قىلاتتى. لېكىن ئەپيۇن تېرىشنى چەكلەپ، چەككەنلەر بىلەن، ھەتتا ئەپيۇن ساتقۇچىلار بىلەنمۇ كارى بولمايتتى. شۇڭا ئۇ چاغدىكى ھەر دەرىجىلىك دۆلەت خادىملىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئەپيۇنكەش ئىدى. ئادەتتىكى پۇخرالار ئارىسىدىمۇ ئەپيۇن چەككۈچىلەر كۆپ ئىدى. شۇڭا ئەپيۇنخانىلار، ئەپيۇن دۇكانلىرى ئىنتايىن كۆپ ئىدى.

1928-يىلى ئەپيۇننى مەنئى قىلىش بۇيرۇغى يەنە بىر قېتىم بىكار قىلىندى. مەھەللىۋى دورىگەرلىككە جىرىمانە قويۇش ئىدارىسى قۇرۇلۇپ كىشىلەرنىڭ ئەپيون تېرىشىغا يول قويۇۋەتتى. پەقەت ئەپيۇن سودىسىدا مەزكۇر ئىدارە تامغا بېسىپ قويۇپ، جىرىمانە پۇللىرىنى يىغىۋالاتتى. تامغا بېسىلمىغانلارنى خۇسۇسى ئەپيۇن دەپ قوشلاپ جىرىمانە ئالاتتى.

تېخىمۇ كۈلكىلىكى شۇكى ھەر يىلدىكى چاغاندا چوڭ دەرۋازا ئالدىدا ئوچۇق ئاشكارا 3 كۈن قىمار بولاتتى. ھەممە يېمەكلىكلەر سېتىلاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئۈچ كۈن ئىچىدە ھەممىلا يەرگە ياغاچ كارۋاتلار توختۇتۇپ، كارۋات ئۈستىدە تاۋكا قويۇپ، چۆپ - تاق، شىشىخال دېگەنگە ئوخشاش رەڭگا-رەڭ قىمار ئويۇنلىرى ئوينۇلاتتى. 3 كۈندىن كېيىن دېھقانلار كالىندارى بويىچە 1 - ئاينىڭ 4 - كۈنى چوڭ دەرۋازىغا ئىلگىرىكىگە ئوخشاشلا، «يېڭى يىل ئۆتۈپ كەتتى، قىمار ئويناش مەنئى قىلىنىدۇ.» خىلاپلىق قىلغۇچىلار ئېغىر جازاغا تارتىلىدۇ» دېگەن

ئېلان چاپلىناتتى. بۇ چاغدا كارۋاتلار كەينى - كەينىدىن يۆتكەپ كېتىلىپ، ئۆز ئۆيلىرىدە قىمار قىلىنىپ، چوتار ئېلىش باشلىناتتى بەزەن ئەسكەرلەر بۇنداق ئۆيلەرنى سورۇشتۇرۇپ بېرىپ خىراجەت تاپاتتى. بۇ ئىشلار ھەر يىلى شۇنداق بولىۋېرىپ بىر خىل ئادەتكە ئايلىنىپ قالغان ئىدى. ھاۋا چاھان ئىسسىغاندىن كېيىن بۇتخانە سەيلىسى ئۈزۈلمەي بولاتتى. سەيلىدە قىمار ئوينۇلاتتى.

شۇ چاغدىكى ئاساسلىق بۇتخانە سەيلىلىرىدىن مەسىلەن: دىخانلار يىلنامىسىنىڭ 2 - ئاينىڭ 4- كۈنىدىكى سىچۇەن خۇيگۇەن بۇتخانىسىنىڭ سەيلىسى، 3- ئاينىڭ 18- كۈنىدىكى نىياڭ- نىياڭمىياۋ سەيلىسى، 4- ئاينىڭ 8 - كۈنىدىكى خۇگسەنزۇي ئەۋلىيالار ئىبادەتخانىسىنىڭ سەيلىسى، 5 - ئاينىڭ 5- كۈنى ۋە 6- ئاينىڭ 6 - كۈنى غەربى باغچىدىكى لۇڭۋاڭمىياۋ سەيلىسى، 6- ئاينىڭ 15- كۈنى شۇيموگۇدىكى 8 چىراقلىق بۇتخانە سەيلىسى، 7- ئاينىڭ 7- كونى لاۋخۇگمىياۋ سەيلىسى، 7- ئاينىڭ 15- كۈنى چىڭخۇاڭمىياۋ سەيلىسى، ئۇلاردىن تاشقىرى ھەر قايسى كەسىپلەرنىڭ ھەر قايسى ساھەدىكىلەرنىڭ مەسىلەن: تامچىلار، ياغاچچىلار تومۇرچىلەر ۋە كومۇرچىلەر مۇلاۋجۇنمىياۋ ئىبادەتخانىسىدا سەيلە ئويۇشتۇراتتى. سەيلە بولغاندا ئادەتتە 3كۈن ئويۇن قويۇلاتتى. ۋاگېپمىياۋ سەيلىسىگە ئادەم بەك كوپ قاتنىشاتتى. چوڭراق بولىدىغان سەيلىلەردىن مەسىلەن: خۇگسەنزۇيدىكى سەيلە بىلەن غەربى باغچىدىكى لۇڭۋاڭمىياۋ سەيامسى بولغاندا ھەر مىللەت ھەر ساھەدىكىلەردىنمۇ بېرىپ تاماشا كوراتتى، دولەت خادىملىرىمۇ ئىشنى توختۇتۇپ باراتتى. سەيلىدە چوڭ يەپ ئىچىپ ئىسراپخورلۇق قىلىشاتتى

بەيتىك ۋەقەسىنىڭ ھەقىقى ئەھۋالى ۋە جەريانى

سۇڭ شىلەن

1947 - يىلى 6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى يۈز بەرگەن بەيتىك ۋەقەسى بىرمەھەل زىلزىلە پەيدا قىلدى، شۇ چاغدا بىرمۇنچە جۇڭگو ۋە چەتئەل مۇخبىرلىرى شىنجاڭغا كېلىپ، ھەر خىل خەۋەر - ماقالىلارنى يازدى. شۇ مەزگىلدە كوپلىگەن كىشىلەر بەيتىك ۋەقەسىنىڭ يۈز بېرىشى توغرىسىدا ھەر خىل قاراشلاردا بولدى، بەزىلەر ئۇنى نوقۇل جۇڭگو - موڭغۇلىيە چېگرا ماجىراسى دەپ قارىدى، بەزىلەر سوۋېت ئىتتىپاقى چاررۇسىيە جاھانگىرلىگىنىڭ سىياسىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ، شىنجاڭنى پەيدىنپەي ئىزگىنلەپ، جۇڭگودىن ئايرىپ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كونتروللىغىدا ئاتالمىش «شەرقى تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇشقا ئۇرۇنىۋاتىدۇ، دەپ قارىدى؛ بەزىلەر بولسا، تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرى ئالتاي رايونىدا ئوزلىرى بىلەن قارشىلىشىۋاتقان ئوسماننىڭ كۈچلىرىنى يوقىتىش مەقسىتىدە، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كۈشكۈرتىشى بىلەن، ئىلى ۋەقەسى گۇروھىغا ماسلىشىۋاتىدۇ، دەپ قارىدى. ئازاتلىقتىن كېيىن شائىخەي گۈزەل سەنئەت نەشرىياتى تۈزگەن «بەيتىك بۇلۇتلىرى»

ناملىق رەسىملىك كىتاپچىدا بولسا، بەيتىك ۋەقەسىنى ئامېرىكىنىڭ ئۈرۈمچىدىكى كونسۇلخانىسىنىڭ كۇشكۇرتىشى بىلەن ئۆزىمىز پەيدا قىلغان دەپ ئېيتىلغان ھەمدە شۇ چاغدا تېخى شىنجاڭغا كەلمىگەن ماكىننان ئىسىملىك بىر ئامېرىكىلىقنىڭ بۇ ۋەقەنىڭ مۇھىم پىلانلىغۇچىسى ئىكەنلىكىمۇ ئېيتىلغان (ماكىننان ئۈرۈمچىگە 1947 - يىل 7 - ئاينىڭ بېشىدا كەلدى، بەيتىك ۋەقەسى بولسا 6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى يۈز بەردى. ئۇ، ئاۋال كونسۇلخانىدا كاتىپ بولۇپ، كېيىن مۇۋەققەت مائاۋىن كونسۇل بولغان، مەن ئۇنىڭ بىلەن بىر قېتىملا كۆرۈشكەن)، بۇنداق دېيىش تارىخى پاكىتلارغا ئۇيغۇن ئەمەس.

مەيلى قانداق دېيىلسۇن، بۇ مەسىلە ھەققىدە ھازىر تېخى بىرەر يەكۈن چىقارغىلى، تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرىنىڭ شۇ چاغدا بەيتىكتە تۇرۇشلۇق قوشۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشتىكى ھەقىقىي مۇددىئاسىنى تېخى تەل - تۆكۈس ئايدىڭلاشتۇرغىلى بولمايدۇ.

شۇ چاغدا مەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭ گارنىزونىنىڭ باش قوماندانى ئىدىم، دېمەك مەن بەيتىك ۋەقەسىنىڭ مۇھىم بىر ھەغداسى. ئېلىمىزدە دىپلوماتىيە تەتقىقاتى ۋە تارىخ تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خادىملارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن، شۇ چاغدىكى ئەمەلىي ئەھۋالنى يېزىپ چىقىشىم، بۇ مېنىڭ ئۆتەشكە تېگىشلىك مەجبۇرىيىتىم.

1. بەيتىك ۋەقەسىنىڭ تارىخى ئارقا كۆرۈنۈشى

1947 - يىلى 6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى بەيتىك ۋەقەسى يۈز بەرگەن چاغدا، مەن گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدىكى قىسىملىرىنىڭ

باش قوماندانى ئىدىم، زىممەمدە زېمىننى قوغداش مەسئۇلىيىتى بار ئىدى. شۇڭا مەن تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرىنىڭ چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرىمىزغا يولسىزلىق بىلەن ھۇجۇم قىلغانلىقىدىن خەۋەر تاپقىنىمدا، بەيتىكتە تۇرۇشلۇق 1 - ئاتلىق دىۋىزىيەنىڭ ماشىجىن لىيەنىگە ئۇلارغا قەتئىي قارشىلىق كۆرسىتىش توغرىسىدا قاتتىق بۇيرۇق بەردىم ۋە گۇچۇڭدا تۇرۇشلۇق 1 - ئاتلىق دىۋىزىيە 2 - تۇەنىنىڭ باشلىقى خەنفەنگە تۇەنىنىڭ ئاساسىي كۈچىنى باشلاپ ياردەمگە بېرىشىنى بۇيرۇدۇم. ئارىدىن كۆپ ئۆتمەي، موڭغۇلىيە ئارمىيىسىدىن غەنىمەت ئېلىنغان نەرسىلەر ئارىسىدىن موڭغۇلىيە چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى قوماندانىنىڭ بىر ئۇرۇش قىلىش بۇيرۇغىنى قولغا چۈشۈردۇق، بۇ بۇيرۇقنىڭ 1 - ماددىسىدىلا «بەيتىك — موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ زېمىنى، ئۇنى جۇڭگو قوشۇنلىرى بېسىۋالغان، جۇڭگو قوشۇنلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ، چېگرا مۇداپىئەمىزنى مۇستەھكەملەش — بىزنىڭ مۇقەددەس ۋەزىپىمىز» دېيىلگەن ئىدى. مەن بۇ ھۆججەتنى كۆرۈپ ھەيران قالدىم، چۈنكى مەن ئەزەلدىن بەيتىك تاشقى موڭغۇلىيە چېگراسىدىن خېلىلا يىراقتا، دەپ قاراپ كەلگەن ئىدىم. موڭغۇلىيە ئارمىيىسىدىكىلەر يۇقۇرىقىدەك دېگەندىن كېيىن، بۇنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىپ كۆرۈشكە توغرا كەلدى، شۇڭا مەن شىنجاڭ بىلەن تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ مۇناسىۋىتىنى ياخشى بىلىدىغان بەزى كىشىلەرنى (ئېسىمدە قېلىشىچە، خەنزۇ ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى ليۇشىياۋلى، دىپلوماتىيە ۋەكىللى مەھكىمىسىنىڭ كېجاڭى شۈيجىڭدەن قاتارلىق كىشىلەرنى) يىغىپ ۋە بەزى ھۆججەت — ماتېرىياللارنى (مەسىلەن، ياڭزېڭشىن يازغان «سەۋەنلىكلىرىمدىن ساۋاقلار» قاتارلىقلارنى)

توپلاپ مەجلىس ئېچىپ بۇ مەسىلىسىنى مۇزاكىرىگە قويدۇم، مەن ماتېرىياللاردىن ۋە ئۇلارنىڭ سۆزلىرىدىن ئومۇمەن تۆۋەندىكى ئەھۋاللارنى ئۇختۇم:

1. شىنخەي ئىنقىلاۋىدىن كېيىن، تاشقى موڭغۇلىيە گېگەنى چېبزۇن دامبا رۇسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ قۇتۇرتىشى بىلەن كۇلۇن (ھازىرقى ئولانباتۇر)دە مۇستەقىللىق جاكالاپ، 1912 - يىلى ئەتىيازدا ئەسكەر ئەۋەتىپ قوبدىغا ھۇجۇم قىلدۇرغان.

قوبدىدا چىڭ سۇلالىسى ۋاقتىدا يەرلىك ھەربى - مەمۇرى ئىشلارنى باشقۇرۇشقا مەسلىھەتچى ئەمەلدار تۇرغۇزۇلغان، قوبدا مەمۇرى جەھەتتە مەركەزگە بىۋاستە قارىغان ئىدى. ۋەزىيەت ناھايىتى جىددىيلەشكەندە، بېيجىڭ ھۆكۈمىتى شىنجاڭ، ئىلى، ئالتايلارغا (ئۇ چاغدا ئىلىدا چېگرا مۇداپىئە ۋالىسى، ئالتايدا ئىش بېجىرگۈچى ئەمەلدار تۇرغۇزۇلغان، ئۇلار مەركەزگە بىۋاستە قارىغان ئىدى.) قوبدىغا ئەسكەر ئەۋەتىپ ياردەم بېرىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرگەن، بىراق ياردەم بەرگۈچى قوشۇنلار تېپىلىپ بولغىچە، قوبدا 1912 - يىلى 8 - ئايدا قولدىن كەتكەن ئىدى. تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرى قوبدىنى ئالغاندىن كېيىن يەنە 1913 - يىلى 7 - ئايدا ئالتاي رايونىدىن ساغانتۈگۈگە 2 قېتىم ھۇجۇم قىلغان، ئىككىلا قېتىمدا شىنجاڭنىڭ دۇدۇسى (تۇتۇق بېگى) ياڭزېڭشىننىڭ شۇ يەردە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن چېكىندۈرۈلگەن. بۇ قىسىملارغا لۇيجاڭجياڭ سۇڭلىن، تۇەنجاڭ جاڭجيەنلەر قوماندانلىق قىلغان ئىدى. رۇسىيە جاھانگىرلىكى ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ قوبدا بىلەن ئالتاينى يۇتۇۋېلىش مەقسىتىگە يېتەلمىگەندىن كېيىن، رۇسىيىنىڭ بېيجىڭدىكى باش ئەلچىسى ۋە ئۈرۈمچىدىكى كونسۇلى ئارقىلىق

ئېلىمىز ھۆكۈمىتىگە ۋە يەرلىك دائىرىلەرگە نوتا تاپشۇرۇپ: «جۇڭگو قوشۇنلىرى ئالتاي تېغىنىڭ شىمالىدىن ھەرگىز ئۆتمەسلىكى كېرەك، ناۋادا قوشۇنلار ساقسايغا يۆتكىلىدىغان بولسا، دۆلىتىمىز تاقابىل تۇرۇش چارىلىرىنى قوللىنىدۇ، ئالتاي ۋە سارسۇمبە (يەنى چېڭخۇا) قاتارلىق جايلارنى ئەسكەر ئەۋەتىپ ئىشغال قىلمايمىز دېيەلمەيمىز دېگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە، رۇسىيە قوشۇمۇدۇندىن 5 مىڭ ئەسكەر ئەۋەتكەن، بۇ ئەسكەرلەر قوبدىنىڭ شەرقى جەنۇبىدىكى خۇلۇنكۇل ۋە خادۇسۇنغا كىرىپ، تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنىنىڭ قوماندانى دەمبە زاڭزۇڭغا ماسلاشقان. رۇسىيە يەنە قەشقەر بىلەن ئىلىغىمۇ ئەسكەر كىرگۈزۈپ، شىنجاڭ دائىرىلىرىگە تەھدىت سالغان.

شۇ چاغدىكى بېيجىڭ ھۆكۈمىتى ئاجىز، قابىلىيەتسىز بولغاچقا يا ئەسكەر چىقىرىپ قارشىلىق كۆرسىتىشكە جۈرئەت قىلالماي، يا ھەقىقەتتە چىڭ تۇرۇپ مۇنازىرىلىشەلمەي، ۋەقە كېڭىيىپ كەتمىسۇن دەپ، بېيجىڭدە رۇسىيە ئەلچىسى بىلەن سولھ تۈزۈپ، مەسىلىنى مەركەز ۋە يەرلىك ئورۇن تەرىپىدىن دىپلوماتىيە يولى بىلەن تەڭلا ھەل قىلماقچى بولغان.

(1) مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) 11 - ئايدا جۇڭگونىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى بىلەن رۇسىيە باش ئەلچىسى: «تاشقى موڭغۇلىيە ئاپتونوم رايونى بۇرۇنقى چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ كولۇندىكى ئىش بېجىرگۈچى ئەمەلدارى، ئۇلاستاي جاڭجۈنى ۋە قوبدا مەسلىھەتچى ئەمەلدارى باشقۇرغان يەرلەر بىلەن چېگرالىنىشى كېرەك» دېگەن مەزمۇننى ئۆز ئىچىگە ئالغان شەرتلەر بويىچە بايانات ئىمزالىغان.

(2) مىنگونىڭ 2 - يىلى (1913 - يىلى) 12 - ئاينىڭ 21 -

كۆنى ئالتاينىڭ ئىش بېجىرگۈچى ئەمەلدارى پالتا، رۇسىيەنىڭ ئالتايدا تۇرۇشلۇق كونسۇلى كۇشىنكۇ بىلەن چىنخۋا (سارسۇمبە) دە جۇڭگو - موڭغۇلىيە ۋاقىتلىق ئۇرۇش توختۇتۇش ۋە قوشۇنلارنىڭ تۇرىدىغان چېگرىسى ھەققىدە شەرتنامە ئىمزالىغان، ئۇنىڭ 1 - ماددىسىنىڭ تولۇق تېكىستى مۇنداق: «جۇڭگو قوشۇنلىرى بىلەن خارخا قوشۇنلىرى مۇشۇ شەرتنامە كۈچكە ئىگە مەزگىلدە، ئالتايدىكى ئەڭ ئېگىز سۇ بۆلگۈچ پاسىللارنى يەنى سان - پېتىربۇرگ شەرتنامىسىنىڭ 8 - ماددىسىدا يېزىلغان كۈيتۇڭ تېغىدىن باشلاپ شەرقتىكى جاڭغاشقىچە، ئۇ يەردىن بۇلغۇن دەرياسى بويلاپ چىرغىلاڭ دەرياسى ئېقىمىزغىچە، ئۇ يەردىن يەنە شەرقى جەنۇپقا قاراپ ئىلگىرلەپ، ساغانتۇڭگۇنىڭ غەربى شىمالىدىكى توخانسەكەدىن ئۆتۈپ خارغىنتىغامانغىچە بولغان يەرلەرنى چېگرا قىلدى، ئىككى تەرەپنىڭ چېگرىدىن ئۆتۈشىگە بولمايدۇ، بىر - بىرىگە ھۇجۇم قىلىشقا تېخىمۇ بولمايدۇ. لېكىن ساغانتۇڭگۇ ئەتىراپىدا تۇرۇشلۇق جۇڭگو قوشۇنلىرى مەزكۇر شەرتنامە ئىمزالانغاندىن كېيىنكى 3 ئاي ئىچىدە يۈەنخۇ دېگەن يەرگە قايتىپ كېتىدۇ». ئۇلار يەنە: بۇ شەرتنامە ئىككى تەرەپنىڭ قوشۇنلىرى تۇرىدىغان جايغا قارىتىلغان، قوبدا بىلەن ئالتاينىڭ چېگرا مەسىلىسى بىلەن ھەرگىز ئالاقىسى يوق، دەپ بايانات ئېلان قىلغان. دەل شۇ مەزگىلدە، رۇسىيەنىڭ ئالتايدا تۇرۇشلۇق كونسۇلى قانداقتۇ: «قوبدىدىكى موڭغۇلىيە ئەمەلدارلىرىدىن كەلگەن خەتكە قارىغاندا، چېگرىنىڭ بولغۇن بويىدىكى قىسمىنى توغرا بولماپتۇ، دەپ، بەيتىكنى چېگرا قىلىش توغرىسىدا تەكلىپ بەردى» دېگەن. بۇنىڭدىن كۆرگىلى بولىدىكى، رۇسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ پۈتكۈل ئالتاي رايونىنى يېسىۋېلىش

يولىدىكى قارا نىيىتى بايانات ئىمزالاش بىلەنلا يوقالمىغان.

كېيىنكى يىلى (1914 - يىلى) ياۋروپا ئۇرۇشى پارتلاپ رۇسىيە جاھانگىرلىكى پۈتۈن كۈچى بىلەن غەرپتە ئۇرۇش قىلىۋاتقانلىقى ئۈچۈن، شەرقتە تاجاۋۇز قىلىشقا چولىسى تەگمىگەن، 1917 - يىلى رۇسىيەدە ئوكتەبىر ئىنقىلابى پارتلىغانلىقى ئۈچۈن، ئالتاي چېگرىلىرى 10 يىل تىنچ بولغان ئىدى.

تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرى رۇسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ كۈشكۈرتىشى بىلەن ئالتايغا تاجاۋۇز قىلغان چاغدا، ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرى بېيجىڭغا بىۋاستە قارىغان ۋە ھەر قايسى ئۆز تەۋەسىنى ئۆز ئالدىغا باشقۇرغان، شىنجاڭنىڭ دۇدۇسى ياڭ زېڭشىن ۋەزىيەتنىڭ خەتەرلىكلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئالتاينىڭ ئىش بېجىرگۈچى ئەمەلدارى پالتا ئىلىنىڭ مۇداپىئە ۋالىسى ياڭ فېيشيا قاتارلىق كىشىلەر بىلەن كۆپ قېتىم مەسلىھەتلىشىپ، 1914 - يىلى ئىلى ئەلچىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇنى چېگرا مۇداپىئە ۋالىسى دەپ ئۆزگەرتتى، 1916 - يىلى تارباغاتاي مەسلىھەتچىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا تارباغاتاي ۋىلايىتىنى تەسىس قىلدى. 1918 - يىلى ئالتاينىڭ ئىش بېجىرگۈچى ئەمەلدارىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئالتاي ۋىلايىتىنى تەسىس قىلدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى شىنجاڭ ئۆلكىسىگە قاراشلىق بولدى.

2. تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ ئالتايدىكى زېمىنىمىزنى بېسىۋالغانلىقىنىڭ جەريانى:

1922 - يىلى (مىنگونىڭ 12 - يىلى) تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرى بولغۇنغا بېسىپ كىرىپ، بولغۇن ھاكىمىنى تۇتۇپ كەتكەن، يەرلىك موڭغۇل ئاھالىسىغا تەھدىت سېلىپ، ئۇلارنى

ئىتائەت قىلدۇرماقچى بولغان.

1933 - يىلى (مىنگونىڭ 22 - يىلى) شىنجاڭدا بىر قانچە جايدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەندە، تاشقى موڭغۇلىيە پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، چېگرىدىن ئەسكەر ئۆتكۈزۈپ، بولغۇن ناھىيىسى تەۋەسىگە كىرگۈزدى. 1935 - يىلى ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى شا ×× (شارىپقان بولسا كېرەك) باش كاتىپ مەنكەي بىلەن قوبدىنىڭ مەمۇرى باشلىقى غومبونى كېڭىشىش ئۈچۈن ئېرمىكتۇغا ئەۋەتكەن، ئۇلار كېڭىشىپ: «ئالتايدىكى ئاساسلىق سۇ بولگۇچ تاغنى پاسىل قىلىش، ئالتاي تاغلىرىدىن سۈيى شىنجاڭغا ئاقىدىغانلىرى شىنجاڭغا تەۋە بولۇش، قوبدىغا ئاقىدىغانلىرى تاشقى موڭغۇلىيەگە تەۋە بولۇش»نى قارار قىلغان. ئولانداۋان تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى سۇلار بولغۇن دەرياسىغا قۇيۇلغاچقا، بۇ بەلگىلىمە بويىچە، تاشقى موڭغۇلىيە ئۆزى ئىشغال قىلىۋالغان بولغۇن ناھىيىسىنىڭ بازىرىنى شىنجاڭغا قايتۇرۇپ بېرىشى كېرەك بولسىمۇ، لېكىن قوبدا دائىرىلىرى بەلگىمىنى ئىجرا قىلماي، ئۆزلىرى ئىشغال قىلىۋالغان بولغۇن ناھىيىسىنىڭ تەۋەسىنى قايتۇرۇپ بەرگىلى ئۇنىمىغان.

1938 - يىلى (مىنگونىڭ 27 - يىلى) 6 - ئاينىڭ 20 - كۈنى قوبدا چېگرا ساقلىغۇچى قىسىملىرى ئۇشتۇمتۇت بومبۇتۇ دېگەن يەرنى ۋە ئۇنىڭ يېنىدىكى قارا بالچىق بويلىرىنى بېسىۋېلىپ، چېگرا ساقلىغۇچى ئەسكەرلىرىمىزنى چېكىنىشكە مەجبۇر قىلغان، چىڭگىلدىكى مىتالچىلىق ئىدارىمىزنىڭ باشلىقى گوپۇگلۇك ئۆزى بىۋاستە بومبۇتۇغا بېرىپ، تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ چېگرا ساقلىغۇچى ئەمەلدارى سېرىن بىلەن كۆرۈشۈپ، تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرىنىڭ ئىشغال قىلىۋالغان يەرلەردىن چىقىپ كېتىشىنى

تەلەپ قىلغان. سېرىن يولسىز ئۆكتەملىك قىلىپ: «بومبۇتۇ، يېرىنچى، قارچىخات، قارا بالچىق قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسى تاشقى موڭغۇلىيەگە تەۋە، جۇڭگونىڭ چېگرا ساقلىغۇچىسى دۆيى ھازىر تۇرۇۋاتقان قارا بالچىق قاتارلىق جايلارمۇ تاشقى موڭغۇلىيەگە تەۋە، ئۇ يەرلەردىن تېز چىقىپ كېتىشىڭلار كېرەك» دېگەن. گوجۇيجاڭ ئۇنىڭغا جاۋابەن: «قوبدا بىلەن ئالتاينىڭ بۇرۇنقى چېگرىسى شىمالدا ئولانداۋانغىچە، «شەرقى شىمالدا مىنكېخېرگىن قارلىق تېغىغىچە بولۇپ، ئالتاينىڭ ئاساسلىق سۇ بولگۇچ تاغلىرىنى پاسىل قىلغان، تاشقى موڭغۇلىيە بولغۇن ناھىيىسى تەۋەسىدىكى يەرلىرىمىزنى قايتۇرۇپ بېرىش ئورنىغا، تېخى يەنە ساغان دەرياسى بويىدىكى يەرلىرىمىزنىمۇ ئىشغال قىلىۋالدى، بۇ، ياخشى خوشنىدارچىلىق ئەمەس، بۇنىڭغا سەۋر قىلىپ تۇرغىلى بولمايدۇ» دېگەن. تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ چېگرا ساقلىغۇچى ئەمەلدارى سېرىن گەپ تاپالماي: مەن ھۆكۈمىتىمىزنىڭ بۇيرىقىغا بىنائەن چېگرا ساقلاۋاتىمەن، چېگرا مەسىلىلىرى ئۈستىدە سۆزلىشىش قولۇمدىن كەلمەيدۇ، ئىككى تەرەپ ئۆز ھۆكۈمىتىمىزگە تېلېگرامما بېرىپ، ھۆكۈمەتلىرىمىزنىڭ ۋەكىل ئەۋەتىپ مەجلىس ئېچىپ ھەل قىلىشىنى كۈتەيلى، ھازىرچە ئىككى تەرەپ ھۆكۈمەتلىرىمىزنىڭ تېچلىق ئارزۇسىغا خىلاپلىق قىلماسلىق ئۈچۈن، ھازىرقى ئورنىمىزدا توقۇنۇش قىلماي تۇرايلى، يەنى موڭغۇلىيە قاراۋۇللىرى بومبۇتۇدا، جۇڭگو قاراۋۇللىرى قارابالچىقتا تۇرايلى، دېگەن.

كوپ ئۆتمەي، گېرمان - سوۋېت ئۇرۇشى پارتلىغان، تاشقى موڭغۇلىيە ئارمىيىسى ياپونىيىنىڭ كانتون ئارمىيىسىدىن مۇداپىئە كۆرۈش بىلەن بەنت بولۇپ كېتىپ، ئالتايغا تاجاۋۇز

قىلىشقا چۆللىسى تەگمىگەن، شۇڭا غەربىي شىمال رايونىمىزدىكى مۇھىم قورغان - ئالتاي ۋاقىتىنچە تىنچ بولغان ئىدى.

سوۋېت ئىتتىپاقىدا 1940 - يىل نەشىر قىلىنغان خەرىتىدە ئالتاي تاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى بارلىق ئېدىرلىق جايلار سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ تەۋەسى قىلىپ كۆرسىتىلگەن، چېگرا سىزىقى بەيتىك ۋە يۇەنخوغىچە سىزىلغان، دېمەك نەچچە تۈمەن كىۋادرات كىلومېتىر يەر بېسىۋېلىنغان، بۇ يەرنىڭ كۆلىمى شىۋېتسارىيە، لىيۇكسېمبۇرگ، بېلگىيە، گوللاندىيەلەرنىڭ ئومۇمىي يەر كۆلىمىدىنمۇ چوڭ. بۇ، كىشىدە، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى رۇسىيە جاھانگىرلىكىنىڭ ئالتاينى بېسىۋېلىشنى قەستلىگەن سىياسىتىگە ۋارىسلىق قىلىۋاتىدۇ دېگەن تۇيغۇنى پەيدا قىلماي قالمايدۇ.

2 . ئوسماننىڭ بەيتىككە چېكىنىشى

شىنجاڭ - ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدىكى كەڭ زېمىنى، ئۇنىڭ جەنۇبىدىن شىمالىغىچە 2 مىڭ 200 كىلومېتىر، شەرقىدىن غەربىگىچە 2 مىڭ 500 نەچچە كىلومېتىر بولۇپ، يەر كۆلىمى 1 مىليون 600 مىڭ كىۋادرات كىلومېتىردىن كۆپرەك كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدىن تىيانشان تېغى كېسىپ ئۆتىدۇ، جەنۇبىدا كۇئېنلۇن تېغى قەد كۆتۈرۈپ تۇرىدۇ، خېلى كۆپ قىسمى قۇملۇق - چۆللەردىن ئىبارەت. ئازادلىقتىن بۇرۇن ئۆلكە بويىچە ئۇيغۇر، قازاق، خەنزۇ، خۇيزۇ، مانجۇ، موڭغۇل، قىرغىز، تاتار، ئۆزبەك، تاجىك، رۇس، شىبە، داغۇردىن ئىبارەت 13 مىللەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 5 مىليوندىن كۆپرەك ئاھالە بار ئىدى. بۇ مىللەتلەر ئىچىدە ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، تاجىك، تاتار، ئۆزبەكلەر تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى مىللەتلەر بولۇپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، خۇيزۇلارمۇ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. شىبەلەر بىلەن داغۇرلار مانجۇلارنىڭ شاخلىرى. ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى ئەڭ كۆپ بولۇپ، ئاھالىنىڭ 75 پىرسەنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇيغۇرلاردىن قالسا، قازاقلارنىڭ سانى كۆپ، تەخمىنەن 400 مىڭدىن ئاشىدۇ. ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى غۇلجا، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىدە ياشايدۇ. مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق ياكى سودىگەرچىلىك قىلىدىغان ئاز بىر قىسمىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، شىنجاڭدىكى قازاقلارنىڭ كۆپ قىسمى چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدۇ. ئۇلاردا قەبىلە تۈزۈمى يەنىلا مەۋجۇت. بىر مۇنچە قەبىلىلەر مۇقىم ئولتۇراقلاشماي، دائىم كۆچۈپ يۈرۈپ، يازنى يايلاقتا ئۆتكۈزۈشنى ياخشى كۆرىدۇ. چۈنكى يايلاقنىڭ ھاۋاسى سالقىن، سۈيى ئەلۋەك، ئوت - چۆپى مول بولۇپ، مال بېقىشقا ۋە ماللارنى كۆپەيتىشكە مۇۋاپىق. قىش كىرگەندە قىشلاققا كۆچىدۇ. قازاق قەبىلىلىرى ئادەتتە نۇرغۇن چارۋا مالغا ئىگە بولۇپ، ئۇلاراق كالا - قوي گۆشلىرىدىنى يەپ، قىمىز سۈت ئىچىپ، قەدىمدا ئېيتىلغاندەك «گۆشنى نان، سۈتنى چاي قىلىپ ياشايدۇ.» ھازىر ئۇلارنىڭ تولىسى نان بوغۇرساقنى ئاساسى ئوزۇقلۇق قىلىدىغان بولدى. ئۇلار يەنە ناھايىتى قۇۋۋەتلىك ۋە قورساقتا تۇرىدىغان قۇرۇت - ئىرىمچىكلەر بىلەنمۇ ئوزۇقلىنىدۇ. قازاقلار ھەمىشە تاغ - دالىدا ياشىغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، يېگەن نەرسىلىرى ناھايىتى قۇۋۋەتلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، ئومۇمەن ناھايىتى قاۋۇل - بەستلىك كېلىدۇ، ئەر-

ئايال، چوڭ - كىچىك ھەممەيەن ئات مىنىشكە ماھىر، ئوۋ قىلىشنى ياخشى كۆرىدۇ، مەرگەن كىلىدۇ، ئۇلار قەھرىمانغا چوقۇنىدۇ، قەھرىمان، ئۇرۇشقا ماھىر كىشىلەرنى «باتۇر» دەپ ئاتايدۇ.

ئوسمان ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ كوكتوقاي ناھىيىسىدە تۇغۇلغان بولۇپ، قازاقلارنىڭ مولقا قەبىلىسىنىڭ باشلىقى ئىدى، ئۇ جۈرئەتلىك، ئات مىنىشكە ماھىر، مەرگەن، شەخسى قەھرىمانلىق ئىدىيىسى ناھايىتى كۈچلۈك ئادەم ئىدى. ئوسمان 1937 - يىلدىن باشلاپلا شېڭ شىسەينىڭ دىكتاتۇرىسىغا قارشى تۇردى. دەسلەپتە ئاران 7 لا ھەمراسى بار ئىدى. كېيىن ئالتاي ۋىلايىتىدىكى كۆپچىلىك قازاقلارنىڭ ھىمايىسىگە ئىگە بولۇپ «باتۇر» دەپ ئاتالدى. شېڭ شىسەي ئۇنى يوقۇتۇشقا بىر نەچچە قېتىم ئەسكەر ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ئوسمان يەر شارائىتى بىلەن تونۇش بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە شۇ چاغدا تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ ياردىمىگە ئېرىشكەنلىكى ئۈچۈن (دەسلەپتە تاشقى موڭغۇلىيە ئۇنىڭغا ياردەم بەرگەن، كېيىن نىمىشقىدۇر مۇناسىۋىتى ئۈزۈلدى) شېڭ شىسەي ئۇنى يوقىتالمىغان ئىدى. 1944 - يىلى 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى غۇلجا ۋەقەسى پارتلىغاندىن كېيىن، ئوسمان بۇ ھەركەتكە قاتناشتى. 1945 - يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا، غۇلجا، تارباغاتاي ۋە ئالتاي قاتارلىق جايلار ئارقا - ئارقىدىن گومىنداڭ ھوكۇمرانلىقىدىن قۇتۇلدى. 1945 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئۈچ ۋىلايەت ئارمىيىسى ئارقا - ئارقىدىن جىڭ، شىخولارغا ھۇجۇم قىلدى، 9 - ئاينىڭ 3 - كۈنىدىن باشلاپ، دولەت تەۋەلىكى ئېنىق بولمىغان ئايروپىلانلار شىخو بىلەن جىڭنى بومباردىمان قىلدى، غۇلجا تەرەپ ئارمىيىسى ئېغىر تىپتىكى زەمبىرەك، كويدۇرگۈچ بومبا قاتارلىق قوراللار بىلەن كېچە - كۈندۈز توختىماي ھۇجۇم قىلغاچقا جىڭنى ساقلاۋاتقان بىر دىۋىزىيە ئەسكەر پۈتۈنلەي تارمار بولدى، شىخونى ساقلاۋاتقان قوشۇنلار قاتتىق ھۇجۇمغا ئۇچرىدى. 9 - ئاينىڭ 5 - كۈنى شىخو قولدىن كەتتى، شىخونى ساقلىغان قوشۇنلارنىڭ كوپ قىسمى يوقۇتۇلدى. شۇ چاغدا ئۈچ ۋىلايەت ئارمىيىسى ئۆلكە مەركىزى ئۈرۈمچىگە 140 نەچچە كىلومېتىرلا كېلىدىغان ماناس دەرياسىنىڭ غەربى قىرغىقىغا يېتىپ كەلدى. جەنۇبى شىنجاڭغىمۇ بىر قىسىم قوشۇن بىلەن ھۇجۇم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن ئۆلكە داۋالغۇپ، پاراكەندىچىلىك ئىچىدە قالغان ئىدى.

شۇ چاغدا گومىنداڭنىڭ ئۈرۈمچىدىكى 8 - ئۇرۇش رايونىنىڭ قۇماندانى جۇشاۋلياڭ جياڭ جېشىغا جىددى تېلېگىرامما يوللاپ «ئەھۋال ئېغىر، ئىستىقبال تۇتۇق، دولەت ئۈچۈن قۇربان بولۇشتىن باشقا يول يوق» دىگەن ئىدى. جياڭ جېشى تېلېگىراممىنى كورگەندىن كېيىن، قاتتىق بىئارام بولۇپ، دەرھال سىياسى ۋازارەتنىڭ ۋازىرى جاڭ جىژجوڭنى بۇ قېتىمقى ۋەقەنىڭ ھەقىقى ئەھۋالىنى ئېنىقلاپ، مەسىلىنى ھەل قىلىشتا پايدىلىنىش ئۈچۈن بىر دوكلات تەييارلاشقا ئۈرۈمچىگە ئەۋەتتى. جاڭ جىژجوڭ 9 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ئۈرۈمچىگە كەلدى (شۇ چاغدا مەن شىنجاڭدىكى 9 - شوبە مەكتەپنىڭ مۇدىرلىقىغا تەيىنلىنىپ، جاڭ جىژجوڭ بىلەن ئۈرۈمچىگە بىر ئايروپىلاندا كەلگەن ئىدىم) جاڭ جىژجوڭ 14 - كۈنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق مۇۋەققەت باش كونسۇلى يېشىپېف بىلەن كورۇشۇپ، ئۇنىڭ پىكىرىنى ئالدى. يېشىپېف: «بۇ جۇڭگونىڭ ئىچكى ئىشى، سوۋېت ئىتتىپاقى جۇڭگو-

نىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا ئارىلاشمايدۇ. مېنىڭچە بۇ ۋەقەنى ئەڭ ياخشىسى، بىر ئامال قىلىپ تېنچ ھەل قىلىش كېرەك» دېدى. جاڭ جىجۇڭ ئۇنىڭ پىكرىگە قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى ھەمدە ئىككى تەرەپنىڭ ۋەكىل ئەۋەتىپ سوھبەت ئۆتكۈزۈشكە ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، ئۇنىڭدىن غۇلجا تەرەپكە ئالدى بىلەن ھەربى ھەرىكەتنى توختۇتۇش توغرىسىدا گەپ يەدۈرۈشنى ئۆتۈندى. يېشبېيى جاڭ جىجۇڭنىڭ پىكرىنى موسكۋاغا يەتكۈزۈشكە ماقۇل بولدى ۋە ئۆزىنىڭ خالىس ياردەم بېرىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. جاڭ جىجۇڭ گومىنداڭنىڭ ئۈرۈمچىدىكى ھەربى كۈچىنىڭ ئاجىزلىقىنى، ئادەملەرنىڭ دەككە- دۈككىگە چۈشۈپ قالغانلىقىنى، مەسىلىنى تېنچ ھەل قىلىشتىن باشقا يولنىڭ يوقلىقىنى بىلىپ، جىياڭ جېشىغا مەسىلىنى دىپلوماتىيە يولى بىلەن تېنچ ھەل قىلىشقا كىرىشىش توغرىسىدا تەكلىپ بېرىپ تېلېگرامما يوللىدى ھەمدە ئەھۋالنى جىياڭ جېشىغا دوكلات قىلىش ئۈچۈن 16-كۈنى ئۈرۈمچىدىن چۇڭچىڭغا باردى. جاڭ جىجۇڭ چۇڭچىڭغا بېرىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى پېتروف گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە بىر ئەسلەتمە خەت (مېموراندوم) تاپشۇردى، ئۇنىڭ تولۇق تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلىنىڭ سوۋېت ھۆكۈمىتىگە مەلۇم قىلىشىچە، ئۆزلىرىنى شىنجاڭدا قوزغىلاڭ كۆتەرگەن خەلقلەرنىڭ ۋەكىلى دەپ ئاتىغان بىر قانچە ئۇيغۇرلار كونسۇلدىن رۇسىيەلىكلەرنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىپ ۋاستە بولۇپ، ئۆزلىرى بىلەن جۇڭگو دائىرىلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن

توقۇنۇشنى توختۇتۇش ۋەزىپىسىنى ئۆتىشىنى ئىلتىماس قىلغان ۋە ئۇ ھەقتە بىشارەت بەرگەن؛ ئۇلار يەنە: قوزغىلاڭ كۆتەرگەن خەلقلەر جۇڭگودىن ئايرىلىش نىيىتىدە بولغان ئەمەس، ئۇلارنىڭ مەقسىدى ئۇيغۇرلار كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىدىغان شىنجاڭدىكى ھەر قايسى جايلاردا، مەسىلەن، ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي، قەشقەر قاتارلىق رايونلاردا ئاپتونومىيە يۈرگۈزۈشتىن ئىبارەت، دېگەن. بۇ ۋەكىللەر يەنە بۇرۇن شىنجاڭ ئۆلكىسى دائىرىلىرىنىڭ ئۆزلىرىگە سالغان خىلمۇ-خىل زۇلۇملىرىنى ساناپ كۆرسەتكەن. سوۋېت ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ شىنجاڭ بىلەن تۇتىشىدىغان يەرلىرىنىڭ تېنچ ۋە تەرتىپلىك بولۇشىغا كۆڭۈل بولگەچكە، جۇڭگو ھۆكۈمىتى خالىسا، شىنجاڭدا يۈز بەرگەن ۋەزىيەتنى توختۇتۇش ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ ئىلىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلىغا جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە مۇمكىن بولغان ياردەملەرنى كۆرسۈتۈشنى تاپشۇرۇشقا تەييار.

گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بىر نەچچە قېتىم مۇزاكىرە قىلغاندىن كېيىن، جاڭ جىجۇڭنى مەركىزى ھۆكۈمەتنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە ئىلى ۋەكىلى بىلەن سوھبەت ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ئۈرۈمچىگە ئەۋەتىشنى قارار قىلدى ھەمدە سوۋېت ھۆكۈمىتىگە مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ جاۋاپ قايتۇردى.

جاڭ جىجۇڭ 1945-يىلى 10-ئاينىڭ 14-كۈنى چۇڭچىڭدىن ئايروپىلان بىلەن ئۈرۈمچىگە كەلدى، لياڭخەنساۋ، پېڭ جاۋشەن، چۇيۋۇ، جاڭجىيۇ، دىڭۋېنجى، ليۇمېڭچۈن، ۋاڭزېڭشەن قاتارلىق كىشىلەرمۇ ئۇنىڭ بىلەن بىللە كەلدى.

ئىلى تەرەپ 3 ۋەكىل ئەۋەتتى، ئۇلار: رەھىمجان سابىرھاجى، ئوبۇلخەيرى تۆرە، ئەخمەتجان قاسىمى ئىدى.

بۇ قېتىمقى سۆھبەت ئىككى باسقۇچقا بولۇپ ئۆتكۈزۈلدى، 1-باسقۇچى 1945-يىلى 10-ئاينىڭ 17-كۈنىدىن 1946-يىلى 1-ئاينىڭ 2-كۈنىگىچە داۋام قىلىپ، دەسلەپكى قەدەمدە كېلىشىم ھاسىل قىلىندى، بۇ باسقۇچلۇق سۆھبەتتە ئاساسەن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنى ئۆزگەرتىپ تەشكىل قىلىش ۋە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەشكىلىي نىزاملىرى ھەم بەزى مۇھىم ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش پروگراممىلىرى مۇزاكىرە قىلىندى؛ 2-باسقۇچى 1946-يىلى 4-ئاينىڭ 7-كۈنىدىن 6-ئاينىڭ 6-كۈنىگىچە داۋام قىلىپ، ئاخىرقى كېلىشىم ھاسىل قىلىندى. بۇ باسقۇچلۇق سۆھبەتتە ئاساسەن ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنى ئۆزگەرتىپ تۈزۈش ۋە ئۇلارنىڭ تۇرىدىغان جايلىرى قاتارلىق مەسىلىلەر مۇزاكىرە قىلىندى.

1946-يىلى 7-ئاينىڭ 1-كۈنى يېڭىدىن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قۇرۇلدى، جاڭجىجۇڭ غەربى شىمال مەمۇرى مەھكىمىسىنىڭ مۇدىرى سۈپىتىدە شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى بولدى، ئىلى تەرەپتىن ئەخمەتجان مۇئاۋىن رەئىس بولدى، بورھانمۇ مۇئاۋىن رەئىس بولدى. سەيپىدىن مائارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى، ئاببباسوف مۇئاۋىن باش كاتىپ، رەھىمجان خەلق ئىشلار نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى بولدى. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ 25 ھەيئىتى ئىچىدە ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايىتىدىن 8 كىشى بار ئىدى (پۈتۈن شىنجاڭ ئۆلكىسى جەمئى 10 مەمۇرى رايونغا بۆلۈنگەن ئىدى)، ئوسمان ھەيئەتلەرنىڭ بىرى، قوشۇمچە ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى بولدى.

جاڭجىجۇڭ 1946-يىلى 4-ئايدا غەربى شىمال مەمۇرى مەھكىمىسىنىڭ مۇدىرلىقىغا تەيىنلەندى، مەن سەنمۇچاڭلىققا تەيىنلەندىم، 9-شوبە مەكتەپنىڭ مۇدىرلىقىنى يەنىلا قوشۇمچە ئۆتەۋەردىم. تاۋسىيۈ شىنجاڭ گارنىزونىنىڭ باش قوماندانى ئىدى. ئۇ 1946-يىلى 11-ئاينىڭ بېشىدا غەربى شىمال ھەربى مەھكىمىسىگە مۇئاۋىن مۇدىر بولۇپ يۆتكەلگەندىن كېيىن مەن ئۇنىڭ ئورنىغا شىنجاڭ گارنىزونىنىڭ باش قوماندانى بولدۇم. بۇرۇن شىنجاڭدا ھەربى، سىياسى ۋەزىپە ئۆتىگەن جۇشاۋلياڭ، گوجىچاۋ، ۋۇجۇڭشىن قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ھەممىسى باشقا ۋەزىپىلەرگە يۆتكۈلۈپ، شىنجاڭدىن كەتتى.

ئۇ چاغدا بىز ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى ناھايىتى ئاز بىلگەچكە، ئۇلارنى بىر پۈتۈن گەۋدە دەپ كەلگەن ئىدۇق، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قۇرۇلۇپ كۆپ ئۆتمەي، يەنى 8-ئايدا ئوسمان ئۈرۈمچىگە رەئىس جاڭجىجۇڭ بىلەن كورۈشۈش ئۈچۈن ۋەكىل ئەۋەتتى، جاڭ جىجۇڭ ئاۋال باش كاتىپ ليۇمېڭچۈننى ئوسماننىڭ ۋەكىلىنى قوبۇل قىلىشقا ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ نېمە ئۈچۈن كەلگەنلىكىنى ئۇققاندىن كېيىن، ئوسمان ئالتاينىڭ ۋالىيسى، ئىلى تەرەپنىڭ بىر تەركىۋى قىسمى، ئۇنىڭ بىلەن ئايرىم كۆرۈشسەم ئەخمەتجان قاتارلىق كىشىلەر گۇمانلىنىپ قېلىشى مۇمكىن دەپ، مۇئاۋىن رەئىس ئەخمەتجان ۋە بۇرھان شەھىدىلەر بىلەن ئوسماننىڭ ۋەكىلىنى بىللە قوبۇل قىلىشقا تەكلىپ قىلدى. بۇ ۋەكىل شۇ يەردىلا ئوسماننىڭ خېتىنى تاپشۇردى، خەتتە، ئالدى بىلەن، تىپچىلىق بىتىمى ئىمزالانغاندىن كېيىن ئالتاي ۋىلايىتى بىلەن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئوتتۇرىسىدا ئالاقە بولمىغانلىقى، شۇڭا سالامغا ۋەكىل ئەۋەتكەنلىكى ئېيتىلغان. ئاندىن كېيىن، قازاقلارنىڭ ئۈرۈمچىدىكى نوپۇزلۇق كىشىلىرىدىن

ئەلەن ۋاڭ، جانىمقان (شۇ چاغدا مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى ئىدى) سۇلايمان قاتارلىق كىشىلەرنى ئالتايغا قايتۇرۇش تەلەپ قىلىنغان. خەتنىڭ 3 - مەزمۇنىدا تىپچىلىق بىتىمىدىكى مەزمۇنلارنىڭ تولۇق چۈشەندۈرۈلۈشى ئۈمىت قىلىنغان. 4 - مەزمۇنىدا ئۆز يېرىدىكى تۈرلۈك قىيىنچىلىقلارغا ياردەم بېرىش ئىلتىماس قىلىنغان. ئاخىرىدىكى ئەڭ مۇھىم بىر ماددىسىدا چېگرا مۇداپىئەسى مۇھىم، چېگرىدا تۇرۇشقا ئەسكەر ئەۋەتىلسە، دېيىلگەن.

تىپچىلىق بىتىمى ئىمزالانغان ۋە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قايتا تەشكىل قىلىنغاندىن تارتىپ، ئىلى تەرەپ جاڭ جىجۇڭنىڭ ئۈچ ۋىلايەتكە ھەر قانداق ئادەمنى ئەۋەتىشنى ئىزچىل رەت قىلىپ كەلگەنلىكتىن، بۇ مەسىلە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ خىزمىتىدە دائىم تالاش - تارتىش قوزغايدىغان مەسىلە بولۇپ قالغان ئىدى. بىز ئوسماننىڭ ۋەكىل ئەۋەتكەنلىكىدىن ئۇلار بىلەن ئىلى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا چوڭ ئىختىلاپ بارلىقىنى، ئەخمەتجان قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئۈچ ۋىلايەتنى تامامەن كونترول قىلىپ كېتەلمەيدىغانلىقىنى چۈشەندۇق.

جاڭ جىجۇڭ مۇئاۋىن رەئىس ئەخمەتجان، بۇرھان شەھىدىلەر بىلەن بىرلىكتە ئوسماننىڭ ۋەكىلىنى ئاشكارا قوبۇل قىلغاندىن كېيىن بۇ ۋەكىل، جاڭ جىجۇڭ تەرىپىدىن كۈتۈشكە مەسئۇل قىلىنغان كىشىگە، رەئىس جاڭ جىجۇڭنىڭ ئۆزىگە دەيدىغان مەخپى گېپىم بار، دەيدۇ، بۇنى ئۇققاندىن كېيىن، جاڭ جىجۇڭ ئۇنىڭ بىلەن مەخپى سۆھبەتلىشىش ئۈچۈن يەنە لىيۇمېڭچۈننى ئەۋەتتى. لىيۇمېڭچۈننىڭ ماڭا دېيىشىچە، بۇ قېتىمقى كۆرۈشۈشتە، ئوسماننىڭ ۋەكىلى ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ بەزى ئەھۋاللىرىنى ئېيتقاندىن باشقا، ئاساسەن مۇنداق ئىككى

ئىشىنى: 1. سوۋېت ئىتتىپاقى شېڭشىسەي بىلەن ئىمزالىغان شەرتنامىنى بانا قىلىپ، كوكتوقاي ناھىيىسىگە بىر توپ ئادەم ئەۋەتىپ، ۋولفىرۇم كانلىرىنى ئېچىۋاتىدۇ، يېزىگە يېقىن ماشىنا كېچە - كۈندۈز ئۈزۈلمەي رودا توشۇۋاتىدۇ، ئوسمان بۇنىڭغا قارشى، ئۇ ئۇلارنى قورال كۈچى بىلەن قوغلاپ چىقارماقچى؛ 2. چېگرا ساقلىغۇچى قىسىملار دېگەن نام بىلەن دەرھال ئالتايغا ئەسكەر ئەۋەتىپ ياردەم بېرىلسە ۋە قورال - ياراق ياردەم قىلىنسا دېدى

جاڭجىجۇڭ تاۋسىيۇي، لىيۇمېڭچۈن بىلەن مېنى چاقىرىپ، بۇ مەسىلىنى مۇزاكىرىگە قويدى، مەن ۋە لىيۇمېڭچۈن ئۇلارنىڭ زىددىيىتىدىن تولۇق پايدىلىنىپ، ئۇلارنى بولۇپ پارچىلاشنى، ئوسماننىڭ قورال - ياراقلىرىنى ۋە باشقا زۆرۈر لازىمەتلىكلىرىنى ئىمكان قەدەر تولۇقلاپ بېرىشنى تەشەببۇس قىلدۇق، لېكىن ئارىلىق يىراق بولغاچقا، تەمىنات يەتكۈزۈپ بېرىشنىڭ ئاسانغا چۈشمەيدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئالتايغا ئەسكەر كىرگۈزۈشنى قۇۋۋەتلىمىدۇق. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۇ يەردە ۋولفىرۇم كانلىرىنى ئاچقانلىقى توغرىسىدا دىپلوماتىيە يولى بىلەن سالماقلىق ھالدا ئىش كۆرۈشنى تەشەببۇس قىلدۇق، ئوسماننىڭ ئۇلارنى قورال كۈچى بىلەن قوغلاپ چىقىرىش توغرىسىدىكى پىكىرىگە قارشى تۇردۇق. شۇ چاغدا جاڭجىجۇڭ ئەنەشۇنداق قىلىشقا پىرىنسىپ جەھەتتىن قوشۇلدى، ئەمما ئۇلار يەنىلا غۇلجا تەرەپ بىلىپ قالسا سۈركۈلۈش بولۇپ قالار مىكىن دەپ، بىر مۇنچە مەسىلىلەرنى مۇزاكىرە قىلىپ ھەل قىلىش قولايسىز بولدى، شۇڭا ئۇ سەل ئىككىلىنىپ قالدى. ئاخىرىدا،

ئوسمانغا بىر ئاز ئوق - دورا ۋە كۈندىلىك لازىمەتلىكلەرنى بېرىپ، ئۇنى ھېلىقى ۋەكىلىدىن ئەۋەتىۋېتىش توغرىسىدا كۆرسەتمە بەردى ۋە ليۇمىڭچۇنگە ئوسمان ئوتتۇرىغا قويغان ئىككى سوئالغا مۇنداق جاۋاپ قايتۇرۇشنى تاپشۇردى:

بىرىنچى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئادەم ئەۋەتىپ كوكتوقاي داۋولغىسۇم كانى ئاچقانلىقىنى سوۋېت تەرەپكە ئېيتىشىمىز مۇمكىن، بىراق بۇنى جۇڭگو — سوۋېت ئىقتىسادى ھەمكارلىق شىركىتى مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەندىن كېيىنلا دېيىشكە توغرا كېلىدۇ، كۈتۈلمىگەن جېدەللەردىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئوسمان ھەرگىز قوراللىق ھەرىكەت قوللانماسلىقى كېرەك.

ئىككىنچى، چېگرا ساقلىغۇچى قىسىملار مەسىلىسى، تىنچلىق بىتىم بويىچە، ئۈچ ۋىلايەتتىكە تەئەللۇق مەسىلىلەرنىڭ بىر قىسمى، ئۇنى ئۈچ ۋىلايەت ئارمىيىسىنى ئۆزگەرتىپ تۈزۈش مەسىلىسى بىلەن بىللە ھەل قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، چېگرا ساقلىغۇچى قىسىملارنى ھازىرچە ئەۋەتەلمەيمىز.

ئوسماننىڭ ۋەكىلى جاۋاپ ئېلىپ ۋە بىر قىسىم ئوق — دورا ماددى ئەشيالارنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، 8 - ئاينىڭ 28 - كۈنى ئۈرۈمچىدىن ئالتايغا يۈرۈپ كەتتى. 9 - ئاينىڭ 3 - كۈنى ئوسمان ئەۋەتكەن لاتىپ ئىسىملىك ئىككىنچى ۋەكىل كەلدى. ئۇ، بىرىنچى قېتىم ئەۋەتىلگەن ۋەكىل كېتىپ ئۇزۇنغىچە خەۋەر كەلمىگەچكە، يەنە مېنى ئەۋەتتى، يولدا قايتىپ ماڭغان ۋەكىل ئۇچرىمىدى، دېدى. لاتىپ ئوسماننىڭ خېتىنى ئېلىپ كەپتۇ، بۇ خەت ئىلگىرىكى ۋەكىل ئېلىپ كەلگەن خەتتىنمۇ كونكرېت بولۇپ، ئاساسى مەزمۇنى مۇنداق ئىدى:

بىرىنچى، ھۆكۈمەت دەرھال ئالتايغا ھەربىي قوشۇن ئەۋەتسە؛

ئىككىنچى، ھۆكۈمەت مىڭتالدىن ئىككى مىڭ تالغىچە مىلتىق ياردەم قىلسا؛

ئۈچىنچى، ئالتايدا دائىم تۇرىدىغان ۋەكىل ۋە تېلېگراپ ئاپپاراتى ئەۋەتسە؛

تۆتىنچى، ھۆكۈمەت ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ راسخودىنى بىۋاسىتە ئاجرىتىپ بەرسە؛

بەشىنچى، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئاشلىق، رەخت، چاي قاتارلىقلارنى يەتكۈزۈپ بەرسە.

ئوسمان نېمە ئۈچۈن جاڭجىجۇڭ بىلەن كۆرۈشۈشكە ئارقا - ئارقىدىن ۋەكىل ئەۋەتتى؟ مەن 1947 - يىلى قىشتا ئوسمان بىلەن گۈچۈڭدا كۆرۈشكەن ۋاقىتتا، بۇنىڭ سەۋەبىنى ماڭا ئۇ تەپسىلىي سۆزلەپ بەرگەن ئىدى. ھازىر ئۇنىڭ سۆزىنىڭ ئېسىمدە قالغان ئاساسىي مەزمۇنى تۆۋەندىكىچە:

«بىز شىنجاڭدىكى قازاقلار بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى قازاقىستان جۇمھۇرىيىتىدە ياشايدىغان قازاقلار ئەزەلدىن قانداش. سوۋېت ئىتتىپاقى ئىنقىلاپتىن كېيىن روسىيە تەۋەسىدىكى قازاقلارنى دەھشەتلىك باستۇردى، بىر مۇنچە كىشىلەر قىرىلدى، مال-مۈلكى مۇسادىرە قىلىندى، دىنىي ئېتىقاتتىن مەھرۇم قىلىندى. ھازىر شىنجاڭدا ياشاۋاتقان بەزى قازاق قەبىلىلىرى روسىيىدىن قېچىپ كەلگەن، شۇڭا بىز قازاقلار سوۋېتتىن بەك قورقىمىز ۋە سوۋېتكە بەك ئۆچ. (مېنىڭ بىلىشىمچە، ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى روسىيە تەۋەسىدىمۇ دەھشەتلىك سىنىپى كۈ-

رەشى بولغان، ئاز سانلىق مىللەت ۋەكىللىرىنىڭ باشلىقلىرى ۋە بەزى دىنى باشلىقلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ سىنىپى مەنپەئەتىنى كوزلەپ، بۇ ئىنقىلاپقا قارشى تۇرىشى ۋە ئۇنىڭدىن قورقىشى تەبىئى). 1944 - يىلى غۇلجا ۋەقەسى يۈز بەرگەندە، مەن غۇلجىدىكى قازاقلارنىڭ باشلىقى ئېلىخان بىلەن، بىرىنچىدىن، جۇڭگو زىمىن پۈتۈنلىگىنى ساقلاش، شىنجاڭنى جۇڭگودىن ئايرىدىغان ھەر قانداق قەستلەرگە قارشى تۇرۇش؛ ئىككىنچىدىن، دىنى ئېتىقاتنى قەتئى قوغداش توغرىسىدا مەخپى پۈتۈشكەن ئىدىم. بۇ ئاساسلىق ئىككى پىكىرگە ئېلىخان قوشۇلغاندىن كېيىنلا غۇلجا ۋەقەسىگە قاتنىشىپ، ئۇلارنىڭ قوللىغۇچىسى بولدۇم، بىراق ۋەقە يۈز بېرىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، ئېلىخان گۇرۇھىدىكى بەزى مۇھىم مەسئۇل كىشىلەردىن بەزىلىرىنىڭ سوۋېتلىك ئىكەنلىگىنى، بەزىلىرىنىڭ سوۋېت تەۋەلىگىگە ئۆتكەنلىگىنى تۇيۇپ قاپتۇ، مەسىلەن، ھەربى قوماندان ئىسھاقجان سوۋېتلىك قىرغىز بولۇپ، سوۋېت ئارمىيىسىدە كوماندىر بولغان ئىكەن؛ ئەخمەتجاننى ئالساق، ئۇ گەرچە غۇلجىدا تۇغۇلغان ئۇيغۇر بولسىمۇ، لېكىن كىچىگىدىلا سوۋېتتە ياشىغان، بۇرۇنلا سوۋېت تەۋەلىكىگە ئۆتۈپ بولغان ئىكەن، باشقا بىر مۇنچە كىشىلەرمۇ يا ئۇزاق ۋاقىت سوۋېتتە تۇرغان، يا سوۋېتتە ئوقۇغان بولۇپ، تۇلىسى سوۋېت تەۋەلىكىگە ئۆتكەن ئىكەن. ئۇلار سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غۇلجىدىكى كونسۇلخانىسىنىڭ قوماندانلىغىنى قوبۇل قىلىدىكەن، ئۇلار ۋەقە قوزغاپ، «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» نى قۇرۇشتا شىنجاڭنى جۇڭگودىن ئايرىپ، تاشقى موڭغۇلىيىگە ئوخشاش بىر دۆلەتكە ئايلاندۇرۇشنى مەقسەت قىلغان ئىكەن، بىز قازاقلار مۇنداق

ھۆكۈمرانلىق ئاستىدا ياشاشنى خالىمايمىز. ئېلىخان ۋە غۇلجا ئەتراپىدا ياشايدىغان قازاقلارنىڭ بەزى باشلىقلىرى ئۇلارنىڭ شۇنداق قىلىشىغا قوشۇلمىغان ئىدى، تولىسى ئۇلار تەرىپىدىن قولغا ئېلىندى. ئەخمەتجان قاتارلىق كىشىلەر مېنىڭ ئېلىخان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمنى ئۆزلىرىنىڭ تەشەببۇسىغا ھېسداشلىق قىلمايدىغانلىغىمنى بىلگەندىن كېيىن، مېنى بىزنىڭ قوماندانلىغىمىزنى قوبۇل قىلمايدۇ دەپ ئويلاپ، جايلىۋەتمەكچى بولدى، ئۇلار ئالتاي ۋىلايىتىدىكى قازاقلارنىڭ يەنە بىر باشلىقى دەلىلقاننى ماڭا سېلىپ، ئۇنى ئورنۇمغا دەسسەتمەكچى بولدى، شۇڭا مەن مەركىزى ھۆكۈمەتتىن ياردەم تەلەپ قىلدىم، مەن چوقۇم ئۇلار بىلەن ئاخىرىغىچە ئېلىشىمەن.»

ئوسمان ئىككىنچى قېتىم ئەۋەتكەن ۋەكىل لاتىپ ئوتتۇرغا قويغان كونكرېت تەلەپلەرنى جاڭجىجۇڭنىڭ رىياسەتچىلىكىدە بىر نەچچە قېتىم مۇزاكىرە قىلدۇق، بەزىدە مۇزاكىرە كېچە سائەت 1 - 2 گىچە داۋام قىلدى، ئاخىرىدا، جاڭجىجۇڭ ئىككىلىنىپ قالغان پوزىتسىيىسىنى ئۆزگەرتىپ، ئوسماننى ئىمكان قەدەر قوللاش قارارىغا كەلدى. ئۇ ليۇمېڭچۇنگە ئالتاي ۋالىمەھكىمىسىنىڭ مەمۇرى خىراجىتىنى ئەمدى غۇلجا تەرەپ ئارقىلىق ئەمەس، بىۋاستە ئاجرىتىپ بېرىش، ئالتاي مەمۇرى رايونىنىڭ ۋالىلىق تامغىسىنى ۋەكىلىدىن ئەۋەتىپ بېرىش ۋە ئالتاي ۋالىمەھكىمىسىگە بىر قىسىم ئاشلىق، رەخ، چاي ۋە باشقا كۈندىلۈك لازىمەتلىكلەر يەتكۈزۈپ بېرىش توغرىسىدا يوليورۇق بەردى. بۇ تەدبىرلەر ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت يىغىنىدا ئاشكارا جاكالاندى.

جاڭجۇڭ يەنە تاۋسىيۇي بىلەن ماڭا ئوسماننىڭ ئەسكەرلىرىگە 400 تال مىلتىق (300 تال بولۇشىمۇ مۇمكىن، ئېنىق سانى ئېسىمدە يوق)، 10 نەچچە يېنىك پىلىموت ۋە زۆرۈر ئوق - دورىلار بېرىش توغرىسىدا يوليورۇق بەردى ھەمدە ھەربىي باشقارما (بۇ ھەربىي باشقارما ھەربىي سىستېمىدىكى ئىشپىيونلۇق ئورگىنى بولۇپ، نامدا شىنجاڭ گارنىزونى سىلىڭ-بۇسىنىڭ بىر باشقارمىسى بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، غەربىي شىمال مەمۇرىي مەھكىمىسى ئۈرۈمچى ئىشخانىسىنىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىدە ئىدى) باشلىقى يۈي ۋېنگە ئوسماننىڭ يېنىدا ئىشلەش ۋە ئۇ يەرنىڭ ئەھۋالىنى ھەر ۋاقىت مەلۇم قىلىپ تۇرۇش ئۈچۈن بىر تېلېگراف ئاپپاراتى ئاجىرىتىپ، ئۇنى لاتىپتىن ئەۋەتىش (ئېسىمدە قېلىشىچە، بۇ تېلېگراف گورۇپپىسىدا ئۈچ ئادەم كەتكەن ئىدى) توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. جاڭجۇڭ يەنە مەن بىلەن تاۋسىيۇيگە بۇ خىزمەتنى مۇتلەق مەخپىي ئېلىپ بېرىش، ئەخمەتجان قاتارلىق كىشىلەرگە ھەرگىز بىلدۈرۈپ قويماسلىق توغرىسىدىمۇ يوليورۇق بەردى. بىز ئالتاي ۋىلايىتىگە ھەربىي قىسىم ئەۋەتىش توغرىسىدىمۇ ئەستايىدىل مۇزاكىرە قىلدۇق، قىسىم ئەۋەتىشنى خالىمىغانلىقىمىز ئۈچۈن ئەمەس بەلكى شۇ چاغدا ھەربىي كۈچىمىز چەكلىك بولغانلىقى بولۇپمۇ تەمىنات يەتكۈزۈپ بېرىش قىيىن بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ ئىشنى قويۇپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولدۇق.

جاڭجۇڭ نېمە ئۈچۈن بۇ مەسىلىنى بىر تەرەپ قىلىشتا باشتىكى ئىككىلىنىپ قالغان پوزىتسىيىسىنى ئۆزگەرتتى؟ بۇنىڭ ئاساسىي سەۋەبى شۇكى، جاڭجۇڭ بىلەن ئەخمەتجان

بىر - بىرىگە زادىلا ئوخشىمايدىغان 2 خىل سىياسىي مەيداندا ۋەكىللىك قىلاتتى. جاڭجۇڭنىڭ مەقسىدى غۇلجا تەرەپنى ئۆزى بىلەن ھەمكارلاشتۇرۇپ، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى كەمسىتىشنى پەيدىن - پەي تۈگىتىپ، مىللەتلەرنى بىللە ئىناق ياشايدىغان قىلىپ، نەنجىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە شىنجاڭنى ئۇلارنىڭ داۋراڭ سالغاندەك ئاتالمىش «سەنمىنجۇيىلىق يېڭى شىنجاڭ» قىلىپ قۇرۇپ چىقىش؛ ناھىيىدىن تۆۋەن يەرلىك ئاپتونومىيىنى پەيدىن - پەي يولغا قويۇپ، شىنجاڭدا ئىقتىسات، مەدەنىيەت، قاتناش - ترانسپورت ۋە مائارىپنى ئومۇملاشتۇرۇش قاتارلىق ئىشلارنى راۋاجلاندۇرۇش؛ غۇلجا، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىنىڭ قوراللىق كۈچلىرىدىن ئۆزگەرتىپ تۈزۈشنى قوبۇل قىلىشنى تەلەپ قىلىش؛ ئۈچ ۋىلايەتنىڭ ئالاھىدە بولۇۋېلىشنى بىكار قىلىش؛ شىنجاڭنىڭ دۆلەت مۇداپىئە ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا پۈتۈنلەي مەركىزىي ھۆكۈمەتنىڭ شىنجاڭدىكى ھەربىي قوماندانلىق ئورگىنىنى مەسئۇل قىلىش ئىدى. ئەخمەتجان قاتارلىق كىشىلەرنىڭ مەقسىدى بولسا، گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭدىن چىقىپ كېتىشىنى، قەشقەر، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا مىللىي قىسىم قۇرۇشنى، مەركىزىي ھۆكۈمەتكە بىۋاستە قاراشلىق ئورگانلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قارمىقىغا ئۆتكۈزۈشنى، غۇلجا، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىدىن باشقا 7 ۋىلايەتنىڭ مەمۇرىي ۋالىيسىنى ئالماشتۇرۇپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ناھىيىلەردە ھاكىم قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدىغان كىشىلەرنى ئۆز ئادەملىرىدىن كۆرسىتىشنى تەلەپ قىلىش ئىدى ......، ئۈچ ۋىلايەتنىڭ ئالاھىدە بولۇۋېلىشىنى بىكار

قىلىش ۋە ئۈچ ۋىلايەتنىڭ قوراللىق كۈچلىرىنى ئۆزگەرتىپ تۈزۈشكە ئوخشاش مەسىلىلەردە بولسا، ئۇلار تۈپتىن رەت قىلىش پوزىتسىيىسىنى تۇتتى ھەمدە ئۈرۈمچىدىكى ئۇيغۇر ئويۇشمىسىنى مەركەز قىلىپ، ھەمىشە بىر توپ ئادەمنى نامايىش قىلىشقا، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە بېرىپ ھەر خىل تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا، ئۇيۇشتۇردى، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى بەزى رايونلاردىمۇ نامايىشقا ئوخشاش ھەر خىل ئىشلار دائىم بولۇپ تۇردى. جاڭ جىجۇڭ جەمىيەتنىڭ تەرتىۋى ۋە ئامانلىقىنى كۆزلىگەن ئىدى، ئەخمەتجان قاتارلىق كىشىلەر ھەر قايسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنى قوتۇرتۇپ، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدىكى كۈچلىرىنى قوغلاپ چىقارماقچى ۋە يوقاتماقچى بولدى.

ئىككى خىل مەيدان، ئىككى خىل مەقسەت مۇرەسسە قىلغىلى بولمايدىغان زىددىيەتكە ئايلاندى.

غۇلجا تەرەپنىڭ تەلىۋى بەك كۆپ بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، بەزى نىگىزلىك زور مەسىلىلەر (مەسىلەن: گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭدىن چىقىپ كېتىشىنى تەلەپ قىلىشقا ئوخشاش مەسىلىلەر) گە بېرىپ تاقالغانلىقى ئۈچۈن، جاڭ جىجۇڭ تاقابىل تۇرالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، غۇلجا تەرەپنى ئوسمان ئارقىلىق پارچىلاپ ۋە بەنت قىلىپ، ئۆزىگە چۈشۈۋاتقان بېسىمنى يەڭگىللەتمەكچى بولدى، جاڭ جىجۇڭ بۇنداق تەدبىرنى شۇ چاغدا نەنجىڭ ھۆكۈمىتى مەيدانىدا تۇرۇپ ۋە ئۆزىنىڭ جانجان مەنپەئەتىنى كۆزدە تۇتۇپ، مۇقەررەر سۈرەتتە قوللانغان ئىدى.

جاڭ جىجۇڭنىڭ ئوسمانغا خىراجەت ۋە ماددى - ئەشيا

قاتارلىق نەرسىلەرنى بىۋاستە بەرگەنلىكى ئىلى تەرەپنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغىدى. ئوسمانغا يوشۇرۇن ھالدا مىلتىق، ئوق دورا ۋە تېلېگراف ئاپپاراتى ياردەم بېرىشمۇ غۇلجا تەرەپكە مەلۇم بولماي قالمايتتى. غۇلجا تەرەپ ئوسماننىڭ ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي تەشەببۇسىغا قوشۇلمىغانلىقىدىن ۋە ئوسماننىڭ زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىپ يۈرگەنلىكىدىن بۇرۇنلا نارازى ئىدى، ئۇلار دەللىقان ئارقىلىق ئوسماننى ئاجىزلاشتۇرماقچى ۋە تىزگىنلىمەكچى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇنى ئۆزىگە تارتماقچى ۋە ئۇنىڭ بىلەن ئىتتىپاقلاشماقچى بولۇپ يۈرگەن ئىدى. ئوسمان ئۈرۈمچىگە ئىككى قېتىم ۋەكىل ئەۋەتكەن ۋە جاڭ جىجۇڭنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەندىن كېيىن، ئۇلار ئوسماننى دۈشمەن دەپ قاراپ، يوقاتماي بولمايدۇ دېگەن تونۇشقا كەلدى.

1947 - يىل 2 - ئايدا غۇلجا تەرەپ غۇلجا، چوچەك قاتارلىق جايلاردىن ئۈچ ئاتلىق پولك توپلاپ ھەم ئۇلارغا زەمبىرەكچى قىسىملارنى قوشۇپ، ئىسھاقجاننىڭ قوماندانلىقىدا ئالتايغا ھۇجۇم قىلدى، ئوسماننىڭ ئاران مىڭدىن كۆپرەكلا ئادىمى بولغانلىقى ئۈچۈن، قارشىلىق كۆرسىتىشكە تەبئى ھالدا جۈرئەت قىلالماي، بىز ئالتايغا ئەۋەتكەن تېلېگراف ئاپپاراتى ئارقىلىق ياردەمگە ئەسكەر ئەۋەتىشىمىزنى قايتا - قايتا تەلەپ قىلدى، بىز كۆپ قېتىم مۇزاكىرە قىلىپ، ئازراق ئەسكەر ئەۋەتسەك، ئىلى تەرەپكە تەڭ كېلەلمەيدۇ، بەلكى يوقۇتۇلۇشىمۇ مۇمكىن؟ كۆپرەك ئەسكەر ئەۋەتسەك (بىرەر ئاتلىق دىۋىزىيە ئوپچۇرىسىدە كۈچ ئەۋەتسەك)، تەمىنات يەتكۈزۈپ

بىرىشى چوڭ مەسىلىگە ئايلىنىدۇ، دەپ قارىدۇق. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئىلى تەرەپ يەنە كۆپرەك ئەسكەر ئەۋەتسە، تىچ ۋەزىيەت بۇزۇلىدۇ، دەپ ئويلاپ، ئوسماننىڭ تەلىۋىگە ماقۇل بولمىدۇق. شۇ چاغدا بىز يەنە ئوسماننىڭ كۈچلىرى ئىلى تەرەپتىن يوقۇتۇلسا، ياكى قوغلاپ چىقىرىلسا، ئىلى تەرەپ كۈچلىرىنىڭ ئالتايدىن جەنۇپقا قاراپ ئىلگىرلەپ، گۈچۈڭ ئەتراپىغا ھۇجۇم قىلىشىدەك خەۋىپ تۇغۇلىدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ھەر ئېھتىمالغا قارشى دەرھال گۈچۈڭدا تۇرۇشلۇق 1 - ئاتلىق دىۋىزىيەگە (بۇ قىسىم چىڭخەيدىكى مابۇفاڭغا قارايتى، 1945 - يىلى قىشتا شىنجاڭغا كىرگەن، دىۋىزىيە باشلىقى خەن يۇۋېن ئىدى) مۇداپىئە كورۇش ئۈچۈن بەيتىككە بىرلىيەن ئەسكەر ئەۋەتىش، ئىلى قوشۇنلىرىنىڭ ھەركىتىنى رازۋېتكا قىلىش ۋە پۇرسەت تېپىپ ئوسماننىڭ قىسىملىرى بىلەن ئالاقە باغلاش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردۇق.

ئوسمان ئىلى تەرەپ ھەربى كۈچلىرىنىڭ قىستىشى بىلەن، 1947 - يىل 2 - ئايدا ئالتاي ناھىيىسىدىن چېكىنىپ چىقىپ، چىڭگىلنىڭ شىمالىدىكى ئوندۇرقارانىڭ يېنىدا ئىلى تەرەپنىڭ كۈچلىرى بىلەن بىر مەزگىل تىركەشتى، كۈچ پەرقى كوپ بولغاچقا، خېلى كوپ چىقىم تارتىپ، 3 - ئايدا نائىلاج كورتۇغا قېچىپ كەلدى، ئىلى تەرەپنىڭ كۈچلىرى داۋاملىق قىستاپ كەلگەچكە 4 - ئاينىڭ ئوتتۇرلىرىدا يەنە چوقبارتاس ۋە ئولادبۇلاق ئەتراپىغا چېكىندى. بۇ ئىككى يەر بەيتىكنىڭ غەربى چىتىدە بولۇپ، ئاتلىق 1 - دىۋىزىيىنىڭ ماشىجىن باشچىلىقىدىكى لىيەنى تۇرۇۋاتقان ئېستىھكامىغا 20 نەچچە كىلومېتىر كېلەتتى.

مەن دەرھال مالىيەنجاڭغا ئوسمان بىلەن قويۇق ئالاقە قىلىش ۋە زورۇر ياردەملەرنى بېرىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرۈپ تېلېگىرامما ئەۋەتتىم. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئوسماننىڭ قىسىملىرىدا ئىشلەشكە ئەۋەتىلگەن خادىملىرىمىزغا ئوسماننىڭ قىسىملىرىدىن ھال سورايدىغانلىقىمىزنى ئوسمانغا يەتكۈزۈپ قويۇشنى ئۇقتۇردۇم، ھازىرچە بەيتىكنىڭ يېنىدا دەم ئېلىپ ئوزىنى ئوڭشىۋېلىشىنى، قايتۇرما ھۇجۇمغا ئوتۇشكە ئالدىرىماسلىقىنى، كېرەكلىك ئاشلىق ۋە زورۇر لازىمەتلىكلەرنى تېز يەتكۈزۈپ بېرىدىغانلىقىمىزنى ئېيتتىم ھەمدە ئوسمانغا ئىلى تەرەپنىڭ ھەربى ھەركەتلىرىنى ئىمكان قەدەر رازۋېتكا قىلىپ، ۋاقتى - ۋاقتىدا تېلېگىرام ئارقىلىق مەلۇم قىلىپ تۇرۇشنى تاپىلىدىم.

ئوسمان بەيتىك يېنىغا چېكىنگەندىن كېيىن، ئۇرۇمچى مەمۇرى مەھكىمىسىنىڭ ۋالىيسى خادىۋاڭ (ئەلەن ۋاڭنىڭ خوتۇنى)غا بىر پارچە خەت ئەۋەتتى. بۇ خەت پۈتۈن مەملىكەتتىكى قېرىنداشلارغا ۋە مۇسۇلمانلارغا قارىتىپ يېزىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇنداق جۈملەر بار ئىدى:

«بىز قازاقلار دىموكراتىيە، ئەركىنلىك ۋە تىنچلىققا ئېرىشىش ئۈچۈن، ئىنقىلاپ بايرىقىنى ئەڭ ئاۋال كوتۇرۇپ چىققان ئىدۇق، مەن ئوسمان 8 يىل بۇرۇنلا مۇنەۋۋەر قازاق ياشلىرىغا باشچىلىق قىلىپ، شىڭشىسەينىڭ چاھالەتلىك سىياسىتىگە قارشى كورەش قىلغان ئىدىم، كورەشنى ھازىرغىچە داۋام قىلدۇرۇۋاتىمەن. بىز تىنچلىق بىتىمى ئىمزالانسا، دېموكراتىك شىنجاڭ ئولكىلىك ھوكۈمەت قۇرۇلسا، ئىنقىلاۋىمىزنىڭ مەقسىدى يېرىم ئىشقا ئاشقان بولىدۇ، ئۇ چاغدا بىز مەقسىد-

ىمىزنىڭ قالغان يېرىمىنى ئىشقا ئاشۇرۇشى ئۈچۈن تىرىشىمىز يەنى تىنچلىق تەمىن ئېتىلگەن ئەھۋال ئاستىدا تۈرلۈك قۇرۇلۇش بىلەن شۇغۇللىنىمىز، دەپ ئويلىغان ئىدۇق. ئىنقىلاۋىمىزنىڭ مۇشۇ ۋاقىتتا ئۆزگۈرۈپ كېتىشىنى نەدىن بىلەيلى، ئىنقىلاپ ئۈچۈن جان تىكىپ كۆرەش قىلغان قازاق قېرىنداشلار ئەمدىلىكتە تازىلاش ئوبيېكتى بولۇپ قالدى. نەدىن كەلگەنلىگى نامەلۇم بولغان ۋە نامى بولمىغان قۇدرەتلىك قۇراللىق كۈچلەر بۇ يىل 2-ئاينىڭ 1-كۈنىدىن باشلاپ بىزنىڭ ئالتاي ۋىلايىتىمىزگە ھۇجۇم قىلىۋاتىدۇ، مەن دېموكىراتىك شىنجاڭ ئولكىلىك ھوكۈمەت تەيىنلىگەن ئالتاينىڭ ۋالىسى، دولەتنىڭ ئەمەلدارى، مېنىڭ زىمىننى قوغداش مەسئۇلىيىتىم بار، مەن تىنچلىق بىتىمنى ئىجرا قىلىش، ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش پىراگىراممىسىغا ئەمەل قىلىش، دولەت زىمىننى قوغداش ئۈچۈن، رەئىس جاڭجىجۇڭنىڭ يېڭى شىنجاڭ قۇرۇش توغرىسىدىكى سىياسى تەشەببۇسىنى ھىمايە قىلدىم، ئالتاي ۋىلايىتىدىكى بىز قازاق قېرىنداشلار دولەتنىڭ بىرلىكىنى بۇزىدىغان، دىنىنى يوقىتىدىغان بارلىق ياۋۇز كۈچلەرگە قەتئى تۈردە قاتتىق زەربە بېرىمىز ...... پۈتۈن مەملىكەتتىكى قېرىنداشلارنىڭ بولۇپمۇ مۇسۇلمان قېرىنداشلارنىڭ مەيلى ماددى جەھەتتە بولسۇن ياكى مەنىۋى جەھەتتە بولسۇن، بىز قازاق قېرىنداشلىرىغا ئەڭ زور ياردەملەرنى بېرىشىنى ئۈمىت قىلىمىز.»

بۇ خەت تەرجىمە قىلىنىپ جاڭجىجۇڭغا بېرىلدى، جاڭجىجۇڭ ئۇنى ئېلان قىلدۇرمىدى، چۈنكى ئۇ ئىلى تەرەپنىڭ ئوغىسىنى قايىتىپ قويۇشتىن، تىنچلىقنىڭ بۇزۇلۇشىغا سەۋەپچى بولۇپ قېلىشتىن قورققان ئىدى. شۇنىڭدەك سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئوغىسىنى قايىتىپ قويۇشتىن تېخىمۇ قورققان ئىدى، چۈنكى خەتتىكى «نەدىن كەلگەنلىگى نامەلۇم بولغان ۋە نامى بولمىغان قۇدرەتلىك قۇراللىق كۈچلەر» دېگەن سۆز سوۋېت ئىتتىپاقىغا دارىتىلغاندەك تۇيۇلاتتى.

3. جوڭگو — موڭغۇلىيە قوشۇنلىرىنىڭ بەيتىككە جەڭ قىلىش جەريانى

بەيتىك تېغىنىڭ ئورنى شىمالى پاراللېل 45.3 گىرادۇس، شەرقىي مېرىدىيان 91.1 گىرادۇسقا توغرا كېلىدۇ، دېڭىز يۈزىدىن 1500 مېتىرچە ئېگىز، گۈچۈڭدىن 200 نەچچە كىلومېتىر يىراقلىقتا بولۇپ، ئۈرۈمچى، ئالتاي ۋە قۇمۇل رايونلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇھىم جاي. بەيتىكنىڭ شىمالىي تەرىپىدە موڭغۇلىيە — شىنجاڭ چېگرىسى بولغان ئالتاي تاغلىرى بار، غەربىي جەنۇبى جۇڭغار ئويمانلىقى بىلەن تۇتىشىدۇ. گۈچۈڭدىن چىڭگىل، كوكتوقاي قاتارلىق ناھىيەلەرگە بېرىشتا بۇ يەردىن ئوتۇشكە توغرا كېلىدۇ. تاغنىڭ غەربىدە چارۋىچىلار سودا-سېتىق قىلىدىغان دابىسۇن دېگەن بىر كىچىك بازار بار، ياڭ زېڭشىن، جىن شۇرېن زامانلىرىدا، تاغنىڭ شىمالىدىكى قازاقلارنىڭ گۈچۈڭ قاتارلىق جايلارنى پاراكەندە قېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن شۇ يەردە ئەسكەر تۇرغۇزغان. شېڭ شىسەي دەۋرىدە ئۇ يەردە ساقچى پەيچۇسى قۇرۇپ سوجاڭلارنىڭ تولىسى قازاقلاردىن قويۇلغان ئىدى. 1940-يىلى ئالتاي تاغ-

لىرىنىڭ شەرقىدە ۋەقە چىققاندىن كېيىن، بەيتىكنىڭ ئورنى تېخىمۇ مۇھىم بولۇپ قالدى. 1941 - يىلدىن كېيىن شىڭ شىسەي ئالتاي تاغلىرىنىڭ شەرقىي قىسمىنى تىزگىنلەش ۋە چىڭگىل، كوكتوقاي قاتارلىق جايلارغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن، گۈچۈڭدىن شىمالىي تاغنىڭ يېنىدىكى جاڭجۈن چولىنىڭ شەرقىدىن قارا تۈڭكىگە بارىدىغان تاشيول ياسىغاندىن كېيىن، بەيتىك مۇھىم بېكەتكە ئايلاندى. 1944 - يىلى قىشتا ئوسمان ئادەم توپلاپ ئالتاي ۋىلايىتىدە ئىسيان كوتەرگەندىن كېيىن، ناھايىتى تېزلا كوكتوقاي، چىڭگىللارنى ئالدى ۋە بەيتىكنىڭ شىمالىدىكى ساقچى پەيچۇسىنى ۋەيران قىلدى. بەيتىك تېغى شەرقتىن غەرپكە تەخمىنەن 30 چاقىرىم، جەنۇبتىن شىمالغا تەخمىنەن 20 چاقىرىم كېلىدۇ، تاغ ئۈستى قويۇق ئىپتىدائىي ئورمان، تاغ باغرى ئوتلاق بولۇپ، بۇلاق ناھايىتى كوپ. بەيتىكنىڭ ھاۋاسى پات - پاتلا ئوزگىرىپ تۇرىدۇ، قىشتا قار ناھايىتى قېلىن بولىدۇ، ياز كۈنلىرى ئاخشىمى - ئەتىسى تاغدا جۇۋا كىيىپ يۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ.

گۈچۈڭدىن بەيتىككە بارىدىغان 200 كىلومېتىرچە يولنىڭ ئىككى تەرىپى ئادەمزاتسىز بىپايان چول.

بەيتىكتىن شەرقىي شىمالغا قاراپ ماڭغاندا، موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ چېگراسىغا ئەڭ يېقىن بولغان جاي ساغانتۇڭگۇغا بېرىش ئۈچۈن، جۇڭگودا چىققان «شىڭباۋ» گېزىتى نەشر قىلغان خەرىتىنىڭ ماسشتاۋى بويىچە ھېساپلىغاندا، 400 نەچچە چاقىرىم يول يۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. شىنجاڭنىڭ بۇرۇنقى ھوكۈمرانلىرى بەيتىكنىڭ شەرقى شىمالىدىكى بۇلغۇندا ئىدارە تەسىس قىلىپ كەلگەن ئىدى.

ئوسمان 1947 - يىل 4 - ئاينىڭ 15 - كۈنى بەيتىكنىڭ يېنىغا چېكىنگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئالتاي قازاقلىرى ئارىسىدىكى ئابرويىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلغۇچىلار كۈندىن كۈنگە كوپىيىپ، بۇرۇنقى مىڭ كىشىدىن 3 مىڭ نەچچە يۈز كىشىگە يەتتى، مۇنچىۋالا ئادەمنىڭ يەيدىغان ئوزۇقى چوڭ مەسىلە بولۇپ قالدى، قوتقۇزۇش تەلەپ قىلىنغان تېلېگراممىلار ئۈزۈلمەي كېلىشكە باشلىدى، جاڭ جىجۇڭ ئولكىلىك ھوكۈمەتكە ۋە شىنجاڭ تەمىنات ئىدارىسى (بۇ ئىدارە ھەربىي سېپتىمىغا قارايتتى) غا ئاشلىق ۋە باشقا ماددى نەرسىلەرنى يەتكۈزۈپ بېرىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى، ئىلى تەرەپ نارازىلىق بىلدۈردى. ئۇلار ئوسماننى ئەكسىيەتچى، ئوغرى، باندىت دەپ سوكتى، ئوسماننى ئالتاينىڭ ۋالىيلىقىدىن ئېلىپ تاشلاپ، ئورنىغا دەلىلقاننى ئەۋەتتى، شىنجاڭ ئولكىلىك ھوكۈمەت مەسىلىنىڭ ھەقىقى ئەھۋالىنى بىلىپ كېلىش ئۈچۈن، ئولكىلىك ھوكۈمەت يىغىنىنىڭ قارارىغا بىنائەن مۇئاۋىن رەئىس بۇرھان شەھىدى، ئامانلىقنى ساقلاش سىلىڭبۇسىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى داڭبىڭگاڭ قاتارلىق كىشىلەرنى 4 - ئاينىڭ 4 - كۈنى ئايروپىلان بىلەن ئالتايغا ئەۋەتتى، ئۇلار ئالتايدا بىر نەچچە كۈنلا تۇرۇپ قايتىپ كەلدى، ئاڭلىشىمچە، يەرلىك ئاھالىلارنىڭ ئوسمان ئۈستىدىن شىكايەت قىلغانلىقىغا دائىر بەزى ھوججەتلەرنى ئالغاچ كېتىپتۇ ۋە ئولكىلىك ھوكۈمەتكە ئەھۋالدىن دوكلات قىپتۇ، تەپسىلى ئەھۋالىنى ئېنىق ئەسلىيەلمىدىم.

ئوسمان مەغلۇبىيەتكە تەن بەرمىدى، بەيتىك يېنىغا چېكىنگەندىن كېيىنمۇ چېگرا ئەتراپىغا بېرىپ توختىماي پارتىزانلىق قىلىپ، ئالتايغا تەھدىت سالىدىغان، سەل قاراشقا بولمايدىغان كۈچكە ئايلاندى، شۇڭا ئىلى تەرەپ ئۇنىڭدىن يەنىلا قاتتىق پەخەس بولۇپ كەلدى. كوپ ئۆتمەي بەيتىك ۋەقەسى يۈز بەردى، شۇ چاغدا بەزىلەر «داگۇڭباۋ»، «شىنجباۋ» گېزىتلىرىدە بۇ ۋەقەنى بايان قىلىپ يازغان ماقالىلىرىدا؛ ئىلى تەرەپ تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرىنىڭ قولى بىلەن ئوسماننى يوقاتماقچى، دېيىشتى. بۇ گەپنىڭ قانچىلىك راسلىقىنى تەكشۈرۈپ ئىسپاتلاشقا توغرا كېلىدۇ.

شۇ چاغدا مەن بەيتىكتە مۇداپىئە كورۇشكە ئەۋەتكەن ماشىجېننىڭ لىيەنى ئىشغال قىلىپ تۇرغان ئىستىھكاملار، بەيتىكنىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىسى - ئالتۇنئوبا بىلەن شىمالىي قاپتالدىكى قوش چوققا - چالتاي، چوڭ - كىچىك قۇجۇرتاي ئەتراپىدا بولۇپ ئۇلار تاش ۋە ياغاچلار بىلەن خېلى مۇستەھكەم ئىستىھكاملارنى ياسىغان ئىدى.

1947 - يىلى 6 - ئاينىڭ 2 - كۈنى تاشقى موڭغۇلىيە چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى ماشىجېن لىيەنجاڭ بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن، بەيتىككە ئىككى كىشىنى ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتتى (ئۇلار ھەربىچە كىيىنمەي، ئادەتتىكى پۇخرالارچە كىيىنگەن ئىدى)، ئۇلار ماشىجېن قىسىملىرى تۇرغان جايلارنى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ زېمىنى دەپ، ماشىجېننىڭ لىيەنىدىن 28 سائەت ئىچىدە چېكىنىپ كېتىشىنى تەلەپ قىلغان، مالىيەنجاڭ ئۇلارغا: «بىز تۇرۇۋاتقان يەر تاشقى موڭغۇلىيە چېگرىسىدىن كوپ يىراق، مەن بۇ يەرلەرنىڭ سىلەرگە تەۋەلىكىنى زادىلا ئاڭلىمىغان، بىزنىڭ لىيەنىمىز بۇ يەرنى بۇيرۇققا بىنائەن ساقلاۋاتىدۇ، بىزنىڭ زېمىنىنى قوغداش مەسئۇلىيىتىمىز بار، يۇقۇرىنىڭ بۇيرىقى بولمىسا، بىز چىقىپ كەتمەيمىز» دەپ جاۋاپ بەرگەن. ئىككى تەرەپ ئۇزاققىچە تالاش - تارتىش قىلغان، مالىيەنجاڭ ئىككى ۋەكىلگە: سىلەر توختاپ تۇرۇڭلار، يۇقۇرىغا تېلېگرام بېرىپ يوليۇرۇق سوراپ باقاي، دېگەن. ئۇ تاشقى موڭغۇلىيە چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرىنىڭ ئەلچىنى تامامەن يولسىز دەپ قاراپ، بۇ مەسىلىگە تازا كۆڭۈل بولمەي، ئادەتتىكى ئىش قاتارىدىلا بىر تەرەپ قىلغان. ئۇنىڭ يوليۇرۇق سوراپ ئەۋەتكەن تېلېگراممىسى ئۆزلىرى قاراشلىق دىۋىزىيە شتاۋى، كورپۇس شتاۋىدىن ئۆتۈپ كەلگەچكە شىنجاڭ گارنىزونىنىڭ باش سىلىڭبۇسىغا توقۇنۇشى يۈز بېرىپ بىر نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن تەگدى. راستىنى ئېيتقاندا، تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرىنىڭ چېگرىدىن ئۆتۈپ تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشىنى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىمۇ زادىلا ئويلاپ كۆرمىگەن ئىدى.

1947 - يىلى 6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى تاڭ سەھەردە تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرىنىڭ بىر يىڭى ۋە زەمبىرەكچىلەر لىيەنى ماشىجېننىڭ لىيەنىگە تۇيۇقسىز شىددەتلىك ھۇجۇم قىلدى. بىزنىڭ ئىستىھكاملىرىمىزنى توپچىلار ئوت كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ توپقا تۇتۇپلا قالماستىن، بەلكى قىزىل بەش يۇلتۇز بەلگىسى بار 5 ئايروپىلانمۇ بومباردىمان قىلدى ۋە پەس ئۇچۇپ ئوققا تۇتتى، بۇ ئايروپىلانلار يەنە ئوسماننىڭ ئادەملىرى تۇرۇشلۇق چوقبار-

تاس، ئۇلانبۇلاق ئەتراپىغىمۇ نۇرغۇن بومبا تاشلىدى. ماشىجىڭنىڭ لىيەنىدىكى كوماندىر - ئەسكەرلەر باتۇرانە قارشىلىق كۆرسەتتى، ئۇلار ئىستىھكاملىرىغا تايىنىپ قاتتىق مۇداپىئە كوردى، تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرى ھۇجۇمغا ئۆتۈپ ئىستىھكامغا يېقىن كەلگەندە، نۇرغۇن قول بومبىسى تاشلاپ، تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرىنى چىقىمغا ئۇچرۇتۇپ، ئۇلارنىڭ ھۇجۇمىغا پەشۋا بەردى، شۇنداق قىلىپ، تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرىنىڭ بىر قانچە ھۇجۇمىنى چېكىندۇردى، ئۇرۇش گۇگۇم چۈشكەندە ئاندىن پەسەيدى. تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرى ئەسلىدە ماشىجىڭنىڭ لىيەنىنى بىر ھۇجۇم بىلەنلا يوقىتىمىز دەپ ئويلاپ، مۇنداق جەسۇرانە قارشىلىققا ئۇچرايدىغانلىقىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەن ئىكەن. شۇ كۈنكى جەڭدە، ماشىجىڭنىڭ لىيەنىدىن 10 نەچچە ئەسكەر ئولدى ۋە ياردار بولدى، بىر قانچە ئات ئولدى، تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنىدىن ئولگەن ۋە ياردار بولغانلار بىزنىڭكىدىن كوپرەك.

مالىيەنجاڭ شۇ كۈنى كەچتە ئۆزىنىڭ جۇنجاڭى ماچىڭشىياڭ (5 - ئاتلىق كورپۇسنىڭ جۇنجاڭى)غا جىددى تېلېگىرامما بېرىپ، تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرىنىڭ ئۆزلىرىگە تويۇقسىز ھۇجۇم قىلغانلىقىنى، جەڭنىڭ جەريانىنى ۋە ئولۇم - يىتىم ئەھۋالىنى مەلۇم قىلدى، تېلېگىراممىدا ھېلىقى 5 ئايرۇپىلاننىڭ سوۋېت ئايرۇپىلانى ئىكەنلىكى ئېنىق ئېيتىلغان ۋە ياردەمگە ئەسكەر ئەۋەتىش تەلەپ قىلىنغان ئىدى؛ ماچىڭشىياڭ 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى سەھەردە تېلېگىراممىنى كۆتۈرۈپ، ئەھۋالنى ماڭا مەلۇم قىلغىلى كەلدى، مەن بۇنى چوڭ مەسىلە دەپ قاراپ، دەرھال سەنمۇجاڭ شىڭ

جىڭ، مۇئاۋىن سەنمۇجاڭ لوكەيجيا، تەمىنات ئىدارىسىنىڭ باشلىقى شىيارىچاڭ، تەمىنات ئىدارىسىنىڭ سەنمۇجاڭى بو ۋېيشەن ۋە باشقا بىر قىسىم شتاپ خادىملىرىنى چاقىرىپ مەجلىس ئاچتىم، مەجلىستە تاقابىل تۇرۇش تەدبىرلىرىنى مۇزاكىرە قىلىپ، مۇنداق قارار چىقاردۇق:

1. گۆچۈڭدا تۇرۇشلۇق 1 - ئاتلىق دىۋىزىيە 2 - تۇەننىڭ تۇەنجاڭى خەن فەن مەزكۇر تۇەننىڭ ئاساسى كۈچىنى باشلاپ (بىر لىيەننى گۆچۈڭنىڭ شىمالىدا مۇداپىئە كورۇشكە قالدۇرۇپ)، بەيتىككە ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئاتلانسۇن.

2. تەمىنات ئىدارىسىنىڭ سەنمۇجاڭى لوۋېيشەن بەيتىك قىسىملىرىغا تەمىنات يەتكۈزۈپ بېرىش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇش ئۈچۈن گۆچۈڭگە ئەۋەتىلسۇن، بۇ جەھەتتىكى ترانسپورت ئىشلىرى ئۈچۈن بىر ئاپتوموبىل لىيەنى (تەخمىنەن 10 نەچچە ئاپتوموبىل) ۋە بىر توگە كارۋىنى ھەم شۇ يەردىكى بىر قىسىم ھارۋىلار ئاجرىتىلسۇن.

3. 5 - ئاتلىق كورپۇسنىڭ ئۈرۈمچى يېنىدا تۇرۇشلۇق قىسىملىرى فۇكاڭغا بېرىپ گۆچۈڭ تەرەپكە ياردەم بېرىشكە تەييار تۇرۇش ئۈچۈن دەرھال بىر تۇەن ئەۋەتسۇن

4. ئىلى تەرەپ بىلەن موڭغۇلىيەنىڭ تىل بىرىكتۈرۈپ بىزگە كەڭ كولەمدە ھۇجۇم قىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ھەرقايسى قىسىملارغا ھوشيارلىقنى ئۆستۈرۈپ، مۇداپىئەنى كۈچەيتىش توغرىسىدا دەرھال بۇيرۇق بېرىلسۇن.

5. ئەھۋالنى چۈشۈنۈش ۋە گۆچۈڭدىن بەيتىككىچە بولغان ئارىلىقتىكى جايلارنىڭ ھەربى جۇغراپىيۋى ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش

ئۈچۈن بەيتىككە بىر مەسلىھەتچىلەر گۇرۇپپىسى (باشى شتاپ ۋە 5 - ئاتلىق كورپۇستىكى شتاپ خادىملىرىدىن تەركىپ تاپقان) ئەۋەتىلسۇن.

6 . ۋەتەن تۇپرىقىنى باتۇرلۇق بىلەن قوغدىغان ماشىجىننىڭ لىيەنى مۇكاپاتلانسۇن، بۇ لىيەندىكى كوماندىر- ئەسكەرلەرگە مۇكاپات پۇلى بېرىلسۇن.

7 . تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرىنىڭ بىزگە تاجاۋۇز قىلغانلىقىغا دائىر ئەھۋاللار تېلېگىرامما ئارقىلىق نەنجىڭ دۆلەت مۇداپىە مىنىستىرلىكىگە ۋە لەنجۇدىكى غەربىي شىمال مەمۇرى مەھكىمىسىگە مەلۇم قىلىنسۇن.

مەن چىددىي تەدبىرلەرنى تۈزۈپ بولۇپ، دەرھال شىندالۇغا بېرىپ جاڭجىجۇڭ بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭغا بەيتىك تەرەپتە بولغان ئەھۋالنى ۋە ئۆزەم چىقارغان بىر نەچچە مۇھىم قارارنى دوكلات قىلدىم، ئۇ بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ قاتتىق ھەيران بولدى ۋە دەرھال مۇئاۋىن سەنمۇجاڭ ليۇرېن بىلەن باشكاتىپ ليۇمېڭچۈننى چاقىرتىپ كەلدى ، بىز بىر نەچچىمىز بىر پەس مەسلىھەت قىلدۇق، تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرى ھەركىتىنىڭ چېگرا ماجىراسىغا ياتىدىغان مەسىلە ئىكەنلىكىنى ھېچكىم ئويلاپ باقمىغان ئىكەن ، شۇڭا ئىككى خىل قاراش شەكىللەندى:

بىرىنچى خىل قاراشتىكىلەر، ئىلى تەرەپ بىلەن موڭغۇلىيە ئوسماننىڭ كۈچلىرىنى يوقۇتۇش مەقسىتىدە ماسلىشىپ ھەرىكەت قىلىۋاتىدۇ، دەپ ھېساپلىدى .

ئىككىنچى خىل قاراشتىكىلەر: چوڭراق قەستى بولمىشى مۇمكىن، ئاۋال ئوسماننىڭ ئادەملىرىنى يوقۇتۇپ ، بەيتىكتىن چەنۇپقا قاراپ ئىلگىرىلەپ، بىزنىڭ گۇچۇڭ، بارىكول، يەتتە قۇدۇق ئەتراپلىرىدىكى يەرلىرىمىزگە ھۇجۇم قىلىپ، لەنجۇغا بارىدىغان يولىمىزنى ئۈزۈپ تاشلىشى، ئاندىن كېيىن ماناس دەرياسىدا ئۇدۇلىدىن ھۇجۇم قىلىپ، بىزنى ئىلى تەرەپ ئوتتۇرىغا قويغان شەرتلەرگە كۆنۈشكە قىستاپ، ئاخىرىدا گومىنداڭ قوشۇنلىرىنى شىنجاڭدىن قوغلاپ چىقىرىپ، ئۆزلىرىنىڭ «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇش مەقسىدىگە يېتىشنى كۆزلىگەن بولۇشى مۇمكىن ، دەپ ھېساپلىدى.

جاڭجىجۇڭ بىرىنچى خىل قاراشقا مايىل بولدى، مەن بىلەن ليۇرېن ئىككىنچى خىل قاراشقا مايىلراق بولدۇق.

جاڭجىجۇڭ مەن چىقارغان چىددىي قارارلارغا قوشۇلدى ھەمدە كېيىنكى ئەھۋاللارنى ئۆزىگە ۋاقتى - ۋاقتىدا مەلۇم قىلىپ تۇرۇشۇمنى تاپىلىدى.

تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرى بىرىنچى قېتىملىق ھۇجۇمى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ئۆزلىرىنى بىر كۈن تەرتىپكە سېلىپ ۋە تەييارلىق قىلىپ ، 7 - كۈنى ئەتىگەن سائەت 8 دە ئاۋال بىزنىڭ ئىستىھكاملىرىمىزنىڭ ئۈستىدە ئايروپىلان بىلەن رازۋېتكا قىلدى، ئاندىن كېيىن بومبا تاشلاپ بومباردىمان قىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، توپچى قىسىملىرىمۇ ئوت كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ ، بىزنىڭ ئىستىھكاملىرىمىزنى بىر سائەتتىن كۆپرەك توپقا تۇتتى، ئاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ پىيادە ۋە ئاتلىق ئەسكەرلىرى ئىستىھكاملىرىمىزغا يېقىنلىشىشقا باشلىدى، ئۇدۇل تەرەپتىكى تاغ قاپتىلىدا، ئۇلارنىڭ ئېغىر پىلىموتلىرى

ئوزلىرىنىڭ زەربىدار قىسىملىرىنىڭ ئىلگىرىلىشىنى كۈچلۈك ئوت كۈچى بىلەن قوغداپ تۇردى، بىزنىڭ ئەسكەرلىرىمىز تەمكىنلىك بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، ئۇلارنىڭ ھۇجۇمىنى كەينى- كەينىدىن چېكىندۈردى. ماشىجىن ئوزىنىڭ بىر مۇئاۋىنىنى ئوسمان بىلەن ئالاقە باغلاشقا ۋە ئۇنىڭغا تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇم قىلغانلىقىغا دائىر ئەھۋاللارنى مەلۇم قىلىش ئۈچۈن چوقىبار تاسقا ئەۋەتتى، ئوسمان ئۇنىڭغا: «مەن تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرىنىڭ ئەھۋالىنى بىلىمەن، ئۇلارنىڭ قولىدىن ھېچنىمە كەلمەيدۇ، ئۇلار يەنە ھۇجۇم قىلسا مەن سىلەرگە ياردەم قىلىمەن، ئۇلارنى چوقۇم يېڭىمەن» دېگەن، ئۇ بۇ سوزنى تازا ۋە ئىشەنچىلىك دېگەن ئىدى. 6 - ئاينىڭ 7 - كۈنى تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرى ماشىجىنىنىڭ لېيەنگە قايتا ھۇجۇم قىلغاندا، دېگەندەك، ئوسمان ئوزلىگىدىن ئادەملىرىنى باشلاپ كېلىپ ئۇرۇشقا قاتناشتى، ئاۋال بەيتىكنىڭ شىمالىدىكى قاپتالدا تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ ئاتلىق قىسىملىرى بىلەن كەسكىن جەڭ قىلدى، شۇنىڭ بىلەن، ماشىجىنىنىڭ سولقانىتىنى قوغداپ قالدى. ئوسمان 100 نەچچە ئاتلىق ئەسكىرىنى باشلاپ تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرى بىلەن بىر نەچچە سائەت قاتتىق ئېلىشقاندىن كېيىن، تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرىنىڭ پىلىموت ئىستىھكامىغا ئوزى يالغۇز ئوقتەك چېپىپ بېرىپ، ئىككى پىلىموتچىنى چېپىپ تاشلاپ، بىر ئېغىر پىلىموتنى ئېلىپ تېز قايتىپ كەلدى.

6 - ئاينىڭ 7 - كۈندىكى جەڭ خېلى قاتتىق بولدى. تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرىدا جەزمەن غەلىبە قىلىمىز دېگەن خىيال بولغاچقا، 5 - چېسلادىكىدىن شىددەتلىكرەك ھۇجۇم قىلىپ، بىزنىڭ ئىستىھكاملىرىمىزغا بىر نەچچە قېتىم بوسۇپ كىردى، لېكىن ماشىجىن لېيەندىكى كوماندىر - ئەسكەرلەر بولۇپ 100 نەچچە كىشى ئىستىھكامدىن بىر قەدەم ئايرىلسا، جان قويغىدەك يەر تاپالمايدىغانلىقىنى، قىلچە ئىككىلىنىشكە بولمايدىغانلىقىنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن، ئولسىمۇ ئىستىھكامدىن قەتئىي ئايرىلمايدىغان نىيەتكە كەلدى، شۇڭا ئۇلارنىڭ كۈرەش ئىرادىسى ناھايىتى ئۈستۈن بولدى، شۇنىڭدەك ئۇلار ياردەم بەرگۈچى قىسىملارنىڭ تېز يېتىپ كېلىدىغانلىقىنى، بىر نەچچە كۈن بەرداشلىق بەرسىلا بولىدىغانلىقىنى بىلەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شۇ كۈنى ئوسماننىڭ ئەسكەرلىرى ياردەم بەردى، شۇڭا ئۇلار جەڭنى گۇگۇم چۈشكىچە داۋاملاشتۇرۇپ، ئاخىرى تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرىنىڭ كوپ قېتىملىق ھۇجۇمىنى چېكىندۈرۈپ، ئەسلىدىكى ئىستىھكاملىرىنى ساقلاپ قالدى. 8 - چېسلا چۈشتىن بۇرۇن تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرى يەنە ئايروپىلان، زەمبىرەكلەرنىڭ ھىمايىسىدا 2-3 قېتىم زەربىدارلىق بىلەن ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، بىزنىڭ ئەسكەرلىرىمىز تەرىپىدىن چېكىندۈرۈلدى، بۇ چاغدا ياردەم بەرگۈچى قىسىملىرىمىزدىن ئاتلىق 2 - پولكنىڭ ئادەملىرى ئارقا- ئارقىدىن يېتىپ كەلدى. شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن بىزنىڭ قىسىملىرىمىز قايتارما ھۇجۇمغا ئوتتۇشقا باشلىدى، تاغ ئېتىكىگە يىغىلغان تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ ھۇجۇمچى قىسىملىرى ۋەزىيەتنىڭ ئوزلىرىگە پايدىسىز ئىكەنلىكىنى كورۈپ، شىمالىدىكى ئېگىز تاققا قاراپ چېكىندى.

بۇ بىر نەچچە كۈنلۈك جەڭدە بىزنىڭ قىسىملىرىمىزدىن 20 نەچچە ئادەم ئولدى ۋە يارىدار بولدى، 10 نەچچە ئېتىمىز

ئۆلدى، تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرى بىزنىڭ ئىستىھكامىمىزنىڭ تۈۋىدە 30 نەچچە ئادىمىنىڭ جەسىدىنى قالدۇرۇپ كەتتى، ئۇلارنىڭ يارىداربولغان ئادەملىرى ئۆلگەن ئادەملىرىدىن 2-3 ھەسسە كۆپ بولۇشى مۇمكىن.

بىزنىڭ ئەسكەرلىرىمىز تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرىدىن بىر كىچىك زەمبىرەك، 3 يېنىك پىلىموت، 20 نەچچە مىلتىق، ئىككى تاپانچا، بىر رادىيوگرامما، بىر نەچچە ھەربى بايراق ۋە ھۆججەت- خەرىتە قاتارلىق نەرسىلەرنى غەنىمەت ئالدى، ئوسماننىڭ غەنىمەت ئالغان نەرسىلىرى بۇنىڭ سىرتىدا.

ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەن تاشقى موڭغۇلىيە ئەسكەرلىرىنىڭ جەسىدى ئارىسىدىن كاپىتان دەرىجىلىك بىر ئوفىتسېرنىڭ جەسىدى تېپىلدى، لىيەنجاڭ بولسا كېرەك، خەرىتە سومكىسىدىن ئۇرۇش قىلىش بۇيرۇقى قاتارلىق ھۆججەتلەر چىقتى، مەن بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ماجۇنجاڭغا ھۆججەتنى مەخسۇس ئادەم بەلگىلەپ ئۈرۈمچىگە ئەۋەتىپ بېرىشنى تاپىلىدىم، ھۆججەتنى تەرجىمە قىلىپ كۆرسەك (مەن ئۇ ھۆججەتنىڭ ئەسلى تېكىستىنى كۆرگەن ئىدىم، ئۇ مەن ئادەتتە كۆرگەن موڭغۇل يېزىقىدا ئەمەس، رۇس يېزىقىدا يېزىلغان ئىدى)، تاشقى موڭغۇلىيە چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرىنىڭ بىر پودپولكوۋنىگى × × (ئىسمى ئېسىمدە يوق) چۈشۈرگەن بۇيرۇق ئىكەن. ھۆججەتكە يەنە بۇ قىسىمنىڭ تۈزۈلىشىنى كۆرسىتىدىغان بىر جەدۋەل ۋە ھۇجۇم ئورۇنلاشتۇرۇشىغا دائىر بىر مۇھىم خەرىتە قوشۇمچە قىلىنغان ئىدى. ئېسىمدە قېلىشىچە، بۇ قىسىم ئۇمۇمەن پىيادە ۋە ئاتلىق لىيەن، بىر ئېغىر پىلىموت لىيەنى، بىر كىچىك زەمبىرەك پەيى (دىيامېتىرى 2 سانتىمېتىر كېلىدىغان 2 كىچىك زەمبىرەك بار ئىدى)، بىر خەۋەرلىشىش بەندىدىن تۈزۈلگەن ئىدى، ئۇلارغا يەنە بىر تاغ زەمبىرەكى لىيەنى (4 زەمبىرەكى بار ئىدى) قوشۇپ بېرىلگەن ئىدى. دېمەك، بەيتىكتىكى ماھجىيىننىڭ لىيەنىگە ھۇجۇم قىلغان تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرى تەخمىنەن كۆپەيتىلگەن بىر يىڭغا باراۋەر ئىدى، دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ.

بۇ ئۇرۇش قىلىش بۇيرۇقىنىڭ بىرىنچى ماددىسىدا: «بەيتىك موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ زېمىنى، ئۇنى جۇڭگو قوشۇنلىرى بېسىۋالغان، جۇڭگو قوشۇنلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ، چېگرا مۇداپىئەمىزنى مۇستەھكەملەش - بىزنىڭ مۇقەددەس ۋەزىپىمىز» دېيىلگەن، قالغان ماددىلىرىدا ھەر قايسى ئورۇنلارغا جەڭ ۋەزىپىسى تاپشۇرۇلغان ئىدى. بىز بۇ ئۇرۇش قىلىش بۇيرۇقىغا دائىر ھۆججەتنى كۆرگەندىن كېيىنلا، بۇ قېتىمقى توقۇنۇشنىڭ ئاتالمىش چېگرا مەسىلىسىدىنمۇ دېرەك بېرىدىغانلىقىنى ئۇقتۇق. مەن ماقالامنىڭ «بەيتىك ۋەقەسىنىڭ تارىخي ئارقا كۆرۈنۈشى» دېگەن قىسمىدا بۇ ئاتالمىش چېگرا ۋەقەسىنىڭ پەيدا بولىشىدىكى سەۋەبلەرنى بايان قىلىپ ئۆتكەن ئىدىم، ئۇنىڭدىن كۆرۈشكە بولىدۇكى، تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرىنىڭ بەيتىككە قىلغان ھۇجۇمى پۈتۈنلەي يولسىز، ئۇ تامامەن موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ بىر خىل تاجاۋۇزچىلىق ھەركىتى.

بىز تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرىنىڭ بەيتىككە ھۇجۇم قىلغانلىقى ۋە سوۋېت ئايروپىلانلىرىنىڭ جەڭدە ئۇلارغا ياردەملەشكەنلىكىگە دائىر ئەھۋاللارنى تېلېگىرامما ئارقىلىق نەنجىڭدىكى دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىكىگە مەلۇم قىلدۇق، گومىنداڭ ھۆكۈمىتى بۇ ۋەقەدىن پايدىلىنىپ ھەدەپ تەشۋىقات ئېلىپ باردى: «مەر-

گېزىتى»، «تېچلىق گېزىتى» قاتارلىق ھۆكۈمەتكە تەۋە گېزىتلەرنىڭ ھەممىسى بۇ ۋەقەنى بىرىنچى بەتكە چوڭ خەتلىك سەرلەۋھە بىلەن باستى، شۇنىڭ بىلەن بىللە قايتا-قايتا باش ماقالا ئېلان قىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىنى ئەيىبلىدى؛ گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ھەر قايسى پالاتا، مىنىستىرلىكلىرىمۇ بۇ ۋەقەگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى، قانۇن پالاتىسى بىلەن مەمۇرى پالاتا بۇ ۋەقەنى مەجلىس ئېچىپ مۇزاكىرە قىلدى؛ گومىنداڭنىڭ مەركىزى ئورگىنى جايلاردىكى ئاتالمىش «خەلقنىڭ ئىرادىسى» بويىچە ئىش كۆرىدىغان ئورگانلار — «مەدەنىيەت تەشكىلاتلىرى» قاتارلىقلار ئارقا-ئارقىدىن ئومۇمى ئۇقتۇرۇش چىقىرىش، پۈتۈن مەملىكەتتىكى قېرىنداشلارغا ۋەقەگە كۆڭۈل بۆلۈشنى مۇراجەت قىلىش ۋە مەركەزنىڭ قاتتىق دىپلوماتىيە سىياسىتى قوللىنىشنى قەتئى قۇۋۋەتلەش توغرىسىدا يولىيورۇق بەردى. ياشلار پارتىيىسىنىڭ ئەكسىيەتچى باشلىقى زىڭچى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىنى ئەيىبلەپ سۆھبەت بايان قىلغاندىن باشقا، شاڭخەي، نەنجىڭدىكى بەزى چوڭ گېزىتلەردە ھەر خىل شېئىرلەرمۇ ئېلان قىلىندى،

بۇنداق قىلىشتىن مەقسەت، ماھىيەتتە، كوممۇنىزىمغا قارشى تۇرۇش ئىدى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئەزەلدىن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قورالى دەپ ئەيىبلەپ كېلىۋاتاتتى، ئۇلار سىياسى كېڭەش قارارىنى يىرتىپ تاشلاپ، كەڭ-كۆلەملىك ئىچكى ئۇرۇش قوزغىغان ۋە خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسىنىڭ زەربىسىدە ۋەتۋەردگـــــى چىقىپ، ھەربى كۈچ جەھە-

تتە كۈندىن-كۈنگە ئاجىزلىغان ئىدى؛ جياڭ جېشى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان رايونلاردىكى كەڭ خەلقمۇ «ئىچكى ئۇرۇشقا قارشى تۇرۇش، زۇلۇمغا قارشى تۇرۇش، ئاچارچىلىققا قارشى تۇرۇش» يولىدا قەھرىمانانە كورەش قىلىپ ئۇلارنىڭ تازا ئەدىۋىنى بەرگەن، ۋەزىيەت ئۇلارغا كۈندىن-كۈنگە پايدىسىز بولۇپ قالغان ئىدى. شۇڭا ئۇلار بۇ ۋەقەدىن پايدىلىنىپ، سوۋېتكە قارشى دولقۇن قوزغاپ، خەلقنىڭ دىققەت نەزىرىنى بۇرىماقچى ھەم جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە زەربە بەرمەكچى بولغان ئىدى.

بەيتىك ۋەقەسى يۈز بەرگەندىن كېيىن، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىگى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ۋە موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىگە قاتتىق نارازىلىق بىلدۈردى، سوۋېت ھۆكۈمىتى 6-ئاينىڭ 21-كۈنى ئۆزىنىڭ جۇڭگودىكى باش ئەلچىخانىسىنىڭ مەسلىھەتچىسى دېلىن ئارقىلىق تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىگىمىزگە جاۋاپ قايتۇرۇپ، سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ بەيتىك ۋەقەسىگە قاتناشقانلىغىنى ئىنكار قىلدى. موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى 6-ئاينىڭ 22-كۈنى ئۆزىنىڭ مۇسكۋادىكى ئەلچىسى ئارقىلىق گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى فۇچېڭچاڭغا جاۋاپ قايتۇرۇپ، بەيتىك موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ چېگرىسى ئىچىدە، جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ موڭغۇلىيە تەۋەسىگە بېسىپ كىرگەنلىگى ھەربى توقۇنۇشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى دېگەنگە ئوخشاش گەپلەردە چىڭ تۇردى. شۇنىڭدەك، ئامېرىكا ئاخبارات ئاگېنتلىغىنىڭ 6-ئاينىڭ 16-كۈنى لوندوندىن بەرگەن تېلېگرامما خەۋىرىدە، موسكۋا رادىيوسىنىڭ موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىگىنىڭ

باياناتىنى ئاڭلىتىپ: جۇڭگو قوشۇنلىرى موڭغۇلىيە تەۋەسىگە بېسىپ كىرگەنلىكى ئۈچۈن، موڭغۇلىيە چېگرا مۇداپىئە قوشۇنلىرى ئايروپىلانلارنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا ئۇلارغا زەربە بېرىشكە مەجبۇر بولدى دېگەنلىكى ئېيتىلغان. بۇ رادىيو جۇڭگو تەرەپنىڭ موڭغۇلىيە جۇڭگو چېگراسىغا ھۇجۇم قىلدى، دېگەن گەپلىرىنى ئىنكار قىلغان ۋە بۇ گەپنى قۇتراتقۇلۇق رولىنى ئوينايدىغان ئويدۇرما ۋەھاكازا دەپ سۆككەن. بۇ رادىيو 6 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىكى ۋەقەنىڭ ھەققىي ئەھۋالىنى مۇنداق ئاڭلاتقان: جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ بىر تارماق ئەترىتى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ چېگراسىغا بېسىپ كىرىپ، مېردىنگور دەرياسى بويىدىكى چېگرىدا 16 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتا ئېستىھكام ياساپ ئاكوپ كولىدى ۋە موڭغۇلىيە چېگرىسىدىكى قاراۋۇللارغا ھۇجۇم قىلغان چېغىدا يارىدەمگە ئەسكەر يېتىپ كەلدى، موڭغۇلىيە چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرىنىڭ قوماندانى جۇڭگو قىسىملىرىنىڭ باشلىقى بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن ئادەم ئەۋەتىپ، موڭغۇلىيە تەۋەسىدىن چىقىپ كېتىشنى تەلەپ قىلغاندا، ئۇلار بۇ تەلەپنى رەت قىلدى ۋە ئەلچىنى قاماپ قويدى، شۇڭا موڭغۇلىيە چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى تاجاۋۇزچىلارنى چېكىندۈرۈش تەدبىرلىرىنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولدى. چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرىنىڭ بىر باتالىيونى موڭغۇلىيە ھاۋا ئارمىيىسىدىكى بىر نەچچە ئايروپىلاننىڭ ھىمايىسى ئاستىدا تاجاۋۇزچىلارنى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىن چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلدى. موڭغۇلىيە چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى بۇ ھەركەتلەرنى قوللانغىنىدا، جۇڭگو تەۋەسىگە بېسىپ كىرمىدى. جۇڭگو قوشۇنلىرى چېكىنگەندىن كېيىن، 6 - ئاينىڭ 9 - كۈنى جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ لاگېرىدا موڭغۇلىيە قىسىملىرىنىڭ ئەلچىلىرى بىلەن چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرىدىكى 4 ئەسكەرنىڭ جەسىدى تېپىلدى، جەسەتلەردە قاتتىق قىيناشتىن قالغان جاراھەت ئىزلىرى بار ئىدى. موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە قاتتىق نارازىلىق بىلدۈردى ھەمدە جۇڭگو ھۆكۈمىتىدىن جىنايەتچىلەرنى قاتتىق جازالاشنى ۋە موڭغۇلىيە تارتقان زىيانلارنى تۆلەپ بېرىشنى تەلەپ قىلىش ھوقۇقىنى ساقلاپ قالدى.

موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ گەپلىرى، روشەنكى، ئۆزلىرىنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ھەركەتلىرىنى يوشۇرۇش مەقسىتىدە پاكىتنى بۇرمىلاپ، ئاقنى قارا قىلىپ ئېيتىلغان گەپلەر ئىدى، چۈنكى بىز شۇ چاغدا بەيتىككە مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن بىرلا ئاتلىق ئەسكەر لىيەنىنى ئەۋەتكەن ئىدۇق، بۇ لىيەن ئۆزىنىڭ ئارقا سەپ بازىسىدىن 200 نەچچە كىلومېتىر يىراقلىقتا تۇرسا قانداق قىلىپ موڭغۇلىيە چېگرىسىغا بېرىپ، موڭغۇلىيە چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرىنىڭ قاراۋۇللىغا ھۇجۇم قىلالىسۇن؟ مەن بەيتىككە ئەھۋالنى تەكشۈرۈشكە ئەۋەتكەن مەسلىھەتچى ماشىجېنىڭ لىيەندىكى كوماندىر - ئەسكەرلەردىن بەيتىكتىن شىمال تەرەپكە بېرىپ ھەركەت قىلغان ئىشلار بولدىمۇ - يوق دەپ سۈرۈشتۈرگەندە، ئۇلار ئۇنداق ئىش بولمىدى دەپ قەتئىي جاۋاپ بەرگەن، ئاكوپ ۋە ئېستىھكاملارنىڭ ھەممىسى بەيتىكتە ياسالغان، موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە جاۋابەن بىلدۈرگەن نارازىلىقىدا بەيتىك تاشقى موڭغۇلىيە تەۋەسىدە دېيىلگەن؛

تاشقى موڭغۇلىيە چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى قوماندانىنىڭ ئۇرۇش قىلىش بويرۇغىدا، بەيتىك موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ زىمىنى، ئۇنى جۇڭگو قوشۇنلىرى بېسىۋالغان، بىزنىڭ ۋەزىپىمىز جۇڭگو قوشۇنلىرىنى قوغلاپ چىقىرىش، دېيىلگەن. بۇ، جۇڭگو قوشۇنلىرى ئەمەس، بەلكى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇم قىلغانلىقىنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرى كوپ قېتىم ھۇجۇم قىلىپ مەقسىدىگە يېتەلمەي، بىزنىڭ ئېستىھكامىمىزنىڭ تۆۋىدە بىر مۇنچە جەسەتلەرنى قالدۇرۇپ كەتكەن ۋە 6 - ئاينىڭ 8 - كۈنى كەچتە ئەسكەر ئەۋەتىپ جەسەتلەرنى ئېلىپ كەتكەن ئىدى، ھەرگىزمۇ ئۇلار ئېيتقاندەك «جۇڭگو قوشۇنلىرى چېكىنگەندىن كېيىن، جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ لاگىرىدا موڭغۇلىيە قىسىملىرىنىڭ ئەلچىلىرى بىلەن چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ جەسىدى تېپىلغان» ئەمەس. بىراق تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرى ئەۋەتكەن ئىككى ئەلچى توغرىسىدا ماچېڭشياڭ جۈنجاڭ: ئۇلار (ماشىجېننىڭ لىيەنى دېمەكچى) بۇ ئىككى ئادەمنى جاسۇسمىكىن دەپ گۇمان قىلىپ قاپتۇ، دېگەندەك قىلغان ئىدى، شۇڭا جەڭ داۋامىدا ئۇلار بۇ ئىككى ئادەمنى بەلكىم ئۆلتۈرۈۋەتكەن بولىشى مۇمكىن، بۇ ئىككى ئادەم زادى قانداق بىر تەرەپ قىلىندى؟ بۇ جەھەتتىكى ئەھۋال ئېنىق ئېسىمدە قالماپتۇ، سوۋېت ئايروپىلانلىرىنىڭ جەڭگە قاتناشقانلىقىغا كەلسەك، شۇ چاغدا شىنجاڭدىكى قىسىملارنىڭ كوماندىر - ئەسكەرلىرى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ دولەت بايرىقىنى ۋە ئايروپىلانلىرىنىڭ بەلگىسىنى بىلمىگەنلىكى ئۈچۈن بەشيۇلتۇزلۇق قىزىل بايراقنىڭ سۈرىتىلا بولسا سوۋېتنىڭ دەپ قارايتتى. ماشىجېننىڭ تېلېگراممىسى شىنجاڭ گارنىزۇن قىسىملىرىنىڭ باش شتاۋىغا يېتىپ كەلگەندە، بىزمۇ سوۋېت ئايروپىلانى مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلىپ، ئاھالىسى بىر مىليونغىمۇ يەتمەيدىغان موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ نەدىمۇ ھاۋا ئارمىيىسى بولسۇن دەپ قارىغان ئىدۇق. ئۇ چاغدا بىز موڭغۇلىيە ئەمەلىيەتتە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىر قىسمى بولۇپ قالدى، ئۇنىڭ ھەقىقى مۇستەقىللىقىدىن سوز ئاچقىلى بولمايدۇ، دەپ قارايتۇق. شۇڭا بىز بۇ ئايروپىلانلارنى سوۋېتنىڭ دەپ قەيىت قىلىپ، بۇ ھەقتىكى پىكىرىمىزنى دولەت مۇداپىئە مىنىستىرلىكىگە يوللىدۇق.

ئوسماننىڭ ئەسكەرلىرى بەيتىكنىڭ يېنىغا چېكىنگەندىن كېيىن، بەزى قازاقلار بىر مەزگىل موڭغۇلىيە تەۋەسىگە بېسىپ كىرىپ، موڭغۇللارنىڭ چارۋا ماللىرىنى بۇلاپ، ئادەملىرىنى تۇتقانلىقى ئۈچۈن بۇ توقۇنۇش يۈز بەردى. دېگەن گەپلەرمۇ بولغان ئىدى. لېكىن كېيىن مەن ئوسمان بىلەن كورۇشۇپ ئۇنىڭدىن بۇ ھەقتە سورىغىنىمدا، ئۇ بۇنداق ئىشنىڭ بولغانلىقىنى قەتئىي ئىنكار قىلدى. مۇشۇنداق ئىش بولغان تەغدىردىمۇ، بۇنى تاشقى موڭغۇلىيە چېگرا مۇداپىئە قوشۇنلىرى قوللانغان قوغدىنىش ھەرىكىتى دەپ قاراشقا بولمايتى، چۈنكى تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى ماشىجېننىڭ لىيەنگە بەيتىكتىكى ئېستىھكاملىرىدىن 24 سائەت ئىچىدە چىقىپ كېتىشنى شەرت قىلىپ قويغان، ئاندىن كېيىن ئوزىنىڭ ئۇرۇش قىلىش بويرۇغىدا يەنە: بەيتىك موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ زىمىنى، ئۇنى جۇڭگو قوشۇنلىرى بېسىۋالغان......» دەپ ئېنىق يازغان ئىدى. دېمەك مەسىلە ناھايىتى ئاددى، ئەگەر ئۇلار بەيتىكنىڭ دولىتىمىزگە تەۋە زىمىن ئىكە-

نىلىگىنى ئېتىراپ قىلسا، تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرىنىڭ بەيتىككە هۇجۇم قىلغانلىقى بىر خىل تاجاۋۇزچىلىق هەرىكەت بولۇپ قالىدۇ - دە، بۇ ئىشنىڭ ماهىيىتىنى باشقا سەۋەپلەر بىلەن يوققا چىقارغىلى ۋە يوشۇرغىلى بولماي قالىدۇ.

بەيتىك ۋەقەسىدىن كېيىن جىياڭ جېشىنىڭ كەيپىياتى مۇرەككەپ ۋە زىددىيەتلىك بولدى. ئۇ تەۋەككۇل قىلىپ ئىچكى ئۇرۇشنى قوزغىغاندىن كېيىنكى بىر يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ناهايىتى كۆپ زىيان تارتىپ، هەربىي جەھەتتە ئۈستى - ئۈستىلەپ مەغلۇپ بولغان، ۋەزىيەت كۈندىن - كۈنگە پايدىسىز بولۇۋاتقان ئىدى، بۇنىڭ ئۈستىگە، ئەمدى بەيتىك ئۇرۇشى پارتلىغان ئىدى، جىياڭ جېشى ئىلى تەرەپ بىلەن موڭغۇلىيە بىرلىشىپ، ئۈرۈمچى، قۇمۇلغا هۇجۇم قىلسا، ياردەم بەرگىدەك كۈچىمىز بولمىغاچقا، شىنجاڭ جەزمەن قولدىن كېتىدۇ، — هوكۇمرانلىق ئورنۇم تەۋرىنىپ قالىدۇ، دەپ ئويلاپ، قاتتىق قايغۇردى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، بۇنى بىر پۇرسەت دەپ قاراپ، گومىنداڭنىڭ تەشۋىقات ئورگانلىرىنى ئىشقا سېلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىنى كۈچەپ تەشۋىق قىلىپ، خەلقنىڭ دىققەت نەزىرىنى بۇرىماقچى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە زەربە بەرمەكچى بولدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرى بەيچۇڭشىنى بەيتىك ۋەقەسىنى تەكشۈرۈش ۋە شىنجاڭدىكى گومىنداڭ ئارمىيىسىنى كۆزدىن كەچۈرۈش ئۈچۈن ئالاھىدە شىنجاڭغا ئەۋەتىپ، بۇ ۋەقەنى تېخىمۇ كېڭەيتىش يولى بىلەن ئامېرىكا جاھانگىرلىكىنىڭ ۋە خەلقارادىكى سوۋېتكە قارشى بارلىق كۈچلەرنىڭ هېسداشلىقى هەم ياردىمىگە ئېرىشىش قارارىغا كەلدى.

جىياڭ جېشى 6 - ئاينىڭ 12 - كۈنى بەيچۇڭشىنى شىنجاڭغا ئەۋەتىشنى ۋە 13 - كۈنى ئايروپىلان بىلەن يولغا چىقىشنى بەلگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە بۇنى تېلېگرامما ئارقىلىق جاڭجىجۇڭغا ئۇختۇردى. جاڭجىجۇڭ 6 - ئاينىڭ 12 - كۈنى يېرىم كېچىدە جىياڭ جېشىنىڭ تېلېگراممىسىنى ئالغاندىن كېيىن قاتتىق بىئارام بولۇپ، دەرھال نەنجىڭگە ئۇزۇن يوللۇق تېلېفون بەردى. بىراق تېلېفوندا سۆزلىشەلمەي جىياڭ جېشى بىلەن بەيچۇڭشىغا: بەيچۇڭشى هەرگىز كەلمىسۇن، ئۇنىڭ كېلىشى شىنجاڭ ۋەزىيىتىگە ئىنتايىن پايدىسىز، دېگەن مەزمۇندا جىددىي تېلېگرامما بەردى. جاڭجىجۇڭ تېلېگرامما يوللىۋېتىپ، كېچىچە ئۇخلىماي نەنجىڭدىن خەۋەر كۈتتى. 6 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ئەتىگەن سائەت 8 لەردە بەيچۇڭشىنىڭ يول - تاقى ئايروپىلانغا قاچىلىنىپ بولغان، ئۇنىڭ هەمراھلىرى ۋە ئۇزاتقۇچىلارمۇ ئايرودرومغا كېلىپ بولغان ئىكەن، بەيچۇڭشى پىكاپ بىلەن ئايرودرومغا ماڭاي دەپ تۇرغىنىدا، جاڭجىجۇڭنىڭ تېلېگراممىسىنى تاپشۇرۇۋېلىپ خاپا بوپتۇ، شۇنداق بولسىمۇ جاڭجىجۇڭ ئۇنىڭ يولىنى توسۇپ تېلېگرامما بەرگەچكە، جىياڭ جېشىغا دەپ بېقىشقا مەجبۇر بوپتۇ، جاڭجىجۇڭنىڭ تېلېگراممىسىنى جىياڭ جېشىمۇ تاپشۇرۇپ ئالغان ئىكەن، شۇڭا ئۇ بەيچۇڭشىغا سەپەردىن يانتىيىشنى تاپىلاپتۇ. مەن 1948 - يىلى ئەتىيازدا نەنجىڭگە باردىم، بەيچۇڭشى بىر كۈنى مېنى ئۆيىگە مېھمانغا چاقىردى. بىزنىڭ پاراڭىمىز بۇ ئىشقا يۆتكەلگەن چاغدا، بەيچۇڭشى ماڭا غەزەپ

بىلەن مۇنداق دېدى: «ۋېن بەي (جاڭجىجۇڭنىڭ لەقىمى) سوۋېتنىڭ چېشىغا تېگىشتىن قورقۇپ، مېنى شىنجاڭغا كەلمىسۇن دەپتۇ، بۇ زادىلا ئاڭلاپ باقمىغان غەلىتى ئىش، شىنجاڭ جۇڭگونىڭ زېمىنى، مەن دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرى سۈپىتىدە، ئۆز دۆلىتىمىنىڭ تۇپرىقىدا ساياھەت قىلىش ۋە خىزمەتلەرنى كۆزدىن كۆچۈرۈش ئۈچۈنمۇ سوۋېتنىڭ تەستىقىنى ئالامتىم؟ ... ...» جاڭجىجۇڭ بەيچۇڭشىنىڭ شىنجاڭغا كېلىشىنى نېمە ئۈچۈن توسىدۇ؟ ئۇ ماڭا «بەيچۇڭشى سوۋېتكە، كوممۇنىزىمغا قارشى تۇرۇش بىلەن داڭ چىقارغان ئادەم، ھازىر بەيتىك ۋەقەسى سوۋېت ئىتتىپاقىغا چېتىلىۋاتىدۇ، ئۇ كەلسە چەزمەن سوۋېت تەرەپنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغايدۇ، ئەخمەتجان قاتارلىق كىشىلەر ۋەكىللىك قىلىۋاتقان ئىلى كۈچلىرىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى بارلىقى بىزگە مەلۇم. ھازىر بىز ئىلى تەرەپ بىلەن جىددىي ۋە نازۇك باسقۇچتا تۇرۇۋاتىمىز، بەيچۇڭشى مۇشۇنداق پەيتتە شىنجاڭغا كەلسە، ئوتقا ياغ چاچقاندەك ۋەزىيەتنى تېخىمۇ يامانلاشتۇرۇۋېتىدۇ ... ...» دېدى. شۇنىڭدەك جاڭجىجۇڭ، مەن غەربىي شىمال تەرەپتىكى مەسئۇل ئەرباپ، بۇنداق ئىشلارنى بەيچۇڭشى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن شىنجاڭغا كەلسە يۈزۈمگە سەت بولمامدۇ، دېگەن ئويدىمۇ بولغان ئىدى.

بەيتىكتىكى قوشۇنلىرىمىز 6 - ئاينىڭ 8 - كۈنى تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇمىنى قايتۇرغاندىن كېيىنمۇ ئۇرۇش توختىمىدى، ئۇلار جۇڭگو قوشۇنلىرىنى قوغلاپ چىقىرىش مەقسىتىدە يېتەلمىگەنلىكىگە يەنىلا تەن بەرمىدى. ئۇلارنىڭ ئايروپىلانلىرى 6 - 7 ئايلاردا دائىم دېگۈدەك بەيتىك ئۈستىدە ئايلىنىپ ئۈچۈپ رازۋېتكا قىلدى، تېخى 2 - 3 قېتىم گۈچۈك ئاتىمىنىدىمۇ رازۋېتكا قىلدى، 6 - ئاينىڭ 15 - 17 - 20 - كۈنلىرى ئۇرۇش كىچىك كۆلەمدە داۋام قىلدى. 6 - ئاينىڭ 26 - 27 - كۈنلىرى تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرى كەڭرەك كۆلەمدە يەنە ھۇجۇم قىلدى، ئۇلارنىڭ ئايروپىلانلىرى بىزنىڭ ئىستىھكاملىرىمىزغا ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىغا خېلى جىق بومبا تاشلىدى. بۇ ئىككى كۈندىكى جەڭ كەسكىنلىكى جەھەتتە 6 - ئاينىڭ 7 - 8 - كۈنلىرىدىكى ئۇرۇشتىن قېلىشمىدى، ھېلىمۇ ياخشى مۇداپىئە كورگۈچى ئەسكەرلەرنى كۆپەيتكەنلىكىمىز، ئىستىھكاملارنى تاغدىكى چوڭ دەرەخلەر بىلەن دالدىغا ئېلىپ زور دەرىجىدە مۇستەھكەملىگەنلىكىمىز ئۈچۈن، قارشى تەرەپنىڭ كىچىك بومبا ۋە زەمبىرەك ئوقلىرى ئىستىھكاملىرىمىزنى بۇزۇۋېتەلمىدى، شۇڭا تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇمى بىزنىڭ مۇداپىئە قىسىملىرىمىز تەرىپىدىن يەنە بىر قېتىم تارمار قىلىندى. بۇ قېتىم بىزنىڭ ئەسكەرلىرىمىزدىن 7، 8 ئادەم ئۆلدى ۋە يارىدار بولدى، تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرىدىن 30 نەچچە ئادەم ئۆلدى ۋە يارىدار بولدى، بەيتىكنىڭ شىمالىدىكى خۇجىرت دېگەن تاغ ئېتىكىنىڭ يېنىدا تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرى 10 نەچچە جەسەتنى قالدۇرۇپ كەتتى، ئۇلارنىڭ 4 ئېتىمۇ ئۆلگەن ئىدى. 7 - ئاينىڭ 3 - كۈنى يەنە بىر قېتىم قاتتىق جەڭ بولدى، ئۇلارنىڭ ئايروپىلانلىرى خېلى كۆپ بومبا تاشلىدى. شۇ چاغدا بىرىنچى ئاتلىق دىۋىزىيىنىڭ باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن خەن يۇۋېن (ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ ھەيئىتى)، نىڭ شۇ چاغدىكى ئەھۋالنى ئەسلەپ يازغان خېتىگە قارىغاندا، 6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى توقۇنۇش يۈز بېرىشتىن بۇرۇن ۋە ئۇنىڭدىن

كېيىن 20 نەچچە قېتىم چوڭ - كىچىك جەڭ بولغان، ئۇرۇش پەقەت 1948 - يىل 9 - ئايدىن كېيىنلا توختىغان.

ئوسماننىڭ قەبىلىسىدىكى 2 - 3 مىڭچە ئادەم 1948 - يىل 4 - ئايدا بەيتىك يېنىدىكى چوقىبارتاس، ئۇلانبۇلاق ئەتراپىدىن چەنئۇپقا قاراپ مېڭىپ گۇچۇڭنىڭ يېنىغا كېلىپ چۈشتى. مەن تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرىدىن غەنىمەت ئېلىنغان ھۆججەت، خەرىتە، بايراق قاتارلىق نەرسىلەرنى مەخسۇس ئادەمدىن نەنجىڭدىكى دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىكىگە ئەۋەتتىم، بۇ نەرسىلەر گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ بەيتىكتىكى قوشۇنلىرىمىزغا ھۇجۇم قىلغان تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكىتىدىن تېنىۋېلىشىغا رەددىيە بېرىشتە كۈچلۈك دەلىل بولۇپ قالدى.

بەيتىك ۋەقەسى يۈز بەرگەندىن كېيىن، 1947 - يىل 6 - ئايدىن 9 - ئايغىچە ئامېرىكا خەلقارا ئاخبارات باشقارمىسىنىڭ مۇخبىرى روبېرتسون، ئامېرىكا بىرلەشمە ئاگېنتلىقىنىڭ مۇخبىرى ماستېرسون، نيۇ - يورك كۈندىلىك خەۋەرلەر گېزىتىنىڭ ئايال مۇخبىرى پاركېر، نيۇ - يورك پېشۋالار مۇنبىرى گېزىتىنىڭ مۇخبىرى راند، فرانسىيە ئاخبارات ئاگېنتلىقىنىڭ مۇخبىرى سالۋاۋېللى قاتارلىق كىشىلەر مۇخبىرلىق قىلىش ئۈچۈن ئۈرۈمچىگە كەلدى، بەزىلىرى بەيتىككىمۇ باردى.

ئەسكەرتىش: بۇ ماقالىنى يېزىشىمغا، ھازىر تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ مەسلىھەتچىسى بولۇپ ئىشلەۋاتقان ليۇ زېيۇڭ (ئۆز ۋاقتىدا شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق پەۋقۇلئاددە دىپلوماتىيە ۋەكىلى ئىدى)، شۇ چاغدا 1 - ئاتلىق دىۋىزىيىنىڭ باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن خەن يۈۋېن ۋاقت، ئورۇن، ئادەم ئىسىملىرى ۋە باشقا ماتېرىياللار جەھەتتە ياردەم بەردى).

ئوسمان ۋە بەيتىك ۋەقەسى

لۇيچى

تارىختىكى قۇلدارلارنىڭ جۇملىدىن چوڭ پومېشچىك ۋە بارلىق ھاماقەت فېئوداللارنىڭ ئەمگەكچى خەلقنى ئېزىشتە قوللىنىدىغان ھىلە - نەيرەڭلىرى ئوخشىمايدۇ. لېكىن بۇ نەيرەڭلەر ئىچىدە ئۇلار دائىم قوللىنىدىغان بىر ئورتاق نەيرەڭ بار يەنى ئۇلار (خەلقنىڭ) ئىدىيىسىنى چۈشەپ، ئۇلارنى قۇل قىلىش ئۈچۈن، ئۆزلىرىنى ئىلاھلاشتۇرۇشقا تىرىشىدۇ. فېئودال دوتلەرنىڭ پۇشتى بولغان ئوسمان بۇ نۇقتىغا ناھايىتى ئۇتۇقلۇق ۋارىسلىق قىلدى. ھەتتا شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۆتكەن چوڭ مۇستەبىت شېڭشىسەيمۇ ھەر يىلى قىشتا كەڭ كۆلەمدە مۇداپىئە كۆرۈش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرەتتى، بۇ مۇداپىئەنىڭ بىر مۇھىم نۇقتىسى ئوسماندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئىدى. شېڭشىسەي 1944 - يىلى تەختتىن چۈشۈشتىن بۇرۇن مەن بىلەن قىلغان بىر سۆھبىتىدە، ئوسماننى «ياۋا كالا» دەپ تىللىغان ئىدى، 1947 - يىلى بەيتىك ۋەقەسى يۈز بەرگەندىن كېيىن، ئوسمان، مەن بىلەن قىلغان بىر سۆھبىتىدە: «مەن خۇدانىڭ ئەمرى بىلەن

ئالتۇن دەۋرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن مۇشۇ تۆمۈر دەۋردە تۇغۇلدۇم!» دەپ دونكىخوتقا ئوخشاش گەپ قىلغان ئىدى. بىراق ئۇ «ئالتۇن دەۋر» قايسى؟ ئۇ بۇنى دونكىخوتقا ئوخشاش ئاڭقىرالمايتتى، ئۇنىڭ دېگىنى «ھەممىنى ئىستائەت قىلدۇرۇش» بولسا كېرەك.

مېنىڭ بىلىشىمچە، ئوسمان 30 - يىللاردا ئاساسەن ئۆز قەبىلىسىنىڭ بىر تۇغما نوچىسى سۈپىتىدە يېنىغا ئادەم توپلاپ، قاتىللىق، بۇلاڭچىلىق ۋە زومىگەرلىك بىلەنلا شۇغۇللىنىپ كەلگەن. بۇ جەرياندا گەرچە چوڭ خەنزۇچى فېئودال كۈچلەرگە قارشى يۇقۇرى بېسىملىق ھەركەتلەرگە ئالاقىدار ئىشلارنى قىلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئىشلار ئۇنىڭ ئۈچۈن ئېيتقاندا يېتەكچى ئورۇندا تۇرالمايتتى. ئەنە شۇنداق ئىشلارنى قىلغاندىمۇ ئۇنىڭدىن خۇددى ئۇنىڭ ئۆزى ھەمىشە «خۇدا ئۈچۈن تەرىقەت يۈرگۈزۈۋاتىمەن» دەپ ئىشتىياق بىلەن سۆزلىگىنىدەك، ئاممىنى قوزغاشتا ۋىۋىسكا سۈپىتىدىلا پايدىلىناتتى، خالاس. 1944 - يىلى ئەتىيازدا ئوسمان ئىگەللەپ تۇرغان ئالتاي تاغلىرىدىكى قازاق چارۋىچىلىرى گومىنداڭنىڭ قاتتىق زۇلمىغا چىدىيالماي، خېلى كەڭ كۆلەمدە ئىستىخىيىلىك مىللىي ھەرىكەت دولقۇنىنى قوزغىدى، بۇ دولقۇندا ئوسمان ئەڭ ئاخىرقى قېتىم ئەنە شۇنداق ۋىۋىسكا سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقتى — بۇنى پەقەت ئەڭ ئاخىرقى قېتىم دېيىشكىلا بولىدۇ.

1944-يىلى نويابىردا ئىلىدا كۆتۈرۈلگەن ھەيۋەتلىك قوراللىق قوزغىلاڭنىڭ شىددەتلىك ئوتى بىر نەچچە ئايغا يەتمەيلا ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي ۋىلايەتلىرىنى قاپلىدى، «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» قۇرۇلدى، گومىنداڭچە چوڭ خەنزۇچىلىققا قارشى تۇرۇشنى ئاساس قىلغان بۇ ھەيۋەتلىك مىللىي ئىنقىلاۋى ھەرىكەتكە دوچ كەلگەن ئوسمان ئەقىل - ئىدرەك، ھېس - تۇيغۇ جەھەتتە مۇرەككەپ ۋەزىيەتلىك ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى، ئۇ گەرچە كىشىلەرگە: بۇ ئىنقىلاپ مېنىڭ «بۇرۇن قىلغان ئىنقىلاپلىرىمغا ئۇيغۇن» دەپ پو ئاتقان بولسىمۇ، لېكىن بۇنى ئايرىشتا ئۇنىڭ ئاغزى ئەمەس، بەلكى ھەرىكىتى مۇنازىرىدىن ئۈستۈن بولۇپ كەلدى.

ھەيران قالغىدەك ۋە كىشىنىڭ كۈلكىسىنى كەلتۈرگىدەك نادان گومىنداڭ ئەمەلدارلىرىمۇ شۇ يىللاردا ئوسماننى «ئىلى ۋەقەسى» دىكى ئاساسىي شەخس دەپ قاراپ كەم دېگەندە، ئۇنى دەلىلقان ۋە ئەخمەتجان قاتارلىق كىشىلەر بىلەن تەڭ ساناپ كەلدى.

1945 - يىلى — گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدىكى كۈچلىرى ئۈچۈن ئەڭ ئوسال بىر يىل بولدى، كوممۇنىزىمغا قارشى مۇتەخەسسىس خۇزۇڭنەننىڭ 30 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇنى مەغلۇپ بولۇپ چېكىنىپ، ماناس دەرياسى بويىغا كېلىپ قالغان، بەرداشلىق بەرگىدەك دەرمانى قالمىغان ئىدى، جۇشاۋلياڭ نىمە قىلارنى بىلەلمەي قالدى. ۋۇجۇڭشىننىڭ «سىياسىي تونى» مۇكارغا كەلمىدى. غۇيۇلداپ شامال چىقىپ تۇرغان 10 - ئاي كۈنلىرىدە چۇڭچىن، جاڭجىجۇڭ بىلەن مەسئۇت قاتارلىق كىشىلەرنى تېچلىق تەنپەنى ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ئەۋەتتى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۈرۈمچىدىكى باش كونسۇلىنىڭ كېلىشتۈرۈشى بىلەن، بىر نەچچە ئايدا مەسىلىنى تېچ ھەل قىلىش لايىھىسى ئاساسىي

چەھەتتىن تۈزۈپ چىقىلدى، ئۆلكىلىك مىللىي بىرلەشمە ھۆكۈمەت تەشكىل قىلىنىدىغان بولدى، شۇنىڭ بىلەن، ئىلى ۋەقەسى بىر مەزگىل ھەل بولغان بولدى. شۇ زامان، شۇ ماكان ئۈچۈن ئېيتقاندا، تېچ ھەل قىلىش پىرىنسىپلىرى بويىچە تۈزۈلگەن ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش پىروگراممىسى بىلەن تېچلىق توختامنى «ئۈچ ۋىلايەت» تىكى ھەر مىللەت خەلقى بىردەك، ۋاقتىنچە تېچلىق ئورنىتىمدۇ، دەپ قارىدى. لېكىن ئوزىنى قالتىس چاغلىغان ئوسمان بۇنىڭغا قوسىقىدا غۇم ساقلاپ كەلدى. ئۇ ئوزىنى كەم دىگەندە ئۆلكىلىك مىللىي بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن كېيىن گېپىم گەپ بولىدىغان بىرىدىن بىر باشلىق بولىمەن دەپ قارىغان ئىدى. بىراق ئۇنىڭ بۇ شىرىن خىيالى كۆتكەن يېرىدىن چىقمىدى، 1946 ـ يىلى يازدا ئۆلكىلىك مىللىي بىرلەشمە ھۆكۈمەت رەسمىي قۇرۇلغاندىن كېيىن ئوسمان ئىشىك سىرتىدا ئايلىنىپ يۈرگەن بىر لۈكچەك ھېساپلىنىپ قالدى، پەقەت

1947 - يىلىدىكى بەيتىك ۋەقەسىنىڭ ئالدى - كەينىدىلا ئۇ ئاندىن سانىنى توشقۇزۇش ئۈچۈن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ھەيئەتلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلدى ۋە ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ مەمۇرى تەپتىش ۋالىسى ھەم ئامانلىق ساقلاش سىلىڭى قىلىپ تەيىنلەندى. مەسئۇت جۇشى بولغان چاغدا ئوسماننى چوڭ ئىشلار ئۈستىدە مەسلىھەتلىشىشكە بىر نەچچە قېتىم تەكلىپ قىلغان بولسىمۇ، ئۇ «ۋاقتىم يوق» دەپ سەۋەپ كورسۇتۇپ كەلمىدى. غەربىي شىمال مەمۇرى مەھكىمىسىنىڭ مۇدىرى جاڭجىجۇڭ ئۇنى ئۆلكىگە سوھبەتكە كېلىشكە بىر نەچچە قېتىم تەكلىپ قىلغاندا، ئۇ: «باردىغان بولسام، نەنجىڭگە جياڭجېشى بىلەن كورۇشكىلى بارىمەن» دەپ جاۋاپ بەردى. بەيتىك ۋەقەسىدىن بىر ئاي كېيىن گومىنداڭ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ كاتتا ئەربابلىرىدىن پېڭشويفېي (مەمۇرى كېڭەشىنىڭ ئون چوڭ ھەيئىتىنىڭ بىرى) مەخسۇس ئايروپىلان بىلەن ئالدىنقى سەپنى كوزدىن كوچۈرگىلى كەلگەندە، ئوسمان ھەتتا ئۇنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن كىگىز ئويدىنمۇ چىقىپ قويمىدى. ئۇنى پەقەت بىرلا ئادەم كىگىز ئويىدىن چىقىپ كۈتۈۋالدى. ئۇ بولسىمۇ شۇ چاغدىكى گومىنداڭنىڭ شىنجاڭ گارنىزونىنىڭ باش قوماندانى سۇڭشىليەن يەنى ئوسماننىڭ نەزىرىدىكى «سۇڭ باتۇر» ئىدى. ئوسماننىڭ نەزىرىدە، جۇڭگودا ھەقىقىي باتۇرغا لايىق بىر نەچچىلا ئادەم بار ئىمىش، ئۇنىڭ ئوزى شۇلارنىڭ بىرى ئىمىش. ئەگەر سىز ئۇنى باتۇر دەپ ئاتىماي، «ھەيئەت» «ۋالى» دەپ ئاتىسىڭىز، پەرۋامۇ قىلمايتتى،

مەن 1947 - يىلى سەددىچىنى سىپىلىنىڭ سىرتىدا كەم كورۇلىدىغان كۈزنىڭ تۇمانلىق كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، ئۇنى بوغدا بارگاھىدا زىيارەت قىلدىم، تەلىيىمگە ئۇنىڭ سىرىنى ئالدىن-ئالا بىلىۋالغانلىقىم ئۈچۈن، «ياخشىمۇسىز، باتۇر»دىگەن بىرگەپ بىلەنلا يولنى ئېچىۋالدىم، ئۇ مىنى قوبۇل قىلدى. مەندىن سەل بۇرۇن دۇنيانىڭ ئۇ چېتىدىن كەلگەن ئامېرىكا مۇخبىرى بىلەن نەنجىڭنىڭ ھەربى مۇخبىرى ئۇنى زىيارەت قىلغانلىقىنى بىلەتتىم، ئۇ مىنىڭ بۇ قېتىم زىيارەتكە كەلگەنلىكىمدىن زېرىكمىگەندەك قىلدى، مەن ئۇنىڭ يوغان بەستىنى كورۇپ ھەيران قالدىم، ئۇنىڭ بېلى كام دىگەندە مىنىڭ بېلىمدەك ئىككى ياكى ئىككى يېرىم كىلەتتى. قاشلىرى قويۇق كوزلىرى يوغان بولۇپ، بۇرنى پىيازغا ئوخشاپ كىتەتتى، ئەتلىك يۈزىنى قاپ - قارا ساقال باس-

قان ئىدى، گەپ قىلغاندا ئاۋازى بوغۇلداپ چىقاتتى، كۈلىسىمۇ غەزەپلەنگەندەك تۇيۇلاتتى. ئۇ گەپ قىلىۋېتىپ يېرىم مېتىرچە كېلىدىغان ياستۇقنى يانپاشلىغاندا، كىگىز ئۆينىڭ يېرىمىنى دىگىدەك ئىگەللەپ ئالاتتى. ئۇ كىگىز ئۆينىڭ ئىشىگىدىن كىرىپ چىققىچە، ئۆينى ئۇرۇۋەتمەي دىگەندەك قىلىپ، ئىگىشىپ ھەم يانچە بولۇپ كىرىپ چىقاتتى. ئۇنىڭ ئىككى خوتۇنى بار ئىدى. بىرى بوي بەستى جەھەتتە ئوسماندىن قېلىشمايتتى؛ يەنە بىرى ئوسمان بىلەن روشەن سېلىشتۇرما بولۇپ قالغان ئىدى، ئۇ ناهايىتى ئورۇق بولسىمۇ كىشىلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ئايال باتۇر ئىكەن. ئات مىنىشكە كەلگەندە، ئوسماننى بېسىپ چۈشىدىكى ئۇنىڭدىن قېلىشمايدىكەن، ئوسمان ھەر قېتىم شىددەتلىك جەڭگە كىرگەن چاغدا بۇ خوتۇن ئۇنىڭ بىلەن ھوجۇمدىمۇ، چېكىنگەندىمۇ بىللە بولىدىكەن، ئوسمان بىر نەچچە قېتىم قاتتىق مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قالغان خەتەرلىك پەيتتە، بۇ خوتۇن باتۇرلۇق بىلەن بوسۇپ چىقىپ يول ئېچىپ ئوسماننى خەۋپتىن قۇتۇلدۇرغان ئىكەن.

ئۆيى ھەققىدە گەپ بولغاندا، ئۇ «شىمالدا ئېرىتىش ۋادىسىدىن تارتىپ غەرپتە غۇلجا ۋادىسىغىچە بولغان يەرلەرنىڭ ھەممىسى مېنىڭ ئۆيۈم. كىمكى مېنىڭ چارۋىلىرىمغا ئوت - چۆپلىرىمگە چېقىلىدىكەن، مەن ئۇنىڭ ئىبلىس قولىنى كېسىپ تاشلايمەن. شىڭشىسەي مېنىڭ ئالتۇنۇمغا چىقىلغان ئىدى (شىڭشىسەينىڭ ئالتايدا ئالتۇن كان ئىدارىسىنى قۇرۇپ ئالتۇن كولاتقانلىقىنى دىمەكچى)، مەن ئۇنىڭ بىلەن ئون يىل ئېلىشتىم، تېخى يەنە ئېلىشىمەن» دىدى ۋە ياستۇقنىڭ ئاستىدىن بىردىنلا كەپتەر تۇخۇمىدەك بىر پارچە ئالتۇننى ئېلىپ، ئالقىنىدا ئوينىتىپ تۇرۇپ سوزنى

داۋام قىلدى: «مانا مەن بۇنىڭدىن دۇبۇلغا (جەڭدە كىيىدىغان باش كىيىمى) ياساپ بالىلىرىمغا (ئۇ ئۆزىگە قاراشلىق ئەسكەرلەرنى بالىلىرىم دەيتتى)، جەڭگە كىرگەندە كىيىڭلار، دەپ بىردىن بىرىمەن».

ئۇ بارلىق فېئودال — ئەزگۈچى سىنىپلارغا ئوخشاشى بۇغدايىنىڭ نەدىن كېلىدىغانلىقىنى بىلمىسىمۇ لېكىن ئۇ نەچچە 10 يىلدىن بۇيان ئەسكەرلىرى تەقدىم قىلغان ئېرىمچىك - قۇرۇت، گوش ۋە باشقا بارلىق ئەڭ قۇۋۋەتلىك يېمەكلىكلەرنىڭ مېغىزىنى چېقىپ كەلگەن ئىدى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، تۇخۇمدەك قۇرۇتتىن ئىككىنى يەۋالسا بىر كۈن قۇرسىقى ئاچمايدىكەن. ئۇ مۇشۇنداق نەرسىلەرنى يەپ ئاتلىق جەڭگە كىرىپ، مىڭ چاقىرىملاپ يول يۈرسىمۇ، ھارغىنىنى بىلمەيكەپتۇ. «سىز، — دىدى ئۇ مېنى كورسۇتۇپ تۇرۇپ، — قۇرۇتنىڭ يېرىمىنى يېسىڭىز بىر كۈن تاماق يېمەي يۈرۈۋېرىسىز.»

ئۇ ئۇرۇشقا دائىر ئىشلار ھەققىدە سوزلەشنى ئەڭ ياخشى كورىدىكەن، بۇ ھەقتە گەپ باشلىۋالسا توختىماي سوزلەپ كېتىدىكەن. بىز قوراللارنىڭ نەدىن كەلگەنلىكى توغرىسىدا سوزلىشىپ قالدۇق. ئۇ «قوراللارنىڭ ھەممىسىنى مېنىڭ بىلەن ئېيتىشقان كىشىلەر ئالدىمغا ئەكىلىپ بەرگەن. بۇ دولەتنىڭمۇ بار، ئۇ دولەتنىڭمۇ بار، ئەمدى مەن ئۇ نەرسىلەرنى خالىمايدىغان بولۇپ قالدىم، مېنىڭ خالايدىغىنىم مانا ماۋۇ، — دىدى - دە، يېنىدىن ئامېرىكىدا ياسالغان «بېلانىنىن» ماركىلىق بىر تاپانچىنى چىقاردى، — بۇنى ماڭا سۈك باتۇر تەقدىم قىلدى.» ئۇ سۈكشلىيەن يېقىندا ئۇنىڭغا خىزمەت قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتكەن مەسلىھەتچىلەر

بىلەن تولۇق ئامپېردىكىچە تېلېگراف ئاپاراتلىرىنىڭ كۈن بويى ئۆزىنىڭ ئەتراپىدا ئىشلەۋاتقانلىقىدىن ناھايىتى مەمنۇن بولۇپ، باش بارمىقىنى چىقىرىپ: «ياخشى، سۈك باتۇرنىڭ بالىلىرى ناھايىتى يۇۋاش ئىكەن، ئاپاراتلىرىمۇ گەپ ئاڭلايدىكەن، مەن ئۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن خالىغان ۋاقىتتا سۈك باتۇر بىلەن سۆزلىشىپ تۇرۇۋاتىمەن» دېدى.

مەن چاگجۇن گوبىنىڭ شىمالىدىكى چۆلدە ياتقان ئۆلۈكلەر (ئىسكىلىتلىرى) توغرىسىدا گەپ ئېچىپ، بەزى ئۆلۈكلەر داتلىشىپ كەتكەن «سەنبا» مىلتىقلىرى بىلەن بىللە تۇرغانلىقى ھەققىدە گەپ باشلىۋىدىم، ئۇ: «ئۆتكەن 2 يىلدىكى قىشتا (1944- 1945- يىللارنى دېمەكچى) سىلەر تەرەپتە، — ئاڭلىسام، بىر قاپاقباش چاگجۇن بار ئىكەن (خۇزۇڭنەننى دېمەكچى)، مەن بىلەن ئېيتىشقىلى ئەسكەر ئەۋەتكەن ئىكەن، مەن تېخى بىر پاي ئوق چىقارمايلا، خۇدايىم ئۇلارنى بورى يېسۇن دەپ چۆلدە توڭلۇتۇپ ئۆلتۈردى، ئۇ ئىسكىلىتلار ئەنە شۇلارنىڭ سۆڭەكلىرى، ھازىر بۇنى سۆزلەش كۆڭۈلسىز ...» دېدى.

ئۇ ماڭا ئۆزىنى ئىلاھلاشتۇرىدىغان «رىۋايەتلەر»نى، مەسىلەن: خۇدايىم مېنى تەرىقەت يۈرگۈزۈشكە ۋەكىل قىلىپ ئەۋەتتى دېگەنگە ئوخشاش گەپلەرنى ئۆزلىگىدىن ئەڭكۈپ سۆزلەپ بەردى. ئۇ ئۆزىنىڭ بىر قانچە يىلدىن بۇيان تيانشان ۋە ئالتاي تاغلىرىدىكى مۇھىم يوللاردا قاتىللىق، بۇلاڭچىلىق قىلغانلىقىنى پۈتۈنلەي خۇدا يولىدا تەرىقەت يۈرگۈزگەنلىك دېدى. ئۇ تۇرغان يەرگە يامغۇر ياغماسمىش. ئوسمان دۈشمەنلەرنىڭ پۈتۈنلەي مۇھاسىرىسىگە چۈشۈپ قالغان چاغدا، خۇدا قۇتقۇزۇپ قالغانلىقىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، ئۆزى ئەسلىيەلىگەن بىرەر يۈز چوڭ-كىچىك جەڭدىن بىر مۇنچە «مىسال» كەلتۈردى. ئۇنىڭ 2 قەدىناس باتۇرى بولۇپ، ھەر ئىككىلىسى ناھايىتى مەرگەن ئىكەن، ئەگەر ئۇلار سول كۆزۈڭنى ئاتماقچى بولسا، ھەرگىز ئوڭ كۆزۈڭنى ئېتىپ قويماي، چەنلىگەن يېرىگە تەككۈزىدىكەن، ئەينى ۋاقىتتا گومىنداڭنىڭ قۇمۇلدىكى ۋالىيسى يولۋاسمۇ ئۇنىڭ قەدىناسلىرىدىن ئىكەن. بىراق ئوسمان ئۇنى دېگەندەك باتۇر ئەمەس «يولۋاسنىڭ قۇرۇق نامىلا بار!» دەپ ياراتمايدىكەن. ئوسمان ئۆزىنىڭ ئات ئۈستىدە جەڭ قىلىۋېتىپ ئۇخلىيالايدىغانلىقىنى، بىر ئۇخلىسا ئۇدا بەش- ئون كۈن ئۇخلايدىغانلىقىنى، ئۆتكەن بىر نەچچە يىلدا شىڭ شىسەي ئۇنى تەرەپ- تەرەپتىن ئىزدەپ يۈرگەندە شىڭ شىسەينىڭ كاللىسىنى ئېلىپ ئىتقا تاشلاپ بېرىمەن دەپ ئىككى قېتىم ئۈرۈمچىگە كەلگەنلىكىنى ئېيتتى.

ئوسمان قەبىلىسىنىڭ ئەھۋالىنى سورىۋىدىم، ئۇ ئۇيالماستىن: «پۈتۈن شىنجاڭدىكى قازاقلارنىڭ ھەممىسى مېنىڭ قەبىلەم، بىر تۈمەن ئۆيلۈكتىن ئاز ئەمەس (ئۇنىڭ نەزىرىدە بىر تۈمەن دېگەن سان ناھايىتى كۆپ سان ئىدى)، مېنىڭ بالىلىرىم شەرقتىكى ئۇلاستاي (موڭغۇلىيەنىڭ غەربىي ئۆلكىسى)دىن تارتىپ غەربتىكى ئالمۇتا (سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى قازاقىستان)غىچە بولغان ھەممە يەردە بار، مەن ئۇلارنى نەگە بۇيرىسام شۇ يەرگە بارىدۇ...» دېدى. ئۇ سۆزلىگەنسېرى يىراقلاپ كەتتى، مەن گەپنى يۆتكەپ، ئۇنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىنى سورىۋىدىم، دەرھال گەپ تاپالماي قالدى.

مېنىڭ بىلىشىمچە، 1944 - يىلىدىن 1945 - يىلىغىچە بولغان

ۋاقىت ئۇنىڭ ئەملى كۆچى تازا ئۇلغايغان ۋاقىت ئىدى. شۇ يىلى ئۇنىڭ ئاساسلىق تايانچ بازىسى چىڭگىل دەرياسىنىڭ يۇقۇرى ئېقىمىدىن باردىكولنىڭ جەنۇبىغىچە ئاز كام 600 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇققا سوزۇلغان، ئۇنىڭغا قورقۇپ ئەگەشكەن قازاقلار تەخمىنەن 4 مىڭ 500گە يەتكەن ئىدى. چىڭگىل دەرياسى ۋادىسىدىكى تۇرغۇن - بولغۇن ئەتراپىدا ياشايدىغان قەبىلە بولسا، ئەملىيەتتە ئۇنىڭ خوردىگىنى ئۇستۇرگەن مەركىزى قەبىلە ئىدى، بۇ قەبىلە كوكتوقايغا بىرىپ، كانىنى (ئالتۇن كانىنى) قوغداش ۋەزىپىسىنى ئوتەيدىغان خوزۇگىنەنگە قاراشلىق قۇرۇقلۇق قىسىملار بىرلەشمە بىرىگادىسى بىلەن كوپ قېتىم ئۇرۇش قىلدى. 1945 - يىلى يازدا بولغان ئاخىرقى قېتىمقى ئۇرۇشتا مەزكۇر بىرىگادىنىڭ 2 - تۇەنى تەرىپىدىن ئەرتەي يېنىدىكى قازاق بېيت (قازاق مازىرى) دىگەن يەردە قورشاۋېلىنىپ، ھەممە نىشانلىرىنى ئاشكارىلاپ قويغان ئىدى، ئۇلارنىڭ ئادىمى 500 دىن ئاشمايتتى، ئۇنىڭ ئىچىدە موڭغۇللارمۇ بار ئىدى (دەرۋەقە، تاشقى موڭغۇلىيە تەۋەلىگىدىكى موڭغۇللار بىلەن قازاقلارمۇ بار ئىدى). شۇۋاقىتتا خوزۇگىنەن قىسىملىرىنىڭ ئالدىنقى سەپ باتالىونىنىڭ باشلىغى (يىڭجاڭ) چېن جىڭكەي مەن بىلەن شۇچاغدىكى تارىخي پاكىتلار توغرىسىدا سوزلەشكەندە، ھەرھالدا ناھايىتى سەممىي سوزلەپ بەرگەن ئىدى.

بەيتىك ۋەقەسى (1947 - يىلى) دىن بۇرۇن ئوسماننىڭ ئىچكى قىسمىدا ساقلىنىپ كەلگەن توپ زىددىيەت مۇقەررەر يوسۇندا پارتلىدى، بۇ ئەھۋال يات قەبىلىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنىڭ ئۇزۇلىشى ۋە يامانلىشىشىدا كونكرىت ئىپادىلەندى، موڭغۇللار بىلەن قازاقلار ئارقا - ئارقىدىن ئايرىلىشقا باشلىدى، شۇنىڭدىن باشلاپ، ئۇنىڭ ئازۋاقىت كۆچەيگەن ئەملى كۆچى خۇددى يىلى چىقىپ كەتكەن توپتەك بىراقلا زەئىپلىشىشكە باشلىدى.

يەنە بىر سورۇندا، 5 - ئاتلىق دىۋىزىيە (بۇ دىۋىزىيە بۇرۇنقى 5 - ئاتلىق كورپۇستىن ئوزگەرتىپ تەشكىل قىلىنغان ئىدى) 7 - لۇي 1 - تۇەنىنىڭ تۇەنجاڭى خەن گوپەننىڭ (ئۇ 1947 - يىلى بەيتىكنى قوغدىغانلارنىڭ بىرى) شۇ يىلى ماڭا ئاشكارىلاپ قويۇشىچە، ۋەقە يۈز بىرىشتىن × ئاي بۇرۇن (دەل ۋاقتى ئېسىمدە يوق) ئوسمان بىلەن تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى ئوتتۇرىسىدا تازا ئېنىق بولمىغان سەۋەپ تۈپەيلىدىن يۈز بەرگەن توقۇنۇشتا، ئوسماننىڭ ئاساسى قەبىلىسى تارمار قىلىنغان ئىكەن. قاتتىق جەڭدىن ئوسمان ئاران ئوزىنىڭ ئاتلىق خوتۇنى بىلەن يەنە بىر قەدىناس باتۇرى (ئىسمى يادىمدا يوق) نى ئېلىپ قېچىپ چىقىپتۇ، ئۇلار ئۈچەيلەن قازاق بېيىتقا قېچىپ كەلگەندىن كېيىن بىر - بىرىگە قاراپ ھەسرەت چېكىپ يىغلىشىپتۇ. ئوسماننىڭ سۇڭشىلىيەن ئەۋەتكەن مەسلىھەتچىلەر ئالدىدا ئىقرار قىلىشىچە، بۇ ئۇنىڭ ئومرىدە بىرىنچى قېتىم يىغلىشى ئىكەن. ئۇ كوزىگە ياش ئالغان ھالدا يىراقتىن بەيتىك چوققىسىغا قاراپ تۇرۇپ، پەيتى كەلگەندە ئىنتىقام ئېلىش توغرىسىدا قەسەم ئىچكەن ئىكەن. جاھاننى چۈشەنمەيدىغان، جېنىدىن تويغان ئوسمان باشقا جايلاردا قانچىلىك يالغان گەپلەرنى قىلغانلىغى بىزگە نامەلۇم بىراق ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى دەرت - ئەلەملىك يىغىشى كېيىنكى كىشىلەرنى دەل بەيتىك يالقۇنىنىڭ يوشۇرۇن يىپ ئۇچى بىلەن

ئەمەلىدى. شۇ يىللاردا گومىنداڭ مەمۇرلىرىنىڭ، بەيتىك ۋەقەسى شۇنداق ئېغىر ۋەقەكى «غەربىي شىمالدىكى 18 - سىنتەبىر» ۋەقەسى، دېيىشكە بولىدۇ، دەپ بولىشىچە تەرغىپ قىلغىنىغا كىم ئىشىنىدۇ؟ (1947 - يىلى 6 - ئاينىڭ 9 - كۈنىدىن باشلاپ قورچاق مەركىزى ئاخبارات ئاگېنتلىقى شۇنداق دەپ ياساپ تەرغىپ قىلغان) مەن گومىنداڭنىڭ ھۆكۈمەت تەرەپ مۇخبىرى سۈپىتىم بىلەن بەيتىك ۋەقەسىنى چۆرىدىگەن ھالدا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 20 مىڭ خەتكە يېقىن خەۋەر يازدىم، بۇنىڭ ئىچىدىكى يۈزەكى قاراشلىرىمنىڭ كوپ قىسمى شۇ يىللاردا شاڭخەي، نەنجىڭلاردا چىقىدىغان گېزىتلەردە ئېلان قىلىندى، پەقەت «بەيتىك تاغلىرىنىڭ ئەڭ ئىگىز چوققىسىدا» دىگەن بىر ماقالاملا گومىنداڭنىڭ سېنزورىدىن ئۆتەلمەي، مۇشتىرىلار بىلەن يۈز كۆرۈشەلمىدى. مەن بۇ ماقالىنى يېزىپ چىقىش ئۈچۈن خېلى ئۇزاق تەكشۈرۈش ۋە سېلىشتۇرۇش ئېلىپ بارغان ئىدىم. ۋاقىت جەھەتتە چىڭ سۇلالىسىنىڭ چىيەنلۇڭ، جىياچىڭ، داۋگۇاڭ يىللىرىدىكى ئالاقىدار كىتاپلاردىن ۋە مىنگودىن بۇيانقى ئالاقىدار مەمۇرى رايون ماتېرىياللىرى ھەم ئىلگىرىكى كىشىلەرنىڭ خاتىرىلىرىدىن پايدىلىنىپ، بەيتىكنىڭ جۇغراپىيىلىك ئالامەتلىرىنى ئىنچىكىلەپ تەكشۈرۈپ، ئەنئەنىۋى، ئادەتلىنىپ قالغان چېگرا سىزىقى بىلەن سېلىشتۇرۇپ چىققان ئىدىم. ئىشەنگىدەك تارىخى پاكىتلارغا يەنىمۇ ئىگە بولمىغىچە، شۇ يىللاردىكى كوزقاراشلىرىمنى ھېلىھەم ساقلاپ قالىمەن. 1947 - يىل 6 - ئاينىڭ 9 - كۈنى مەركىزى ئاخبارات ئاگېنتلىقى ئېلان قىلغان خەۋەردە ۋە بىركۈن كېيىن تاشقى ئىشلار بوسىنىڭ باياناتچىسى ئېلان قىلغان سوھبەتتە تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرى 4 سوۋېت ئايروپىلانىنىڭ ھىمايىسىدا بەيتىك تاغلىرىغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، جۇڭگو زېمىنىغا 200 ئېنگىلىز مىلى ئىچكىرىلەپ كىردى، دىگەن گەپلەر، قۇيۇن چىقىرىپ دولقۇن پەيدا قىلىش ئۈچۈن ئېيتىلغان؛ شۇ ئاينىڭ 15 - كۈنى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ تاشقى ئىشلار بۇسى جاكالىغان ئېلاندا؛ بەيتىك تېغى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ تەۋەسىدە بولۇپ، جۇڭگو - موڭغۇلىيە چېگرىسى بىلەن بولغان ئارىلىقى تەخمىنەن 15 كىلومېتىر كېلىدۇ، دېيىلگەن. بۇ سوز بىلەن ئوبيېكتىپ ئەمەلىيەت ئوتتۇرىسىدىمۇ پەرق بار.

بەيتىك تاغلىرى شەرقتىن غەربكە شىنجاڭ - موڭغۇلىيە چېگرىسىنى بويلاپ تەخمىنەن 300 نەچچە كىلومېتىر يەرگىچە سوزۇلغان بولۇپ، تەخمىنەن 4 تىن بىر قىسمى موڭغۇلىيە تەۋەسىدە، 4 تىن 3 قىسمى شىنجاڭ تەۋەسىدە، ئۇنىڭ ئاساسى چوققىسى ئالتۇنئوبا شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدە بولۇپ، ئۇنىڭ شىنجاڭ - موڭغۇلىيە ئوتتۇرىسىدىكى ئەنئەنىۋى ئادەت چېگرىسى بىلەن بولغان ئارىلىقى 110 كىلومېتىر كېلىدۇ. 1947 - يىلى 6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى بەيتىك ۋەقەسى ئەشۇ چوققىنىڭ غەربىدىكى ئۈچ قىز چوققىسىنىڭ ئىگەرسىمان قاپتىلىدا يۈز بەردى، بۇ يەرنىڭ ئاساسى چوققا بىلەن بولغان ئارىلىقى 40 كىلومېتىرچە كېلىدۇ. ئىگەرسىمان قاپقاقنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالى ئېتەكلىرى ئەزەلدىن قازاق چارۋىچىلىرى ياخشى كورىدىغان يايلاق ۋە قىشلاق ئىدى، تاشقى موڭغۇلىيە جۇڭگوغا تەۋە «يەر» ھېساپلانغان چاغلاردا ۋە 1924 - يىلى خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىنكى 20 نەچچە يىل ئىچىدە تاشقى موڭغۇلىيە

چارۋىچىلىرى ھەمىشە بۇ يەرلەرگە كېلىپ مال بېقىپ تۇراتتى. ياڭزېڭشىن شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان مەزگىلدە «ساغانتۇڭغۇتتا موڭغۇلىيەدىن مۇداپىئە كۆرۈشكە دائىر ھەربىي ئىشلار»دا مۇشۇ يەر مۇھىم نۇقتا قىلىناتتى. قوبدا شىنجاڭنىڭ «قوبدا مەمۇرى ئىشلار ئەمەلدارى» تەرىپىدىن باشقۇرۇلغان مەزگىلدىمۇ ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى ئەشۇ يەردىكى يول بىلەن دائىم ئۆتۈپ تۇراتتى. ئادەتتىكى تېنچ زامانلاردا بۇ يەردىمۇ كۆپ مۇھىم بولغان جايلار ۋەتەندىكى كىشىلەرنىڭ يادىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن يەردە، دۇنيانىڭ بىر چېتىدە تۇرغان بۇ قاقاس تاغ كىشىلەرنىڭ تېخىمۇ ئېسىدىن چىقىپ كەتكەن ئىدى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى مۇشۇ بىر قىسىم جايدىكى چېگرا مەسىلىسىگە ئەزەلدىن ئېتىۋار بەرمىدى، تاشقى موڭغۇلىيە مۇستەقىل بولغاندىن كېيىنكى 25 يىلدا جياڭجېشى خاندانلىقى جۇڭگو - موڭغۇلىيە چېگرىسىنى ھېچقاچان رەسمىي تەكشۈرۈپ بېكىتىپ چىققىنى يوق. مۇشۇ ئوبيېكتىپ مەۋجۇدىيەتنى كۆزدە تۇتقىنىمىزدا، كېيىنكى جىدەل - ماجىرالارنىڭ سەۋەبىنى ئاسان چۈشىنەلەيمىز، بۇ يەردە گەپ ۋەقەنىڭ ئىچكى ئەھۋالىنى قانداق قىلىپ زامان، ماكان شارائىتىدىن كۆرۈشكە باغلىق.

1947 - يىلىنىڭ ياز پەسلى گومىنداڭ خەلققە قارشى ئومۇمىي ھۇجۇم بۇيرۇقى چىقارغان پەسىل ئىدى، ئەكسىيەتچىلەر ئۆزلىرىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا، كوممۇنىزمغا قارشى سۇيىقەستىنى بازارغا سېلىش ئۈچۈن، سىياسىي ھابدۇللارنى بانا پەيدا قىلىش مەقسىتىدە يېرىم يىل بۇرۇنلا تەرەپ - تەرەپكە ئەۋەتتى. ئىش ئوڭدىن كېلىپ قالدى، خېلىدىن بېرى قورسىقى كۆپۈپ يۈرگەن شۇ، چاغدا خەۋەردارسىز قېلىپ بېشى قېتىۋاتقان ئوسمان سىياسىي ھابدۇللارنىڭ مەجۇناتلىرىنى يەپ تازا مەس بولغاندىن كېيىن قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ تۇرۇپ، پالانى - پۇستانى دۆلەتلەر ۋەتىنىمىزنىڭ چېگرا رايونىغا تاجاۋۇز قىلدى دېگەن مەزمۇندا كىشىنى قايمۇقتۇرىدىغان ۋەقەلەرنى توقۇپ چىقتى، ئەمەلىيەتتە ئۇ «ۋەتەن»نىڭ نېمىلىكىنى بىلمەيتتى. «ۋەتەن» دېگەن سۆز ئۇنىڭ كاللىسىدا تېخى بىر مۇجمەل چۈشەنچە ئىدى. مۇشۇنداق باردى - كەلدىلەر ئارقىلىق ئۇ ئۆزىنىڭ سۆڭ باتۇرىغا ناھايىتى تېزلا باغلىنىپ قالدى. تېخى يېقىندىلا ئىت - مۇشۇك بولۇپ يۈرگەن بۇ ئىككەيلەن ئەمدى بۇرۇنقى كونا ئاداۋەتلىرىنى پۈتۈنلەي ئۇنتۇپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئوسمان خېبىردارغا ئىگە بولدى، سۆڭشىلىيەن خىزمەت كۆرسىتىشكە دەسمايە تاپتى، مەركەز ئامېرىكىدىن ياردەم تىلەشكە بانا تاپتى، شۇنىڭ بىلەن، كىشىنى ھەيران قالدۇرغان بەيتىك ۋەقەسىنىڭ پىلانىنى ئاستىرتتىن تەييارلاندى.

شۇ يىلى 5 - ئاينىڭ ئاخىرىدا، چاڭجۈن گوبىغا قاپسىلىپ قالغان ئوسمان، ئەسكەرلىرىنى بەيتىكنىڭ شەرقىي ئېتىكىگە بېرىپ ئۇ يەردىن بۇلغۇن سازلىقىنى كېسىپ ئۆتۈپ، بۇلغۇن دەرياسىنى بويلاپ شىمالغا يۈرۈش قىلىشقا بۇيرۇپ، تاشقى موڭغۇلىيە چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى بىلەن يەنە بىر قېتىم توقۇنۇش پەيدا قىلماقچى بولدى. ئۇ، ئىشتىن بۇرۇن سۆڭشىلەننىڭ پىلانى بويىچە، بەيتىك ئېتىكىدە تۇرۇۋاتقان 5 - ئاتلىق دىۋىزىيەنىڭ 7 - بىرىگادىسىغا قاراشلىق خەنگوفەننىڭ

پولكى بىلەن ئالاقە باغلاپ، ماسلىشىپ ھەركەت قىلماقچى بولدى. ئوسماننىڭ ئەسكەرلىرى ئايلىنىپ يۈرۈپ چېكىنىپ، ئالدىدىن بەلگىلەنگەن بەيتىكتىكى توققۇنۇش لېنىيىسىگە كەلدى، تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى چارلىغاچ ئىلگىرىلەپ كىتىۋاتقان خەنگوفەن تۈەننىڭ ماشىجىن لىيەنى بىلەن ئۇدۇلمۇ-ئۇدۇل تۇتۇشۇپ قالدى، ۋەقە شۇنىڭدىن باشلاندى.

ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن، موڭغۇلىيە تەرەپ 3 كىشىنى سۆزلىشىشكە ئەۋەتىپ، ماشىجىن قىسىملىرىنىڭ بەيتىكتىن چېكىنىشىنى تەلەپ قىلدى. (بەيتىك تېغىنى موڭغۇلىيە تەۋەسىدە دېدى). سۆزلىشىشتىن نەتىجە چىقمىغاندىن كېيىن، ئۇلار 6 - ئاينىڭ 5 - كۈنى سەھەردە موڭغۇلىيەنىڭ 4 ئايروپىلانىنىڭ ھىمايىسىدا ماشىجىن بىلەن ئېتىشتى. موڭغۇلىيە قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىن يۈرەر قىسىملىرى تاغ ئۈستىگە چىقىۋالدى، كەينىدىكى قىسىملىرى ئۆزلىرىدىن ئېگىزرەك يەردىكى ماشىجىن قىسىملىرىنىڭ ھۇجۇمى بىلەن چېكىندۈرۈلدى، ھەر ئىككى تەرەپتىن چىقىم بولدى.

ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن، بۇ ۋەقەنىڭ چاپارمىنى بولغان ئوسمان ۋە باشقا سىياسىئونلارنىڭ ئۆز خوجايىنىغا ئىنئام تىلەپ قول سۇنۇشىغا ئىمكانىيەت تۇغۇلدى. ئامېرىكىنىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق مۇئاۋىن باش كونسۇلى ماكېنىنان ۋەقەدىن كېيىن ئەڭ ئاۋال ئالدىراپ - تېنەپ بەيتىك ئالدىنقى سېپىگە بېرىپ، ئۆزىگە كېرەكلىك ئاخباراتلارنى توپلىدى. ئۇ زادى نېمىلەرنى توپلىدى؟ بۇ بىزگە نامەلۇم. بىراق ئۆزىنى ئىزچىل تۈردە يىراق شەرقشۇناس دەپ ئاتاپ كەلگەن مارشالىل

كېيىنرەك ۋەقە توغرىسىدا ئېيتقانلىرى ئانچە «قىزىقارلىق» ئەمەس؟ بىر مەھەل ئىنتايىن ئېغىر ۋەقە دەپ داۋراڭ سېلىنغان بەيتىك ۋەقەسىنىڭ يالقۇنى كۆپ ئۆتمەيلا ئۆچۈپ قالدى. ئوسماننىڭ شىرىن چۈشى سۇ ئۈستىدىكى كۆپۈكتەك ئۆزلىگىدىن يوققا چىقتى.

1964 - يىل 6 - ئاينىڭ 2 - كۈنى

* * *

سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇرۇشلۇق بەش كونسۇلخانىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچتىكى ئەھۋالاتلىرى

لىيۇ دېمىن يېزىپ قالدۇرغان ماقالا

جۇڭگونىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى قازاقىستاندا شەمەي، ئالمۇتا، زەيساندا تۇرۇشلۇق ئۈچ كونسۇلخانىسى، سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆزبېكىستاندا تاشكەنت ۋە ئەنجاندا تۇرۇشلۇق ئىككى كونسۇلخانىسى بار ئىدى. بۇ بەش كونسۇلخانە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭغا يېقىن چېگرا - رايونلىرىغا جايلاشقان. بەلكى بۇ بەش كونسۇلخانىنىڭ تەسىس قىلىنىشى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭدا بەش كونسۇلخانا قۇرۇشىغا رۇخسەت قىلىشىنى شەرت قىلاتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ بەش كونسۇلخانىنىڭ شىنجاڭ بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ناھايىتى قويۇق ئىدى.

يۇقۇرقى بەش كونسۇلخانىنىڭ قۇرۇلۇشىدىن تارتىپ ئېلىپ تاشلانغىچە بولغان جەريانىنى ئۈچ دەۋرگە بۆلۈش مۇمكىن. قۇرۇلغاندىن تارتىپ شېڭ شىسەي سوۋېت پەرەس سىياسەت يۈرگۈزۈشنىڭ ئالدىدىكى ۋاقىتلار - دەسلەپكى دەۋر ھېسابلىنىدۇ، شىنجاڭلىقلار بۇنى ياڭ زېڭشىن، جىن شۇرېن دەۋرى دەپ ئاتايدۇ. شېڭ شىسەي سوۋېت پەرەس سىياسەت يۈرگۈزگەندىن تارتىپ، گومىنداڭ ئاغدۇرۇلغانغىچە بولغان ئوتتۇرا دەۋر، بۇ دەۋردە ئەھۋاللار بىر قەدەر مۇرەككەپ ئىدى. ئۇنى يەنە تەخمىنەن ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى پارتلاشتىن ئىلگىرى ۋە كېيىنكى دەۋر دەپ ئىككى باسقۇچقا بۆلۈش مۇمكىن؛ 1949 - يىلى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن كونسۇلخانىلار ئەمەلدىن قالغىچە بولغان ۋاقىت ئاخىرقى دەۋر ھېسابلىنىدۇ.

مەن 1930 - يىلدىن 1938 - يىلغىچە بۇ بەش كونسۇلخانىدا 8 يىل خىزمەت ئىشلىدىم. شەمەيدە مۇئاۋىن كونسۇل، تاشكەنتتە مۇئاۋىن كونسۇل، ئەنجاندا كونسۇل، شەمەيدە كونسۇل قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن ئىدىم. 1930 - يىلدىن ئىلگىرى ئىككى قېتىم ئىچكى ئۆلكىلەرگە كاماندىروپكىغا بارغىنىمدا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەمەي دېگەن جايىدىن ئۆتكەن ئىدىم. 8 يىل جەريانىدا ئالمۇتىغا كۆپ قېتىم باردىم. زەيسانغا بىر قېتىم باردىم. شۇنىڭ ئۈچۈن شىنجاڭ چېگرىسىدا تەسىس قىلىنغان بەش كونسۇلخانىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچتىكى ئومۇمى ئەھۋاللىرىنى بىر قۇر ئەسلەپ چىقىشىم زۆرۈر، چۈنكى بۇ جەريانلارنى مەن ئۆز بېشىمدىن كۆچۈرگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە دەسلەپكى باسقۇچتا كونسۇل بولغانلارنىڭ ھەممىسى ئۆلۈپ كەتتى. بىراق بۇ 30 يىل مۇقەددەم بولغان ئىشلار بولغاچقا، ئېسىمدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن ۋە ياكى خاتا ئەسلەپ قويغان جايلىرىم بولۇشى مۇمكىن. كىتابخانلارنىڭ تۈزۈتۈش بېرىشىنى ئۈمىت قىلىمەن

بەش كونسۇلخانە تەسىس قىلىنىشتىن ئىلگىرىكى ئەھۋال ۋە تەسىس قىلىنىش جەريانى

ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن ئىلگىرىكى چار پادىشا ھوكۇمىتىنىڭ جۇڭگو ھوكۇمىتى بىلەن تۈزگەن شەرتنامىلىرىنىڭ ھەممىسى تەڭسىز شەرتنامىلار ئىدى. 1860 - يىلى (شىيەنفىڭنىڭ 10 - يىلى يەنى مايمۇن يىلى) چاررۇسىيە جۇڭگونى شىنجاڭنىڭ ئۈرۈمچى، غۇلجا، قەشقەر، چۆچەك، ئالتايدىن ئىبارەت بەش شەھەردە رۇسىيە كونسۇلخانىسىنى قۇرۇشقا يول قويۇشقا مەجبۇر قىلدى. 1860 - يىلدىن ئىلگىرى، جۇڭگو بىلەن رۇسىيە ھەر ئىككى تەرەپ چېگرا رايونلىرىدا ئۆز - ئارا كونسۇلخانا قۇرۇشمىغان ئىدى. 1860- يىلدىن تارتىپ چاررۇسىيە ھوكۇمىتى ئاغدۇرۇلغانغا قەدەر، رۇسىيىلىكلەر ئۆز ئالدىغا جۇڭگونىڭ شىنجاڭ رايونىدا بەش جايغا كونسۇلخانا قۇرۇۋالدى. جۇڭگو مۇھاجىرلىرى رۇسىيىنىڭ چېگرا رايونلىرىدا گەرچە ناھايىتى كۆپ بولسىمۇ، جۇڭگو تەرەپ رۇسىيىنىڭ چېگرا رايونلىرىدا كونسۇلخانا قۇرالمىغان ئىدى. بىرىنچى جاھان ئۇرۇشىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچلىرىدا، رۇسىيىنىڭ قاراكول دېگەن يېرىدە توپىلاڭ كۆتۈرۈلۈپ، جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنىڭ ھاياتى ۋە مال - مۈلكى ناھايىتى زور زىيانغا ئۇچرىدى. قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ دوتىيى چاڭيۇڭچىڭ 1916 - يىلى شىمالىي مىللىتارىستلار ھوكۇمىتىگە ئىلتىماس سۇنۇپ، رۇسىيە تەرەپ بىلەن ئالاقىلىشىپ، رۇسىيىگە تەۋە ئەنجان قاتارلىق جايلاردا جۇڭگو كونسۇلخانىلىرى قۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. بۇ تەكلىپنى شىنجاڭنىڭ باش مۇپەتتىشى ياڭزېڭشىن ماقۇللاپ مەركەزگە يوللىغان بولسىمۇ، لېكىن مەركەزدىن جاۋاپ كەلمىدى. ئۇنىڭ سەۋەبى شۇ زامانلاردا ياۋروپادا ئۇرۇش مەزگىلى بولغاچقا، جۇڭگو تەرەپتىن دۋەنچى رۇي ھوكۇمىتى گېرمانىيىگە ئۇرۇش ئېلان قىلغان، رۇسىيە تەرەپ دەل ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىنىڭ ھارپىسىدا تۇرغان پەيت ئىدى. بۇ چاغدا جۇڭگو بىلەن رۇسىيە تەرەپنىڭ بۇ ئىشلارغا چولىسى تەگمەيتى. 1917 - يىلى ئوكتەبىر ئىنقىلاۋى مۇۋەپپەقىيەت قازىنىپ، چار پادىشا ھوكۇمىتى ئاغدۇرۇلدى. چاررۇسىيىنىڭ شىنجاڭدىكى بەش كونسۇلخانىسىمۇ ئۇزۇن ئۆتمەيلا تاقالدى. رۇسىيىنىڭ باش كونسۇلى ۋەزىپىسىدىن ئايرىلىپ كېتىش ئالدىدا ئۈرۈمچىدىكى كونسۇلخانىنىڭ ئۆي - ئىمارەت، مال - مۈلۈك مەنقۇلاتلىرى، ئارخىپلىرىنى جۇڭگونىڭ دىپلوماتىيە ۋالىسىنىڭ ساقلاپ بېرىشى ئۈچۈن ساناپ ئۆتكۈزۈپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن چاررۇسىيىنىڭ شىنجاڭدىكى بەش كونسۇلخانىسى (يەنى تاجاۋۇزچىلىق قىلىشتا قوماندانلىق ئورنى) غا خاتىمە بېرىلگەنلىگى جاكالاندى. 1922-يىلى سوۋېت ھاكىمىيىتى بارغانسېرى مۇستەھكەملەندى. بۇ ۋاقىتتا جۇڭگو بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى تېخى دىپلوماتىك مۇناسىۋەتنى ئەسلىگە كەلتۈرمىگەن ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ شىنجاڭغا ۋەكىل ئەۋەتىپ ياڭزېڭشىن بىلەن سودا كېلىشىمى ئىمزالاش توغرىسىدا سوھبەت ئۆتكۈزۈشنى ئوتتۇرىغا قويدى. ھەمدە شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق بەش كونسۇلخانىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى تەلەپ قىلدى. ياڭزېڭشىن بۇ تەلەپكە قوشۇلدى، لېكىن تەڭ باراۋەر بولۇش پىرىنسىپى ئاستىدا، سوۋېت ئىتتىپاقى ھوكۇمىتى جۇڭگونىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرا رايونلىرىدا بەش كونسۇلخانا قۇرۇشقا قوشۇلۇشى لازىم دەپ كور-

هوكۇمىتى خىزمەتكە تەيىنلەشى، كونسۇلخانا راسخوتلىرىنى شىنجاڭ هوكۇمىتى زىممىسىگە ئېلىپ، ئەمەلى چىقىمىنى مەركەزگە رەسمى هوججەت (ئاكىت) تەرىقىسىدە يوللاش؛ كونسۇلخانىلارنىڭ تەشكىلى قۇرۇلمىسى بىلەن ۋەزىپە جەھەتتە، مەركەزنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى رەھبەرلىك قىلىش؛ شىنجاڭ ئۆلكىلىك-هوكۇمەت بىلەن زىچ ئالاقىلىشىپ تۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇنىڭغا بېيجىڭ هوكۇمىتى قوشۇلغان ئىدى.

مىلىتارىست تورىلەر ئىش قىلسا هامان ئالدى بىلەن ئۆز مەنپەئەتىنى كوزلەيدۇ. ياڭزېڭشىن بەشى كونسۇلخانا مەسىلىسىدە ئۆز مەنپەئەتىنى كوزلەپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شاڭخۇسىغا قالدىغان ئىككى ئىش قىلدى؛ بىرىنچىسى، ئەۋەتكەن باش كونسۇل ليۇچاڭبىڭ، ياڭزېڭشىننىڭ جەمەتىدىن بولۇپ، رۇسچە بىلمەيدىغان بىر ئادەم ئىدى. ئىككىنچىسى، باش كونسۇلخانا قازاقىستان مەركىزى ئالمۇتىغا، ياكى ئۆزبېكىستان مەركىزى تاشكەنتتە قۇرۇلماستىن بەلكى كىچىككىنە شەھەر شەمەيگە قۇرۇلدى. بۇ ئەلۋەتتە شاڭخۇغا سەۋەپ بولالايتتى. ياڭزېڭشىن، ليۇچاڭبىڭنى شەمەيگە خىزمەتكە قويۇشىدا ئۆز مەنپەئەتىنى كوزلىگەن ئىدى. چۈنكى شەمەي شەھىرى، چوچەككە يېقىن. ليۇچاڭبىڭ بولسا ئۆز تۇققىنى. شۇڭا ئۇ شەمەيدە تۇرۇپ، ياڭزېڭشىنغا كېرەكلىك خەۋەر ۋە مەلۇماتلارنى يوللاپ تۇرۇدۇ دېگەن مەقسەتتە ئۇنى شەمەيگە ئەۋەتكەن ئىدى. جۇڭگونىڭ شەمەيدە كونسۇلخانا تۇرۇشىغا ماقۇل بولغان سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپىنىمۇ كوڭلىدە سان بار ئىدى: شەمەي بولسا قازاقىستاننىڭ بىر ئوبلاستى، ئۇ يەردە دىپلوماتىيە ئورگىنى يوق. جۇڭگو باشكونسۇلىغا كوز-كوز قىلىش

ئۇچۇنلا شەمەي ئوبلاستىنىڭ باشلىقى شەمەيدىكى خارجى ئىشلارنى قوشۇمچە باشقۇرىدىغان بولدى.

1924 - يىلدىن 1928 - يىلغىچە بەشى كونسۇلخانىنىڭ ئاساسلىق خىزمەتچى- خادىملىرى.

1 - شەمەيدىكى باشكونسۇل	ليۇچاڭبىڭ.
كاتىپ	كاڭئىنچۋەن
كاتىپ	تيەنشىڭجۇ
2 - تاشكەنتتىكى كونسۇل	چاڭشياۋبۇ
3 - ئەنجاندىكى كونسۇل	چىڭ دىلى.
4 - ئالمۇتىدىكى سودا ۋەكىللىرى:	گۇەنچىڭليەن.
	جاۋگولياڭ.
ئالمۇتىدىكى كونسۇل	سالاچۇن
5 - زەيساندىكى كونسۇل	ياڭيىڭچيەن.
	يەنشۇئېن

بۇ باشلىق ھەممىلا ئىشنى ئالمۇتىدىن، مۇھىم ئىشلاردا تاشكەنتتىكى دىپلوماتىيە باشمەھكىمىسىدىن يوليۇرۇق سورايتتى. هوججەتلەرنى ئۆز ئارا ئالماشتۇرۇش جەريانىدا ۋاقىت بەك كوپ كىتەتتى. بەزى چاغلاردا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىلەر گويا سۇغا چوككەن تاشتەك ئۇزۇنغىچە جاۋابى كەلمەي بىسىلىپ كىتەتتى.

بەشى كونسۇلخانىنىڭ تەرتىپكە سېلىنىشى

1928 - يىلدىن كېيىن يۈز بەرگەن ئۈچ چوڭ ۋەقە بەشى كونسۇلخانىغا بىۋاستە تەسىر كورسەتكەن ئىدى. ئۇنىڭ بىرىن-

چىسى 1928 - يىلى (مىڭگونىڭ 17 - يىلى) 7 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ياڭزېڭشىن ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا جىڭشۇرىن ھاكىمىيەت بېشىغا چىقتى.

ئىككىنچى چوڭ ۋەقە، شىمالى مىلىتارىستلار ھۆكۈمىتى ئاغدۇرۇلۇپ، جۇڭگونىڭ پايتەختى نەنجىڭگە كۆچۈرۈلۈپ، جىياڭ جېشىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھاكىمىيىتى قۇرۇلدى.

ئۈچىنچى زور ۋەقە - شەرق تۆمۈر يولى ۋەقەسى پەيدا بولۇپ، جۇڭگو - سوۋېت خوشنىدارچىلىق مۇناسىۋىتى ئۈزۈلدى. بەش كونسۇلخانا ئەمەلىيەتتە شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەۋەلىگىدە ئىدى. شۇڭا ياڭزېڭشىن ئۆلگەن ھامان بەش كونسۇلخانىنىڭ كادىرلار مەسىلىسىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسەتتى. «بىر سۇلالىدا خان، يەنە بىر سۇلالىدا ۋەزىر» بوپتۇ دېگەندەك ياڭزېڭشىننىڭ قۇدىسى ليۇچاڭبىڭ بىلەن ياڭزېڭشىننىڭ تۇنجى ئوغلى ياڭبىڭچيەنلەرنىڭ ئورنى ھەممىدىن بۇرۇن داۋالغۇپ، ئۇزۇن ئۆتمەيلا مەنسىۋىدىن ئېلىپ تاشلاندى. نەنجىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى شىنجاڭ چېگرىسىدىكى بەش كونسۇلخانىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىنى مەركەزنىڭ قولىغا ئۆتكۈزۈپ ئېلىشنى ئويلاپ، ئاستىرتتىن ھەرىكەتلەندى. شەرق تۆمۈر يولى ۋەقەسىدىن كېيىن، جۇڭگو - سوۋېت بىر مەھەل دىپلوماتىيە مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلىغاچقا، بەش كونسۇلخانىنى تاقاش ياكى تاقىماسلىق مەسىلىسى چاتاق بولۇپ قالغان ئىدى. لېكىن جىڭشۇرىن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، بەش كونسۇلخانىنىڭ باشقۇرۇش ھوقۇقى يەنىلا شىنجاڭ دائىرىلىرىنىڭ قولىدا بولۇپ، نەنجىڭ ھۆكۈمىتى

ئۇ ھوقۇقنى مەركەزگە ئۆتكۈزۈپ ئالالمىدى. بەش كونسۇلخانىنىڭ كادىر نامزاتلىرىنى جىڭشۇرىن بىر قۇر تەرتىپكە سالدى. شەرق تۆمۈر يول ۋەقەسى شىنجاڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپلەرنىڭ بەش كونسۇلخانىسىغا ھېچقانچە تەسىر قىلالمىدى. چۈنكى جۇڭگو بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى گەرچە دىپلوماتىيىنى ئۈزگەن بولسىمۇ لېكىن شىنجاڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بېرىش - كېلىشى ئوخشاشلا داۋاملىشىپ، كونسۇلخانىلىرى تاقالماي تۇرۋەردى. شۇنىڭ ئۈچۈن بەش كونسۇلخانىنىڭ كادىرلىرىدا بىر قۇر ئۆزگىرىش بولغانىنى ھىساپقا ئالمىغاندا باشقا ئىشلىرى ئومۇمەن بۇرۇنقىدەك تۇرۋەردى.

1928 - يىلدىن 1933 - يىلغىچە جىڭشۇرىن دەۋرىدىكى بەش كونسۇلخانا خادىملىرى.

تاشكەنت	باش كونسۇل	مۇۋېي تۇڭ
»	مۇئاۋىن كونسۇل	ليۇدېئىن
»	پراكتىكانت كونسۇل	مۇۋېي ليەن
»	»	يۈن فۇكۈن
»	كونسۇل	چىڭ دېلى
ئەنجان	كونسۇل	يىن دىشەن.
»	كاتىپ	جاڭچى يىڭ
»	كونسۇل	يەن شۇئىن
ئالمۇتا	كونسۇل	جاۋگولياڭ
»	»	باتۇچىن
	پراكتىكانت كونسۇل	لى روتۇڭ

مىيەت يەنە ئۆز قەستىنى ئىشلەشكە ئۆرۈندى. جىڭشۇرېن ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان ئىناق - خوشنىدارچىلىق مۇناسىۋەتكە ئىمكانىيەت قالدۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. دېمەك بەشى كونسۇلخانىنى تەرتىپكە سېلىشتىكى مەقسەتنى تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا مۇھاجىرلارنىڭ مەنپەئەتى بىلەن مۇناسىۋەتسىز ئىدى. بەلكى، مۇۋۋېتۇڭ ئاتا- بوۋىلىرىدىن تارتىپ سىياسەتۋاز تۆرىلەردىن بولۇپ، دەسلىۋىدە جىڭ شۇرېننى كۆزگە ئىلمىغان بولسىمۇ كېيىنچە، شەخسىي مەنپەئەتىنى دەپ جىڭشۇرېن ئۈچۈن ئاز - تولا ئىش قىلىپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى،

بەشى كونسۇلخانىنىڭ تەشكىلىي قۇرۇلمىسى ۋە راسخوتى

شىنجاڭ چېگرىسىدىكى بەشى كونسۇلخانىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلاردىكى تەشكىلىي قۇرۇلمىسى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە بولغاندەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمەلىيەتتە شىنجاڭدىكى ۋىلايەت، ناھىيە ياموۇللىرىدىن ھېچقانچە پەرقلەنمەيتتى. باش كونسۇل ۋە كونسۇللارنى شىنجاڭ دائىرىلىرى تەيىنلەيتتى. نەنجىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى سۈكۈت قىلاتتى. باشقا خادىملارنى باش كونسۇل تەيىنلەيتتى. شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەستىقلايتتى. ئىش بېجىرگۈچى، تىلماچ، كاتىپ، ماشىنىستقا ئوخشاش بىر قىسىملارنى كونسۇل ئۆزى مەسئۇل بولۇپ ئىشقا سالاتتى. بەشى كونسۇلخانىنىڭ، جۇڭگونىڭ باشقا جايلاردىكى كونسۇلخانىلىرىغا قارىغاندا بىر خىل ئالاھىدىلىكى بار ئىدى. شۇ جايلاردىكى مۇھاجىرلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى، شىنجاڭ ئاز

سانلىق مىللەتلىرىدىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر، قازاق ئەڭ كۆپ ئىدى. كونسۇل بولغانلار خەنزۇچە ۋە رۇسچە بىلگەن بىلەنلا ئىش پۈتمەيتتى. ئۇيغۇرچىنى بىلگەندىلا ئاندىن ئىش بېجىرىش ئوڭاي بولاتتى. دەسلەپكى باش كونسۇل ليۇچاڭبىڭ رۇسچىنىمۇ، ئۇيغۇرچىنىمۇ بىلمەيتتى. ئۇ پەقەتلا ئەمەل تۇتۇپ ئولتۇرۇشنىلا بىلەتتى. ھەر قانداق ئىشنى تەرجىمان ئارقىلىق قىلاتتى. تەرجىمە توغرىمۇ- خاتامۇ ئۇ بىلمەيتتى. كاتىپ دېگەنلەر ئەمەلىيەتتە كونا زاماننىڭ بەگ- بايۋەچچىلىرى بولۇپ، ئادەتتىكى جەدۋەل تولدۇرۇشى، مەلۇمات سۇنۇشى، ئالاقە يېزىشتىن باشقا ئىشلار، ئېيتايلۇق كونسۇلخانىنىڭ كەسپى ئىشلىرى ۋە ئۆزى تۇرۇۋاتقان دۆلەتنىڭ ئىچكى سىياسىتى، قانۇنى جەھەتلىرىدىن ھېچ نەرسىنى بىلمەيتتى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق بەشى كونسۇلخانىسى بىلەن سېلىشتۇرغاندا تەشكىلىي قۇرۇلما ۋە كەسپى جەھەتلەرنىڭ ھەممىسىدە كۆپ ئارقىدا ئىدى.

كونكرېت ئەھۋالغا ئاساسلانساق، بەشى كونسۇلخانىنىڭ خادىملىرىنى ئۈچ خىلغا ئايرىش مۇمكىن. بىر خىلى كونسۇل بىلەن بىللە كەلگەنلەر، بىر قىسمى شۇ جايدىكى مۇھاجىرلاردىن ياللاپ ئىشلىتىلگەنلەر (ئۇيغۇر تەرجىمانلار) يەنە بىر قىسمى قانۇن مەسلىھەتچى، ماشىنىستقا ئوخشاش ياللاپ ئىشلىتىلگەن سوۋېت ئىتتىپاقى پۇخرالىرىدىن ئىبارەت. ئادەم سانىنىڭ ئاز-كۆپلىكى، كەسپىنىڭ جىددىي ياكى جىددىي ئەمەسلىكىگە قاراپ بېكىتىلەتتى. 1930- يىلى نەنجىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە كاتىپ ۋە باشقا خادىملار ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، مۇئاۋىن كونسۇل، ئىش بېجىرگۈچى دېگەنگە ئۆزگەرتىلدى. ئەمەلىيەتتە شۇ مۇھاجىرلار

بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى پۇخرالىرىنى يالىلاپ ئىشلىتىش يەنىلا زورۇر ئىدى.

بەش كونسۇلخانىنىڭ خىراجىتىنى، دەسلەپتىلا شىنجاڭ ئۆلكىلىك هۆكۈمەت ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ دەپ بېكىتىلگەن ئىدى. شىنجاڭنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى پۇل تۈزۈمىدە، شىمالى شىنجاڭدا ئۆلكە پۇلى خەشلىنەتتى. پۇلغا گەرچە بىر سەر كۈمۈچ دەپ يېزىلغان بولسىمۇ (400 داچەن گە تەڭ) ئەمەلىيەتتە بىر سەر كۈمۈچكە تېگىشكىلى بولمايتتى. 1928- يىلدىكى بازار باهاسى بويىچە تۆرت سەر ئۆلكە پۇلى شۇ زاماننىڭ بىر سەر داياڭ (تەڭگە) گە سۇندۇرۇلاتتى. يەنى بىر سەر ئۆلكە پۇلى داياڭ پۇلىنىڭ 25 تىيىنىگىلا تەڭ ئىدى. جەنۇبى شىنجاڭدا قەشقەر پۇلى خەشلىنەتتى. قەشقەر تىزىسى ئۆلكە پۇلىغا 3 سەرگە توغرا كېلەتتى. دېمەك قەشقەر تىزىسى داياڭ پۇلىدىن تۆۋەنرەك بولسىمۇ، ئۆلكە پۇلىدىن ئۈچ ھەسسە يۇقىرى تۇراتتى. بەش كونسۇلخانىنىڭ راسخوتى، باش كونسۇلخانىنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن هەر ئايلىقى 1200 سەر ئىدى. كونسۇلخانىنىڭ ئۆزى هەر ئايلىقى 800 سەر دەپ بېكىتتى. كونسۇلخانا خادىملىرىغا ئېتىۋار قىلىنغان هالدا تامامەن قەشقەر پۇلى بېرىلسىمۇ مال باهاسى ئۆزلۈكسىز ئۆسۈپ تۇرغاچقا بۇ پۇل يېتىشمەيتتى. شىنجاڭ دائىرىلىرى كونسۇلخانىلارنى ئادەتتىكى ناهىيە يامۇللىرىغا ئوخشاش دەپ قارايتتى. يەتسۇن- يەتمىسۇن كونسۇل ئۆزى ئامال قىلاتتى. كونسۇللارنىڭ ئامالى بار ئىدى. ئۇ زاماندا سوۋېت ئىتتىپاقى رۇبلىنى ئىمپورت- ئېكىسپورت قىلىشنى چەكلىگەن ئىدى. بۇنىڭدىن كونسۇللار پايدىلىناتتى. جۇڭگو مۇهاجىرلىرى ۋەتەنگە قايتقاندا ئۆزلىرى يىققان رۇبلىلارنى كونسۇلخانىغا تاپشۇراتتى دە،

شىنجاڭغا كېلىپ قەشقەر پۇلى ياكى ئۆلكە پۇلى ئالاتتى. بۇ بىر خىل چارە ئىدى. ئىككىنچى بىر خىل چارە: تارباغاتاي، ئالتاي، قەشقەر قاتارلىق شەھەرلەردە رۇبلىنى سېتىپ ئالغىلى بولاتتى. شىنجاڭدا رۇبلى خۇددى كېرەكسىز قەغەزدەك بولغاچقا بىر سەر ئۆلكە پۇلىغا بىر قانچە رۇبلى تېگىشكىلى بولاتتى. بىر سەر قەشقەر پۇلىغا 8-9 رۇبلى سېتىۋالغىلى بولاتتى. كونسۇللار ئادەم تەيىنلەپ قەشقەر پۇلىغا رۇبلى ئالغۇزۇپ، دىپلوماتىيە پوچتىسى ئارقىلىق تاپشۇرۇپ ئالاتتى (مۇنداق پوچتىنا خەلقارا قائىدە بويىچە چېگرا پونكىتلىرىنىڭ تەكشۈرۈشىگە ئۇچرىمايتتى) شۇنداق قىلىپ، 1200 سەر قەشقەر پۇلى دەپ بېكىتىلگەن راسخوت، ئونمىڭ رۇبلى بولۇپ قالاتتى. بۇنداق مەخپىي، قانۇنسىز ئەسكىلىكلەرنى شىنجاڭ دائىرىلىرى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى دائىرىلىرى سەزمەيتتى. شۇنداق قىلمىسا، كونسۇلخانىلارنىڭ جان بېقىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بەش كونسۇلخانىنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىگى بار ئىدى. كونسۇلخانىلار پاسپورت تارقاتقاندا قائىدە بويىچە پۇل ئالاتتى. بۇ خىل پاسپورت كىرىمىنى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە ياكى باش ئەلچىخانىغا تاپشۇرۇشى كېرەك ئىدى. لېكىن تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىگى كونسۇلخانىلارنىڭ راسخوتلىرى بىلەن كارى بولمىغانلىغى، راسخوتنى شىنجاڭ ئۆلكىلىك هۆكۈمەت تارقىتىپ بېرىدىغانلىغى ئۈچۈن، پاسپورت پۇلىنى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىگى ئالالمايتتى. ئۆلكىلىك هۆكۈمەتمۇ باشقۇرالمايتتى. بۇ كىرىم باشتىن تارتىپلا كونسۇلخانىلارنىڭ قوشۇمچە يارىدەم پۇلى بولۇپ كەلدى. رەسمىي پاسپورتنىڭ هەر بىر نۇسخىسىغا 6 رۇبلى، كېيىنچە 10 رۇبلى ئېلىنىدىغان بولدى. ۋاقىتلىق ۋىزىلارنىڭ هەر بىر نۇسخىسىغا بىر رۇبلى ئېلىناتتى.

كېيىنچە يەنە ئوستۇرۇلدى. بۇخىل ۋاقىتلىق (بىر ۋاراقلىق) ۋىزىلارمۇ ئالاھىدە ئىش ئىدى. شىنجاڭ ئاز سانلىق مىللەتلىرى ھەر يىلى باھاردىن- كەچ كۈزگىچە چېگرىدىن ئۆتۈپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەپ، بىر نەچچە ئايدىن كېيىن يەنە شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ قىشلايتتى. بۇ ئەمگەكچى خەلق، دۆلەتتىن چىقىش رەسمىيىتىنى بىلمەيتتى. سوۋېت ئىتتىپاقىغا بارسا ئۆز سالاھىيىتىنى ئىسپاتلايدىغان بىرەر گۇۋانامە بولمىسا بولمايتتى. كونسۇلخانىلار شۇ چاغدىكى مۇھاجىرلارنىڭ گۇۋالىقى بىلەن ۋاقىتلىق ۋىزا تارقىتىپ بېرەتتى. بۇ خىل ۋىزىلار ھەر يىلى نۇرغۇن تارقىلاتتى. بەزەن ئايلاردا 7 - 8 مىڭ رۇبلى كىرىم بولاتتى. (ھەر قايسى كونسۇلخانىلارنىڭ كىرىمى ئوخشىمايتتى. تاشكەنت، باش كونسۇلخانىنىڭ كىرىمى ئەڭ كۆپ ئىدى. ئۇنىڭدىن قالسا، ئەنجان، ئالمۇتا، شەمەي ئىدى. زەيسان ھەممىدىن ئاز كىرىم قىلاتتى) قاتتىغراق قىلىپ ئېيتقاندا كونسۇلخانىنىڭ راسخوتىنى، ھۆكۈمەت ئەمىلى ئەھۋالغا قاراپ، شۇ جاينىڭ تۇرمۇش شارائىتىغا ئاساسەن تارقىتىپ بېرىش كېرەك ئىدى. بىراق ئازاتلىقتىن ئىلگىرىكى جۇڭگونىڭ چەتئەللەردە تۇرۇشلۇق ئەلچىخانا، كونسۇلخانىلىرىنىڭ راسخوتلىرى ئۆلۈك ھەم سورەلمىلىك بىلەن باشقۇرىلاتتى. شىنجاڭ چېگرىسىدىكى بەش كونسۇلخانىنىڭ ئەھۋالى تېخىمۇ كۆلكىلىك ئىدى. خىيانەت (پاسپورت، ۋىزا پۇلى كوزدە تۇتۇلۇدۇ) ۋە ھاپانكەشلىك (پۇل تىڭشىش ۋە دۆلەت چېگرىسىدىن ئوغۇرلۇقچە ئۆتۈشلەرنى دىمەكچى) ئىشلىرى ئاشكارىلانغان مەخپىيەت مۇۋاپىقلاشقان قانۇنسىزلىققا ئايلىنىپ قالغان. (سوۋېت پۇخرالىرىنى ۋە جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنى يالىلاپ ئىشلەتكەندە ئىش ھەققى رۇبلى بويىچە ھېساپلىناتتى شۇنىڭدەك خادىملارنىڭ سانى توغرىسىدا ئېنىق بەلگىلىمە بولمىغاچقا ئەمەلى خىزمەت ئېھتىياجىغا قاراپ، ئادەم يالىلاپ ئىشلىناتتى. شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ كارى بولمايتتى). رەسمى راسخوتنىڭ كىلىش مەنبەسى نامەلۇم بولغاچقا، قانۇنغا خىلاپلىق قىلىپ، ئىنتىزامنى بۇزۇدىغان ئىشلار ھەددى - ھېساپسىز كۆپ ئىدى. ماقالىنىڭ ئاخىرىدا بۇ ھەقتە ئايرىم توختۇلىمەن.

بەش كونسۇلخانىنىڭ خىزمىتى

ئوبىكتىۋ ئەھۋالنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن بەش كونسۇلخانا قۇرۇلغان ئىدى. يۇقۇردا قارا كول توپىلىڭىدا مۇھاجىرلارنىڭ ھاياتى ۋە مال - مۈلۈكلىرى ناھايىتى زور زىيانغا ئۇچرىغانلىقىنى، ۋەتەنگە قايتقان مۇھاجىرلار، ھۆكۈمەتنىڭ مۇھاجىرلارنى ئاسرىشى لازىم دەپ كۆپ قېتىم تەلەپ قىلغانلىقىنى، چاڭيۇچىڭ كونسۇلخانىلارنى تەسىس قىلىش تەلىۋىنى بەرگەنلىكىنى سۆزلىگەن ئىدۇق. سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرا رايونىدىكى قازاقىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتىنىڭ خەلقى ئىلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىدىكى قازاق خەلقى بىلەن بىر مىللەت بولۇپ، تىل - يېزىقى، ئۆرپ - ئادەتلىرى ئوخشاش. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ چېگرا رايونىدىكى ئۆزبېكىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتىدىكى خەلق ئىلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىدىكى ئۇيغۇرلار بىلەن ئوخشۇشۇپ كىتىدۇ. شۇڭا ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتى ئىنتايىن قويۇق ئىدى. ئاتىسى سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەلىكىدە، بالىسى جۇڭگو تەۋەلىكىدە، ياكى ئاكىسى سو-

ۋېت ئىتتىپاقى تەۋەلىكىدە بولۇشتەك ئەھۋاللار مەۋجۇت ئىدى. چاررۇسىيە زامانىدا ئىلىمىزنىڭ چېگرارايونلىرىنى پىلە قۇرۇتىدەك يېگەن پاكىتلار تۈپەيلىدىن، جۇڭگو ھوكۇمىتىنىڭ ئۆز مۇھاجىرلىرىنى ئاسراش مەجبۇرىيىتى بار ئىدى. بەش كونسۇلخانا بىر مۇنچە ئىشلارنى قىلىشى مۇمكىن ئىدى. ئومۇمەن ئېيتقاندا بۇ كونسۇلخانىلار مەلۇم رول كۆرسەتتى. نېمە ئۈچۈن بىرمۇ كونسۇلخانا يوق ھالەتتىن بىراقلا بەش كونسۇلخانا قۇرۇلۇدۇ، دېگەن مەسىلىگە كەلسەك، بۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق بەش كونسۇلخانىسىغا قارىتا باراۋەر بولۇش پىرىنسىپى بويىچە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىدى. ئەمەلىيەتتە ئۈچىنى قۇرسىمۇ ياكى ئالتىنى قۇرسىمۇ بولىۋېرەتتى.

بەش كونسۇلخانىنىڭ خىزمىتىدە خەلقارا قانۇن بويىچە ئىش بېجىرگەن ئىدۇق. كونسۇللاردا ھوكۇم چىقىرىش ھوقۇقى بولمايتتى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق كونسۇللىرىنىڭ كۆرۈنۈشتە كونسۇللۇق ھوكۇم چىقىرىش ھوقۇقى بولمىسىمۇ ئەمەلىيەتتە سوۋېت ئىتتىپاقى مۇھاجىرلىرى جۇڭگو قانۇنىغا خىلاپلىق قىلىسا، ئەگەر قىلمىشى ئانچە ئېغىر بولمىسا، سوۋېت كونسۇلى باشقۇرىۋېرەتتى. شۇنىڭدەك يەنە كونسۇلنىڭ خىزمەت ھوقۇقى ئەلچى، باش ئەلچىلەر بىلەن ئوخشىمايدۇ، ئۇ پەقەت مۇھاجىرلارنى ۋە سودا ئىشلىرىنىلا باشقۇرۇشى كېرەك ئىدى. لېكىن بەش كونسۇلخانا بەزىدە شىنجاڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشقى ئىشلار مۇناسىۋىتىنى بېجىرەتتى، مەسىلەن: شىنجاڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدىكى سودا كېلىشىمى، ئەسلىدە باش ئەلچىخانا تەرىپىدىن بېجىرىلىشكە تېگىشلىك بولسىمۇ، باش كونسۇل موۋېتۇك بېجىرىۋەردى. شۇڭا بەش كونسۇلخانىنىڭ خىزمىتى ئادەتتىكى كونسۇللار قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلارنى بېجىرگەندىن تاشقىرى بەزىدە شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھوكۇمەت ئۈچۈن سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارىتىلغان دىپلوماتىيە ئىشلىرىنىمۇ بېجىرەتتى.

كونسۇلخانىلارنىڭ دائىمىي خاراكتېرلىك خىزمىتى ئىككى تۈرلۈك بولاتتى. ئۇنىڭ بىر تۈرى مۇھاجىرلارنى ئاسراش خىزمىتى بولۇپ، پاسپورت تارقىتىش، مۇھاجىرلارغا يار - يۆلەك بولۇپ، خەلق ئىچىدىكى جىنايى ئىشلار، ئەرز - شىكايەت ئىشلىرىنى بېجىرىش، سوۋېت ئىتتىپاقى ھوكۇمىتى بىلەن ئالاقىلىشىپ مۇھاجىرلارنىڭ مەنپەئەتىگە دەخلى - تەئەررۇز يەتكۈزۈش ۋەقەلىرى، مۇھاجىرلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى تالاش - تارتىش ۋە ماجىرالارنى كېلىشتۈرۈپ ھەل قىلىش ئىشلىرى، مۇھاجىرلارنىڭ قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىشقا ياردەملىشىش قاتارلىق ئىشلارنى بېجىرىدۇ... يەنە بىر تۈرى، دوكلات بېرىش خىزمىتى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە بەلگىلىمە بويىچە مەلۇمات جەدۋىلى يوللاش، چىقىم بىلەن كىرىمنىڭ نەقچوت - خام چوت ھېساۋاتلىرىنى ئۆز دۆلىتى ھوكۇمىتىگە يوللاپ سۈرۈشتۈرۈلىدىغان ئىشلار ۋە باشقا نورمال كونسۇل ئالاقە ئىشلىرى بويىچە كەلدى - كەتتى ئالاقىلار بولاتتى. دەسلەپكى باسقۇچلاردا ئېقىم مەسىلىلىرىگە ئائىت خەۋەرلەرنى تەرجىمە قىلىپ تارقىتاتتى. سوۋېت ئىتتىپاقى دۆلىتى ئىچىدىكى يېڭى ئەھۋاللارنى دوكلات قىلاتتى. ھەتتا شىنجاڭنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان تېلېگىرامما ئالاقىلىرىنى يەتكۈزۈش ئىشلىرىنىمۇ كونسۇلخانا بېجىرەتتى. بەش كونسۇلخانىنىڭ ئالاھىدە خىزمىتى، ئاساسەن باش كونسۇل ياكى كونسۇل تەرىپى-

دىن بېجىرىلەتتى. مەسىلەن: شىنجاڭدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئالاقىدار بىر تۈرلۈك دىپلوماتىيە دېلوسىغا دۇچ كېلىپ قالسا، ياڭزېڭشىن ياكى جىڭشۇرېنلار ھامان باش كونسۇلدىن پىكىر سورايتتى، ياكى بولمىسا شۇ جايىنىڭ ئۆزىدىلا سوۋېت ئىتتىپاقى تاشقى ئىشلار مەھكىمىسىگە بېرىپ ئالاقىلىشىشنى تاپشۇراتتى. يەنە بىر مىسال: شىنجاڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدا سودا كېلىشىمى تۈزۈشكە توغرا كەلسە، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاشقى ئىشلار مەھكىمىسى بىلەن كەلدى - باردى قىلىپ كېلىشىم ئىمزالىناتتى. جىڭشۇرېن سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قورال - ياراق سېتىۋېلىشىمۇ باش كونسۇل ئالاقىلىشاتتى.

مەيلى ئادەتتىكى خىزمەت بولسۇن، ياكى ئالاھىدە خىزمەت بولسۇن، ئۇمۇمەن ئېيتقاندا ياخشى ئىشلەنمىگەن ئىدى. ياخشى ئىشلەنمەسلىككە كونسۇللارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىسى يېتەرسىز، كەسپىي سەۋىيىسى ناچار بولغانلىقى سەۋەپ بولاتتى. رۇسچە بىلمەيدىغان ليۇچاڭبىڭدىن باشقىلىرى رۇسچە بىلەتتى بەزىلىرى رۇسچە يېزىقتىكى ماتېرىياللارنى ئوقىيالىسىمۇ، رۇسچە تىلدا راۋان سۆزلىشەلمەيتتى. شۇڭا ئىش بېجىرىلگەندە تەرجىمانغا تايىناتتى. بەزىلىرى رۇسچە تىل - يېزىقنى پىششىق بىلسىمۇ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سىياسىي، قانۇنلىرى توغرىسىدا ساۋادى يېتەرسىز بولغاچقا، مەسلىھەتچىگە مۇراجىئەت قىلىشقا مەجبۇر ئىدى. ئاز سانلىق كونسۇللارنى ھېساپقا ئالمىغاندا، مۇتلەق كوپ ساندىكى كونسۇللار ئۇيغۇرچە تىل - يېزىقنى بىلمەيتتى. ئەمما مۇتلەق كوپ ساندىكى جۇڭگو مۇھاجىرلىرى ئۇيغۇر، قازاقلاردىن ئىدى. كونسۇل بىلەن مۇھاجىرلار تىل ئۇقۇشمىغانلىقى ئۈچۈن ئۆز - ئارا چۈشىنىشى يېتەرسىز بولاتتى. مۇھاجىرلارنى ئاسراش خىزمىتى نەبىي يۇسۇندا پاسسىپ بولاتتى. ۋەقە توغۇلسا ئەپلەپ - سەپلەپ ئۆتكۈزۈۋېتەتتى، ئاكتىپ تەدبىر قوللۇنۇلمايتتى. بۇ خىزمەتلەرگە لايىغىراق بىرسى يىن دىڭشەن ئىدى. ئۇ كىشى چارروسىيە زامانىسىدا يەتتە سۇ ئۆلكىسىدە ئالىي مەكتەپ ئوقۇغان، رۇسچىغا كامىل ئىدى. ئۇنىڭ روسىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قانۇنلىرى توغرىسىدىكى بىلىمى بىر قەدەر يۇقىرى، ئىش بېجىرىشتە مەسئۇلىيەتچان ئىدى. ئەرز - شىكايەت ئىشلىرى بولسا شەخسەن ئۆزى سوتقا بېرىپ ئاڭلاپ، مۇھاجىرلارنىڭ مەنپەئەتىنى ئوبدان قوغدايتتى. بىراق يىن دىڭشەن چارروسىيە زامانىدا تەربىيىلەنگەنلىكى ئۈچۈن، ئىدىيىسىدە سوۋېتكە، كومپارتىيىگە قارشى ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى ھوكۇمىتى ئۇنى قارشى ئالمايتتى. ئۇنىڭدا تورىچىلىك ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى. كېيىنچە گومىنداڭنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتتى.

بەش كونسۇلخانا تەسىس قىلىنغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، سوۋېت ئىتتىپاقى ھاكىمىيىتى يېڭىلا مۇستەھكەملىنىۋاتقان چاغلار بولۇپ، ماددىي بايلىق جەھەتتە قىيىن ئىدى. شىنجاڭنىڭ يەرلىك مەھسۇلاتلىرىدىن ماتا - چەكمەنلەرنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ چېگرا رايون خەلقلىرى بەك ياقتۇراتتى. شۇ ئەھۋالنى بىلىپ تۇرۇپ، كونسۇلخانىلار سودا ئىشلىرىنى ئاكتىپ ھالدا رىۋاجلاندۇرمىدى. شىنجاڭنىڭ چېگرا ئاھالىلىرى چېگرادىن قانۇنسىز ئۆتۈپ، سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، «كانتىرابانت» (چېگرىدىن قانۇنسىز ئۆتكۈچى) بولۇش خەۋپىگە ئۇچراپ تۇراتتى. ئوكتەبىر ئىنقىلاۋىدىن كېيىنكى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئەمگەك كۈچى يېتەرسىز بول-

غانلىقتىن، جۇڭگونىڭ چېگرا رايونلىرىدىكى ئاھالىلاردىن ئۇيەرگە بېرىپ ئىشلەيدىغانلىرى كۆپ ئىدى. كونسۇلخانىلار مۇھاجىرلارنى ئاسراش مەجبۇرىيىتىنى ھەقىقى ئورۇنلىيالمىدى. شىنجاڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرىسىدىكى قىسمەن سودا كېلىشىمىگە كەلسەك كۆرۈنۈشتە باراۋەرلىك ئاساستا، ئۆز - ئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش كېلىشىمىدەك تۇرسىمۇ، ماھىيەتتە ئۇنداق ئەمەس ئىدى.

بەش كونسۇلخانىنىڭ خىزمىتى ئومۇمەن ئېيتقاندا يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بەزىبىر بىر قەدەر زور مەسىلىلەرنى ئەسلىمىلىرىمگە ئاساسەن تۆۋەندە مەخسۇس تېمىلار بويىچە بايان قىلماقچىمەن.

بەش كونسۇلخانىنىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

بەش كونسۇلخانا 1924 - يىلى قۇرۇلدى. شۇ زاماندا بېيجىڭدىكى شىمالى مىللىتارىستلار ھۆكۈمىتى جۇڭگونىڭ مەركىزى ھۆكۈمىتى ئىدى. بۇ ئەھۋال بەش كونسۇلخانىنى مەركەزدىكى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ رەھبەرلىكىگە تەۋە قىلماستىن بەلكى شىنجاڭدىكى يەرلىك دائىرىلەرنىڭ رەھبەرلىكىگە قارىتىپ قويۇشتەك رىياللىقنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئۇزۇن ئۆتمەيلا شىمالى مىللىتارىستلار ھۆكۈمىتى ئاغدۇرۇلۇپ، نەنجىڭدىكى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى قۇرۇلدى.
جياڭجېشى باشچىلىقىدىكى ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى جۇڭگونىڭ ئىچكى سىياسىتى ۋە تاشقى ئىشلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھاكىمىيىتى ئاستىغا مەركەزلەشتۈرۈش قەستىگە چۈشتى. بۇ چاغ دەل ياڭزېڭشىن ئۆلتۈرۈلۈپ، جىنشۇرېن ھاكىمىيەت بېشىغا چىققان ۋاقىت ئىدى. ياڭزېڭشىن ئىشقا تەيىنلىگەن بىر تۈركۈم كونسۇللار ئۆزلىرىنىڭ ئورنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، جۇڭگونىڭ موسكۋادا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىخانىسى ئارقىلىق نەنجىڭ ھۆكۈمىتىگە بېقىنماقچى بولدى. باش كونسۇل ليۇچاڭبىڭمۇ خۇپىيانە ئالاقىلاشتى. شۇ ۋاقىتلاردا باش ئەلچىخانىدا تۇرغان مۇۋەققەت ئەلچى ئىقتىدارسىز بىر نېمە بولغاچقا، ليۇچاڭبىڭ ئىلاجىسىز ياۋروپادىكى ھەر قايسى ئەللەرگە كېتىپ، ساياھەت قىلىش نامى بىلەن ئۆزىگە چىقىش يولى ئىزدىدى. كېيىنچە باش ئەلچىخانا، ۋالى كۆەيئېنرۇڭنى شىنجاڭ چېگرىسىدىكى بەش كونسۇلخانىنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە ئەۋەتتى. ليۇچاڭبىڭنىڭ يېقىن ئادەملىرىدىن بولغان تيەن شىڭجۇ ئۇنىڭغا ھەمرا بولۇپ كەلگەن ئىدى. بۇ ھال جىنشۇرېننى خۇدۇكسۇندۇرۇپ قويدى. جىنشۇرېن مۇۋەپتۇڭنى ليۇچاڭبىڭنىڭ ئورنىغا باش كونسۇللۇققا تەيىنلىدى. لېكىن مۇۋەپتۇڭمۇ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە يېقىنلىشىنى ئويلايتتى. شۇڭا ئۇ باش ئەلچىخانىنىڭ مۇۋەققەت ئەلچىسى شياۋسۇڭ بىلەن ئالاقە باغلىدى. بىراق مۇۋەققەت ئەلچى ئامالسىز ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى. مۇۋەپتۇڭ، جىڭدىپلى، جاۋگولياڭلارنى ۋولگا دەرياسىدا سەيلە قىلىمىز دېگەن نامدا تەكلىپ قىلىپ تاكتىكا مەسلىھەتلەشمەكچى بولدى. ئۇلارنىڭ بۇ ئىشلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى. مۇۋەپتۇڭ قاتارلىقلار پۇرسەتنىڭ تېخى پىشىپ يەتمىگەنلىكىنى سېزىپ، جىنشۇرېننىڭ رەھبەرلىكىگە كۆنۈشكە مەجبۇر بول-

دى. بۇ ئىش بەش كونسۇلخانا رەھبەرلىرىنىڭ شىنجاڭدىن ھالقىپ، مەركەزگە تەۋە بولۇش ئۈچۈن قىلغان بىرىنچى قېتىملىق ھەرىكىتى ئىدى. 1933 - يىلىغا كەلگەندە، جىڭشۇرېننىڭ ھاكىمىيىتى لىڭشىپ، بەش كونسۇلخانىنىڭ راسخوتى قىيىن ھالغا چۈشۈپ قالدى. باش ئەلچىخانا شۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، مەسلىھەتچى ۋۇنەنرۇنى بەش كونسۇلخانىنى كوزدىن كوچۇرۇشكە ئەۋەتتى. بۇ كىشى راسخوت پۇلى ئېلىپ كېلىپ، ھەر قايسى كونسۇلخانىلارغا بەردى. كىم راسخوتنى قوبۇل قىلسا شۇ مەركەزگە تەۋە ھىساپلىناتتى. شۇ چاغدا ئالمۇتىدىكى كونسۇل باتۇچىن، ئەنجاندىكى كونسۇل يەنشۇئىن، شەمەيدىكى كونسۇل جاۋگوبىڭ، زەيساندا تۇرۇشلۇق كونسۇل ماچىنلار تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئۆتۈشنى خالاپ، ئۈچ ئايلىق راسخوت (ئامېرىكا دوللىرى) نى قوبۇل قىلدى. پەقەت باش كونسۇل گۇاڭلۇ قوشۇلۇشقا پېتىنالمىدى. كېيىن جىڭشۇرېن قېچىپ كېتىپ، شېڭشىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندا ئامېرىكا دوللىرى خەشلىگەنلەرنىڭ ھەممىسى غۇلاپ چۈشتى. بەش كونسۇلخانا يەنە شىنجاڭغا تەۋە بولدى. بۇ ئىككىنچى قېتىملىق ھەرىكەت بولۇپ، ئۇنى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى قوزغىغان ئىدى.

ئادەتتە كونسۇلخانىلار قائىدە بويىچە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە تەۋە بولۇشى، تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى مەركەزگە تەۋە بولۇشى كېرەك ئىدى. نېمە ئۈچۈن ئۇلار مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمايدۇ. بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا شىنجاڭدىكى ياڭ، جىڭ، شېڭ ھاكىمىيەتلىرى ئوخشاشلا ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل خاراكتېرلىق ھاكىمىيەت بولغاچقا، كونسۇلخانىلارغا رەھبەرلىك قىلىش ھوقۇقىنى

ئۆزلىكىدىن تاپشۇرۇپ بېرىشنى خالىمايتتى. يەنە بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا سوۋېت ئىتتىپاقىمۇ نەنجىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ بەش كونسۇلخانىنىڭ خىزمىتىگە بىۋاستە قوماندانلىق قىلىشىنى ياقتۇرمايتتى. ئەسلىدە سوۋېت ئىتتىپاقى ئوتتۇرا ئاسىيا تەرەپلىرىنى ياۋروپالىق، ئامېرىكىلىقلارنىڭ ساياھەت قىلىشىدىن چەكلىگەن ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى نەنجىڭنى ئامېرىكا پەرەس، ئەگەر بەش كونسۇلخانا نەنجىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىدا بولۇپ قالسا، ئۇ چاغدا ئامېرىكا جاھانگىرلىكى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا تەرەپلەرگە سىڭىپ كىرىپ ئاخبارات توپلىشى مۇمكىن دەپ تونۇيتتى. بۇ خىل ھالەت تاكى ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى پارتلاپ، شېڭشىسەي ھوقۇقتىن ئايرىلغاندىن كېيىن ئاندىن ئۆزگەرتىلدى. بۇ شىنجاڭ چېگرىسىدىكى بەش كونسۇلخانىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلدىكى ئەھۋالى.

بەش كونسۇلخانىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

سوۋېت ئىتتىپاقى شىنجاڭدا بەش كونسۇلخانا تەسىس قىلدى. شىنجاڭمۇ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭ چېگرا بويلىرىدا بەش كونسۇلخانا تەسىس قىلدى. بۇ ھال كورۇنۇشتە باراۋەر كورۇنسىمۇ ئەمەلىيەتتە جۇڭگونىڭ بەش كونسۇلخانىسى ئىشلىگەن خىزمەتلەر سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بەش كونسۇلخانىسىغا ھەرگىز يېتىشەلمەيتتى. مەسىلەن: بەش كونسۇلخانىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى ئورگانلىرىغا سۇنغان ئالاقىلىرى دائىم رۇسچە يېزىقتا يوللىناتتى.

قائىدە بويىچە ئەگەر خەنزۇچە ئالاقە يوللانسا ئىش ئاستا بېجىرىلەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەممە ئالاقىنى رۇسچە ئىشلىتىپ، ئۆز دۆلىتىمىزگە دوكلات قىلىدىغان چاغدا رۇسچىنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىدىغان بولۇپ قالدى.

تاشكەنتتە تاشقى ئىشلار باشى مەھكىمىسى بار ئىدى. باش كونسۇلخانا بىۋاستە تاشقى ئىشلار باشى مەھكىمىسى بىلەن ئالاقىلىشاتتى. شۇ چاغدىكى تاشقى ئىشلار باشى مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى ئابلەسوۋ ئىدى. بۇ ئادەم شەرق ئەللىرىنى پىششىق بىلەتتى. كەسپى سەۋىيە ۋە دىپلوماتىيە سالاھىيىتىگە ئىگە ئادەم ئىدى. بەش كونسۇلخانا دەسلەپكى مەزگىللەردە ئۇ كىشىنىڭ ھەمكارلىقىدا ئىشلىرىنى ئوڭۇشلۇق بېجىرگەن ئىدى. ئالمۇتىدا تاشقى ئىشلار مەھكىمىسىنىڭ شۆبىسى بار ئىدى. ئۇ يەردىكى كونسۇلخانىنىڭ ئىشى بولسا مەزكۇر شۆبە مەھكىمىسى بىلەن بىۋاستە ئالاقىلىشاتتى. زور ئىشلارغا دۇچ كەلگەندىلا باش كونسۇلخانىغا تېلېگرامما يوللاپ باش مەھكىمە بىلەن ئالاقىلىشاتتى. باشقا ئۈچ ئورۇندا تاشقى ئىشلار ئورگىنى تەسىس قىلىنمىغان بولغاچقا توبلاست باشلىقى تاشقى ئىشلارنى قوشۇمچە باشقۇراتتى.

سوۋېت ئىتتىپاقى بەش كونسۇلخانىغا تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى جەھەتلىرىدىن ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە ئېتىۋار قىلدى. مەسىلەن: سوۋېت ئىتتىپاقىدا شۇ زامانلاردا ماددى ئەشيالار بىلەن تەمىنلەشتە چەكلىمىلىك بولۇپ، ئاشلىق ۋە قوشۇمچە يېمەكلىكلەر نورمىلىق ئىدى. ئەمما سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ كونسۇلخانىلارنىڭ تەمىناتىغا ئالاھىدە غەمخورلۇق قىلدى. يەنە بىر مىسال، كونسۇلخانىنىڭ ئورنىنى تاللاشتا، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ، ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە ئوڭايلىق تۇغدۇرۇپ بەردى. تاشكەنت باش كونسۇلخانىسى ئەسلى قاينام بازار ئىچىدە ئىدى. مۇۋۋپتۇك تىراللىبۇس ئاۋازىنىڭ شاۋقۇنى بەك يامان ئىكەن دەپ، ئازادىراق جاي كۆرسىتىپ بېرىشنى سورىغاندا سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ دەرھال ئامال قىلىپ بەردى. يەنە بىر مىسال كوڭۇل ئېچىش سورۇنلىرىدا كونسۇلخانا خادىملىرىغا ئالدىنقى رەتلەردىن ئورۇن قالدۇرۇپ قوياتتى ھەم پۇل ئالمايتتى. بىر قېتىم كونسۇل ئىككى مېھمىنى بىلەن كىنو كۆرگىلى بارغاندا كىنو قويۇلۇپ بولغان ئىكەن ئەمما كىنوخانا ئەنە شۇ ئۈچ كىشى ئۈچۈنلا بىر مەيدان كىنو قويۇپ بەرگەن، كونسۇلخانىدا پوستا تۇرىدىغان ساقچىلارمۇ، كونسۇلخانىنى قوغداش مەسئۇلىيىتىنى ئەدەپ-قائىدە بويىچە ئورۇنلايتتى.

سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپ بىزنىڭ كونسۇلخانىلىرىمىزنىڭ ھەرىكەتلىرىگە قويۇق دىققەت قىلاتتى. يۇقۇرىدا مۇۋۋپتۇك، چىڭ دىلى، چاۋگولىيالىك قاتارلىقلار ۋولگا دەرياسى بويىدا سەيلە قىلىش بانىسى بىلەن بەش كونسۇلخانىنىڭ تەۋەلىك مەسىلىسىدە مەسلىھەتلەشكەنلىكىنى، ئۇ ئەسلىدە مەخپىي ھەرىكەت بولسىمۇ، بىراق سوۋېت ئىتتىپاقى دىققەت قىلىپ سېزىپ ئۇلارنى تويسىدىغانلىقىنى سۆزلەپ ئۆتكەن ئىدۇق. سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپتە جۇڭگونىڭ كونسۇللىرى ۋە كونسۇلخانا خادىملىرىنى كۆزگە ئىلمايدىغان ئەھۋاللارمۇ مەۋجۇت ئىدى. بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا، كونسۇللار ۋە كونسۇلخانا خادىملىرىنىڭ سەۋىيىسى تۆۋەن، قىلمىشى ھەرىكەتلىرىدە سەۋەنلىك ئۆتكۈزۈپ قويۇپ ئۆزىگە ئۆزى بالا تاپىدىغان ئىشلارمۇ بولغان ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن ئېيتقاندا، يەڭگىللىك بىلەن كۆزگە ئىلمىغاندەك قىلىپ، كونسۇلنى تۇتۇپ تۇرۇشى، كونسۇلخانا

خادىملىرىنى قولغا ئېلىشقا ئوخشاش خەلقارالىق قائىدىلەرگە خىلاپلىق قىلىدىغان ھادىسىلارمۇ كورۇلگەن ئىدى.

ئېسىمدە قېلىشىچە، ئالمۇتىدىكى مەلۇم بىر كونسۇل بىر قېتىم سىبىرىك تىياتىرخانىسىدا سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنى مەسخىرە قىلىدىغان سوزلەرنى قىلىپ قويغانلىقى ئۈچۈن بىر كېچە قاماپ قويۇلغان ئىدى. بىر قېتىم مەن تاشكەنت باغچىسىدا ساقچىنىڭ ئەدەپسىزلىكى تۈپەيلىدىن بىر ئاز گەپ تاكاللىشىپ قالغانلىقىم ئۈچۈن ئون نەچچە سائەت قامالغان ئىدىم. ئەنجاندىكى كونسۇلخانا خادىمى ھەسەن، تاشكەنتتە قولغا ئېلىندى. تاشكەنتتىكى كونسۇلخانىنىڭ شى فامىلىلىك بىر خادىمى مۇددەتلىك قاماققا ھوكۇم قىلىندى. كونسۇل ۋە كونسۇلخانا خادىملىرىنى قاماپ قويىدىغان يامان قىلىقلارغا، شۇ زاماندا تاشكەنتتە تۇرۇشلۇق پېرسىيە (ئىران) - كونسۇلخانىسى ۋە ئافغانىستاننىڭ كونسۇلخانىلىرى نارازى بولغان ھەمدە جۇڭگو كونسۇلخانىسىغا ئادەم ئەۋەتىپ، جۇڭگو تەرەپنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئالاقىلىشىپ، مۇنداق يامان قىلىقلارغا يول ئېچىپ بەرمەسلىكنى تەلەپ قىلىشنى مۇراجىئەت قىلغان. بىراق باش كونسۇل مۇۋېتۇڭ بۇنىڭ بىلەن كارى بولمىدى. ئىران، ئافغانىستان كونسۇلخانىلىرى ئەشۇ ئىش تۈپەيلىدىن جۇڭگو كونسۇلخانىسى بىلەن بولغان مۇئامىلىسىنى ئۈزۈۋەتكەن ئىدى. بۇ خىلدىكى ئەھۋاللار شېڭشىسەي سوۋېت پەرەس سىياسەتنى يولغا قويغاندىن كېيىن تۈزۈتۈلدى.

بەش كونسۇلخانىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللەردىكى رەسۋاچىلىقلىرى

شىنجاڭ چېگرىسىدىكى بەش كونسۇلخانىنىڭ قىسقىچە ئەھۋالىنىڭ دەسلەپكى ئىمزالىنىشىنى يۇقۇرقى تارماقلاردىكى بايانلىرىمىز ئارقىلىق بىر قۇر سورەتلەپ چىققان بولدۇق. بۇ ئىشلارغا 30 يىل بولۇپ قالدى. مېنىڭ كاللامدا چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغىنى شۇ چاغلاردىكى خىزمەت بولماستىن، بەلكى شۇ زاماننىڭ ھوكۇمەت ئەمەلدارلىرى سورۇنى ئىدى. ئەمدى مەن شۇلارنىڭ قاراڭغۇ تەرەپلىرىنى قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتەي:

كونا جەمىيەتتە شىنجاڭدا «مىڭ چاقىرىم يوللار كىرىپ بولغاي ئەمەلدار، ئەمەلداردا جان باقماقتىن باشقا نىمە بار» دەيدىغان سوزلەر بار ئىدى. فېئودال ھوكۇمرانلارنىڭ ھەر قايسى قاتلاملىرىنىڭ ئېكسپلاتاتور سىنىپقا خاس ماھىيىتى قىلچە مەخپىي ئەمەس. شۇڭا بۇ ئىشقا ھەيران قېلىشنىڭ ھاجىتى يوق. ئەمەلىيەتتە بولسا، ئۇلار پەقەت «جان بېقىش ئۈچۈن» لا ئەمەس بەلكى جان بېقىشتىن تولىمۇ يۇقۇرى بولغان مەقسەتنى يەنى ئاسانلا بېيىۋېلىشنى كوزلىشەتتى. شىنجاڭ چېگرىسىدىكى بەش كونسۇلخانىنىڭ رەسۋاچىلىقلىرى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى: ئۇلار دولەت ئابرۇيىنىڭ توكۇلۇشى بىلەن كارى بولماستىن، مۇھاجىرلارنىڭ مەنپەئەتىنى ئاياق- ئاستى قىلىپ، جىنىنىڭ بېرىچە پۇل تېپىشقا ئۇرۇناتتى. يۇقۇرىدا راسخوت توغرىسىدا توختالغىنىمدا، ھەرقايسى كونسۇلخانىلار پېرېۋوت ۋە دىپلوماتىيە پوچتىسىدىن پايدىلىنىپ راسخوتتىكى يېتەرسىزلىكنى تولۇقلاپ ئالغانلىقىنى ئېيتقان ئىدىم.

ئۇلارنىڭ نەپسى بارغانسېرى يوغىناپ، باي بولۇشقا قاراپ ئۈچ يول تۇتتى. بىرىنچى ئۇلار بوكەن مۈڭگۈزى سودىسى قىلدى. سوۋېت ئىتتىپاقى بوكەن مۈڭگۈزى سودىسىنى ۋە ئېكسپورت قىلىشنى چەكلىگەن ئىدى. بوكەن مۈڭگۈزى ئەسلىدە قىممەتلىك دورا ماتېرىيالى بولۇپ، جۇڭگو دورىگەرچىلىكىدە بەك زۆرۈر، سوۋېت ئىتتىپاقىدا بوكەن مۈڭگۈزى ناھايىتى كۆپ چىقىدۇ. ھۆكۈمەت ئۇنى ئوۋلاشنى مەنئى قىلغانلىقى ئۈچۈن سېتىۋېلىشقا ھېچكىممۇ پېتىنالمايتتى. ئوغۇرلۇقچە ئوۋلىغانلار بوكەن مۈڭگۈزىنى كونسۇلخانىغا ناھايىتى ئەرزان باھادا سېتىپ بېرەتتى. كونسۇللار ئۇنى چېگرا پونكىتلىرى تەكشۈرمەيدىغان دىپلوماتىيە پوچتىسى ئارقىلىق شىنجاڭغا ئەۋەتكەندە يۈز ھەسسىلەپ پايدا بېرەتتى. قايتىش ۋاقتىدا بۇ پۇلغا ئوغۇرلۇقچە رۇبلى سېتىۋېلىپ يەنە پايدا ئالاتتى. بىر قېتىم تاپقان پايدا كونسۇلخانىنىڭ بىر - ئىككى يىللىق راسخوتىغا يېتەتتى. چىڭ دېيلى، مۇۋېيتۇڭلارنىڭ نەپسى يامان ئىدى. چىڭ دېيلى ھەتتا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا ئادەم ئەۋەتىپ بوكەن مۈڭگۈزى سېتىۋالاتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا جىڭ شۇرىنغا بىر قېتىم بەرگەن پارىسى بىر پۇت يەنى 27 يېرىم جىڭ بوكەن مۈڭگۈزى ئىدى. مۇۋېيتۇڭنىڭ بوكەن مۈڭگۈزى سودىسى تاكى خاربىنغىچە يېتىپ بارغان. ئۇنىڭ خوتۇنى خاربىندىكى بىر ئاغىنىسىنىڭ ئۆيىگە بىر ساندۇق بوكەن مۈڭگۈزى ئامانەت قويغان ئىدى. «18 - سىنتەبىر» ۋەقەسىدىن كېيىن ياپون ئالۋاستىلىرى ئۇ نەرسىلەرنى مۇسادىرە قىلىپ ئېلىپ كەتتى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ خاربىندا تۇرۇشلۇق كونسۇلى بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ، تاشكەنتتىكى ئىچكى ئىشلار ئورگانلىرىغا خەۋەر قىلغاندا تاشكەنت دائىرىلىرى مۇۋېيتۇڭ ئۈچۈن بوكەن مۈڭگۈزى سېتىۋالغۇچى بۇۋاي (تاتار مىللەتتى) نى قولغا ئېلىپ، مۇۋېيتۇڭنىڭ ھايانكەشلىك قىلمىشىنى پاش قىلدى. مۇۋېيتۇڭ ئۆزىنىڭ قانۇنسىز قىلمىشىدىن كورمەي، ئەكسىچە مەخپىيەتلىكنى ساقلىيالمىدىڭ دەپ خوتۇنىنى ئۇرغان ۋە قاماپ قويغان. مۇۋېيتۇڭنىڭ ئەتكەسچىلىك قىلمىشى پاش بولۇپ قالغاندىن كېيىن يەنىلا ئۆزىنى يىغىۋالمىدى. بىر قېتىم تامۇژنا ئورنى ئۇنىڭ سومكىسىنى تەكشۈرمەكچى بولغاندا مۇۋېيتۇڭ ئۇنىمايدۇ. تامۇژنا ئۇنىڭ سومكىسىنى پېچەتلەپ، شەمەي ھۆكۈمەت دائىرىلىرى بىلەن كونسۇلخانا خادىملىرى ئالدىدا پېچەتنى ئېچىشقا بۇيرىدى. بۇ ئىش جۇڭگولۇقلارنىڭ ئابرۇيىنى قاتتىق چۈشۈرىۋەتكەن ئىدى. ئۇلارنىڭ باي بولۇشتىكى ئىككىنچى خىل يولى جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنىڭ مال - مۈلكىنى مەجبۇرى بۇلاپ ئېلىشتىن ئىبارەت. جۇڭگو مۇھاجىرلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەپ ياكى سودا - سېتىق قىلىپ، بىر ئاز پۇل يىغىپ ۋەتەنگە قايتماقچى بولغاندا سوۋېت ئىتتىپاقى قانۇنىدا ئۇلارنىڭ رۇبلىنى ياكى قىممەتلىك بويۇملارنى ئېلىپ قايتىشقا يول قويمايتتى. كونسۇللار ئۇلارنىڭ شۇ قىيىنچىلىقىدىن پايدىلىنىپ، يەتتىدە ئۈچ ئۈلۈش بويىچە بولۇۋېلىشنى ئوتتۇرىغا قويدى. كونسۇللار رۇبلىنى ئېلىپ قېلىپ، ئوغۇرلۇقچە شۇ بوكەن مۈڭگۈزى، ئالماس ۋە ياكى باشقا ھەجىمى كىچىك بولغان قىممەتلىك نەرسىلەردىن سېتىۋېلىپ، دىپلوماتىيە پوچتىسى ئارقىلىق جۇڭگوغا ئەۋەتتى. كونسۇللار پىرىۋوت ئۆلچىمى بويىچە ۋەتەنگە قايتقان مۇھاجىرلارغا 70% ئۆلكە پۇلى بېرەتتى. كونسۇللار ھەتتا ئادەمگەرچىلىكنى ئۇنتۇپ، جۇڭگو

مۇھاجىرلىرى ۋەتەنگە قايتىپ ئېلىشقا تېگىشلىك بولغان 70% پۇلنى ئالماقچى بولغاندا ئۇلار تېنىۋېلىپ ياكى يالغان ئېيتىپ تامۇژنا مۇسادىرە قىلۋالدى دەپ يەپمۇ كېتەتتى. مۇنداق يەپ كەتكەن پۇل بىر مىليون داياگدىن ئېشىپ كەتكەن ئىدى. ئۇلارنىڭ باي بولۇشىنىڭ ئۈچىنچى يولى خالىغانچە پاسپۇرت تارقىتىش، ئۆزمەيلىچە پاسپۇرت پۇلى يىغىشتىن ئىبارەت ئىدى. خالىغىنىچە پاسپورت تارقىتىش دېگىنىمىز بەزى جۇڭگوتەۋەلىكىدە بولمىغانلار (سوۋېت ئىتتىپاقى ياكى ئىران...... ئادەملىرى) پاسپورت بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا ئۇلارغىمۇ پاسپۇرت تارقىتىپ بېرەتتى. ئۆز مەيلىچە پاسپورت پۇلى ئالاتتى، سوۋېت ئىتتىپاقى دائىرىلىرى بۇنى تەكشۈرۈپ سىزىپ، جۇڭگو ئەلچىخانىلىرىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى پۇخرالىرىگە پاسپورت تارقىتىپ بەرگەنلىكىگە ئىتىراز بىلدۈردى، ھەم پۇلنى قايتۇرۇشنى تەلەپ قىلدى. چىڭ دېلى ھەتتا پاسپورت پۇلىدىن ئوتتۇز نەچچە مىڭ روبلىنى قايتۇرۇپ تۆلەشكە مەجبۇر بولغان ئىدى. چىڭ دېلى ۋەتەنگە قايتماقچى بولۇپ تاشقى ئىشلار مەھكىمىسىگە خوشلاشقىلى بارغاندا مەھكىمە باشلىقى ئۇنى مەسخىرە قىلىپ: «جانابى كونسۇل، قايسى مەكتەپتىن چىققانتىڭىز، سىز ئۆگەنگەن خەلقئارا قانۇنلارنىڭ قايسىبىر ماددىسىدا كونسۇلخانا ئۆزى تۇرۇۋاتقان دولەتنىڭ پۇخرالىرىغا پاسپورت تارقاتسا بولىدۇدېگەن بەلگىلىمە باردىكىن-ھە؟» دەپ سورىغان، مانا بۇ دەلمۇدەل مەنپەئەتنى دەپ ئەقلىدىن ئازغانلىق، پايدىنىلا قوغلىشىپ قولىدىن كېلىدىغانلىكى ئەسكىلىكلەرنى قىلىش نەتىجىسىدە غەيرى نورمال ئىككى ئەھۋال بارلىققا كەلدى. ئۇنىڭ بىرى كونسۇلخانىنىڭ

رەسمىي راسخوتى بولىسىمۇ، بولمىسىمۇ بولدۇرىدىغان بولۇپ قالدى. مەسىلەن: جاڭ چىيىڭ ئەنجان كونسۇلخانىسىنى 18 ئايدىن ئارتۇق ۋاقىت مۇۋەققەت باشقۇرغان بولسىمۇ، جۇڭگو ھۆكۈمىتىدىن بىر تىيىنمۇ پۇل ئالمىغان ئىدى، يەنە بىرى، كونسۇلخانا خادىملىرىنىڭ بەزىسى مائاش ئالمىسىمۇ بولدۇرەتتى. چۈنكى ئۇنىڭ سىرتتىن كىرىدىغان كىرىمى مائاشىدىن ناھايىتى كوپ ئىدى. مەسىلەن: ئەيسا (كېيىنچە گومىنداڭنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمىتىگە باش كاتىپ بولغان) كونسۇلخانا ئەمەلدارى سۈپىتىدە ئاشخانا ئېچىپ، ناھايىتى جىق پايدا ئالغان. (سوۋېت ئىتتىپاقى ھوكۇمىتى ئاشخانا ئېچىشقا رۇخسەت قىلمىسا جۇڭگو كونسۇلى، جۇڭگو مۇھاجىرلىرى ئۆز ۋەتىنىنىڭ تائامىنى يېگۈسى كېلىپ كېتىپتۇ دەپ بانا كورسەتكەن)، ئەيسا ۋەتەنگە قايتقان چېغىدا سوۋېت ئىتتىپاقى مالىيە ئىدارىسى ئۇنىڭغا 10 مىڭ روبلى جەرىمانە قويغان ئىدى.

ئەگەر خىيانەت، پارىخورلۇق، ھايانكەشلىك قىلىپ بولسىمۇ ھوكۇمەت ئىشلىرىنى ئوبدان بېجىرگەن بولسىلا خىزمىتى ئارقىلىق گۇنايىنى يۇغان ھېسابلىناتتى. بىراق بەشى كونسۇلخانا كەسپىي ئىشلار ئۈستىدە بىر مۇنچە رەسۋالىقلارنى قىلغان ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقىغا قارىتا قىلىنغان بىر نەچچە رەسۋاچىلىقلارنى مىسال قىلىپ ئۆتەي: 1929 - يىلى مەلۇم بىر كونسۇلخانا تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىدىن كەلگەن مەخپىي تېلېگىرامما تېكىستىنى سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەلىكىدىكى بىر خىزمەتچىگە ساخلاشقا بەرگەن بۇ ھەققەتەنمۇ كىشىنى چۆچۈتىدىغان خەلقئارالىق شاكىخو ئىدى. جۇڭگو باش ئەلچىخانىسى گۆھەي ئىنروگىنى ئەۋەتىپ

تەكشۈرگەندە راسلىقى ئىسپاتلانغاندىن كېيىن كونسۇلنى خىزمىتىدىن ئېلىۋېتىپلا بولدى قىلدى؛ شەمەي باش كونسۇلخانىسى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بىر ئايال پۇخراسىنى رۇس تىلى مۇئەللىملىكىگە تەكلىپ قىلغان ئىدى. ئۇ ئايالنىڭ ئىنىسى كونسۇلخانىغا ھېچ قانداق تۇسالغۇسىزلا ئۆز مەيلىچە كىرىپ چىقىپ يۈرەتتى، بۇ بالا تورت بۇرجەكلىك تامغا بېسىلغان ئالاقە قەغىزىگە يۇمۇلاق تامغا بېسىپ، ھەتتا باش كونسۇل موۋېتوكىنىڭ پوچۇركىسىنى ئۆگىنىۋېلىپ، يالغان ھۆججەت ياسىغان، ئۇ يەنە دولەت چېگرىسىدىن قېچىپ ئۆتمەكچى بولغاندا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ چېگرا مۇداپىئە ئارمىيىسى تۇتۇۋالغان. تاشقى ئىشلار مەھكىمىسى يالغان ھۆججەتنى باش كونسۇلخا ئاپىرىپ كورسۈتۈپ مەسخىرە قىلغان ھالدا تامغىسى بار ئالاقە قەغەزلەرنى چىڭ ساقلاشقا ئاگاھلاندۇرغان. لىيۇچاڭبىڭ بەك ھەشەمەت بىلەن خۇتۇنى ۋە دەدەكلىرىنى ئېلىپ شەمەيگە كەلگەن. ئېھتىمال ئۇ دەدەك قىز بىلەن چاتىقى بولسا كېرەك. ئۇنىڭ خوتۇنى كۈنلەپ ئۇ دەدەكنى قىستاۋەرگەنلىكتىن ئۇ دەدەك ئاخىرى ئەپيون ئىچىپ ئۆلىۋالغان. موۋېتوك كونسۇلخانىنىڭ بىر ياش خىزمەتچىسىنى قاتتىق ئۇرۇپ مېيىپ قىلىپ قويغان. كونسۇللارنىڭ بەزىلىرى ئەپيون چېكەتتى. بەزىسى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن خوتۇن ئالغان ئىدى. يۇقۇرقى پاكىتلار ئۇلارنىڭ دولەت ئابرويىنى توككەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

كونسۇللار سوۋېت ئىتتىپاقىدا بىر مۇنچە سەتچىلىكلەرنى قىلىشىمۇ ئۇلارنىڭ دولەت ئىچىدە ھوكۇمەتنى ئالدايدىغان بىر يۈرۈش چارىسى بار ئىدى. ئۇلار ياڭزېڭشىن، جىڭشۇرېن،

بېيجىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى، نەنجىڭ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى، موسكۋادىكى جۇڭگو باش ئەلچىخانىلىرىنىڭ ئەھۋالىنى ئوبدان ئىگەللىۋېلىپ، بىر نىمىلەرنى توقۇپ پۈرسەتپەرەسلىك قىلىپ، سۇنىڭ ئېقىشىغا، توكنىڭ يېتىشىغا بېقىپ ئىش كورەتتى. بۇ ھەقتە بىر نەچچە مىسال كورسىتەي: كونسۇلخانا يېڭى تەسىس قىلىنغان چاغدا ياڭزېڭشىن كومپارتىيەدىن ئىنتايىن ئەنسىرىگەن ئىدى. كونسۇللار ئۇنىڭ بۇ نۇقتىسىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ساداقىتىنى كورسەتتى. مەسىلەن: سوۋېت ئىتتىپاقىدا تاجىكىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغاندا، چىڭدېلى، ياڭزېڭشىنغا مۇنداق دەپ دوكلات سۇنغان ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تاجىكىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇشتىن مەقسىدى پەقەت مىللەتلەرنىڭ ئوز - ئۆزىگە خوجا بولىشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قۇتراتقۇلۇق قىلىپ، خەنزۇلارنى چەتكە قېقىشتىن ئىبارەتتۇر. ياڭزېڭشىن دەرھال چاۋابەن بۇيرۇق بېرىپ، قاتتىق نازارەت قىلىشنى تاپشۇرغان. ھەم ئىتراز بىلدۇرگەن. يەنە بىر مىسال: سوۋېت ئىتتىپاقى ياشلار ئىتتىپاقى قۇرۇلتايى ئاچقاندا ئاز سانلىق مىللەت مۇھاجىرلىرىنىڭ ياشلىرىمۇ تەكلىپ بىلەن قاتناشتۇرۇلغان ئىدى، كونسۇللار ياڭزېڭشىنغا مەلۇمات يوللاپ، پالانى - پۇستانى ياشلار ئىتتىپاقى قۇرۇلتىيىغا قاتناشتى. مەپكۇرىسى قىزىللىشىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ ھەركىتىگە دىققەت قىلماقتىمىز. ئۇلارغا كەلگۈسىدە پاسپورت بەرمەيمىز. ۋەتەنگە قايتىشىغا رۇخسەت قىلمايمىز، بىرىنىڭ كاساپىتى مىڭگە دەپ، پۈتۈن شىنجاڭغا زەھەر

چېچىشى مۇمكىن دېگەن. ياڭزېڭشىن دەرھال جاۋاپ بېرىپ تەغدىرلىگەن ھەم داۋاملىق تىرىشىپ، ئۇنى بىخ ھالىتىدىلا ئۇجۇقتۇرۇۋېتىشنى تاپشۇرغان ئىدى. ھەتتا قەستەن جىددىي كەيپىيات پەيدا قىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلار ۋەتەنگە قايتماقچى بولۇپ پاسپورت تەلەپ قىلغاندا دەرھال شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھوكۇمەتكە تېلېگىرامما يوللاپ «قىزىللاشقان پالانى - پالانىلار ۋەتەنگە قايتماقچى، يەرلىك ھوكۇمەت نازارەت قىلىشنى كۈچەيتسۇن، ئەگەر يولدىن چىققۇچىلار بولسا، شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا جازا بېرىش كېرەك» دېگەن. دېمەك ئۇلار دەلىل - ئىسپاتى يوق ۋەقەلەرنى گويا راستەك توقۇپ، ۋەھىمىلىك سۆزلەر بىلەن كىشىنى چۆچۈتۈپ، ئۆزلىرىنى خۇددى ھاكىمىيەتنى قوغداۋاتقاندەك كورسەتتى. ئالجىغان دوت ياڭزېڭشىن، چىڭ شۇرىنلار ئۇلارنى ئەڭ يېقىن ئادەملىرىمىز دەپ بىلىپ ئەتىۋارلايتتى. بۇنداق چارىلارنى ئىشقا سېلىشتا چىڭ دېلى ھەممىدىن ئۇستا ئىدى. تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى بەلگىلىگەن ئىشلار مەسىلەن: باش كونسۇلخانا بىلەن باشقا تۆت كونسۇلخانا ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش، ئايلىق، يىللىق مەلۇمات جەدۋەللەرنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش، جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنىڭ نۇپۇسىنى تەكشۈرۈش، مال - مۈلكىنى تىزىملاشنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش دېگەنگە ئوخشاش ئىشلار، ئون يىل جەريانىدا باشتىن ئايىغى يوق مۇجىمەللىكتە ئايلىنىپ كەتكەن ئىدى. زادى ئەپلەشمىگەن چاغلاردا بىر - ئىككى كونسۇلنى مەنسىۋىدىن ئېلىۋېتىپلا ئىشنى تۈگەتەتتى. بىر قېتىم جۇڭگو مۇھاجىرلىرى موسكۋاغا بېرىپ، جۇڭگو باش

ئەلچىخانىسىغا تاشكەنتتىكى كونسۇل چىڭ دېلى، ئالمۇتىدىكى كونسۇل جاۋگولىياڭلار مۇھاجىرلارنىڭ ئىشلىرى بىلەن كارى يوق يۈرۈۋاتىدۇ دەپ ئەرز قىلىپ، باش ئەلچىخانىنىڭ ئاتىدارچىلىق قىلىشىنى ئىلتىماس قىلغاندا «داگۇڭباۋ» گېزىتىنىڭ مۇخبىرى بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، گېزىتكە ماقالا يازىدۇ. تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى بۇ پاكىتقا ئاساسەن شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھوكۇمەتتىن سۈرۈشتۈرگەندە شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھوكۇمەت شەمەيدىكى باش كونسۇلغا قايتا تەكشۈرۈشنى بۇيرۇيدۇ. باش كونسۇل ئۇلارنى قانات ئاستىغا ئېلىشقا ئىلاجىسىز قالغانلىقىدىن راس ئىكەن دەپ مەلۇمات يوللايدۇ - دە، چىڭ، جاۋلار خىزمەتتىن ئېلىپ تاشلىنىدۇ. لېكىن بۇ ئىككىسىدە بوكەن مۈڭگۈزى كوپ بولغانلىقى ئۈچۈن شىنجاڭغا كەلگەندىن كېيىن يەنىلا كاتتازاتىلاردىن بولۇپ دەۋر سۈرۈۋەردى.

بەش كونسۇلخانىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى بىر نەچچە زور ۋەقەلەرنى ئەسلەش

دەسلەپكى مەزگىلدىكى بەش كونسۇلخانىنىڭ تەشكىللىنىشى ساغلام ئەمەس، خادىملىرى خىزمەتنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايتتى. راسخوت يېتىشمەيتتى. ۋەزىيەت روشەن ئەمەس؛ چىرىكلىكتە چېكىدىن ئاشقان ئىدى. بىراق كونسۇلخانا تەسىس قىلىش، تەسىس قىلمىغاندىن ياخشى ئىدى. ئېسىمدە قالغانلىرىنى تۆۋەندە قىسقىچە خاتىرلەپ چىقماقچىمەن:

ەلىرى ھەققىدە:

لار مۇھاجىرلىرىمىزغا پاسپورت تارقىتىپ بەر-
لارنىڭ دۆلەت تەۋەلىكى بېكىتىلگەنلىكى ئۈ-
چۈن قولىدا قانۇنلۇق داكومېنتى بولمىغاشقا بارا-بارا سوۋېت گىرژدانى بولۇپ كىتىشتەك ئەھۋاللاردىن ساخلانغىلى بولدى.

② مۇھاجىرلارنىڭ دۆلەت تەۋەلىكى بېكىتىلگەنلىكتىن بىرەر ئىش چىقسا كونسۇلخانا ئوتتۇرىغا چىقىپ مۇھاجىرلارنى ئاسرىدى. شۇنىڭ بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەرقايسى يەرلىك ھوكۇمەتلىرى، دىپلوماتىيە چاتىقىدىن ساخلىنىش ئۈچۈن جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنىڭ دېلولىرىنى بىر تەرەپ قىلغاندا سوغوققان بولۇشقا مەجبۇر بولدى. كوپ يىللاردىن بېرى يۈز بەرگەن قانۇنسىز قاماققا ئېلىش، تۇتۇپ كېتىش، مال-مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىش دېلولىرىنى كونسۇلخانا سۈرۈشتۈرگەندىن كېيىن بوشۇنۇپ چىققانلار، مال-مۈلكى قايتۇرۇپ بېرىلگەنلەرمۇ ناھايىتى كوپ بولدى.

③ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قانۇنىدا، چەت-ئەل مۇھاجىرلىرى دولىتىگە قايتقاندا نەق پۇل تاشقى پېرۋوت ئېلىپ، كىتىشكە بولمايتتى. يەنى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەغەز پۇلى روبلىنى دولەت چېگرىسىدىن ئۆتكۈزمەيتتى. ھەتتا كېيىم-كېچەكلەرنىمۇ سان-چەكلىمىسى بار ئىدى. شۇڭا سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇرۇشلۇق جۇڭگو مۇھاجىرلىرى ئازتولا پۇل ئەۋەتىپ ئائىلىسىگە ياردەم قىلىشىمۇ ئامالسىز ئىدى. بۇ جەھەتتە بەزى كونسۇللار، مۇھاجىرلار-

نىڭ مەنپەئەتىنى ئاسراش نىيىتىدە، ئۆزلىرىنىڭ دىپلوماتىيە پاسپورتلىرىدىن پايدىلىنىپ، مۇھاجىرلار ئۈچۈن بىرمۇنچە ياخشى ئىشلارنى قىلىپ بەردى.

مىللىتارىستلار ۋەقەلىرى توغرىسىدا:

① ياڭ زېڭشىن باش كونسۇلخانىنى شەمەيگە قۇرۇشتا سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقىلىق دالىيەنگە قايتىپ ئۆزىگە ئۆي ئىمارەت سالدۇرماقچى ئىدى. كېيىن گەرچە سۇيىقەستكە ئۇچراپ مەقسىدى ئەمەلگە ئاشمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ جەسىدىنى جىڭشۇرېن 1929-يىلى جۇبىڭ، ۋاڭ خۇي، ليۇدې ئىنلارنى تەيىنلەپ، سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقىلىق بېيجىڭغا ئېلىپ باردى. ئۇلار يول بويى سوۋېت ئىتتىپاقى يەرلىك ھوكۇمەت مەھكىمىلىرىنىڭ كۈتىۋېلىشىغا مۇيەسسەر بولدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق سودا شىركىتى بىر ئادەم تەيىنلەپ شەمەيگىچە ئۇزۇتۇپ قويدى. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى باش كونسۇلخانىنىڭ ئىش بېجىرگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى ئىدى.

② جىڭشۇرېن تەختتىن چۈشۈرۈلگەندە چوچەك ئارقىلىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا قېچىپ بېرىپ پانا تىلىدى، ھەم شۇ يول بىلەن دولەتكە قايتىپ كەتتى. ئۇنىڭغا ماسەنمۇ، ماناس ھاكىمى ۋۇشىن شى ۋە يەنە تۆت خىزمەتچى ھەمرا بولدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ باكتو تاموژنىسىغا ئامانەت قويۇلغان ئىككى مىڭ سەر ئالتۇنىمۇ جىڭ شورىنغا بېرىۋەتتى. تارباغاتاي ۋالىسى لۇشياۋزۇ، جۇڭدې خۇا ليۇدى ئىنلارنى ئۇزۇتۇپ قويۇشقا

ئەۋەتتى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ باكتو چېگرا مۇداپىئە قىسمى باشلىقىمۇ بىر ئادەم تەيىنلەپ شەمەيگىچە ئۇزۇتۇپ قويدى. ئۇلارمۇ خەنچى، ئۈمىر دېگەن جايلاردىن ئۆتكەندە يەرلىك ئەمەلدارلارمۇ قىزغىن كۈتۈۋالدى.

دىپلوماتىيە ۋەقەلىرى ھەققىدە:

جىڭشۇرىن - سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئىمزالىغان شىنجاڭ سوۋېت ئىتتىپاقى ۋاقىتلىق سوداكېلىشىمى، دىپلوماتىيە ۋالىسى چىن جىشەن ئارقىلىق ئىشلەنمەستىن بەلكى شەمەيدە تۇرۇشلۇق باش كونسۇل موۋپىتوڭ ئارقىلىق ئىمزالانغان ئىدى. مەزكۇر كېلىشىم ئىمزالانغاندىن كېيىن موۋپىتوڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئايروپىلانى بىلەن ئۈرۈمچىگە كېلىپ، دىيوپۇغا قونغاندا ئۈرۈمچى شەھەر ئاھالىسى چىقىپ تاماشا قىلدى. موۋپىتوڭ ئايروپىلان بىلەن ئۈرۈمچى شەھرىنى ئىككى ئايلىنىپ چىقتى ھەم رەڭگا - رەڭ قەغەز گۈللەرنى چېچىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى ئايروپىلانىنىڭ ئۈرۈمچىگە تۇنجى قېتىم كەلگەنلىگىنى تەنتەنە قىلدى.

سودا كېلىشىمىنىڭ ئىمزالىنىشىغا ئۇلاپلا جىنشۇرىن موۋپىتوڭنى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ھەربىي - قورال ياراق سېتىۋېلىش، سوۋېت ئىتتىپاقى مۇتەخەسسىسلىرىنى تەكلىپ قىلىش مەسىلىلىرىنى بېجىرىشكە تەيىنلىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن جىڭشۇرىن ئادەم ئەۋەتىپ، زەمبىرەك ئوقى سېتىۋېلىش توختامىنى تۈزەش ئۈچۈن ئوقىنىڭ ئەۋرىشكىسىنى ئېلىپ كېلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپىنىڭ ياساپ بېرىشىگە تاپشۇردى. موۋپىتوڭ بىلەن مەن تاشكەنت ئاۋئاتسىيە مەكتىۋىنى ئېكىسكۇرسىيە قىلدۇق. مەزكۇر مەكتەپنىڭ مۇئەللىملىرى ئالى دەرىجىلىك ئۇچۇش مەشقىنى كورسەتتى، شىنجاڭدا «12-ئاپرىل» ئۆزگۈرۈشى بولۇشتىن ئىلگىرى ۋە كېيىن موۋپىتوڭ موسكۋاغا بىرنەچچە قېتىم باردى. جىڭشۇرىننىڭ تەختتىن چۈشۈشى بىلەنلا، يۇقۇردا ئېيتىلغان ئالاقە مۇئامىللەرنىڭ ھەممىسى ئاخىرلاشتى. ئۆزگىرىشتىن ئىلگىرى جىڭشۇرىن يەنە ئىككى ئادەم (ما سەنمۇ ، جىڭزىجۇاڭ)نى تاشكەنتكە ئەۋەتكەن ئىدى، شۇچاغدا موۋپىتوڭ موسكۋادا ئىدى. جىڭزىجۇاڭنىڭ ئېيتىشىچە، سەپەرگە چىقىش ئالدىدا جىڭشۇرىن ئۇلارغا موۋپىتوڭ بىلەن بىللە سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپتىن شىنجاڭ دائىرىلىرىنىڭ ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملىشىگە ياردەم قىلىشنى تەلەپ قىلىش؛ زورور تېپىلغاندا ئالتاينىڭ ھوقۇقىنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۆتۈنۈپ بېرىدىغانلىقىنى ئېيتقان ئىكەن. جىڭزىجۇاڭ مۇنداق ۋەتەن ساتقۇچلۇق شۇملۇقلارغا ھەرگىز ئارىلاشمايمەن دېگەن. ھەم ماڭمۇ قاتناشماسلىققا نەسىھەت قىلدى. زورور تېپىلغاندا جىنىمىزنى قۇربان قىلساق بولىدىكى ھەرگىزمۇ سېسىق نام قالدۇرماسلىقىمىز كېرەك دەيتتى. ئۇلار ئويەردە بىرنەچچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن ئۈرۈمچىدە سىياسىي ئۆزگۈرۈش بولغانلىقى، جىڭشۇرىننىڭ چوچەك ئارقىلىق قاچقانلىق خەۋىرى ئاڭلاندى. موۋپىتوڭمۇ قايتىپ كەتمىدى. ئۇ ئىككىلەن غۇلجا ئارقىلىق ۋەتەنگە قايتتى، ماسەنمۇ جىڭشۇرىن بىلەن بىللە تيەنجىنگە كەتتى.

* * *

مېنىڭ ئوسمان توغرىسىدا بىلىدىغانلىرىم

لاتىپ مۇستاپا

1 - 1940 - يىلى چىڭگىل ۋە كوكتوقايدا يۈز بەرگەن توپىلاڭنىڭ جەريانى .

1939 - شىڭ شىسەي ھەر قايسى ناھىيىلەردىن 3.2 تىن ۋەكىل قاتناشتۇرۇپ ئۈرۈمچىدە قۇرۇلتاي ئاچتى. بۇ قۇرۇلتاي 3 ئاي داۋام قىلدى. شۇ يىلى 11 - ئايغا كەلگەندە بىر قىسىم ۋەكىللەر قايتىپ كەتتى. يىغىندا شىڭ شىسەي خەلقنىڭ قولىدىكى مىلتىق، قىلىچ، ئوق - دورا قاتارلىق قوراللارنى يىغىۋېلىش توغرىسىدا بۇيرۇق قىلدى، ھەمدە شىمالىي شىنجاڭدىكى چىڭگىل قاتارلىق 7 ناھىيىگە كېلەر يىلى (1940 - يىلى) 8 - ئايغىچە قوراللارنى يىغىپ ئالتاي ۋىلايەت مەھكىمىسىگە تاپشۇرۇپ بولۇشقا سۈرۈك بەردى. لېكىن 1939 - يىلى 9 - ئايدا شىڭ شىسەي ناھىيىنىڭ چوڭلىرىنى (بەيسى، تەيجى، ئۇرداي، زالىڭلارنى) ھەتتا شارىپقان تورەنىمۇ ئۈرۈمچىگە مەجلىسكە چاقىرىپ توختۇتىۋالغان ئىدى.

1940 - يىلى 1 - ئايدا شىڭ شىسەي يەنە ئىبىرسىبەك بىلەن كېرىم دۈيجاڭ باشچىلىقىدا 400 ئەسكەر ئەۋەتىپ، چىڭگىل ناھىيىسىنىڭ قېپقالغان باشلىقلىرىنى بايامباي ئۇكۇرداي، بايقادام ئۇكۇرداي، سۈيەن زالىڭ، بۇكۇيقان زالىڭ، جاقسى باي، شاقشىبايلارنى تۇتۇپ كەتتى.

1940 - يىلى 2 - ئاينىڭ 27 - كۈنى شىڭ شىسەي يەنە 7 ناھىيىنىڭ قەبىلە باشلىقلىرىنى ئالتاي ناھىيىسىگە مەجلىسكە چاقىردى. ۋە «مەجلىسكە بارمىساڭلار قورال كۈچى بىلەن مەجبۇر قىلىنىدۇ» دەپ تەھدىت سالدى. پۈتۈن ئالتاي رايونى بويىچە 500 كىشى يىغىنغا قاتناشتى. (بۇنىڭ ئىچىدە چىڭگىل ناھىيىسىدىن 60، كوكتوقاي ناھىيىسىدىن 70 كىشى بار ئىدى) ئالتاينىڭ ۋالىيسى يىغىندا سۆزلەپ: «ئۈرۈمچىدە ئېچىلغان ۋەكىللەر يىغىنىدا، سىلەرنىڭ باشلىقلىرىڭلار خەلقنىڭ قولىدا مىلتىق بار دەپ ئېيتتى. شۇڭا سىلەر ئاممىنىڭ قولىدىكى مىلتىقلارنى يىغىپ توپلاپ ئالتاي ناھىيىسىگە ئېلىپ كېلىشىڭلار كېرەك، قۇرۇق قول كېلىشكە بولمايدۇ.» دېدى. قەبىلە باشلىقلىرى قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئاممە ئىچىدىن بىر تالمۇ مىلتىق تاپالمىدى. شىڭ شىسەي كوپچىلىكنى مىلتىق تاپشۇرۇشقا قىستاۋەردى. بۇ چاغدا باشلىقلار: ئەگەر ئالتاي ناھىيىسىگە قۇرۇق قول بارساق بەربىر قاماققا ئالىدۇ، ئۇنىڭدىن كورە بارمايلا قويايلى دېگەن خىيالغا كېلىشتى.

كوكتوقاي ناھىيىسىنىڭ باشلىقلىرى قورال - ياراق يىغىۋالالمىدى. ئىسىمقان ئۇكۇردايمۇ كوكتوقاي ناھىيىسىگە بارمىدى. كوكتوقاي ساقچى ئىدارىسى سارنوغاي باشچىلىقىدا 3 ئەسكەر ئەۋەتىپ ئىسىمقاننى چاقىرتتى. ئىسىمقان «مەن ئاغرىپ قالدىم بارالمايمەن» دېگەندە، ئەسكەرلەر ئۇنى سۆرەپ ئېلىپ ماڭماقچى بولدى. ئىككى تەرەپ جېدەللىشىپ قېلىپ، ئىسىمقان بۇ 3 ئەسكەرنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن قوراللىق توقۇنۇش پەيدا بولدى.

چىڭگىل ناھىيىسى مېنىڭ يۇرتۇم، مەن (لاتىپ)مۇ چاقىرتىلغانلارنىڭ بىرى ئىدىم. ئۇ چاغدا بىز چىڭگىل ناھىيىسىنىڭ ئەتراپىدا تۇراتتۇق. بىز نازەر تەيجىنىڭ ئىنىسى — سىياغالداينى بىزنىڭ قورال - ياراق يىغمىغانلىقىمىزنى دوكلات قىلىش ئۈچۈن چىڭگىل ناھىيىسىگە ئەۋەتكەنلىكىمىز ئۈچۈن ئالتاي ناھىيىسىگە بارمىغان ئىدۇق. نەتىجىدە ئەۋەتكەن ئادىمىمىزنى ئۆلتۈرۋېتىپتۇ. دەل شۇ چاغدا ئېسىمقان بالا پاڭنىڭ ئوغلى كاسبى دىن: 3 ئەسكەرنى ئۆلتۈرۈپ قويدۇق، شۇنىڭ بىلەن قوراللىق توقۇنۇش پەيدا بولدى، دەپ خەت ئەۋەتىپتۇ. شۇنداق قىلىپ 1940 - يىلى 3 - ئاينىڭ 22 - كۈنى چىڭگىل ناھىيىسىمۇ بۇزۇلدى. كوكتوقاي بىلەن چىڭگىل ناھىيىسىدىكى ئاممىنىڭ قولىدا تۆمۈرنىڭ سۇنىقىمۇ يوق ئىدى. تاياق، توقماق كوتۈرۈپ شېڭ شىسەينىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن 40 كۈن سوقۇشتۇق. ئۇرۇش جەريانىدا 50 تال مىلتىق ئولجا ئالدۇق. بىزگە كوكتوقاي ناھىيىسىدىكى ئېسىمقان ئۈگۈرداي، ئاقتىكەبىي، كادىربى ۋە چىڭگىل ناھىيىسىدىن ئىبىرسقان ئۈكۈرداي، مۇسا مەرگەن، كوكسېگىن ئۈكۈرداي، زاتىل بىلار باشچىلىق قىلدى. شېڭ شىسەي ئۈرۈمچى، گۇچۇڭ، ئالتايدىن ياردەمگە ئەسكەر يوتكەپ كەلدى. بىزدىن ئۆلگەنلەر كوپ بولدى. مەغلۇپ بولۇشقا كوزىمىز يەتتى. ئالدىمىزدىن ئەسكەرلەر، ئۈستىمىزدىن ئايروپىلان قوغلاپ كېلىۋاتقانلىقتىن بىز كېتىپ قالدۇق.

1940 - يىلى 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنى 2 مىڭ ئۆيلۈك كىشى بۇلغۇن بىلەن سار بۇلاققا كوچۈپ كەلدۇق. ئات مىنەلەيدىغان ئەرلەر توپنىڭ كەينىدە ماڭدى. شۇڭا بۇلغۇندىكى جەڭدە نوغاي باي

ئۈكۈرداي قاتارلىق 9 كىشى، ئايروپىلاننىڭ ئوققا تۇتۇشى بىلەن ئولدى. زاتىل باي قاتارلىق 7 كىشى پىيادە ئەسكەرلەر بىلەن ئۇرۇشقاندا بىر تاغنىڭ چوققىسىدا ئولدى. بۇ قېتىمقى يوتكۇلۇشتە ئولگەن ئادەم ۋە چوڭ - كىچىك چارۋىلارنىڭ سانىنى ئالغىلى بولمايدۇ. قازاق خەلقى شۇ قېتىمقى قىرغىنچىلىقنى ھازىرغا قەدەر ئېسىدىن چىقارغىنى يوق. ئۇلار ئۇلگۇر شېڭ شىسەينى ھېلىمۇ تىللايدۇ.

بىز مەغلۇپ بولدۇق. تەخمىنەن 1500 كىشى (ئايالlar 500 كىشى، قالغانلارنىڭ ھەممىسى ئەرلەر) دالىغا قېچىپ كەتتۇق. بىز بىر نەچچە تۈركۈمگە بولۇنۇپ 10 نەچچە كۈن ماڭدۇق. ئەڭ ئاخىرىدا بىباغ ئېبى دېگەن جايدا توپلاشتۇق. ئادىمىزاتنىڭ قەدىمى باسمىغان چول - جەزىرىدە يىمەك - ئىچمەك كىيىم - كېچەكتىن قىينالدۇق. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئايروپىلان بىزنى قوغلاپ يۈرۈپ توققا تۇتتى، كوڭلىمىز زادى ئارام تاپمىدى. ئوزۇق - تۈلۈك ۋە پانا جاي تاپقىلى بولمايدىغان يەردە ئۇزۇن تۇرۇش مۇمكىن بولمىدى. بىز قايتىق دېگەن جايغا يوتكۇلۇشنى قارار قىلدۇق، قايتىق دېگەن جايدا توپ - توغرى 30 كۈن دەم ئالدۇق، ئاشلىقىمىز تۈگىسە، ئات ۋە تۆگىلەرنى ئولتۈرۈپ يىدۇق. ئاخىرى بېرىپ بىر ئادەمدە بىردىن ئات قالدى. ئەمدە قانداق قىلىش كېرەك؟ بىز مەجلىس ئېچىپ مۇزاكىرىلەشتۇق. بىر قىسىم كىشىلەر يەنى ئاقتىكە، ئىبىرقىستان، كوكسېگىن ئۈكۈرداي قاتارلىقلار بارىكول ئارقىلىق چىڭخەيگە بېرىپ مابۇفاڭنى تېپىشنى تەشەببۇس قىلدى. يەنە بىر قىسىم كىشىلەر يەنى ئېسىمقان كادىرباي، ئۇمەمۇتباي، لاتىپ قاتارلىقلار بۇ پىكىرگە قارشى چىقىپ چىڭخەي-

گە بارىدىغان يول قۇرغاق، ھەمدە بارىكولدىن چەنخەيگە بېرىش ئارلىقىدا مال - چارۋا بولۇپ ئالالمايمىز دېيىشىپ، ئالتايدىن ئوتۇپ، كوكتوقاي تاغلىرىغا بېرىپ بىر تەرەپتىن چارۋا تېپىپ يەپ، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇرۇش قىلىشنى تەشەببۇس قىلدۇق. نەتىجىدە بىرلىككە كېلەلمەي بىز بىلەن بىللە 400 دەك كىشى قاپتىقدىن مېڭىپ ئۇلامباي تېغىدىكى سۇ بويلىرىغا كەلدۇق. بۇ يەردىن قاپتىققا بىر كۈنلۈك كېلەتتى. قاپتىقتا بىزدىن ئايرىلىپ كەتكەن ئاقتىپكە، ئىرىسقانلار بىزنىڭ توختاپ تۇرۇشىمىزنى ۋە بىز بىلەن بىللە ماڭىدىغانلىقىنى ئەيتىپ كىشى ئەۋەتىپتۇ، بىز ئۇچراشقاندىن كېيىن 2 كۈن مېڭىپ بەيتىك تېغىغا چىقتۇق. شىڭ شىسەي دابىسىدىن بىرمىڭ ئەسكەر يوتكەپ كېلىپ بىز بىلەن 3 كۈن ئۇرۇش قىلدى. بىز 13 توگە (توگىلەردە پۇرچاق ئۇنى بار ئىدى.) 5 ئات، 3 مىلتىق ئولجا ئالدۇق. ئۇزۇن ئوتمەي ئاشلىقلارنى يەپ بولدۇق. يەرلىك قازاقلارنىڭ 500 ئېتىنى بۇلىدۇق، شىڭ شىسەي يەنە ئىككى مىڭ ئەسكەر 7 ئايروپىلان ئەۋەتىپ بىز بىلەن يەنە سوقۇشتى. ئاقتىپكەنىڭ 7 يېرىدگە ئوق تېگىپ زەخمىلەندى، بىزنىڭ بەيتىك تېغىدا تۇرۇۋېرىشىمىزگە مۇمكىنچىلىك بولماي كوكتوقايغا بېرىشنى قارار قىلدۇق.

مەن قاپتىقتىن بەيتىك تېغىغا بېرىش جەريانىدا ئوسماننى بىرىنچى قېتىم كوردۇم ۋە ئۇنىڭ بىلەن تونۇشتۇم. شۇ چاغدا ئۇ ئىسمقاننىڭ لاگېرىدا تاماق باشقۇراتتى. ئۇنىڭ ئەيتىشىچە ئۇ ئەسلىدە بىر كىچىك سودىگەر بولۇپ، ئالتاي تاشقى موڭغۇل ئوتتۇرىسىدا چارۋا سودىگەرچىلىكى قىلىپ 1931 - يىلى 8 - ئايدا تاشقى موڭغۇلىيەدە قاماقتا ياتقان ئىكەن.

شۇ ۋاقىتتىكى ۋەزىيەتنى مولچەرلىشىمىزچە بىزنىڭ ئارمانتېغا بېرىشىمىز كېرەك ئىدى. بەيتىكتىن ئارمانتېغا بارغىچە بىر كېچە كۈندۈز يول مېڭىپ داپىسىندىن ئوتۇشكە توغرى كېلەتتى. شىڭ شىسەينىڭ چېڭگىل بىلەن كوكتوقايدىكى كۈچلىرى داپىسىنغا مەركەزلەشكەن بولۇپ بۇ يەردە 5000 ئەسكىرى بار ئىدى. ئۇلار بىزنىڭ چېڭگىل بىلەن كوكتوقايغا بارىدىغان يولىمىزنى توسۇپ تۇراتتى. بىز كېچىدە داپىسىندىن كىسىپ ئوتۇپ 8 قېتىم جەڭ قىلدۇق. 150 تال مىلتىق ۋە نۇرغۇن ئوق - دورىلارنى ئولجا ئېلىپ ئاخىرى ئارمانتېغا يەتتۇق. بۇ يەردە دەم ئالماي ئارقا - ئارقىدىن 6 كۈن ئۇرۇش قىلدۇق. ئاقتىكە شۇ يەردە دۇنيادىن كەتتى.

قۇملۇقتىن چول - جەزىرىلەرگە قېچىپ كەلگەن باندىتلارنىڭ بىر قىسمى - مۇلقا قەبىلىسىدىن جىلقايدار، شىراۋشى قەبىلىسىدىن سۇلايمان، ماشال موللا قاتارلىقلار بولۇپ تەخمىنەن 200 دەك كىشى ئىدى. ئۇلار ئايروپىلانلارنىڭ كېلىپ - كېتىشلىرىدگە قاراپ ئارمانىدا ئۇرۇش قىلىۋاتقانلىغىنى بىلىپ، جىلقارىدار قاتارلىق 3 كىشىنى ئالاقە باغلاشقا ئەۋەتىپتۇ. جىلقايدار بىزگە: «بىز شىڭشىسەينىڭ چېڭگىل ۋە كوكتوقايدىن ئەۋەتكەن ۋەكىلرىنى قويۇپ بەرمىدۇق» دېگەن سوزنى قىلدى، ئەڭ ئاخىرى كۇرتە دېگەن جايدا ئاقتىپكە باشقۇرۇۋاتقان مەسچىتتە ئۇچراتماقچى بولدۇق. بىز شۇ مەسچىتتە ئۇچراتقاندىن كېيىن ئىككى كۈن مەسلىھەتلەشتۇق. نەتىجىدە چاكۇرتىدىن كوكتوقايغا ئىككى كۈن بىر كېچە مېڭىشقا توغرا كېلىدۇ. يول مېڭىش تەس بولۇپلا قالماستىن بەلكى يول ئۈستىدىكى سۇ ئېغىزلىرىنى شىڭشىسەي

نىڭ ئەسكەرلىرى ئىگەللىۋالغاچقا بەك جاپا بولاتتى. شۇڭلاشقا ئومۇمەن تاققا چىقىشنى خالىمىغانلارغا ۋەكىللەر بىلەن بىللە قايتىپ كېتىشكە يول قويدۇق. قايتىپ كېتىشنى خالىمىغانلار تاققا چىقىش تەييارلىقىنى قىلدۇق. چىڭگىلدىن كوكسىگىن ئوكۇرداي باشلاپ ماڭغان 200 كىشى قايتىپ كەتمەكچى بولدى. ئىبرىسقان، لاتىپ باشلاپ ماڭغان 200 كىشى كوكتوقايدىكى باندىتلار بىلەن بىرگە تاققا چىقماقچى بولدۇق.

2. ئوسماننىڭ پوچتاخانىنى بۇلىغانلىغى.

قايتىپ كېتىدىغان 200 كىشى بىلەن چاكورتىدا خوشلاشقاندىن كېيىن 2-كۈنى ئەتىگەندە تۈلكىسى دىگەن جايغا يېتىپ كەلدۇق، ئادەملەرنىڭ ھېساۋىنى ئالغان ۋاقتىمىزدا ئىبىسقاننىڭ قول ئاستىدىكىلەردىن ئوسمان بىلەن قوشۇلۇپ جەمئى 40 كىشىنىڭ يوق ئىكەنلىگىنى بايقىدۇق. يەنە 3 تال مىلتىقمۇ يوق ئىدى. روشەنكى ئۇلار مىلتىقنى ئېلىپ قېچىپتۇ. بۇ ئوسماننىڭ بىرىنچى قېتىم مۇستەقىل ھەركەت قىلىشى ئىدى، بىز ئۇلارنى ئىزدىمەي تاققا چىقىپ كەتتۇق.

ئوسمان باشچىلىقىدىكى بىر تۈركۈم كىشىلەر قارا بولغىنغا قېچىپ بېرىپ ئۇ يەردە 30 كۈن ياتقان. ئوسمان بۇ 40 كىشىنى: چوڭ ئەترەتتە كوپچۈلۈك بىرلىكتە يۈرسەك ئۇرۇش كوپ بولىدىكەن، كوپ چىقىم بولىدىكەن، ئاز كىشىلەر ئايرىم ھەركەتلەنسەك ئاسان ئاشكارىلىنىپ قالمايمىز دەپ ئېلىپ ماڭغان ۋە ئۇزۇق-تۈلۈككە ئوزى مەسئۇل بولىدىغانلىقىنى ۋەدە قىلغان ئىكەن. لېكىن، قاچقاندىن كېيىن ئاتلار چۈدەپ، ئوزۇق-تۈلۈكمۇ تۈگىگەننىڭ ئۈستىگە 6-ئاينىڭ ئىسسىق كۈنلىرىدە پاشا كوپ بولغانلىقتىن كوپچۈلۈك ئازاپلىنىپ ئوسماندىن ئاغرىنىشقا باشلىغان. «سەن بىزنى ئاچلىقتىن ئولتۈرمەكچىمۇ؟ بىز كېتىمىز» دېيىشكەندە، ئوسمان كوپچۈلۈككە تەسەللى بېرىپ: «مەن بېرىپ يەيدىغان نەرسە تېپىپ كېلەي» دەپ، چاپسار دىگەن جايدىن يولغا چىقىپ، كوندۈزى يۇشۇرنۇپ، كېچىسى ھەركەتلىنىپ سوگەت ياغىچىدىن سال ياساۋېلىپ قوۋئېرتىشىدىن ئوتۇپ (ئېرتىش دەرياسىنىڭ باش تەرىپى) كۈرتىغا كېلىدۇ. بۇ جاي ئەسلىدە ئوسماننىڭ قىشلاق جايى بولۇپ كوكتوقايدىن ئالتايغا ئوتىدىغان چوڭ يولغا يېقىن ئىدى. يول ياقىسىدا بىر پوچتىخانا بولۇپ 11 ئەسكەر قوغدايتتى. ئۇلاردا 4 تال مىلتىق 100 ئوقچە 30 تۇياق ئات-كالا بار ئىدى. پوچتىخانا ئەتراپىدا سارجاس قاتارلىق 7 ئۆيلۈك موڭغۇل بولۇپ ئۇلار تەخمىنەن 30 نەچچە جان ئىدى. كەچ بولغاندا ئوسمان ئوزىنىڭ ئادەملىرىنى باشلاپ بېرىپ پوچتىخانىنى بۇلاپ 11 نەپەر ئەسكەر ۋە سارجاس قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ئولتۈرىۋەتقان. ئوسمان بۇ يەرگە پەقەت 4 كىشىنى باشلاپ بېرىپ، ئەسكەرلەرنىڭ كىيىمىنى كىيىۋېلىپ، پوچتىخانىنىڭ ئىچىدە تۇرۇپ ئەتراپىنى كوزۇتۇپتۇ. ئىپپى كەلگەندە يەنە بولماقچى بوپتۇ. ئۇ قالغان ھەمراھلىرىنى باشقا جايغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغان. 3 كۈندىن كېيىن ئالتايدىن بىر قازاق بىر خەنزۇ پوچتىخانىغا خەت ئېلىپ كەلگەن ئىكەن، ئوسمان ئۇلارنى تۇتۇۋېلىپ سوراققا تارتقاندا ئۇ ئىككۈيلەن: «بىز بىر پارچە ئالاقە ئېلىپ

كەلدۇق دېگەن. ئالاقىدا ئالتايدىن (ھەربىي لاۋازىمات) 200 تۆگە كېلىۋاتىدۇ. بۇنى پوچتىخانىنىڭ بالائېرتىشكىچە قوغداپ بېرىپ كوكتوقايدا تۇرۇشلۇق ھەربىيلەرگە تاپشۇرۇپ بېرىش لازىملىغى ئېيتىلغان» . ئوسمان يەنە: ئەسكەرلەر بىللە قوغداپ كېلىۋاتامدۇ يوق دەپ سورىغان؟ ئۇلار يوق، تۆگە يېتىلىگەنلەرنىڭ ھەممىسى ئادەتتىكى پۇخرالار» دېگەن. ئوسمان بۇ گەپنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ھېلىقى خەنزۇنى ئېتىپ تاشلاپ قازاقنى قول ئاستىدا ئىشلەشكە ئېلىپ قالدى. ئوسمان 200 تۆگىنى ناھايىتى ئوڭۇشلۇق قولغا چۈشۈردى. (بۇنىڭ ئىچىدە يۈز تۆگىگە گۈرۈچ، بۇغداي، 90 تۆگىگە ھەربىي كىيىم، ئۆتۈك قاتارلىقلار، يەنە 10 تۆگىگە تۈرلۈك ئوق - دورىلار ئارتىلغان ئىكەن. بۇ نەرسىلەرنى ئۇ بالا ئېرتىش ئۇتىلىغا توپلاپ، ئاندىن قول ئاستىدىكىلەرنى ئەۋەتىپ زەيىنەل ئۇكۇردايىنىڭ قەبىلىسىنى ئوزىگە قوشۇلۇشقا قۇتراتقان. ئۇ: «بىزنىڭ قورالىمىز ناھايىتى كوپ، خۇيزۇلار بىزگە ناھايىتى چوڭ ياردەم قىلدى، بىز مۇسۇلمانلار بىرلىشەيلى» دېگەن. ئەمەلىيەتتە ئوسمان باشچىلىغىدىكى بۇ كىشىلەردە جەمئىي 12 تاللا راست مىلتىق بولۇپ، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى ياغاچتىن ياسالغان يالغان مىلتىق ئىدى، شۇنىڭ بىلەن بالا ئېرتىش ۋە قارا ئېرتىش دېگەن جايدىكىلەر ئوسماننىڭ سوزىگە ئىشىنىپ قوزغۇلۇشقا باشلىغان ئىدى.

ئوسمان باشچىلىغىدىكى بۇ قوشۇن 40 كىشىدىن ئاستا - ئاستا كۆپەيدى. 1940 - يىلى 9 - ئايدا ئوسمان يەنە ئېرسقان، سۇلايمان ئېسىمقانلارنى قۇترۇتۇپ قۇۋ ئېرتىشتىكى قوشۇن بىلەن بىرلىشىپ شىڭشىسەينىڭ ئەسكەرلىرىنى تاغدىن ھايداپ شەھەرگە چېكىندۇردى. بىز بۇنىڭغا ئەگىشىپ كوكتوقاي ناھىيە بازىرىنى قورشىۋالدۇق. بۇ چاغدا ئۇرۇمچىدىن ئايروپىلان كېلىپ تەشۋىق ۋاراقلىرىنى تاشلىدى، تەشۋىق ۋاراقلىرىدا «سىلەرنىڭ قانداقلا تەلىۋىڭلار بولسا، بىز ھەممىسىگە ماقۇل بولىمىز سىلەر ئۇرۇشنى توختۇتۇڭلار تەلىۋىڭلارنى يېزىڭلار» دېيىلگەن. بىز مەسلىھەتلىشىش ئارقىلىق بىر نەچچە تۈرلۈك تەلەپ قويۇپ شىڭشىسەي تەرەپ بىلەن تەنپەن قىلىشماقچى بولدۇق.

3 - بىرىنچى قېتىملىق تەنپەن ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتى

1940 - يىلى 10 - ئايدا شىڭشىسەي ئوزىنىڭ قېيىنى ئاتىسى چيۇزۇڭجۇنى تەنپەن قىلىشقا ئەۋەتتى. بىز ئىككى تۈرلۈك تەلەپنى بىرىنچىسى: سولانغان ئادەملىرىمىزنى قويۇپ بېرىش، ئىككىنچىسى چىڭگىل بىلەن كوكتوقايدىن ئالتايغىچە بىر خەنزۇنىمۇ رەھبەرلىككە قويماسلىق، ساقچى ئىدارىسى قۇرماسلىقنى ئوتتۇرىغا قويدۇق. چيۇزوڭجۇن تەلىۋىمىزنى قوبۇل قىلىپ بىز بىلەن تەنپەن ئوتكۇزدى.

تەنپەندە: خەنزۇلارنى رەھبەرلىككە قويماسلىق، لېكىن كاتىپلىقىقا خەنزۇلار بولسىمۇ بولىدىغانلىقى بەلگۈلەندى. كۈنكىرىت سايلامدا ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيلىقىغا بۇقات، مائاۋىن ۋالىيلىقىغا جانىمخان، دابىڭ. كوكتوقاي ناھىيىسىنىڭ ھاكىملىقىغا راخات، كوكتوقاي ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىقىغا كادىر بەكلەر تەيىنلەندى چىڭگىل ناھىيىسىنىڭ بىرىنچى ھاكىملىقىغا كۆكسىگىن، چىڭگىل ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىقىغا قادىر بەلگىلەندى.

تەنپەندە يەنە ئاممىنىڭ قولىدىكى مىلتىقلارنىڭ ھەممىسىنى ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇشى بەلگىلەندى. بىز ئاممىنىڭ قولىدىكى مىڭدىن ئارتۇق مىلتىقنىڭ ھەممىسىنى تاپشۇرۇپ بەردۇق. شۇندىن باشلاپ ئاممىنىڭ قولىدا پەقەتلا قورال قالمىدى. (لېكىن 1941-يىلى 2-قېتىملىق توپىلاڭ كۆتۈرۈلگەندە كىشىلەر ئوسماننىڭ بىر تال مىلتىق بىلەن بىر دانە دۈربۈن يوشۇرۇپ قويغانلىقىنى كۆرۈپ كۆكتوقايدىكى ئامما ئۇنى يۈرەكلىك، ھەقىقىي «قەھرىمان» دەپ قارىدى.)

تەنپەندىن كېيىن بىز ئۈچ كىشىگە باتۇر دەپ نام بەردۇق. بۇنىڭ بىرسى سۇلايمان، (شىۋاۋشى قەبىلىسىدىن) ئىككىنچىسى ئىبرىسقان (چاقاباي قەبىلىسىدىن) ئۈچىنچىسى ئوسمان (مولقا ئايتوغان قەبىلىسىدىن). شېڭ شىسەي بىزنى يوقاتماقچى بولدى. ئۇ بىر تەرەپتىن ئىبرىسقانغا «قەھرىمان» دېگەن نام بېرىپ، يەنە بىر تەرەپتىن ئىشپىيون جانىمقاننى ئەۋەتىپ ئۇنى زەھەرلەپ ئۆلتۈردى. جانىمقان بىلەن ئىبرىسقاننىڭ ئازىراق توققانچىلىق مۇناسىۋىتى بار ئىدى. ئىبرىسقاننىڭ بىر ئازبېشى ئاغرىيدىغان كېسىلى بار ئىدى. جانىمقان ئۇنىڭغا: «يېقىندىن كېيىن، سەن مېنىڭ قېشىمدا تۇر، مەن دوختۇر چاقىرتىپ كېسىلىڭنى ياخشى داۋالىتىپ قويىمەن» دەپ ئۇنى قالدۇرۇپ زەھەرلىك چاي ئىچكۈزگەن. ئىبرىسقان زەھەرلىنىپ پۈتۈن بەدىنى ئىششىپ، ئۇزۇنغا بارماي ئۆلدى. بىز ئۇ چاغدا دوختۇر زىيانكەشلىك قىلىپ ئۆلتۈرۈپ قويغان ئوخشايدۇ، دەپ گۇمان قىلغان ئىدۇق. لېكىن جانىمقان: «مەن ئىبرىسقاننى ئۆز بالامغا ئوخشاش كۆرىمەن. دوختۇرنىڭ زەھەرلىشىگە ھەرگىزمۇ يول قويمايمەن» دېگەن. بىز جانىمقانغا ئىشەندۇق. كېيىن جانىمقاننىڭ ئالىقاچان شېڭ شىسەيگە سېتىلىپ جاسۇسلۇق قىلغانلىقى ئىسپاتلاندى. ئامما ئۇنى شېڭ شىسەينىڭ «قارا ئىتى» دەپ ئاتىشاتتى. 1941-يىلى ئۇ ئالدامچىلىق قىلىپ بىزنى تېخىمۇ ئېغىر زىيانغا ئۇچراتتى. ئۇ ئىبرىسقان ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئۆلۈكىنى ئالتايغا ئېلىپ كېتىشكە يول قويماي، قارىمايدىكى چۆللۈككە كۆمدۈردى.

شېڭ شىسەي بىزنى ئىشپىيونلار ئارقىلىق يوقاتماقچى بولغاندىن باشقا يەنە قوراللىق كۈچ بىلەنمۇ يوقاتماقچى بولدى. 1941-يىلى ئالتۇن قېزىش ئۈچۈن 200 نەپەر خەنزۇ كۆكتوقايغا كەلدى. كېيىن بۇ يەردە ئالتۇن كۆپ ئىكەن، ئەمگەك كۈچىنى كۆپەيتىش كېرەك دەپ يەنە 400 خەنزۇ كەلدى. 6-ئايغا كەلگەندە كۆپىيىپ 800گە يەتتى. ئامما بۇنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا دىققەت قىلمىدى.

1941-يىلى 6-ئاينىڭ مەلۇم كۈنى كۆكتوقاي ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى كادىرباي تۇيۇقسىز يوقاپ كەتتى. ئەتىسى كاتىپ (خەنزۇ) كۆكتوقاي ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە دوكلات قىلىپ: كادىرباي جۇيجاڭ ئاۋۇلغا كەتتى. ئىدارىغا تېخى قايتىپ كەلمىدى. دېگەن. يەنە 6-5 كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، كەچتە شېڭ شىسەينىڭ 8 نەپەر ئەسكىرى كۆكتوقاي ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە كىرىپ شەنجاڭ بولمىغانلىقتىن خىزمەتچى خادىمنى تۇتۇپ كەتتى. ئەتىسى راخات شەنجاڭ ئاۋۇلدىن ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە قايتىپ كېلىپ، ئەھۋالنىڭ باشقىچە ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، شۇ كۈنىلا قېچىپ كەتتى. سۇلايمان باتۇر بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن بىر قىسىم ئادەمنى باشلاپ ساقچى ئىدارىسىغا كېلىپ، كادىرباي جۇيجاڭنى تاپشۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى ھەم ساقچى ئىدارىسىنىڭ 30 دانە ئېتىنى

بۇلاپ كەتتى. كېيىن ھۆكۈمەت 200 نەپەر ئەسكەرنى سورتېبى ئاۋۇلغا ئەۋەتىپ 20 نەچچە ئۆيلۈك قازاقنىڭ چارۋىسىنى بۇلاپ كەتتى ۋە 4 نەپەر ياشنى تۇتۇپ كەتتى. مۇشۇ ۋاقىتتا كەلگەندىلا ئاندىن بىز ئاتالمىش ئالتۇن قازغۇچى ئىشچىلارنىڭ ھەممىسى شېڭشىسەينىڭ ئەۋەتكەن ئەسكەرلىرى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۇق.

1941 - يىلى 7 - ئاينىڭ 11 - كۈنى كوكتوقاي ناھىيىسىدىكى قازاقلارنىڭ باشلىقى بىرلىكتە چىڭگىل ناھىيىسىنىڭ باشلىقىغا ئۇختۇرۇش قىلىپ «ھۆكۈمەت بۇلتۇرقى (1940 - يىلدىكى) سوھبەتكە خىلاپلىق قىلدى. بىز يەنە قارشى تۇرۇشىمىز كېرەك» دېدى. چىڭگىل ناھىيىسىنىڭ باشلىقى خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، دەرھال ئاۋاز قوشمىدى.

چىڭگىل ناھىيىسىگىمۇ 1941 - يىلى 6 - ئاينىڭ ئىچىدە ئىككى يۈز نەپەر خەنزۇ يەنىلا ئالتۇن قازغىلى كەلدۇق دەپ كەلگەندە بىزمۇ دىققەت قىلماپتىمىز. 8 - ئاي ئىچىدە شېڭشىسەينىڭ 200 ئەسكىرى بۇلغۇن دېگەن جايغا كېلىپ قازاق چارۋىچىلارنىڭ 20 نەچچە تۇياق چارۋىسىنى بۇلاپ كەتتى. ياشلاردىن 9 نى ئۆلتۈردى. بۇنىڭ بىلەن چىڭگىلمۇ بۇزۇلدى.

7 - ئايدا كوكتوقايدا، 8 - ئايدا چىڭگىلدە ۋەقە يۈز بەردى. شېڭشىسەي 8 مىڭ ئەسكەر كۈچى توپلاپ بىز بىلەن 6 قېتىم ئۇرۇش قىلدى. 8 - ئاينىڭ ئاخىرىسىدا سۇلايمان باتۇر ۋاپات بولدى. خېلىل تەيجى: ئەھۋال ياخشى ئەمەس، قارامىلىق بىلەن ئىشلەشكە بولماسمىكىن دېگەن تونۇشقا كېلىپ قالغان ئىدى.

4 • 2 - قېتىملىق سوھبەت ۋە ئۇنىڭ نەتىجىسى

خېلىل تەيجى شېڭشىسەينىڭ كوكتوقاي ناھىيىسىدىكى ۋەكىلىگە: «بىز ئۇرۇشنى توختۇتۇشنى تەشەببۇس قىلىمىز، سىلەر تەنپەن قىلىشقا ئادەم ئەۋەتىڭلار» دەپ خەت يازدى. شېڭشىسەي خەتنى كۆرۈپ دەرھاللا جانىمقاننى تەنپەن قىلىشقا ئەۋەتتى. (يۇقۇردا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، بۇ چاغدىمۇ بىز تېخىچىلا جانىمقاننىڭ جاسۇسلىقىنى سىزالمىغان ئىدۇق).

جانىمقان كوپچۇلۇكنىڭ ئالدىدا: «مېنىڭ ئاغزىمدا خۇدا دىلىمدا قۇرئان بار. سىلەر ئۇرۇشنى توختۇتىدىغانلا بولساڭلار ھۆكۈمەت بۇلتۇرقى كېلىشىمگە ئەمەل قىلىپ، كوكتوقايدىن بارلىق خەنزۇلارنى يۆتكەپ كېتىدۇ» دېدى. ئۇنىڭ مۇنداق قەسەم ئىچىپ ۋەدە قىلغانلىقىغا كوكتوقايدىكى بارلىق قازاقلارنىڭ باشلىقلىرى ۋە خېلىل تەيجىلەرمۇ ئىشەندى.

بۇ قېتىمقى تەنپەندە، بىز تەلەپ قويمىدۇق. جانىمقاننىڭ كاپالەتلىك قىلىشىغا ئىشىنىپ، ھۆكۈمەت 1940 - يىلدىكى كېلىشىمگە ئەمەل قىلىپ، شۇ بويىچە ئىش قىلىدۇ، دەپ قوشۇننى تارقىتىۋېتىپ شېڭشىسەي ئەسكەرلىرىنىڭ كوكتوقاي ناھىيە بازىرىغا كىرىشىگە يول قويدۇق. جانىمقان قازاق باشلىقلىرىنى شەھەرگە تەكلىپ قىلىپ مېھمان قىلدى. كوكتوقاي ناھىيىسىدە بىر نەچچە كۈن مەجلىس ئاچتۇق. ئۇنىڭدىن كېيىن، بىز ئامىنىڭ قولىدا تارقاپ يۈرگەن مىلتىقلارنى يىغىۋېلىپ ھۆكۈمەتكە تاپشۇردۇق.

جانمقان هوكۇمەتكە ۋاكالتەن، بزدە سايلام ئوتكۇزۇشنى يولغا قويدى. ئۇ: «كول بۇلاق ئەتراپدكى قارا تاش دگەن جاي مۇۋاپق ئكەن، سلەر شۇ يەردە سايلام ئوتكۇزسەڭلار ئناۋەتلك كاتتۋاشلارنڭ هەممسى شۇ يەرگە توپلۇنۇڭلار» ددى.

سايلام ئوتكۇزۇش ئۇچۇن ، خلمل تەيجى ، ئبسمقان، قالى مەن، راخات، قادر قاتارلق 17 باشلق قاراتاشقا كەلدى. جانمقانمۇ بۇ يەرگە كەلدى. ئۇرۇمچى تەرەپتن ئالدى بلەن ئايروپلان كېلپ تەييار تۇرغان ئكەن، جانمقان ئالداپ 17 كشنى ئايروپلانغا ئولتورغۇزۇپ، ئۇرۇمچگە ئەۋەتتى. شڭ‌شسەي ئۇلارنى تۇرمغا ئالدى.

لېكن جانمقاننڭ هيلە - مكرلرى هيلگەر ئوسماننى قاپقانغا چۇشۇرەلمدى. 2 - قېتملق تەنپەندە ئوسمان جانمقانغا ئشەنمدى. تەسلم بولۇشنى خالماي قورال تاپشۇرماستن 30 دانە كگز ئوينى ئېلپ قۇمغا كرپ كەتتى.

5 - ئوسماننڭ 2 - قېتم ئوز ئالدغا هەركەت قلشى.

شۇ يلى (1941 - يلى) قش پەسلدە، ئالتاي تەرەپتن 3 ۋەكل ئەۋەتپ، ئوسماننى تەسلم بولۇشقا دەۋەت قلدى. بۇ 3 ۋەكل ئالتايدكى ماملازەڭگى، چڭگلدكى ئۇۋاتقان، كوكتوقايدكى ماغاۋيا زالڭلار ئدى. ئوسمان ئۇلارغا «سلەر جانمقانچلكمۇ بولالمدڭلار، سوهبەتكە كەتكەن 17 كشى نەگە كەتتى» ددى دە، ۋەكللەرنڭ ئاتلرنى تارتۋېلپ پيادە قايتۇرۋەتتى.

كلەر يلى (1942 - يلى) 3 - ئايدا كوكتوقاي ناهييسى بر بۇلۇك ئەسكەرلەرنى ئەۋەتپ ئوسماننڭ ئاۋۇلنى قورشۋالدى. ئوسمان 4 ئادمى بلەن قارامايل دگەن جايغا قېچپ كەتتى. ئەسكەرلەر ئزدەپ تاپالمدى. 5 - ئايدا ئوسمان كوكتوقاينڭ بۇدۇڭقار دگەن جايغا قايتپ كەلگەن ئدى. بۇ چاغدا ئوسماننڭ ئنسى: سەن بلەن بللە سەرگەردانلق تۇرمۇشى كەچۇرۇشنى خالمايمەن، دەپ قايتپ كەتمەكچى بولدى. ئوسمان ئۇنڭغا بر تال ملتق بېرپ ئۇ ئارقلق كوكتوقاي ناهييسگە مەنمۇ تەسلم بولۇشنى خالايمەن دگەن مەزمۇندا بر پارچە خەت ئەۋەتتى. نەتجدە ئۇنڭ ئنسى كوكتوقايغا بېرشى بلەنلا ناهييلك گوڭگەنجۇي تەرپدن قولغا ئېلندى. (ئوسماننڭ پەقەت مۇشۇ برلا ئنسى بار ئدى. 1943 - يلى ئۇرۇمچدە، شڭ‌شسەينڭ تۇرمسدا ئولدى)

بۇ چاغدا كوكتوقاي ساقچى ئدارسى شراۋشى قەبلسدكى كېلسنى شەهەرگە چاقردى. كېلس ئالدنقى يلى (1941 - يلى) سۇلايمان باتۇر بلەن ساقچى ئدارسگە بېرپ جدەل چقرپ قادرباي جۇيجاڭنى چقرپ بېرشنى تەلەپ قلغان هەمدە ساقچى ئدارسنڭ ئېتنى بۇلغان ئدى. كېلس: بۇگۇنكى كۇندە سۇلايمان ئولۇپ كەتتى، يەككە - يگانە بارغان بلەن چوقۇم ياخشى ئش يوق دەپ ئويلاپ ئوغلنى ئېلپ قېچپ كۇرتا قزلچاق دگەن جايدا ئوسماننى تاپتى. ئوسمان كېلس قاتارلق 5 كشى بلەن بەيتك تېغغا يېقن بولغان قارامايل دگەن جايغا قېچپ باردى. كېلسنڭ مالك هاجى داموللا دگەن بر تۇققنى بەيتك تېغدا تۇراتتى. ئۇلار شۇنى

ئىزدەپ تېپىپ، شۇ ئارقىلىق جاھاندىن تىڭ - تىڭلىماقچى بولدى. كېلىس بىر ھەمرايىنى باشلاپ بەيتىك تېغىغا چىقىپ باشقا بىر ئاۋۇلغا كېلىپ قالىدۇ. بۇ يەردىكى قازاقلارنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ قاچقۇنچى باندىتلار ئىكەنلىكىنى بىلەتتى. كېلىس ئامالسىز: «مەن مالىك ھاجى داموللىنى ئىزدەپ كەلگەن ئىدىم. بىز ئۇ ئارقىلىق مارتى (بەيتىك گۇڭگەنجۇينىڭ جۇيجاڭى)غا بېرىپ بىز بارلىغىمىز تەسلىم بولۇشنى خالايدىغانلىغىمىزنى ھۆكۈمەتنىڭ ۋەكىل ئەۋەتىشنى ئېيتماقچى ئىدۇق» دېدى. بۇ سۆزنى ئاڭلىغان كىشىلەر ئۇنىڭغا يارىدەملىشىپ مالىك ھاجى داموللىنى ئىزدەپ تېپىشىپ بەردى. كېلىس خاتانىڭ ئۈستىگە خاتا بولسۇن دەپ ئۇنىڭغا «سەن ئەتە گۇڭگەنجۇيگە بېرىپ مېنى بىزنىڭ ئاۋۇلغا كېلىپ كەتتى دەپ دوكلات قىلغىن، ھەمدە مەن بىلەن ئوسماننى تەسلىم بولۇشنى خالايدىكەن — سىزنى شاردىپىشىك دېگەن جايغا ۋەكىل ئەۋەتىپ بىز بىلەن تەنپەن قىلسۇن دېدى، دەپ يەتكۈزۈپ قوي، ئەگەر گۇڭگەنجۇي سېنى ئەۋەتسە سەن قورقۇپ كەتمەي يۈرەكلىك ھالدا كېلىپ بىزنى ئىزلە» دېدى. ئىككىنچى كۈنى مالىك ھاجى داموللا گۇڭگەنجۇيگە دوكلات قىلغاندا گۇڭگەنجۇي ئۇنىڭغا ماسەي، سىيىت قاتارلىقلارنى قوشۇپ ۋەكىل قىلىپ شاردىپىشىك دېگەن جايغا ئەۋەتىپ ئوسماننى ئىزلەتتى. نەتىجىدە ئۇلارنى تاپالماي قايتىپ كەلدى. گۇڭگەنجۇي ئۇلارنى ئوسمان باندىتقا ھېسداشلىق بىلدۈردى، دەپ قولغا ئالماقچى بولدى. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا بۇ 3 كىشى قېچىپ بېرىپ ئوسمانغا قوشۇلۇپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇلار 8 كىشى قارامايلىدىن كوكتوقايغا قايتىپ كەلدى.

ئۇلار كوكتوقاينىڭ تۇرگىن دېگەن جايىغا كەلگەندە بىز 8 كىشى بىللە ماڭساق ئوڭاي ئاشكارا بولۇپ قالىمىز ئايرىم يۈرسەك خەۋپسىز بولىدۇ، دەپ مەسلىھەتلەشتى. شۇنىڭ بىلەن 1942 - يىلى 6 - ئايدا ئوسمان ئىككى ئوغلى بىلەن بىر گۇرۇھ كېلىس بىلەن دادىسى ۋە مالىك قاتارلىق 3 كىشى بىر گۇرۇھ بولۇپ، ئايرىلىپ يۈرۈپ ھەرىكەت قىلدى. ئۇلار ئايرىلىش ۋاقتىدا مەسلىھەتلىشىپ 9 - ئاينىڭ 5 - 10 - 15 - نچى مۇشۇ 3 كۈندە كۆپچۈلۈك ساربۇلاق دېگەن جايدىكى بىر ئېگىز چوققىغا بېرىپ كېچىدە ئۇچرىشىدىغانلىقىنى، كىمكى مۇشۇ 3 كۈن ئىچىدە شۇ جايغا كېلەلمىسە بۇ دۇنيادىن يوقالغان بولىدۇ، قالغانلىرىمىز باشقىدىن ھايات يولى ئىزلەيمىز دەپ بەلگۈلەشتى، ئۇلار ئايرىلغاندىن كېيىن ئوسمان قاتارلىقلار قۇمۇچلۇققا، كېلىس قاتارلىقلار كوكتوقاينىڭ دۇرگۈن سارقارغاي دېگەن جايلىرىغا قېچىپ بېرىپ ئايرىم ھالدا يوشۇرۇنۇپ، ئاممىنىڭ ماللىرىنى ئوغرىلاپ يەپ جان باقتى. ياز ئۆتۈپ 9 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئۆزلىرى ۋەدىلەشكەن يەردە ئامان - ئېسەن يۈز كۆرۈشتى. قىش كىرگەندىن كېيىن قۇملۇققا قېچىپ بېرىپ پۇكاك ئەتراپىدا چارۋىچىلارنىڭ ماللىرىنى ئوغرىلاپ يەپ جان باقتى. ئۇ چاغدا ئۈرۈمچى تۈرمىسىدىن قېچىپ چىققان ئىككى كىشى (بىرسىنىڭ ئىسمى ئالتورە) ئۇلارغا قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن ئوسماننىڭ بۇ كىچىك گۇرۇھى ئون ئەزاسى بار بىر گۇرۇھ بولۇپ قالدى، ئىككىنچى يىلى (1943 - يىلى) 6 - 7 - ئايلاردا باشقىدىن ئامال ئىزلەشكە باشلىدى.

ئوسمان 1943 - يىلى 7 - ئايدىن 1946 - يىلى 7 - ئايغىچە

بولغان بۇ 3 يىل ئىچىدە 10 نەچچە كىشىلىك كىچىك بىر گۇرۇھدىن كۆپىيىپ ئالتاي رايونىنى مۇستەقىل چاڭگىلىغا كىرگۈزىۋالغان چوڭ قاراقچىلارغا ئايلاندى، ئۆزىنى قازاقلارنىڭ پادىشاسى دەپ ئاتىدى. 1946 - يىلى 8 - ئايدا گومىنداڭنىڭ قويىنىغا ئۆزىنى ئاتتى.

6 - ئوسماننىڭ 3 ۋىلايەت ئىنقىلاۋىغا قارشى تۇرۇپ گومىنداڭنىڭ قويىنىغا ئۆزىنى ئاتقانلىقى.

ئوسماننىڭ سۇلايمان ۋە نۇرغوجاي ئىسىملىك ئىككى دوستى بار ئىدى. (بۇلارنىڭ ھەممىسى چاقاباي قەبىلىسىدىن ئىدى) 3 ۋىلايەت ئىنقىلاۋىدىن بۇرۇن كۆچ چىقىرىپ ئۇرۇش قىلغان ئىدى. 3 ۋىلايەت ئىنقىلاۋىدىن كېيىن خىزمەت تەقسىم قىلىنمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇلار كۆڭلىدە نارازى بولۇپ 1945 - يىلى 8 - ئايغا كەلگەندە 10 نەچچە كىشىنى باشلاپ گومىنداڭغا تەسلىم بولدى. قۇمغا بېرىپ قىشنى چىقاردى. 1946 - يىلى 1 - ئايدا ئۇلار نۇرقاسىمنى (نۇرغوجاينىڭ ئىنىسى) ئۈرۈمچىگە جانىمقان بىلەن كۆرۈشكىلى ئەۋەتتى. ئۇلارنىڭ جانىمقانغا يازغان خېتىدە: «ئالتاي قىزىللىشىپ كەتتى، ئوسمانمۇ بىزنى ياخشى كۆرمەيدۇ، ئەگەر بىز ئۈرۈمچىگە بارساق ياخشىلىق بارمۇ - يوق؟» دېيىلگەن. جانىمقان بۇ ئەھۋالنى گومىنداڭ كاتتىۋاشلىرىغا دوكلات قىلغاندا گومىنداڭنىڭ كاتتىۋاشلىرى جانىمقان ئارقىلىق قايپاسقا (سۇلايمان، نۇرغوجايلارنىڭ مورىتى، ئوسماننىڭ يېقىنلىرى) «سىلەرنىڭ قانداقلا تەلىۋىڭلار بولسا، بىز ھەممىسىگە ماقۇل بولىمىز» دەپ خەت يازدى.

1946 - يىلى 2 - ئايدا قايپاس جانىمقاننىڭ خېتىنى ئوسمانغا تاپشۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا جانىمقان ئوسمانغا ئايرىم خەت يېزىپ نۇرقاسىمدىن ئەۋەتتى، خەتتە «ئەگەر يۈز ئۆرۈشكە بەل باغلىساڭلار (3 ۋىلايەتكە قارشى ئۇرۇشنى دېمەكچى) ۋەكىل ئەۋەتىڭلار، جۇلۇڭگەي ئەتراپىدىكى قۇملۇققا يېقىن ئايرىم بىر يېزا بار، يېزا باشلىقىنىڭ ئىسمى داشىر تۈگگان. سىلەرنىڭ ۋەكىلىڭلار داشىرنى تاپقاندىن كېيىن، مەن بىلەن مۇناسىۋەتلەشسە بولىدۇ. سىلەرنىڭ قانداقلار تەلىۋىڭلار بولسا جاڭجىجۇڭ ماقۇل بولىدۇ. بۇ يەردە مەن سىلەر ئۈچۈن ئىشلەيمەن» دېيىلگەن.

3 ۋىلايەت ئىنقىلاۋى ئالتاينى ئازات قىلدى. 1945 - يىلى 10 - ئايدا ئالتايدا سايلام بولغاندا، ئوسمان سايلامغا قاتنىشىشنى رەت قىلدى. لېكىن يەنىلا كىشىلەر ئۇنى ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيلىقىغا سايلىدى. لېكىن ئوسمان ئالتايغا بېرىپ ۋەزىپىنى ئۆتىمەي، كۆكتوقايدا تۇرۇۋالدى. 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئىلىدىن ئادەم كېلىپ ئوسمانغا 3 ۋىلايەت بىلەن ئۈرۈمچى تەرەپ ئۆتكۈزىدىغان تەنپەن يىغىنىغا قاتنىشىشنى ئۇقتۇردى، ئۇ بۇنىڭغىمۇ بارمىدى. كېيىن مەن ۋەكىل بولۇپ تەنپەنگە قاتناشتىم. مەن 1946 - يىلى 6 - ئايدا قايتىپ كېلىپ تەنپەندە ئىمزالانغان 11 ماددىلىق توختامنى ئوسمانغا سۆزلەپ بەرسەم ئوسمان ناھايىتى خاپا بولدى. ئۇ چاغدا ئۇ ئۈرۈمچى بىلەن ئالاقىچان تىل بىرىكتۈرىۋالغان ئىكەن.

ئوسمان بىر تەرەپتىن سىر بەرمەستىن چارۋا رايونىدا تۇرۇپ، يەنە بىر تەرەپتىن داشىرنى كۆكتوقايغا چاقىرىپ يوشۇ-

رۇپ قويۇپ، 8- ئايدا قانات باي، قاخاشا، داشىر قاتارلىق ئۈچ كىشىنى ئۈرۈمچىگە ئەۋەتتى. جانىمقان بۇنى سۇڭشىلەنگە دوكلات قىلدى. سۇڭ ئەلۋەتتە ئوسماننىڭ گومىنداڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتقان ھەركىتىنى قارشى ئېلىپ نۇرغۇن سوغا سالام بەردى. يەنى بىر دانە تېلېگرامما ئاپاراتى ۋە ئىككى نەپەر رادىيىست (خەنزۇ) بىر دانە جۇۋا، 500 تاختا چاي، 40 توپ سوكنا 50 توپ تاۋار 100 توپ ھەرخىل گەزمال قاتارلىقلارنى 10 توگىگە ئارتىپ تۇڭگان يۇنۇسنى قارا توڭگىگىچە قوغداپ ئاپىرىپ قويۇشقا بۇيرىدى شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۈرۈمچى تەرەپتىن ھوسەيىن شەنجاڭنى 3 نەپەر خەنزۇ خىزمەتچى بىلەن ئوسمانغا ياردەملىشىشكە ئەۋەتتى. (ئوسماننىڭ كاتىۋى ۋە تەرجىمانى قۇرمانباي ئوسماننىڭ ئەھۋالىنى ئەڭ ياخشى بىلىدۇ، ئۇ ئوسمانغا ئەگىشىپ ئوسمان تاكى باركولگە كەلگەنگە قەدەر بىللە بولغان، بۇ كىشى كېيىن ئالتاي ئورمانچىلىق ئىدارىسىدە تەرجىمانلىق قىلدى.) جانىمقان ئوسماننىڭ ئۈرۈمچىدە تۇرۇشلۇق ۋەكىلى بولدى. جانىمقان ئوتتۇردا تىل بىرىكتۈرۈشتە توھپە قوشقانلىقتىن شىنجاڭ باج ئىدارىسىنىڭ جۇيجاڭى بولۇپ، ئۇزۇن ئۆتمەيلا مالىيە نازارىتىگە نازىر بولدى.

7- مەن ئەكسىلئىنقىلاۋى يولغا قانداق مېڭىپ قالدىم. ئوسمان بىلەن قانداق مۇناسىۋەتتە بولدۇم؟

1946- يىلى قىش كىلىشتىن بۇرۇن، مەن ئالتاي ۋىلايەتلىك باج ئىدارىسىنىڭ جۇيجاڭلىقىغا تەيىنلىنىپ ئالتايدا تۇردۇم. شۇڭلاشقا ئوسماننىڭ چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئېلىپ بارغان ئاسىيلىق ھەركەتلىرىنى ئانچە بىلمەيمەن. قىشنىڭ بېشىدا مەن دەلىلقاندىن (سايلامدا دەلىلقان مائاۋىن ۋالىي بولغان ئىدى. ئوسمان ئالتايغا بېرىپ خىزمەت ئىشلىمەنلىگى ئۈچۈن، دەلىلقان ۋاقىتلىق ۋالىي بولۇپ تۇردى). رۇخسەت سوراپ چىڭگىلغا باردىم. كېيىن چىڭگىلدىن ئالتايغا قايتىدىغان چېغىمدا ئوسمان يولنى توسۋالغانلىقتىن مەن قايتىپ كېتەلمەي ئاخىرى ئوسماننى يوقلاپ باردىم. ئۇ مېنىڭدىن: سەن نەگە بارماقچى ئىدىڭ، دەپ سورىدى. مەن «رۇخسەت سوراپ چىڭگىلغا كەلگەن ئىدىم. ئەمدى ئالتايغا قايتماقچىمەن، لېكىن يول ئېتىلىپ قاپتۇ ئەگەر رۇخسەت قىلساڭ سېنىڭ يېنىڭدا تۇرۇپ قالاي، بولمىسا چىڭگىلغا ئۆيۈمگە كەتسەم دەيمەن» دېدىم، ئۇ ماڭا «سەن ئاۋال قونۇپ قال، قالغان گەپ سۆزلەرنى كېيىن سۆزلىشەيلى» دېدى. ئەتىسى ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى 4 ۋېيۈەن ئادىلقانباي، مەخمەتجان، خاسەنزەڭگى، مومىنباي (بۇلارنىڭ ھەممىسى ئوسماننىڭ سەنمولىرى) بىلەن سۆزلەشتىم. ئوسمان ماڭا: «3 ۋىلايەت ئىنقىلاۋىدىكىلەر بىلەن ئۈرۈمچىنىڭ بىتىمى مېنىڭ ھازىر قولغا كەلتۈرگەن غەلىبەمگە يەتمەيدۇ. سەن مېنىڭ كۈچۈمنى كۆرگىن، بىرىنچىدىن رادىيويۇم بار، ئۈرۈمچى بىلەن بىۋاستە سۆزلىشەلەيمەن. ئىككىنچىدىن 3 كۈندىن كېيىن ئايرۇپىلان كېلىدۇ. مۇندىن كېيىن ماڭا لازىم بولغان نەرسىلەرنى ئايرۇپىلان بىلەن يۆتكەپ كېلەلەيمەن، ھازىر ئايرۇپىلان ئىستانسى ياساۋاتىمىز، سەن بېرىپ ئۆز كۆزۈڭ بىلەن كۆرۈپ كەلگەندىن كېيىن چىڭگىلغا قايتساڭمۇ كېچىكمەيسەن» دېدى.

شۇ چاغدا ئوسماننىڭ قول ئاستىدا 200 دەك ئەسكىرى

بولۇپ تولىسىنى كوكتوقايدىكى ۋاقتىدا توپلىغان، قالغانلىرىنى ماناس بۇرۇلتوقايدىن ئېلىپ كەلگەن، 4 ۋېيۈەن ۋە قابباس مۇپتى ئىسىملىك بىر قازىسى بار ئىدى. (بۇ قازىسى جانىمقان بىلەن مەخپىي بېرىش كېلىش قىلىدىغان كىشى) ئىدى.

مەن بۇيەردە 4 كۈن ئايرۇدۇرۇم ياساشقا قاتناشتىم، ئوسمان ماڭا ئىشىنىپ: «سەن ئۆيۈڭگە قايتىپ بىر ئاي دەم ئال، دۇكانغا كىرىپ ئۆزەڭگە ئېھتىياجلىق نەرسىلەرنى ئالىۋالغىن» دېدى. مەن بىر توپ سوكنا، بىر توپ چىت، 10 مېتىر سارجا 15 مېتىر تاۋار 10 تاختا چاي ئالدىم. ماڭا بۇلار مېنىڭ ئوسماننى ئىزلەپ بېرىپ ئېرىشكەن نەرسىلىرىم بولدى.

مەن چىڭگىلغا قايتىپ 11-ئاينىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، ئوسمان ئادەم ئەۋەتىپ مېنى چاقىرتىپتۇ، مەن چىڭگىلدىكى چوڭ-چوڭلار بىلەن بېرىش بارماسلىق توغرىسىدا مەسلىھەتلەشتىم. ئۇلار ماڭا: «سەن بارمىساڭ ئوسمان بىزنىڭ ماللىرىمىزنى بۇلايدۇ، بىز خاتىرجەم بولالمايمىز. بىز خەت يېزىپ سەن بىلەن ئادەم قوشۇپ بىللە ئەۋەتىپ ئۇنىڭ بىلەن كورۇشەيلى، مۇشۇنداق قىلغاندىلا بىز خاتىرجەم بولالايمىز» دېدى. مەن بىر ئادەم بىلەن ئوسماننىڭ ئالدىغا كەلدىم. ئوسمان: «جاڭ جىجۇڭدىن تېلېگىرام كەلدى. ئۈرۈمچىگە ئادەم ئەۋەتىپ ياردەمنى قوبۇل قىلىشىمنى ئېيتىپتۇ، مەن 4 ۋەكىل ئەۋەتىشنى بەلگىلىدىم. سەنمۇ شۇنىڭ ئىچىدە، چۈنكى سەن مالىيە ئىشىنى بىلىسەن. ئادىلقانباي باشلاپ بارىدۇ. چىڭگىل خەلقى ھەمكارلىشىشنى خالامدۇ، خالىمامدۇ؟ بۇنىسى ماڭا نامەلۇم. سەن ئۆزەڭ بېرىشنى خالامسەن يوق؟» دېدى. بىز چىڭگىلدىكى خەلقلەرنىڭ خېتىنى ئوسمانغا تاپشۇردۇق.

1946-يىلى 12-ئاينىڭ 28-كۈنى بىز 8 كىشى يولغا چىقتۇق. ئۈرۈمچى تەرەپتىن بىر خەنسۇ، بىر قازاق قوشۇلۇپ 10 كىشى بولدۇق. ئۈرۈمچىگە بارغاندىن كېيىن جانىمقاننىڭ قورۇسىدا تۇردۇق. بىزگە ئالدىن-ئالا ياتاق تەييارلاپ قويغان ئىكەن. 1947-يىلى 1-ئاينىڭ 17-كۈنى جاڭ جىجۇڭ بىزنى قوبۇل قىلدى. بىز ئوسماننىڭ 500 دانە مىلتىق 40 دانە پىلىمۇت، 10 مىڭ تال ئوق ياردەم قىلىشنى تەلەپ قىلغان خېتىنى تاپشۇردۇق. ئىككى كۈن ئۆتكەندىن كېيىن جاڭجىجۇڭ بىزنى چاقىرىپ، كۆرۈشۈپ بىزگە: «مەن نەنجىڭگە بارماقچى بولدۇم. بۇنىڭغا 2 ئاي ۋاقىت كېتىدۇ. سىلەر ۋاقتىنچە مۇشۇ يەردە تۇرۇپ تۇرۇڭلار، ئوسمان تەلەپ قىلغان ئوق-دورىلارنىڭ ھەممىسىنى بېرىمىز» دېدى. ئۇ بىز بىلەن بىللە بارغان جانىمقانغا: «سەن بۇلارنىڭ ياتاق، يېمەك-ئىچمەكلىكىگە ناھايىتى ياخشى ئېتىۋار بەرگىن، ئۇلار مىنىپ كەلگەن ئاتلارنى ئەسكەرلەر باقسۇن. قالغان ئىشلارنى ليۇمىشۇجاڭ بىر تەرەپ قىلسۇن،» دېدى.

بىز ئۈرۈمچىدە 3 ئاي تۇردۇق. جاڭ جىجۇڭنىڭ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر يوق. 1947-يىلى 3-ئاينىڭ ئاخىرىدا جانىمخان بىلەن ليۇ مىشۇجاڭ بىزنى چاقىرتىپ: «ھازىر ئوسمان بىلەن دەلىلقان ئۇرۇشۇپ قالدى. ئۇرۇشمىسا بولاتتى. سىلەر ئەتىلا قايتىپ ئۇرۇشنى توختۇتۇشنى ئېيتىڭلار. مەيلى قانداقلا بولمىسۇن ئالتاي ئوسماننىڭ، بىز ئالتاينى تارتىۋېلىپ ئۇنىڭغا قايتۇرۇپ بېرىمىز» دېدى، بىز: «قورال گېپىنى ئورتىغا قويدۇق.» ليۇ بىزگە جاۋاپ بېرىپ: «بىز 300 تال مىلتىق 20 تال پىلىمۇت ئەۋەتتۇق. قالغىنىنى جاڭجىجۇڭ قايتىپ كەلگەندە چىتەيدىن ئە-

ۋەتىپ بېرىمىز. قالغان كۈنكرىتنى ئەھۋالنى تېلېگرام ئارقىلىق مۇناسىۋەتلىشەيلى» دېدى. لىيۇ بىز 4 ۋەكىلنىڭ ھەر بىرىمىزگە 5 مىڭ يۈەندىن پۇل تەقدىم قىلدى. (شۇ چاغدا بىر تاختا چاي 8 يۈەن ئىدى.)

1947 - يىلى 4 - ئايدا بىز ئۈرۈمچىدىن چىقىپ 6 كۈن ماڭدۇق. ئىككى ئات ھېرىپ ئۆلدى. بىز ئوسمان بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭغا ئۇرۇشنى توختۇتۇش توغرىسىدا نەسىھەت قىلدۇق. بۇ چاغدا ئوسمان بىلەن دەلىلقان 3 قېتىم ئۇرۇش قىلىپ، ئوسمان ئىككى قېتىملىق ئۇرۇشتا يېڭىلگەن ئىكەن. ئوسمان گەپنى ئاڭلىمىدى. ھوسۇيىن ياندا تۇرۇپ كۈشكۈرتۈپ: «سىلەر ھېچنەرسىنى بىلمەيسىلەر. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشقا سوڭزۇڭ سىلىڭ (سوڭشىلىيەننى دېمەكچى) قوماندانلىق قىلدى. ئەگەر ئۇرۇش كېڭىيىپ كەتسە چىتەيدىن خەن شىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرىنى يۆتكەپ كېلىپ ئالتاينى ئالمىغىچە توختۇمايمىز» دېدى. ئۇرۇش توختۇمىغانلىقتىن مەنمۇ قاتناشتىم 7 - ئاينىڭ باشلىرىدا دەلىلقان بىلەن بولغان بۇ ئۇرۇشتا ماڭا ئوق تەگدى. پۇتۇمنىڭ بىر تال سۆڭىكى ئۈزۈلدى. بەيتىكنىڭ ئۈزۈن بۇلاق دېگەن يېرىدە 3 ئاي داۋالاندىم. بولتۇرقى مۇشۇ كۈنلەرنى خىيال قىلسام مەن دەلىلقان بىلەن ئالتايدا بىرگە ئىشلەۋاتقان ئىدىم. ئۇ ۋالى مەن جۇيجاڭ ئىدىم. بۈگۈنكى كۈندە جاننى تىكىپ قويۇپ قاتتىق ئۇرۇش قىلدۇق. بۇ نېمە ئۈچۈن؟ مانا بۇ گومىنداڭ كەلتۈرۈپ چىقارغان ئۆز - ئارا قىرغىنچىلىق ئىدى.

8 - ئوسمان بىلەن سوڭشىلىيەننىڭ تىل بىرىكتۈرۈشى.

ئوسمان مەغلۇپ بولۇپ بەيتىكتىن قايتىش ئالدىدا چىتەيدە تۇرۇشلۇق گومىنداڭ قوشۇنلىرىدىن خەن شىجاڭ 60 خۇيزۇ، 40 خەنزۇ جەمئىي 100 نەپەر ئەسكەرنى ئوسماننىڭ قوماندانلىقىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. ھەمدە 200 توگىدە ئوق ئەۋەتتى. ئوسمان ياردەمگە ئېرىشكەندىن كېيىن بارلىق ئەسكىرى كۈچىنى باشلاپ تاغلىق جايلارغا يۆتكەلدى، چېكىنىپ بورۇنغا دېگەن جايغا كەلگەندە دەلىلقاننىڭ ئەسكەرلىرى توسۇۋالدى. ئىككى تەرەپ ئېتىشتى. ئۈرۈمچىدىن بىزنى بەيتىك تەرەپكە چېكىنىڭلار دەپ تېلېگراما كەلدى. بىز ئائىلە تەۋەلىرىمىزنى چىڭگىلدا قالدۇرۇپ، ئوسمان بىلەن بىرلىكتە 100 ئەسكەر 200 توگە بىلەن بەيتىككە كەلدۇق.

بىز بەيتىككە كەلگەندىن كېيىن خەن شىجاڭ 60 نەپەر خۇيزۇ ئەسكەرلەرنى چىتەيگە قايتىشقا بۇيرۇق قىلدى، بىز يىغىن ئاچتۇق. يىغىنغا ئوسمان، مانان، خۇسەيىن، يۇنۇس قاتارلىق نۇرغۇن كىشىلەر قاتناشتى. يىغىندا ئىككى كىشى - مانات بىلەن مىنى دەرھال ئۈرۈمچىگە بېرىپ گومىنداڭنىڭ ھەربى مەسئۇللىرىدىن ئادەم قورال - ياراق ياردەم قىلىشنى تەلەپ قىلىشقا بەلگۈلىدى. بىز ئىككىمىز 60 نەپەر خۇيزۇ ئەسكەر بىلەن بىرلىكتە چىتەيگە كەلدۇق. ئالدى بىلەن خەن شىجاڭ بىلەن كۆرۈشتۇق. خەن شىجاڭ بىزنى ماشىنا بىلەن جانىمقاننىڭ ئۈرۈمچىدىكى ئۆيىگە ئەكىلىپ قويدى، ئۇ چاغدا جانىمخان بانكا بىناسىنىڭ 2 - قەۋىتىدىكى 8 - نومۇرلۇق ئۆيدە خىزمەت قىلىۋاتقان. ئۇ بىزنى سوڭشىلىيەن بىلەن كۆرۈشتۈردى. بىز سۆزلەشكەندىن كېيىن، سوڭ ئالدى بىلەن 4 ماشىنا ئەۋەتىپ ئوسمانغا ئۇن، چاي، يەتكۈزۈپ بېرىدىغانلىقىنى ئېيتتى. مىنى ماشىنا بىلەن بىرگە قايتىشقا بەلگۈلىدى. مانات ئۈرۈمچىدە تۇرۇپ باشقا ئىشلارنى بېجىرسۇن دېدى. سوڭشىلىيەن ماڭا: «قايتىپ بېرىپ ئوسمانغا ئېيتىپ قوي، بىز ھەربىي ئەمەلدار ئەۋەتىمىز. كۈنكرىتنى ئەھۋالنى ئىگەل-

لەپ، ئوسماننىڭ تەلىۋىنى دىگەندەك قاندۇرىمىز» دىدى. سۆڭ يەنە جانىمقانغا: سەن ئوغلۇڭنى (خەمىت) ۋە خادىۋاڭ (ئەلەن ۋاڭنىڭ خوتۇنى) نىڭ ئوغلى (زاكىقان)نى لاتىپ بىلەن بىللە بېرىپ ئوسمان بىلەن كۆرۈشۈپ كېلىشكە ئەۋەتكىن، دىدى. سۆڭشىلىيەن ماڭا بىر دانە ماۋزېر تاپانچا، بىر پارچە كېگىز تەقدىم قىلىپ، سەن ئائىلەڭنى چەتگەلدە قالدۇرۇپ ئوسمانغا قوشۇلۇپ يۈرۈپسەن، خاپا بولما، بىز كېيىن ئورۇنلاشتۇرىمىز» دىدى. بىز ئۈچىمىز چاي ۋە ئۇن قاچىلانغان ماشىنىغا ئولتۇرۇپ چىتەيگە كەلدۇق. بۇ يەردە خەنشىجاڭ بىلەن كۆرۈشتۇق. خەنشىجاڭ چۆكەن بىلەن مافۇگمۇەننى قوشتى. بىز بەشەيلەن چاي ۋە ئۇن قاچىلانغان 5 ئاپتوموبىلنى ھەم 5 ئارغىماقنى ئېلىپ (بىر ئارغىماقنى جانىمقان، بىرنى خادىۋاڭ، بىرنى چۆكەن تەقدىم قىلغان ئىدى بۇ يەردە يەنە قادىر شەنجاڭدىن 100 قويغا تېگىشكەن قارا ئات ۋە خەنشىجاڭ سوغات قىلغان 2 چىپار ئاتمۇ بار ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئوسمانغا تاپشۇرۇپ بەردۇق.) 6 - ئاينىڭ باشلىرىدا بەيتىككە يېتىپ باردۇق.

بۇ چاغدا چەتگەلدىكى ھەسەن ئۆكۈرداي، ئىدرىس زەڭگى باشچىلىقىدىكى 100 ئائىلە سەكبۇلتەي دىگەن يەردە بۇزۇلۇپ بەيتىككە قاچقان ئىكەن. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئوسمان ئۆزىنىڭ تۇققىنى زەينەلنى 40 ئادەم بىلەن بېرىپ قارشى ئېلىشقا ئەۋەتتى. بۇ 40 ئادەم يېرىم يولغا كەلگەندە، دەلىلقان ئەۋەتكەن يۇسۇپجان باشچىلىقىدىكى (شۇ چاغلاردا ئۇيغۇرلارنى سارىت دەپ ئاتايتتۇق) 60 ئەسكەر بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ سوقۇشتى. (دەلىلقان ئۆز ئەسكەرلىرىنى تۈركىستان ئەسكەرلىرى دەپ

ئاتايتتى. ئوسمان بولسا ئۇلارنى «قارلى» دەپ ئاتايتتى. (يەنى بۇزۇقلار دېمەكچى.) نەتىجىدە قوغلاپ كەلگەن ئەسكەرلەر يېڭىلدى. ئۇلارنىڭ ئاپتوموبىللىرى قولغا چۈشتى. ھېلىقى 100 ئائىلىلىك ئامان - ئېسەن بەيتىككە يېتىپ كەلدى. كېيىن، چەتگەلدىكى مۇلقا قەبىلىسى ۋە موڭغۇللارنىڭ بەزى ئاقساقاللىرى: جېلىل ھەيدار، ئىما دۆلدا ، قاھارمان، تاقاي ئۇشۇرجاپ، ئۇشۇربات، قابى، قايىن جىلقىچى، ئابدۇقالى قاتارلىقلار 4 ئادەم تەيىنلەپ ئوسمان بىلەن ماڭا: «بىزمۇ سىلەرگە قوشۇلدۇق. ئەسكەر ئەۋەتىڭلار» دەپ خەت ئەۋەتىپتۇ. ئوسمان دەرھال قاپاس باتۇر باشچىلىقىدا 100 ئەسكەر ئەۋەتتى. ئۇلار سارتۇقايغا كەلگەندە، دەريا سۈيى كۆپىيىپ كېتىپ دەريادىن ئۆتەلمەپتۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار يەنە ئادەم ئەۋەتىڭلار دەپ ئىلتىماس قىلغان ئىكەن، ئوسمان مېنى بالا - چاقىلىرىڭنى ئەكەلگەچ سەن بارغىن دەپ بۇيرىدى. بىز 500 ئائىلىلىك كىشىنى كۆچۈرۈشتە، يول بويى «قارلى» ئەسكەرلىرى بىلەن سوقۇشۇپ ماڭدۇق. ئېتىمغا ئوق تەگدى. مەنمۇ يارىلاندىم. چوڭ قوشۇن چەتگەل دەرياسى بويىغا كەلگەندە دەريا سۈيى كۆپىيىپ كەتكەنلىكىدىن، ئۇششاق ماللار «قارلى» لارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى، بىز ماللارنى ھايداپ ئوسماننىڭ قېشىغا كەلدۇق.

1947 - يىلى 7 - ئاينىڭ باشلىرىدا چەتگەل خەلقى ئۇششاق ماللاردىن ئايرىلىپ قالغاچقا ئالدىن كەلگەنلەر ئاچ قېلىش خەۋپىگە دۇچ كەلدى. بۇ چاغدا خەنشىجاڭ 500 ئەسكەر ئەۋەتتى، چىتەيدىكى قازاقلارمۇ 200 ئادەم ئەۋەتتى. ئوسمان بۇ ئەسكەرلەرگە قوماندانلىق قىلىپ، بەيتىكنىڭ شەرقىدىكى رەقىبى — سىرتتىن كەلگەن قوشۇن بىلەن بىر ئاي سوقۇشتى.

ئوسمان بەيتىكتە بىر يىل ھەركەت قىلغاندىن كېيىن 1948-يىلى 5-ئايدا جىمسار ناھىيىسىگە يوتكۇلۇشكە مەجبۇر بولدى. ئۇ قانداقمۇ جىم تۇرالىسۇن؟ ئۇ جىمساردىن خۇسەيىن، شىۋدىمان قانات بەكلەرنى ياردەم تەلەپ قىلىشقا ئۈرۈمچىگە ئەۋەتتى. سۇڭشى ليەن ئالدى بىلەن ئوسمانغا 2 دانە ئاق ئوي 100 توپ رەخ، 3000 تاختا چاي بەردى. 6-ئاينىڭ ئاخىرىدا سۇڭشىليەن ئوسماننى ئۈرۈمچىگە تەكلىپ قىلىپ زاكىچىنىنى ئەۋەتتى. ئوسمان ماقۇل بولدى.

1948-يىلى 7-ئاينىڭ 10-كۈنى ئوسمان 70 ئاقساقال 100 ئەسكەر بىلەن ئۈرۈمچىگە كەلمەكچى بولدى. گومىنداڭ ھوكۇمىتى جانىمقاننىڭ چوڭ ئوغلى دەلىلقان زاكىل ۋە قورچاق ئولكىلىك ھوكۇمەتنىڭ باش كاتىۋى ئەيسا قاتارلىق بىرەر يۈزدەك ئادەمنى ئوسماننى قارشى ئېلىشقا چىقاردى. گومىنداڭ ھوكۇمىتى 10 ئاق ئوي 20 چېدىر تەييارلاپ ئوسماننىڭ دىگىنى بويىچە ئۇنى شۇيموگوغا ئورۇنلاشتۇردى. بىز ئۈرۈمچىدە 8 كۈن تۇردۇق. بۇ يەردە يەنە مۇنداق بىر سوزمۇ بار: ئوسمان ئۈرۈمچىگە كەلگەندىن كېيىن، ھەر ئىككى تەرەپ ئوز كىنارامەتلىرىنى كورسۇتۇشتى. ئوسمان ئوزىنى كاتتا قىلىپ كورسەتتى. گومىنداڭمۇ ساختىپەزلىك ئىلىپ كاتتا زىياپەت ئوتكۇزدى. ئوسمان يولغا چىقىشتىن بۇرۇن، چىڭگىل، كوكتوقايدىكى 270 ئاقساقالنى جىيەبەيخۇغا (چىتەي بىلەن جىمسار ئارىلىقىدىكى بىر جاي) توپلاپ بۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئابرويلۇق ئادەملەردىن 70 نى تاللاپ ئوزىگە ئەگەشتۇرۋالغان ھەم ئۇلارنى ئىتائەتچان قىلىپ كورسىتىپ، گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى ئالدىدا ئوزىنى كورسەتتى. ئۇ يەنە خەلقتىن (ئەمىلىيەتتە بۇلاپ

ئالغان) 40 دانە ياخشى ئات توپلاپ گومىنداڭنىڭ ئۈرۈمچىدىكى كاتتىۋاشلىرىغا سوغات قىلماقچى بولدى. گومىنداڭ 4 قېتىم كاتتا زىياپەت بەردى. بىرىنچى قېتىمقىسىغا زۇڭ سىلىڭ سۇڭشىليەن رىياسەتچىلىك قىلدى. 100 دىن ئارتۇق كىشى قاتناشتى. 2-قېتىمقىسىغا ۋالى مەھكىمىسى ساھىپخانلىق قىلدى. 80 نەچچە كىشى قاتناشتى. (قەمبەرخان بىزنىڭ شەرىپىمىزگە ئۇسۇل ئويناپ بەردى) 3-قېتىمقىسىنى ئۇيغۇر ئۇيۇشما ئۇيۇشتۇردى. خوجانىياز ھاجى رىياسەتچىلىك قىلدى. بىزگە 200 دانە ماتا 70 دانە چەكمەن سوغات قىلدى. 4-قېتىمقىسىنى جانىمقان بىلەن زاكىچىن باشى بولۇپ قازاقلار نامىدىن ئۇيۇشتۇردى. ئوسمان نىمە ئۈچۈن چىڭگىل كوكتوقايدىكى ئاقساقاللارنى ئوز قولىدا تۇتۇپ تۇرىدۇ؟ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى نىمە ئۈچۈن ئوسماندىن پايدىلانماقچى بولدى. مېنىڭچە بۇنىڭدىكى ئاساسى سەۋەپ، ئوسماننىڭ قولىدا 300 ئەسكەر بار ئىدى. بۇنىڭدىن 100 ئەسكەر ئوسماننىڭ ئايتۇغان قەبىلىسىدىن ئېلىنغان. 100 ئەسكەر ئالتاي جىمنەيدىن قېچىپ كېلىپ قوشۇلغان. 100 ئەسكەر قابا ناھىيىسىنىڭ قادۇتان دىگەن يېرىدىن قېچىپ كەلگەن رۇس ئەسكەرلەر ئىدى. ئوسمان مۇشۇ 300 ئەسكەرگە تايىنىپ خەلقنى بۇلىدى ۋە بۇزەك قىلدى. بۇ قېتىم ئوسمان بىلەن سۇڭشىليەن ئۈرۈمچىدە كېلىشىم تۈزدى. مەزمۇنى: ئوسماننىڭ قوراللىق قوشۇنىنى 1000 كىشىگە كوپەيتىش، ھەربىلەرنىڭ تەمىناتىنى ئۈرۈمچىدىكى مالىيە تارماقلىرى ئوز ئۈستىگە ئېلىش، گومىنداڭ قوشۇنى 100 ئادەم ئەۋەتىپ ئوسماننىڭ 1000 ئادىمىنى تەربىيىلەشكە ياردەم بېرىش، ئەسكەرلەر جىمسارنىڭ سەنتەي دىگەن يېرىدە تۇرۇشى، بىر ئادەم قېلىپ،

سۇڭ شى لىيەننىڭ ئالاقىچىسى بولۇشنى دېگەنلەردىن ئىبارەت. سۇڭ شى لىيەن ئوسمانغا بىر ناگان، بىر دۇربۇن، بىر قىلىچ، 600 تاختا چاي نەچچە يۈز توپ رەخ سوغات قىلدى. (ئوسمان ھەر بىر ئەمىرگە 2 تاختىدىن چاي بىر توپتىن رەخ بەردى.) ئوسمان قايىم قازىنى سۇڭ شى لىيەننىڭ يېنىدا قالدۇرۇپ، قالغانلار بىلەن چەمپارغا قايتىپ بېرىپ سەنتەيگە ئورۇنلاشتى. دەسلەپتە 600 ئەسكەر ئېلىندى. بۇلارغا قابان، مانان، قورمان، نۇرەكلەر (تۆۋەن دەرىجىلىك) باشچىلىق قىلدى. ھەربىي تەمىناتنى قايىم قازى ئۈرۈمچىدىن بىۋاستە ئېلىپ كېلەتتى. شۇندىن باشلاپ ئوسمان يەنە جانلىنىشقا باشلىدى.

9 - ئوسماننىڭ ماكنان بىلەن تىل بىرىكتۈرۈشى

1947 - يىلى مەن بەيتىكنىڭ ئۆزۈن بۇلاق دېگەن جايىدا 3 ئايدەك داۋالاندىم، بىر كۈنى ئوسمان، قانات بەكلەر مېنى يوقلاپ كەلدى. ئوسمان ماڭا ئۆزىنىڭ ئامېرىكا كونسۇلى ماكنان بىلەن تۇنجى قېتىم ئۇچراشقانلىق جەريانىنى سۆزلەپ بەردى.

ئۇ مۇنداق دېدى: - ئامېرىكا كونسۇلى 3 ئادەم بىلەن كېلىپ مەن بار ئاۋۇلدا 4 كۈن ياتتى. ئۇلار خەرىتە ئالماقچى ئىكەن. كونسۇل ماڭا: — بەيتىك چوققىسىغا ئېلىپ چىقساڭ - دېدى. مەن كونسۇلنى بەيتىكنىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىسى ئالاتۇۋاغا ئېلىپ چىقتىم. ئۇلار دەل خەرىتىگە ئېلىۋاتقاندا تاشقى موڭغۇلىيەنىڭ شۇ جايدا تۇرۇشلۇق ئەسكەرلىرى سېزىپ قېلىپ ئوق چىقىرىپ كونسۇلنىڭ شەپكىسىنى ئېتىپ چۈشۈرىۋەتتى. كونسۇل ئالاقزادە بولۇپ تاغدىن قېچىپ چۈشۈپ ئۆيۈمگە كىرىۋالدى، دېگەن سۆزلەرنى ئېيتىپ بەردى.

1948 - يىلى 7 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئوسمان ئۈرۈمچىگە كېلىپ 7 - كۈنى چۈشتىن بۇرۇن سائەت 9 دا ئەسلىدە بىز بىلەن تونۇش (مالشاڭشەن) يۇنۇس دېگەن بىر خۇيزۇ ئەسكەر بىلەن كىچىك ماشىنىغا ئولتۇرۇپ ئوسماننىڭ شويمۇگۇدىكى قوناق جايىغا كەلدى. ئوسمان مېنى چاقىرتتى. مەن بېرىپ يۇنۇس بىلەن كۆرۈشتۈم. (شۇ چاغدا ئوسماننىڭ كىچىك ئوغلى زىبەمۇ بار). ئوسمان ماڭا: — سىنىڭ (سۇڭ شى لىيەن) ئەككەمىزنى چاقىرتىپتۇ. بۇ مەخپىي ئىش، باشقىلار بىلىپ قالمىسۇن. ياخشىراق كىيىملىرىڭنى كىيىۋالغىن، دېدى. مەن: — بۇنىڭدىن باشقا ياخشى كىيىمىم يوق، دېدىم. يۇنۇس: سېنىڭ ئەككەمىزنى ئايرىم مېھمانغا چاقىردى. باشقا يەرگە بارمىغاندىن كېيىن مۇشۇ كىيىنىشىڭىزمۇ بولىدۇ، دېدى. ئوسمان يەقەتلا ئاكىسىنىڭ ئوغلى قابىل بالى بىلەن كۈيئوغلى گېشىدەننى ئېلىپ باردى. بىز 4 كىشى سۇڭ شى لىيەننىڭ ئىشخانىسىغا كەلدۇق. ئىشخانىدا ئىككى ئادەم ئولتۇرۇپتىكەن، سۇڭ شى لىيەن بىزگە بۇنىڭ بىرسىنى تونۇشتۇرۇپ: بۇ كىشى بولسا ئامېرىكا كونسۇلى ماكنان ئەپەندى بولىدۇ. سىلەر بەيتىكتە كۆرۈشكەن، ئېسىڭلاردىمۇ - دېدى.

ئوسمان: توغرا دېدى. ئەمما مەن ماكناننى تۇنجى قېتىم كۆرۈشۈم ئىدى.

ماكنان: سىزنىڭ ئۈرۈمچىگە كەلگىنىڭىز بەكمۇ ياخشى بولدى. ئامېرىكا بىلەن جۇڭگو ياخشى دوست. سىز جۇڭگولۇقلار ئىچىدىكى چىگەرلىك ئەزىمەت، دېدى. ئوسمان: مەن بۇرۇن ئامېرىكا بىلەن جۇڭگو ياخشى دوست ئىكەنلىكىنى ئاڭلىغان ئىدىم. ئامېرىكىنىڭ پەن - تېخنىكىسى بەكمۇ يۇقىرى دەيدۇ. يېڭى قوراللاردىن ياردەم بېرىشىڭىزلارنى سورايمەن، ئاڭلىسام ئامېرىكىدا تاغنىڭ بۇ

تەرەپىدىن ئاتسا تاغنىڭ ئۇ تەرىپىگە بېرىپ تىگىدىغان قورال، تاغ ئارتىلىپ يىراقنى كورىدىغان دۇربۇنمۇ بارمىش. ئىككى دولەتنىڭ دوستلىقى ئۈچۈن ماڭا يېڭى قورال بېرىشىڭلارنى سورايمەن، - دېدى. ماكنان ئۇنىڭ سوزىنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن، مەندىن: سىزنىڭ نىمە تەلىۋىڭىز بار- دەپ سورىدى. مەن: مېنىڭ باشقا پىكرىم يوق. باتۇر (ئوسماننى دىمەكچى)نىڭ تەكلىۋى بىزنىڭ ئورتاق ئارزۇيىمىز، دېدىم. ماكنان: - ئامېرىكىنىڭ قۇدرەتلىك تېخنىكا كۇچى بار، ئامېرىكا- دۇنيادا تەڭداشسىز كۇچلۇك. ئەگەر ئۇرۇمچى بىرەر خەۋپ- خەتەرگە ئۇچراپ قالىدىغان بولسا ئامېرىكىدا ئايروپىلان كوپ، بىرئاي ئۇرۇش قىلساق مەسىلە ھەل بولىدۇ. يېڭى قورال كېرەك بولسا ياخشى، يېڭى قورالنى ئىشلىتىش تېخنىكىسىنى ئۇگۇنۇش ئۇچۇن ئالدى بىلەن ئادەم ئەۋەتىڭ- دېدى. ئەڭ ئاخىرىدا ماكنان: بۇندىن كېيىن زۇڭشىلىڭ ئارقىلىق ئالاقە باغلاپ تۇرايلى. سىز بۇ يەردە ئالاقە باغلاش خىزمىتىنى ئوتەش ئۇچۇن بىر ئادەم ئەۋەتىڭ،- دېدى.

قايىمقازى سۇڭشى لىيەننىڭ يېنىدا تۇردۇاتىدۇ- دېدى.

1948 - يىلى IO - ئايدا تەربىيە ئېلىش ئۇچۇن ياشلاردىن 4 نى ئەۋەتتۇق. بۇلارنىڭ ئىچىدە زالىبە دىگەندىن باشقىلىرىنىڭ ئىسمىنى بىلمەيمەن. 1948 - يىلنىڭ 5 - ئايلىرىدىن كېيىن ئوسمان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىم تازا دىگەندەك ياخشى بولمىدى، مەخپى ئىشلارنى ماڭا ئۇختۇرمايدىغان بولدى. ئۇنىڭ ماكنان بىلەن يەنە قانداق مەخپى تىل بىرىكتۇرۇش ئىشلىرى بار ماڭا نامەلۇم.

شىنجاڭ ئازات بولۇش ھارپىسىدا ئوسمان جانىمقانلار ماكناننى مەخپى ھالدا ئۇرۇمچىدىن باركولگە ئېلىپ بېرىپ يوشۇردى.

ئوسمان، جانىمقان، سۇلتان شارىپ، قالىقدىنلار مەسلىھەتلىشىپ ماكنانغا 4 ئادەم قوشۇپ چىگىخەيگە يەتكۇزۇپ قويۇشنى بەلگىلىدى. ماكناننى باركولدىن چىگىخەيگە زىراتباي قارىغالار ئېلىپ كەتتى. چىگىخەيدە قام ماكناننىڭ ئالدىغا چىقىپ كۇتۇۋالدى. نېغمەت دىگەن بىرسى ماكناننى چىگىخەيدىن چېگراغا يەتكۇزۇپ قويدى.

ماكنان ئوسمان بىلەن خوشلاشقاندا ئوسمانغا: شىنجاڭدىن پاكىستانغا بېرىشتا تەيجىنۇر دىگەن جاي بار. بارلىق قازاقلارنى باشلاپ شۇ يەرگە بارغىن. شۇيەردە ئامېرىكىنىڭ ياردىمىگە ئىگە بولىسەن - دېدى. 1949 - يىلى 9- ئاينىڭ 20 - كۇنى ماكنان شىنجاڭدىن كەتتى.

يۇقۇردا ئېيتىلغان ئوسماننىڭ ماكناننى قوغداپ قاچۇرۇۋېتىش جەريانىنى جىرتەك، يۇنۇسلار ماڭا سوزلەپ بەرگەن. يۇنۇس ئوسماننىڭ تەرجىمانى ھەم تۇققىنى. ماكنان ئۇرۇمچىدىن باركولگە كېيىن باركولدىن چىگىخەيگە بارغان چاغدا يۇنۇس ئوسماننىڭ يېنىدا ئىدى.

10 - خەلق بىلەن ئاخىرغىچە دۇشمەنلەشكەن ئوسمان

ئوسمان ساۋاتسىز، كېلىپ چىقىشى ئۇششاق تىجارەتچى بولۇپ شەخسىيەتچىلىگى كۇچلۇك، گۇمانخور، دائىم ئوزگۇرۇپ تۇرىدىغان ئادەم.

1949 - يىلى 10 - ئايدا جانىمقان، قالىبەك جانىمقاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى قامىت، ئابىستانباي، خادىۋاڭنىڭ ئوغلى زاكىيقان، ئورازباي موللا، شايماردان، تاقمان باتۇر قاتارلىق 15 كىشى ئوسماننىڭ ئويىدە 3 كۇن يىغىن ئېچىپ ئۇرۇمچى ئەتراپىدىكى

قازاقلارنى قۇتۇرتۇپ توپىلاڭ چىقىرىپ شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازات بولۇشىغا قارشى تۇرۇشنى مەسلىھەتلەشتى. ئۆزلىرىنىڭ شىنجاڭدا پۇت تىرەپ تۇرالماسلىقىنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن ئامىنى مەجبۇرلاپ چېگرىغىچە ئېلىپ ماڭماقچى بولدى. ئۇلار مەسلىھەتلىشىپ، سانجى، قۇتۇبى ئەتراپىدىكى قازاقلارنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈشىگە جانىمقان، ئورازباي موللا، شايىماردانلار، نەنسەن ئەتراپىدىكى قازاقلارنىڭ توپىلاڭ كۆتۈرۈشىگە قالىبەك، سالىيسلار، فۇكاڭ ئەتراپىدىكى قازاقلارنىڭ توپىلاڭ كۆتىرىشىگە ئالىسقان، مومۇنبەك، ئابدۇراخمان بەگلەر جىمسار، گۇچۇڭ، مورى ئەتراپىدىكى قازاقلارنىڭ توپىلاڭ كۆتىرىشىگە ئوسمان، خۇسەيىن، سالىقلارنى مەسئۇل قىلدى.

جانىمقان بانكىدىن 30 ئۆگىتلىك قىممەتلىك بۇيۇملارنى بۇلاپ ئەكسىلئىنقىلابىي ھەركىتى ئۈچۈن دەسمايە قىلدى.

مەن ئازات بولماستىن بۇرۇن 3 ۋىلايەتكە قارشى تۇردۇم. ھەم ئوسماننىڭ ياردەمچىسى بولدۇم. لېكىن ئوسمان كەڭ كۆلەمدە توپىلاڭ كۆتۈرۈپ قاچماقچى بولغاندا، ئويلىغانلىرىم ۋە قىلماقچى بولغانلىرىم ئۇنىڭ بىلەن زىت بولۇپ چىقتى. مەن: «ئاسماندا تور، يەردە قاپقان تۇرۇپتۇ، ھەممە يەر ئوخشاش، ئەتراپتىكى جايلار قىزىللاشتى، بۇنىڭدىن قۇتۇلۇش تەس. ئەڭ ياخشىسى ئامىنى توپىلاڭ كۆتەرمەسلىككە، كۆچمەسلىككە دەۋەت قىلىپ ئۇلارنى ئازاپقا قويماسلىقىم كېرەك. ئەگەر راستىنلا ماڭار يولۇم قالمىغان بولسا يالغۇز مېنى ئېتىۋەتسىمۇ مەيلى» دېگەن خىياللارنى قىلدىم. مەن يەنە ئازاتلىق ئارمىيە تەسلىم بولغانلارغا كەڭچىلىك قىلىپ ئۆلتۈرمەيدىكەن دېگەن گەپنى ئاڭلاپ، ئۆزەمنىڭ مولقا

قەبىلەمگە قايتىپ ئاقساقاللارنىڭ ئۆيلىرىگە بېرىپ ئۇلارنى ئوسمانغا ئەگەشمەسلىككە دەۋەت قىلدىم. بۇنىڭ بىلەن قەبىلەمدىكى 400 ئۆيلۈك كىشى كۆچمەيدىغان بولدى، بۇنىڭدىن باشقا قارىزالىڭ تەۋەسىدىكى 200 ئائىلە، سالىقتەيجى تەۋەسىدىكى 1000 ئائىلە ۋە ئايىت تەۋەسىدىكى 500 ئائىلىمۇ كۆچمەيدىغان بولدى. فۇكاڭدىن ئوسمان تەرەپكە كۆچۈپ كەلگەن ئاددىلقان، مومباي قاتارلىقلار مېنىڭ كۆچمەيدىغانلىقىمنى ئاڭلاپ ئۇلار: «لاتىپنىڭ جىنايىتى بىزنىڭكىدىن كۆپ تۇرۇغلۇق كۆچمىگەن يەردە، بىز تېخىمۇ كۆچمەيمىز» دەپ كۆچمەيدىغان بولغان.

ئوسماننىڭ بارىكولگە قېچىپ كېلىپ ئالدامچىلىق ۋاستىلىرىنى ئىشلىتىپ قازاقلارنى توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە قۇتراتقانلىقى، ئازاتلىق ئارمىيىگە قارشى چىققانلىقىدىن تارتىپ ئۇنىڭ تىرىك تۇتۇلۇپ ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغانلىقىغا قەدەر بىر مۇرەككەپ جەريان بار. مەن ئۇنىڭدىن بۇرۇن ئوسمان بىلەن ئادا-جۇدا بولغانلىقىم ئۈچۈن تەپسىلىي ئەھۋالىنى بىلمەيمەن.

◆

ياڭ زېڭشىن مافۇشىڭ (ماتتەي) نى قانداق يوقاتتى

چاڭ زىچىڭ

مافۇشىڭ، يۈننەننىڭ خۇيزۇ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا جىنجاڭدا ئەمەل تۇتۇپ، جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكتىن شىنجاڭغا سۈرگۈن قىلىنىپ مىچۈەن ناھىيىسى سەنداۋبادا يەر تېرىغان. شىنخەي ئىنقىلاۋىدىن كېيىن، ياڭ زېڭشىن شىنجاڭغا دۇبەن بولغان چاغدا مافۇشىڭنى يۇرتداشىم ھەم خۇيزۇ دەپ قاراپ، يېڭىدىن ئالغان 10 - باتالىيونغا باشلىق (تۇڭلىڭ - يەرلىك تىلدا تۇڭنۇڭ دەپ ئاتايدۇ - ت) قىلىپ ئۇستۇرۇپ، خۇيزۇلار ئارقىلىق خەنزۇلارنى تىزگىنلىمەكچى بولدى، مافۇشىڭمۇ ياڭزېڭشىننىڭ كەتمىنىنى چېپىپ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەپ بەرگەنلىكى ئۈچۈن ياڭزېڭشىن ئۇنى قەشقەرنىڭ تىتەيلىگىگە ئوغلى ماجيۈۋنى قەشقەرنىڭ شىتەيلىگىگە تەيىنلەپ ئەمەل بەردى.

مافۇشىڭ قەشقەردە تۇرمۇشنى چىرىكلىشىپ، خالىغانچە بۇزۇپ - چېچىپ، ئەيشى - ئىشرەتكە بېرىلىپ ، پۇخرالارنى ئۆز مەيلىچە ئۆلتۈردى. ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى بەزى مەسلىھەتچىلىرى، قاراۋۇل سەركەردىلىرى ئۇنىڭ ئەيشى - ئىشرەت ئېھتىياجىغا ماسلىشىپ، كۆڭلىنى ئېلىش ئۈچۈن قىز دەددەكلەرنى سوغا قىلاتتى. شۇڭا ئۇنىڭ كىچىك خوتۇنلىرى 10 نەچچىگە يەتكەن. مافۇشىڭ توغرا ئىشلار بىلەن شۇغۇللانماي كۈن بويى ئەيشى - ئىشرەت، كەيپى - ساپاغا بېرىلىپ كەتكەنلىكتىن ئايلىق مائاشى ئارانلا 6 - 7 كۈنگە يېتەتتى. پۇلى قالمىغاندا يەرلىك ئەمەلدارلاردىن ئالاتتى. شۇڭا يەرلىك ئەمەلدارلار مافۇشىڭنى يامان كۆرەتتى. مافۇشىڭ پۇلنىڭ يولىنى قىلىش ئۈچۈن، يەنە يالغان مەلۇمات بېرەتتى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ چېگرا قاراۋۇللىرىنى ئالماشتۇرغانلىقىنى قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىش قەستىدە بولىۋاتىدۇ دەپ مەلۇم قىلىپ ، ياڭزېڭشىننىڭ ئەسكەر كۆپەيتىپ بېرىشىنى يەرلىكتىن ئەسكەر ئېلىشىنى تەلەپ قىلغان، ئەمەلىيەتتە بولسا ھەربىي تەمىناتىنىڭ كۆپەيتىلىشىنى مەخسەت قىلاتتى.

بۇ چاغدا مافۇشىڭنىڭ جىنجاڭلىق ئايالى بېيجىڭدا ساۋكۇننىڭ 4 - خوتۇنى بىلەن ئالاقە باغلاپ، ھەركەت قىلىش ئارقىلىق مافۇشىڭغا شىمالى مىللىتارىسلار ھۆكۈمىتىدىن «ھەيۋەتلىك جاڭجۈن» ئۇنۋانىنى سېتىۋالدى. بېيجىڭدە ئېلىپ بارغان ھەركىتىنى مافۇشىڭغا خەت ئارقىلىق داۋاملىق مەلۇم قىلىپ بېيجىڭدىكى خىراجىتى ئۈچۈن كۆپرەك پۇل تەلەپ قىلاتتى. بۇ خەتلەرنى ياڭزېڭشىن خەت - چەكلەرنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق كۆرۈپ، مافۇشىڭدىن گۇمانلاندى ۋە نارازى بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مافۇشىڭ قەشقەردە خالىغانچە ئەسكىلىك قىلىپ ئۆزىنى «پاشا» دەپ ئاتىۋالغانلىقى ئۈچۈن ياڭ زېڭشىن مافۇشىڭنى يوقىتىۋېتىش قارارىغا كەلدى.

شۇ چاغدا ماشاۋۋۇ ئۇچتۇرپاندا ئامبال ئىدى. ياڭزېڭ-

شىن جىددى تېلېگىرامما ئەۋەتىپ ئۇنى ئۆلكىگە قايتۇرۇپ كېلىپ دوبەن مەھكىمىسىدە مافۇشىڭنى بىر تەرەپ قىلىۋېتىش لايىھىسىنى يەنى شەپە چىقارماي، چاقماق تېزلىكىدە قەشقەرگە يېتىپ بېرىپ تۇيۇقسىز بىر ھۇجۇم بىلەن قەشقەرنى ئېلىشنى تاپشۇردى. شۇ چاغدا قەشقەرگە 10 باتالىيون پىيادە ئەسكەر، 2 باتالىيون ئاتلىق ئەسكەر ئەۋەتكەن ئىدى. بۇ ئەسكەرلەرگە ئېپ يىڭ قوماندانلىق قىلدى. ماشىياۋۋۇ خۇيزۇ ئەسكەرلەرگە تۇگنۇك بولدى. چاڭزىچىڭ سەنەۋچاڭ بولدى. خۇيزۇ ئەسكەرلەر تۇرپان، پىچان، قاراشەھەر ۋە كورلا قاتارلىق جايلاردىن ئېلىنغان ئىدى. بۇ قوشۇن ئۈرۈمچىدىن چىقىپ چوڭ يول بىلەن قاراشەھەر، كۇچار ئارقىلىق، ئاقسۇغا بارغاندىن كېيىن، مەجلىس ئېچىپ، ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ ماڭماقچى بولدى ئېپيىڭ باشچىلىقىدىكى قىسىم چوڭ يول بىلەن ماڭماقچى بولدى. ماشاۋۋۇ بىلەن چاڭزىچىڭ باشچىلىقىدىكى قىسىم ئارقا يول - قاقشال يولى بىلەن مېڭىپ، ئاتۇشتا ئۇچرىشىپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. مەن ماشاۋۋۇ بىلەن بىللە ئاقسۇدىن ئۈچتۇرپانغىچە بەزىدە ئاتلىق بەزىدە پىيادە ماڭدۇق، ئۈچتۇرپاندىن چىقىپ، كېچە - كۈندۈزلەپ يول يۈرۈپ 10 نەچچە كۈنلۈك يولنى 7 كۈندىلا بېسىپ يەتتۇق. يولدا بىز خەۋەرنى كونترول قىلىش ئۈچۈن قەشقەرگە بارىدىغانلارنىڭ ھەممىسىنى تۇتۇۋېلىپ بىرمۇ ئادەمنى ماڭدۇرمىدۇق.

ئېسىمدە قېلىشىچە بىز ئاتۇشقا چۈشكە يېقىن باردۇق. شۇ كۈنى دەل مافۇشىڭنىڭ تۇغۇلغان كۈنى بولۇپ ئەسكەرلەرنى 4 كۈن دەم ئېلىشقا قويۇۋەتكەنلىكىنى ئاڭلىدۇق. مەن ماشاۋۋۇ بىلەن مەسلىھەتلىشىپ قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىشنىڭ ياخشى پۇرسىتى «جەڭدە ئەڭ مۇھىمى چاققانلىق قىلىشتا» ھەش - پەش دېگىچە جايلىۋېتىشىمىز لازىم دېگەن تونۇشقا كېلىپ، ئاتۇشتا بىر نەچچە شوتا ياساپ، شۇ كۈنى ئاخشىمى يولغا چىقتۇق. قەشقەرگە يېتىپ بارغىنىمىزدا تاڭ سۈزۈلمىگەن، مافۇشىڭنىڭ قاراۋۇل ئەسكەرلىرى تاتلىق ئۇيقىدا ئىدى. بىز ئوڭۇشلۇق ھالدا سېپىلدىن ئارتىلىپ شەھەرگە كىردۇق. ھەممىنى جايىدا ئورۇنلاشتۇرغاندىن كېيىن تاڭ سۈزۈلۈشكە باشلىدى. بىز مافۇشىڭنىڭ گۈزەتكە چىققان ئەسكەرلىرىگە يولۇقۇپ قالدۇق. ئۇلار مەخپىي بەلگىگە جاۋاب بېرەلمىگەندىن كېيىن دەرھال قورالسىزلاندۇردۇق، كېيىن بىز، مافۇشىڭ شۇ چاغدا ئۆلكىدىن قەشقەرگە ئەسكەر كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغان بولسىمۇ لېكىن يېتىپ كېلىشكە مەلۇم ۋاقىت بار دەپ مۆلچەرلەپ، تەييارلىق كۆرمىگەنلىكىنى ئۇقتۇق، بىز بىر پاي ئوق چىقارماي مافۇشىڭنى تىرىك قولغا چۈشەردۇق.

يېڭى شەھەرنىڭ ھەربىي ئىشى ھەل قىلىنغاندىن كېيىن، مەن دەرھال ئەسكەرلەردىن 40 كىشىنى باشلاپ ئەھۋاللارنى ئۆگۈنۈپ كوزدىن كەچۈرۈپ چىقىش ئۈچۈن كونا شەھەرگە كىردىم، كونا شەھەردە مافۇشىڭنىڭ ئوغلى ماجىۋۇ تۇراتتى. ئەيتىشلارغا قارىغاندا ئۇ زىرەك ۋە غەيرەتلىك بولۇپ قولىدا 3 . 4 مىڭ كىشىلىك ئەسكىرى كۈچى ۋە كىچىك زەمبىرەكلىرى بار ئىدى.

ماشاۋۋۇ ياڭزېڭشىنغا «مافۇشىڭ قارشىلىق كۆرسەتتى، ئاخىرى يارىدار بولۇپ قولغا چۈشتى» دەپ تېلېگىرامما يوللىدى. ياڭزېڭشىندىن شۇئانلا «دەرھال جازالانسۇن» دەپ

جاۋاپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ماشاۋۇ مافۇشىگىنى ئېتىپ تاشلىدى. ئېتىشتىن بۇرۇن ماتىتەي يالۋۇرۇپ دوتەيلىك تامغىنى تاپشۇرۇپ بېرىپ ئاخىرقى ئۆمرۈمنى پۇخرادارچىلىق قىلىپ ئۆتەي دىگەن بولسىمۇ ماشاۋۇ يولۋاسنى قەپەزدىن قويۇۋېتىشنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى بىلەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا مەزھەپچىلىك زىددىيىتى بولغانلىقى ئۈچۈن يالغان مەلۇم قىلىپ، ياڭزېڭشىننىڭ بۇيرۇغىغا بىنائەن دەرھال ئۆلۈم جازاسى ئىجرا قىلدى ھەم خەلقنىڭ غەزىۋىنى بېسىش ئۈچۈن ماتىتەينىڭ ئۆلۈگىنى 3 كۈن ئېسىپ قويۇپ سازايى قىلدى. كونا شەھەرگە بارىدىغان ھەربىلەر شۇ كۈنى ئەتتىگەندىلا يېتىپ جازا مەيدانىدا بۇيرۇق كۈتۈپ تۇردى. ماجىۋۇ ئۆلكىدىن كەلگەن بۇ قىسىمنىڭ نىمە ئۈچۈن كەلگەنلىكىنى تېخى چۈشەنمىگەن، يېڭى شەھەردىمۇ خەۋەر ئالالمىغان ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ ئۆز ئەسكەرلىرىگە ئوق - دورا ۋە مۇئاشى تارقاتمىغان ئىدى، شۇڭا ئۇ كەسكىن ھەربى ھەرىكەت قوللىنالمىدى. مەن كونا شەھەرگە كىرىپ شىتەي يامۇلىغا كېلىپ، ماجىۋۇ بىلەن كورۇشتۇم، پۇخراچەكىيىنگەن ماجىۋۇ مېنى كورۇپ: سەن بۇ يەرگە نىمانچە تولا كىلىسەن، مەقسىدىڭ نىمە؟ دەپ سورىدى. مەن يالغاندىن: باشقا مەقسەت يوق، تىتەينىڭ ئەنزىسىنى ئولكە تېچلىق بىلەن ھەل قىلىشنى ئويلايدىكەن. لېكىن تىتەينىڭ ئاچچىغى يامان سوزلەشمەك تەس بولۇۋاتىدۇ، ھوزۇرلىرىنىڭ ۋە خانىمىنىڭ بىرىپ نەسىھەت بىرىشلىرىنى سورايمەن. چۈنكى ئاتا - ئەلۋەتتە بالىسىنىڭ سوزىنى ئاڭلايدۇ. شۇڭا ئىككىلىرىدىن نەرسە كېرەكلەرنى يىغىشتۇرۇپ دەرھال بىرىشلىرىنى سورايمەن، دىدىم. ماجىۋۇ: بولىدۇ، مەن كىيىممىنى يوتكەۋالاي - دىدى. ئىشنىڭ جايىدا بولغانلىقىنى كورۇپ سىرتتىكى ئىشلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن مەن دەرھاللا: مەن ئالدىدىن مېڭىپ تۇراي - دىدىم - دە، شىتەي يامۇلىدىن چىقىپ جازا مەيدانىغا يېتىپ كەلسەم ئەسكەرلەر شۇ يەردە تۇرۇپتۇ. مەن بىر تەرەپتىن ئورۇنلاشتۇرۇش ئىشلىرىنى، يەنە بىر تەرەپتىن ئادەم ئەۋەتىپ ماجىۋۇنى سۈيلىدىم. بارغان ئادەم قايتىپ كېلىپ تېتەي تەييارلىنىپ بوپتۇ، مەيە قوشىۋاتىدۇ» - دىدى. بىر دەم كۈتتۇق، كەلمىدى، مەن يەنە ئادەم ئەۋەتتىم. كەلگەن ئادەم، تېتەي جىددى ئاغرىپ قاپتۇ، بۈگۈن بارالمايمەن دىدى- دەپ خەۋەر ئېلىپ كەلدى. دىمەك ماجىۋۇنىڭ ۋاقىتنى كەينىگە تارتىپ ئۇرۇشقا تەييارلىق كورۇۋاتقان ھىلىسىنى قىلىۋاتقانلىقىنى بايقىدىم. كېيىن ماجىۋۇنىڭ بۇ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە جىددى سەپەرۋەر قىلىپ ئەسكەرلەرگە ئوق- دورا ۋە مائاش تارقىتىپ توپزەمبىرەكلەرنى ئېلىپ چىقىپ سوت ئورنىنى نىشان قىلغانلىقىدىن خەۋەر تاپتىم. مەن ۋاقىتنى بىر مىنۇتمۇ كېچىكتۇرۇشكە بولمايدىغانلىقىنى كوردۇمدە، ئادەم باشلاپ شىتەي يامۇلىغا قاراپ ماڭدىم. كىرىپ قارىسام ماجىۋۇ پۇتۇنلەي قوراللانغان ئىكەن. ئۇ بىزنىڭ تۇەنجاڭنى تۇتۇۋېلىپ سەنلەر نىمە قىلماقچى، ئىسيان كوتەرمەكچىمۇ؟ - دەپ ۋاقىرىدى. مەن دەرھاللا ھەر ئىش گەپ بىلەن ھەل بولىدۇ. بۇنداق قىلىشنىڭ نىمە ھاجىتى— دىدىم. ئۇ: مېنىڭ ساڭا قىلىدىغان ھېچقانداق گېپىم يوق — دەپ جاۋاپ بەردى. مەن: بىزنى ھەربى قوماندان ياڭزېڭشىن ئەۋەتتى. سىزنىمۇ ياڭزېڭشىن ئەۋەتكەن. ھەممىمىز ياڭزېڭشىننىڭ ئەمەلدارلىرى، سىز بولسىڭىز بۇ يەرنىڭ خوجايىنى. بىز بولساق مېھ-

مان، - دېدىم. مېنىڭ سۆزۈم ئاخىرلاشمايلا سۆزۈمنى كېسىپ: - قېنى كۆرۈشۈپ باقايلى! قەلەم بىلەن بولسا قەلەم بىلەن، ئەلەم بىلەن بولسا ئەلەم بىلەن تاقابىل تۇرىمەن، - دېدى. بۇ جىددى پەيتتە مەن بىر ئاز ھىيلە ئىشلىتىپ، بىز يۇقۇرىدىن ھېچقانداق بۇيرۇق ئالغىنىمىز يوق، — دېدىمدە دەرھال چېكىنىپ چىقىپ كەتتىم.

ئىشىكتىن چىقىپ ئەسكەرلەرگە ھازىر بىز ئۈچۈن ھايات-ماماتلىق پەيت، ئىسلەر قانداق قارايسىلەر؟ - دېدىم. ئۇلار: — ھەر بىر دىگەن بۇيرۇققا ئىتائەت قىلىدۇ. ئەگەر ئۆلۈشكە توغرى كەلسە، جاننى پىدا قىلىمىز دېيىشتى. مەن: سىلەر چوڭ دەرۋازىنى چىڭ ساقلاڭلار، بىرىسى چىقسا بىردىنى ئېتىڭلار، ئوقنى ئىسراپ قىلماڭلار دېدىم. ئىككى تەرەپ ئېتىشتۇق، ھېچ نەتىجە چىقمىدى. مەن دەرھاللا چامباشچىلىقتا ماھارىتى بار ئىككى ئەسكەرنى تاپانچە بىلەن تامدىن ئارتىلىپ، دېرىزىدىن ئۆي ئىچىگە ئوق ئېتىشنى بۇيرۇدۇم. ماجىۋ يارىلاندى. ئاندىن ئۇ بوسۇپ چىقىشقا مەجبۇر بولغاندا ئېتىپ ئۆلتۈردۇق. كېيىن ئىككى تەرەپ يەنە بىر ئىككى سائەت سوقۇشتۇق. چىقىم ئانچە چوڭ بولمىدى. مافۇشىڭنىڭ كۈچى مۇشۇ تەقلىتتە يوق قىلىندى.

ئىزاھات

① ماتىتەيىنىڭ رەسمىي 3 خوتۇنى بار ئىدى. ئۇلاردىن باشقا يەنە كۆپلىگەن ئۇيغۇر قىزلارنى كىچىك خوتۇنلىققا ئالغانلىرى جەمى 10 دىن ئاشاتتى. شۇچاغدا ماتىتەيىنىڭ 3 ئوردا، 6 ھوجىرىسى بار دىگەن سۆزلەر تارقالغان ئىدى.

② مافۇشىڭ قەشقەردە ھەر مىللەت خەلقلىرىگە چىدىغۇسىز زۇلۇم سالغان، كىشىلەرنىڭ كالىسىنى ئېلىش، پېيىنى كېسىش ۋە باشقا جازالاش ئۇسۇللىرىنى قوللانغان. مافۇشىڭغا ئۆلۈم جازاسى بەرگەندىن كېيىن ياڭزېڭشىن مافۇشىڭنىڭ خەلققە ئالۋاڭ سېلىپ، كىشىلەرنىڭ ئۆي ۋە مال- مۈلكىنى ئىگەللىۋالغان، ئادەملەرنىڭ قول ۋە پۇتلىرىنى كەسكەن جىنايەتلىرىنى ماتېرىيال قىلىپ، قول-پۇتى كېسىلگەن ئادەملەرنىڭ سۈرەتلىرىنى قوشۇپ نەشىر قىلىپ تارقاتقان.

(جاڭزېڭشىننىڭ سۆزلەپ بېرىشى ئاساسىدا رەتلەندى).

تەھرىردىن

تارىخى ماتېرىياللار خىزمىتى توغرىسىدا، 1959 - يىل 4 - ئايدا مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەش 3 - نۆۋەتلىك كومىتېتى ئوتكۈزگەن 60 ياشتىن يۇقىرى ئەزالارنىڭ چاي - زىياپىتىدە قەدىردان جۇزۇڭلى مۇنداق دېگەن ئىدى: «ۋۇشۇي يىلىدىن بۇيان جۇڭگو جەمىيىتىدە ئەڭ چوڭ ئۆزگىرىشلەر بولغان دەۋر ھېساپلىنىدۇ. شۇ ۋاقىتتىن تارتىپ يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغانغا قەدەر بولغان ئارىلىقتىكى تارىخى ماتېرىياللارنى ھەر قايسى جەھەتلەردىن خاتىرىلەپ ئېلىش كېرەك»، «كېيىنكىلەرگە كونا يىلتىزىنى بىلدۈرۈپ، تارىخ تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىش ماتېرىيال سۈپىتىدە تەمىنلەش كېرەك».

جۇزۇڭلىنىڭ تەكلىۋىگە ئاساسەن، مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشتە، تارىخى ماتېرىياللارنى تەتقىق قىلىش ھەيئىتى قۇرۇلۇپ، تارىخى ماتېرىياللارنى توپلاش ۋە نەشىر قىلىش خىزمىتى قانات يايدۇرۇلدى. 1965 - يىلى 3 - ئايدا جۇزۇڭلى يەنە: «تارىخى ماتېرىياللار توغرا يونۇلۇشكە ئىگە بولۇشى، راستچىل بولۇشى، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزلىشى كېرەك»، «ماتېرىياللارنى تارىخ تەتقىق قىلىشنىڭ دەسلەپكى ماتېرىيالى قىلىش كېرەك» دەپ ئوتتۇرىغا قويدى.

جۇزۇڭلىنىڭ يوليورىغى — بىزنىڭ تارىخى ماتېرىياللار خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇشىمىزنىڭ قائچىنى. تارىخى ماتېرىياللاردىن ئىبارەت بۇ خىزمەت، سىياسىي كېڭەشنىڭ نىزامنامىسىغا كىرگۈزۈلۈپ، سىياسىي كېڭەشنىڭ دائىمىي خاراكتېرلىق كەسپىي خىزمەتلىرىنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

شىنجاڭ تارىخى ماتېرىياللار خىزمىتى جۇزۇڭلىنىڭ چاقىرىقى، مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ تۈرتكىسى ئارقىسىدا 1961 - يىلى باشلاندى. 1979 - يىلى «شىنجاڭ تارىخى ماتېرىياللار توپلىمى»نى تەھرىرلەش، نەشىر قىلىش خىزمىتىگە كىرىشتۇق. بۇ كىتاب ئىچكى جەھەتتە تارقىتىلغاندىن كېيىن، ھەرمىللەت تارىخ تەتقىقاتچىلىرى، ئەدەبىيات - سەنئەت خادىملىرى ۋە نەزىرىيە خىزمىتى خادىملىرىنىڭ قارشى ئېلىشىغا ۋە ئەھمىيەت بېرىشىگە سازاۋەر بولدى. لېكىن بۇ، ماتېرىيال بولغانلىقى ئۈچۈن، تارىخ تەتقىقاتچىلىرى پايدىلىنىشقا بولىدۇ. راستچىل بولسۇن ئۈچۈن ئېلان قىلىنغان ماقالىلاردىن، ئايرىملىرىدا ئوچۇق كۆرۈلگەن خاتالىقلارنى تۈزىتىپ قويغاندىن تاشقىرى، ئىمكان قەدەر ئاپتورنىڭ ئەسلى ئۇسلۇبى ساقلاپ قېلىندى. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن، بەزى يولداشلار ئوقۇغاندىن كېيىن، قىسمەن ئۇقۇشۇلماسلىقلار پەيدا بولۇپ، بەزى سوئاللارنى قويۇشقا سەۋەبچى بولدۇق.

تارىخى ماتېرىياللارنىڭ نامىدىنلا مەزمۇنى چىقىپ تۇرىدۇ. يېزىلغىنى ماتېرىيال. ھەرگىز تارىخى يەكۈن ئەمەس. تارىخ ئىلمى بىر تۈرلۈك پەن بولۇپ، ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ نوقتىئى - نەزىرى ۋە ئۇسۇلىنى قوللىنىپ، نۇرغۇن مىقداردىكى ئىجابىي - سەلبىي جەھەتتىكى تارىخى ماتېرىياللارغا قا-

ردنا، شاكىلىنى چىقىرىۋېتىپ مېغىزىنى ئېلىش، يالغىنىنى چىقىرىۋېتىپ راستىنى قالدۇرۇپ تەھلىل ۋە تەتقىقات يۈرگۈزۈپ بىلەن ئوبيېكتىپ تارىخى قانۇنىيەتنى ئاشكارىلاشتىن ئىبارەت. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا تارىخى ماتېرىياللار تارىخ ئىلمىنىڭ ئاساسى، شۇنداقلا تارىخ تەتقىق قىلىشتىكى تۈنجى ماتېرىيال. تارىخ بولىدىكەن، مەلۇم تارىخى ۋەقەلىك، مەلۇم تارىخى ئەرباپلارنى ئوخشاش بولمىغان نۇقتىدا بايان قىلىدۇ ياكى ئەسلەيدۇ، ئەڭ مۇھىمى: تارىخى پاكىتلار تەلەپ قىلىنىدۇ، ئۆزىنىڭ بىۋاستە سەرگۈزەشتىلىرىنى يېزىش ئارقىلىق تارىخنىڭ ئىچكى ئەھۋالى يېشىپ بېرىلىدۇ، شەخسلەردە چەكلىمە بولغىنى ئۈچۈن، شۇنداقلا شۇ شەخسنىڭ ئاساس قىلغان نۇقتىسى ئوخشاش بولمىغانلىقىنى قوشقاندا، مەلۇم بىر تارىخى ۋەقەگە قارىتا ئوخشاش بولمىغان چۈشەنچە ۋە كۆز قاراشنىڭ پەيدا بولۇشىدىن ساقلانغىلى بولمايدۇ. بۇ خىلدىكى ئوخشاش بولمىغان چۈشەنچە ۋە كۆز قاراشلار ئىجابى ۋە سەلبى جەھەتتىكى ماتېرىياللار، بەزىدە تارىخ تەتقىقاتچىلىرىنىڭ ئوزۇقلىنىشى، يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ چوڭقۇر تەتقىق قىلىشى، تەھلىل قىلىشى، ۋە ئىزدىنىشىگە ياردەم بېرىدۇ.

شىنجاڭ كۆپ مىللەتلىك رايون، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىن تارتىپ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاغدۇرۇلغانغا قەدەر 40 يىلغا يېقىن تارىخ ئۆتتى. بۇ تارىخى دەۋردە تارىخى ئۆزگۈرۈشلەر كەسكىن، كۈرەشلەر چىگىش ۋە مۇرەككەپ بولدى، ھازىرغىچە بۇ تارىخنى ياخشىراق تەتقىق قىلالمىدۇق. شۇنىڭدەك شىنجاڭنىڭ مەدەنىيىتى بىر قەدەر

ئارقىدا قالغانلىقى تۈپەيلىدىن، يېزىپ قالدۇرۇلغان خاتىرىلىرى بەك ئاز، يېقىنقى بىر قانچە يىللاردىن بۇيانمۇ ماتېرىيال توپلاشقا يېتەرلىك دىققەت قىلىنمىدى: شۇڭلاشقا شىنجاڭدا تارىخى ماتېرىياللارنى توپلاشنىڭ ئەھمىيىتى تېخىمۇ زور. بۇ خىزمەتكە قارىتا بىزنىڭ مەقسىدىمىز «قۇتقۇزىۋېلىش» مەۋقىيىدە تۇرۇپ بىرىنچى قوللۇق، ئىككىنچى قوللۇق ھەتتا ئۈچىنچى قوللۇق ماتېرىياللارنى قۇتقۇزىۋېلىپ، ھەر قايسى جەھەتلەردىن قېزىش ۋە كۆپ تەرەپلىمىلىك توپلاشتىن ئىبارەت.

ئىلىم پەندە چەكلەنگەن رايون بولمايدۇ، تارىخ ئىلمىدىمۇ چەكلەنگەن رايون بولماسلىقى كېرەك، تارىخى ماتېرىياللاردا تېخىمۇ بولماسلىقى كېرەك. تارىخى ماتېرىياللار ماقالىلىرى ئالدى بىلەن راستچىل - كونكرېت بولۇشى لازىم. ھەر قانداق تارىخى ۋەقەلىك ۋە تارىخى ئەرباپلارنى ئۆز مەيلىچە كېڭەيتىۋېتىش ۋە كىچىكلىتىۋېتىش توغرا ئەمەس، «شامالغا قاراپ تارىخنى ئۆزگەرتىش» كە چوقۇم قارشى تۇرۇش كېرەك. كادىرلارنىڭ ئۆزگۈرۈش سەۋەبىدىن تارىخى ماتېرىياللارنىڭ بەزىلىرىنى يۇقۇرىغا كۆتۈرۈۋېتىش بەزىلىرىنى قەستەن تۆۋەنلەشتۈرىۋەتمەسلىك كېرەك.

تارىختىن خەۋىرى بارلاردىن بولۇپمۇ ياشانغان كىشىلەردىن؛ مەركەزنىڭ تارىخى ماتېرىياللارنى توپلاش خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇش توغرىسىدىكى چاقىرىقىغا ئاكتىپ ئاۋاز قوشۇپ، قىزغىنلىق بىلەن سەرگۈزەشتىلىرىنى بايان قىلىشى، يۈرەكلىك يېزىشى، ئىددىيەنى ئازات قىلىشى، ۋە چەكلەنگەن رايونلەرنى بۇزۇپ تاشلى-

سىنى ئۈمىت قىلىمىز.

تەمىنلىگەن ماتېرىياللار راست، كونكرېت، ھەقىقىي، ئەمەلىي بولسىلا كىپايە قىلىدۇ. تېمىغا چەكلىمە قويمايمىز. تارىخىي ماتېرىيالىستىك كوز قاراش بويىچە ئوخشاش بولمىغان مەۋقەدە تۇرۇپ تارىخىي ئەمەلىيەتنىڭ مەلۇم تەرەپلىرىنى ئىنكاس قىلىش كېرەك.

كەسپى سەۋىيىمىزنىڭ چەكلىك بولغانلىقىدىن ماقالىلارنى تاللاشى داۋامىدا كەمچىلىك خاتالىقلاردىن خالىي بولالمىدۇق. كىتابخانلىرىمىزنىڭ تۈزۈتۈپ قويۇشىنى سورايمىز. توپلامدىكى ۋەقەلىكتە ئوخشاشماسلىق جايلىرى بولسا خەۋەردار كىشىلەرنىڭ تۈزىتىش كىرگۈزۈشىنى ۋە تولۇقلاپ يېزىپ ئەۋەتىپ بېرىشىنى سورايمىز.

新疆文史资料选辑（2）
中国人民政治协商会议新疆维吾尔
自治区委员会文史资料研究委员会编
（维吾尔文）

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市解放路306号）
新疆新华书店发行　新疆工学院印刷厂印刷
787×1092毫米 32开本 9 3/8 印张
1981年1月第1版　1981年2月第1次印刷
印数：1——6,000

书号：M11 098.78　定价：0.52元
（内部发行）

书号：M11098,78
定价：　　0.52元
（内部发行）